2026-yil
9-son

“FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI”

ILMIY - METODIK

JURNALI

saen.uz

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI

2026-yil
9-son

Bosh muharrir:
Shoumarov G‘ayrat Bahromovich, psixologiya fanlari doktori, akademik

Bosh muharrir o‘rinbosari:
Qodirov Umarali Do‘stqobilovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Mas’ul kotib:
Muqimov Alisher

Texnik muharrir:
Qarshiyev Jamshid Murotaliyevich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

TAHRIR HAY’ATI:

01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI
Ayupov Shavkat Abdullayevich, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
A’zamov Abdulla, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
Zohidov Erkin A’zamovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

02.00.00 – KIMYO FANLARI
Normaxamatov Nodirali Soxobataliyevich, kimyo fanlar doktori, professor
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, kimyo fanlar doktori, akademik

03.00.00 – BIOLOGIYA FANLARI
Abdurahmonov Ibrohim Yo‘lchiyevich, biologiya fanlari doktori, akademik
Sulaymonov Botirjon Abdushukurovich, biologiya fanlari doktori, akademik

04.00.00 – GEOLOGIYA-MINERALOGIYA FANLARI
Fayziyev Abdulhaq Radjabovich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor
Husanov Sultonboy To‘xtayevich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor

05.00.00 – TEXNIKA FANLARI
Allayev Qahramon Rahimovich, texnika fanlari doktori, akademik
Majidov Inom Urishevich, texnika fanlari doktori, professor
Turobjonov Sadritdin Maxamatdinovich, texnika fanlari doktori, akademik
Shaumarov Said Sanatovich, texnika fanlari doktori, professor

06.00.00 – QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARI
Namozov Shodmon Ergashovich, qishloq xo‘jaligi fanlari doktori, akademik
Shoumarov Hikmat Bahromovich, qishloq xo‘jaligi fanlari nomzodi, professor

07.00.00 – TARIX FANLARI
Ziyo Azamat Hamid o‘g‘li, tarix fanlari doktori, akademik
Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich, tarix fanlari doktori, akademik
Yusupova Diloram Yunusovna, tarix fanlari doktori, akademik

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI
Abdurahmonov Qalandar Xodjayevich, iqtisod fanlari doktori, akademik
Musayev Behzod Anvarovich, iqtisod fanlari nomzodi
To‘xliyev Nurislom, iqtisod fanlari doktori, akademik
G‘ulomov Saidahror Saidahmedovich, iqtisod fanlari doktori, akademik

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

09.00.00 – FALSAFA FANLARI
Nazarov Qiyom Normirzayevich, falsafa fanlari doktori, professor
Saifnazarov Ismoil Saifnazarovich, falsafa fanlari doktori, professor

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich, filologiya fanlari doktori, akademik
Xidirov Rajab Gulmatovich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (Tojikiston)

11.00.00 – GEOGRAFIYA FANLARI
Nigmatov Asqar Nigmatullayevich, geografiya fanlari doktori, professor
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, geografiya fanlari doktori, professor

12.00.00 – YURIDIK FANLAR
Rustamboyev Mirzayusuf Hakimovich, yuridik fanlar doktori, professor
Saidov Akmal Xolmatovich, yuridik fanlar doktori, akademik
Xolmo'minov Jumanazar Toshtemirovich, yuridik fanlar doktori, professor
Qodirov Bobiromon Bekmurodovich, yuridik fanlar doktori, professor

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI
Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, akademik
Ibraimov Xolboy, pedagogika fanlari doktori, akademik
Musurmonova Oynisa, pedagogika fanlari doktori, professor
Umarov Bahrom Norboyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

14.00.00 – TIBBIYOT FANLARI
Akilov Xabibulla Ataullayevich, tibbiyot fanlari doktori, professor
Nazirov Feruz Gafurovich, tibbiyot fanlari doktori, akademik

15.00.00 – FARMATSEVTIKA FANLARI
Abdullabekova Viloyat Nurillabekovna, farmatsevtika fanlari doktori, professor
Tulaganov Abduqodir Abdurahmonovich, farmatsevtika fanlari doktori, professor

16.00.00 – VETERINARIYA FANLARI
Daminov Asadullo Suvonovich, veterinariya fanlari doktori, professor
Jabborov Shuhrat Abdumajidovich, veterinariya fanlari doktori, professor
G'afurov Aktam G'afurovich, veterinariya fanlari doktori, professor

17.00.00 – SAN'ATSHUNOSLIK FANLARI
Ahmedova Nigora Rahimovna, sanatshunoslik fanlari doktori, professor
Hakimov Akbar Abdullayevich, san'atshunoslik fanlari doktori, akademik

18.00.00 – ARXITEKTURA FANLARI
Nozilov Dodo Avazovich, arxitektura fanlari doktori, professor
Uralov Axtam Sindarovich, arxitektura fanlari doktori, professor

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI
Abdusamatov Hasanboy Usmonjon o'g'li, psixologiya fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Karimova Vasila Mamanosirovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Halimova Mashraboy Vohidovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Lazar Drajeta, psixologiya fanlari doktori, professor, Belgrad, Serbiya
Karpinskiy Konstantin Viktorovich, psixologiya fanlari doktori, professor, Grodno, Belarussiya
Suletbayeva Ella Serikbayevna, psixologiya fanlari doktori, dotsent

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

22.00.00 – SOTSIOLOGIYA FANLARI
Bekmurodov Mansur Bobomurodovich, sotsiologiya fanlari doktori, professor
Toshmuhamedova Dilorom Gafurdjanovna, sotsiologiya fanlari doktori

23.00.00 – SIYOSIY FANLAR
Fayzullayev Alisher Omonullayevich, siyosiy fanlar doktori, professor
Hasanov Otabek Abdurashidovich, siyosiy fanlar doktori
Paxrutdinov Shukritdin Ilyasovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Omonov Baxtiyor Axtamovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Quronboyev Qahramon Qo'chqorovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Avazov Komil Xolliyevich, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori

24.00.00 – ISLOMSHUNOSLIK FANLARI
Ibrohimov Ne'matulla, filologiya fanlari doktori, akademik
Islomov Zohidjon Mahmudovich, filologiya fanlari doktori, professor

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

MUNDARIJA

Shoumarov G‘.B., Abduxamidov S.M. Zamonaviy o‘zbek oilasida bola tarbiyasi: ijtimoiy-pedagogik muammolar, zamonaviy yondashuvlar va takomillashtirish yo‘llari 7
Qodirov U.D., Umarova Y.B. Zamonaviy o‘zbek oilalarida gender tenglik namoyon bo‘lishining etnopsixologik determinantlari 17
Abdusamatov X.U., Olimjonova Z.B. Zamonaviy o‘zbek oilasida muhabbat fenomenining ijtimoiy-psixologik talqini 26
Холдаров Т., Камилов Х. Намаз – важное средство морального, духовного и физического воспитания человека 35
Azizova Z.F. Ertak vositasida ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish 44
Pirimbetov B.A. Iqtidorli o‘quvchilarni aniqlash va rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari 54
Ummatova S.Sh. Rashk muammosining psixologik mohiyati 62
Supiyeva B.A. Professor-o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimini adaptiv transformatsiyalash mexanizmlari 74
Ismailov A.K. Nodavlat ta’lim tashkilotlarida ta’lim sifatini boshqarish samaradorligini baholashning raqamli modeli 85
Otakulova D.H. Using corpus linguistics to improve IELTS Academic Writing Task 2: challenges, pedagogical applications, and learning outcomes 92
Rustamov R.A. Umumta’lim maktablari 9-sinf “Tarbiya” darslarida jadid mutafakkirlari merosi asosida o‘quvchilarning ijtimoiy kompetentligini shakllantirish metodikasi 102
Kambarova D.S. Maktabgacha ta’limda bola rivojlanishi va ta’lim sifatini baholashning integrativ modeli 113
Xolmurotova Sh. Ayollarda delinkvent xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari 123
Ходжаева А.Б. Категории «комическое» и «трагикомическое» в русском и узбекском литературоведении 131
Turaboyev A.M. Transformatsiya yondashuvi asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglash mexanizmlarini takomillashtirish 140
Akbutayeva G.U. Umumta’lim muassasalarida ilmiy manbalarga asoslangan boshqaruvning pedagogik mexanizmlari 148
Ilyosova M.S. Boshlang‘ich tayyorgarlik davrida yosh stol tennischilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishning nazariy-uslubiy asoslari: erta yosh, harakat aniqligi va harakatlanish tezkorligi 160
Usmonova H.A. Nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi yosh stol tennischilarning boshlang‘ich tayyorgarlik davrida jismoniy tayyorgarligini aylanma mashg‘ulot usuli orqali oshirish metodikasi 168
Jurayeva Sh.S. Ishlaydigan va ishsiz ayollarning shaxsiy-emotsional xususiyatlaridagi differensial farqlarning psixologik tahlili 173
Baxtiyorov F.A. Yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilish: huquqiy asoslar va takomillashtirish masalalari 183
Ro‘zmetova F.A. Bo‘lajak tarbiyachilarning kasbiy refleksiya madaniyati rivojlanish dinamikasi: pedagogik eksperiment natijalari 189
Djabbarova F.A. Psychodidactic mechanisms for developing linguocultural preparedness in pre-service philology teachers 198

FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

Rashidov S.A. Musiqa ta’limida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning ustozlik va mentorlikka asoslangan modeli 207
Samatova L.Yu. Harbiy xizmatchi ayollar harbiy forma kiyimlarining evolyutsiyasi: jahon tajribasi va O‘zbekiston Qurolli Kuchlarida rivojlanish tendensiyalari 216
Jo‘lliyeva S.T. Generativ sun’iy intellekt sharoitida prompt savodxonligini shakllantirish va uning talabalarning akademik yozuv kompetensiyasini rivojlantirishdagi lingvodidaktik ahamiyati 229
Nasriddinova F.A. Xalq og‘zaki ijodi vositasida imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning pedagogik modeli 241
Ro‘zimova S.Sh. Raqamli ta’lim texnologiyalari asosida o‘quvchilarning matematik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish 248
Toshboyeva H.O. Yashil kimyo tamoyillari asosida ekologik muammolarni kamaytirishning ilmiy-amaliy asoslari 255
Sharipov H.S. Kasaba uyushmalari xodimlarida tashabbuskorlik va konformlik xususiyatlarining ijtimoiy-demografik omillar kesimidagi ijtimoiy-psixologik tahlili . . 264
Abdumo‘minova Z.F., Tohirova H.L., Maxamatova M.S. “UZ” domenidagi diniy-ma’rifiy saytlar kontent tahlili (2026 yil ma’lumotlari asosida) 277
Sultonbekova O‘.I. Internetga qaramlik va shaxs ijtimoiy xulq-atvori o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik 290

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 37.018.1:316.356.2

Shoumarov G'ayrat Bahromovich,
psixologiya fanlari doktori, akademik

Abduxamidov Sardor Mardanaqulovich,
International school of finance technology and science instituti
"Psixologiya va pedagogika" kafedrasi dotsenti v.b., p.f.f.d. (PhD)

ZAMONAVIY O'ZBEK OILASIDA BOLA TARBIYASI: IJTIMOIY-PEDAGOGIK MUAMMOLAR, ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek oilasida bola tarbiyasining ijtimoiy-pedagogik mohiyati, uning mazmuni, oilaviy muhitning bola shaxsini shakllantirishdagi o'rni hamda ota-onalarning pedagogik mas'uliyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan holda ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish, oilada demokratik va hamkorlikka asoslangan muloqotni qaror toptirish, ijobiy intizom tamoyillaridan foydalanish, bolalarning raqamli savodxonligi va media xavfsizligini ta'minlash, "oila-maktab-mahalla" hamkorligini kuchaytirish maqsadida ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: oila, bola tarbiyasi, zamonaviy oila, ota-ona mas'uliyati, oilaviy muhit, pedagogik madaniyat, axloqiy tarbiya, milliy qadriyatlar, ijtimoiylashuv, raqamli tarbiya, media savodxonlik, ijobiy intizom, oila-maktab-mahalla hamkorligi.

ВОСПИТАНИЕ РЕБЕНКА В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ СЕМЬЕ: СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ, СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье научно-теоретически проанализированы социально-педагогическая сущность воспитания детей в современной узбекской семье, его содержание, роль семейной среды в формировании личности ребёнка, а также педагогическая ответственность родителей. В целях повышения педагогической культуры родителей, формирования в семье демократического общения, основанного на сотрудничестве, применения принципов позитивной дисциплины, обеспечения цифровой грамотности и медиабезопасности детей, а также укрепления сотрудничества «семья–школа–махалля» разработаны научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: семья, воспитание детей, современная семья, ответственность родителей, семейная среда, педагогическая культура, нравственное воспитание, национальные ценности, социализация, цифровое

воспитание, медиаграмотность, позитивная дисциплина, сотрудничество «семья-школа-махалля».

CHILD UPBRINGING IN THE MODERN UZBEK FAMILY: SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEMS, MODERN APPROACHES AND WAYS OF IMPROVEMENT

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the socio-pedagogical essence of child upbringing in the modern Uzbek family, its content, the role of the family environment in shaping the child's personality, and the pedagogical responsibility of parents. Scientific and practical recommendations are proposed to enhance parents' pedagogical culture, establish democratic and cooperation-based communication within the family, apply positive discipline principles, ensure children's digital literacy and media safety, and strengthen cooperation among the "family-school-mahalla".

Keywords: family, child upbringing, modern family, parental responsibility, family environment, pedagogical culture, moral education, national values, socialization, digital parenting, media literacy, positive discipline, "family-school-mahalla" cooperation.

Kirish. O‘zbekiston jamiyatida oila tarixan yuksak ijtimoiy va ma'naviy qadriyat sifatida e'tirof etib kelingan. O‘zbek xalqining tarbiyaviy an'analarida kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehr-oqibat, qo‘ni-qo‘shnichilik, mehnatsevarlik, mehmondo‘stlik, vatanparvarlik, or-nomus va mas'uliyat kabi fazilatlarni yosh avlod ongiga singdirish muhim o‘rin egallagan. Shu bilan birga, jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va axborot muhitining o‘zgarishi oilaviy tarbiyaning mazmuni va usullariga yangi talablarni qo‘ymoqda.

Bugungi bola avvalgi avlodlarga nisbatan ancha keng axborot makonida ulg‘aymoqda. U oiladagi tarbiyaviy ta'sir bilan bir qatorda internet, ijtimoiy tarmoqlar, videoplatformalar, kompyuter o‘yinlari, reklama, ommaviy madaniyat va virtual muloqot ta'sirini ham qabul qiladi. Shu sababli zamonaviy ota-onalik faqat bolaning moddiy ehtiyojlarini ta'minlash bilan cheklanib qolmasligi kerak. Ota-ona bolaning axborot muhitini tushunishi, uning ruhiy va ijtimoiy ehtiyojlarini anglay olishi, mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlashi hamda raqamli muhitda xavfsiz xulq-atvor ko‘nikmalarini shakllantirishi zarur.

O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksida oilaviy munosabatlarning muhim vazifalaridan biri sifatida bolalar tarbiyasi, ularning farovon hayoti va kamoloti haqida g‘amxo‘rlik qilish masalasi belgilangan [1]. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida esa ota-onalarning farzandlarini voyaga yetguniga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta'lim olishi, sog‘lom, to‘laqonli va har tomonlama kamol topishi haqida g‘amxo‘rlik qilishi majburiyati mustahkamlangan [2]. Mazkur

normalar bola tarbiyasi faqat ma'naviy burch emas, balki ota-onaning huquqiy va ijtimoiy mas'uliyati ekanini ko'rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy o'zbek oilasida bola tarbiyasini o'rganishda ikki jihatning uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bir tomondan, milliy tarbiyaviy meros va qadriyatlarni asrab-avaylash, ikkinchi tomondan esa zamonaviy pedagogik, psixologik hamda axborot-kommunikatsion sharoitlarga mos tarbiya modelini shakllantirish zarur. Mazkur masalaning dolzarbligi ham aynan an'anaviy tarbiyaviy qadriyatlar bilan zamonaviy pedagogik yondashuvlar o'rtasidagi maqbul muvozanatni topish ehtiyojidan kelib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini oilaviy tarbiya, ota-onalik mas'uliyati, bola ijtimoiylashuvi va zamonaviy pedagogik yondashuvlarga oid ilmiy-nazariy qarashlarni tahlil qilish tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, pedagogik kuzatishlar asosida shakllangan ilmiy xulosalarni tizimlashtirish hamda normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish usullaridan foydalanildi.

Tahlil jarayonida oilaning bolaning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatidagi o'rni, ota-onaning pedagogik madaniyati, oiladagi muloqot xususiyatlari, milliy qadriyatlarning tarbiyadagi ahamiyati, raqamli muhitning bola rivojiga ta'siri va oila, maktab hamda mahalla hamkorligining pedagogik imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, oilaviy tarbiya masalalariga oid pedagogik adabiyotlar, milliy-ma'rifiy meros namunalari hamda ota-onalar uchun ishlab chiqilgan zamonaviy tavsiyalar o'zaro qiyosiy jihatdan ko'rib chiqildi [3; 4; 7].

Tadqiqotning asosiy metodologik tamoyili an'anaviy tarbiyaviy qadriyatlarni zamonaviy bolaning ehtiyojlari va shaxsiy rivojlanish xususiyatlari bilan uyg'un holda ko'rib chiqishga asoslandi. Shu jihatdan bola tarbiyasi faqat nazorat va talablar tizimi sifatida emas, balki bolaning shaxsiy, axloqiy, ijtimoiy va intellektual rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi uzluksiz pedagogik jarayon sifatida talqin qilindi.

Natijalar va muhokama

Zamonaviy oilada bola tarbiyasining nazariy-pedagogik asoslari

Oila pedagogik nuqtayi nazardan bolaning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti hisoblanadi. Maktab yoki boshqa ta'lim muassasasiga kelguniga qadar bola ko'plab asosiy xulq-atvor me'yorlari va munosabat shakllarini oilada o'zlashtiradi. U kattalarning bir-biri bilan qanday gaplashishini, nizolarni qanday hal qilishini, mehnatga qanday munosabatda bo'lishini, boshqalarga yordam berish yoki befarq munosabatda bo'lish kabi xatti-harakatlarni, avvalo, kuzatish va bevosita ishtirok etish orqali o'rganadi.

Oila pedagogikasiga oid tadqiqotlarda oilaning tarbiyaviy funksiyasi shaxsning axloqiy, aqliy, estetik, jismoniy va mehnat jihatdan rivojlanishi bilan bog'liq holda izohlanadi [3]. Shu sababli oilaviy tarbiyani faqat bolaga nasihat qilish yoki ma'lum qoidalarni o'rgatish jarayoni sifatida tushunish yetarli emas. Tarbiya bolaning

shaxsiy tajribasi, oiladagi munosabatlari, kundalik faoliyati va kattalarning amaliy namunasi orqali uzluksiz ravishda amalga oshadi.

Masalan, ota-ona boladan telefondan kam foydalanishni talab qilib, o‘zi doimo telefon bilan band bo‘lsa, bolaning ongida og‘zaki talabdan ko‘ra amaliy namuna kuchliroq ta’sir qiladi. Xuddi shuningdek, halollik haqida ko‘p gapirib, kundalik hayotda yolg‘on gapirish bolaning axloqiy qarashlarida qarama-qarshilikni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli zamonaviy oilaviy tarbiyaning muhim qonuniyatlaridan biri ota-onaning shaxsiy namunasidir.

Bolaning rivojlanishi oiladagi umumiy psixologik muhit bilan ham bevosita bog‘liq. Doimiy janjal, qo‘rquv, haqorat, kamsitish yoki haddan tashqari nazorat mavjud bo‘lgan muhit bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va ijtimoiy munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Aksincha, bolaning fikrini tinglash, uning savollariga sabr bilan javob berish, xatosini shaxsiyatiga qarshi hujumga aylantirmaslik va muammolarni muloqot orqali hal qilish sog‘lom oilaviy muhitni shakllantiradi.

Zamonaviy pedagogik qarashlarda bolaning mustaqil shaxs sifatida qabul qilinishi tobora muhimlashmoqda. Bolaning fikri, his-tuyg‘ulari, qiziqishlari va shaxsiy chegaralarini hurmat qilish uning barcha istaklarini bajarish degani emas. Aksincha, bolaga hurmat bilan munosabatda bo‘lish bilan birga, yoshiga mos va aniq chegaralarni belgilash samarali tarbiyaning muhim sharti hisoblanadi. Ijobiy intizomga oid zamonaviy yondashuvlarda ham jazolashdan ko‘ra bolaning xatti-harakatini tushunish, uning oqibatlarini anglashiga yordam berish va maqbul xulq-atvorni shakllantirishga urg‘u beriladi [4].

O‘zbek oilasida milliy qadriyatlar va zamonaviy tarbiya uyg‘unligi

O‘zbek oilasining tarbiyaviy modelini tavsiflovchi muhim jihatlardan biri milliy qadriyatlarning oilaviy munosabatlardagi o‘rnidir. Kattalarga hurmat, ota-onaga ehtirom, qarindoshlik rishtalarini saqlash, mehr-oqibat, qo‘ni-qo‘shnichilik, jamoaviylik va o‘zaro yordam kabi qadriyatlar avloddan avlodga o‘tib kelgan tarbiyaviy tajribaning muhim qismini tashkil etadi. O. Musurmonova ham oilaning ma’naviy muhitini milliy qadriyatlar bilan bog‘liq holda talqin qilib, oilaviy tarbiyaning shaxs ma’naviyatini shakllantirishdagi ahamiyatini ta’kidlaydi [8].

Abdurauf Fitratning “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asarida ham oila masalasi jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq holda qaraladi. Mutafakkir oilaning ma’naviy va ijtimoiy ahamiyatiga alohida e’tibor qaratib, farzand tarbiyasini jamiyat kelajagi bilan bog‘laydi [5]. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida ham insonning odobi, bilimga intilishi, kattalarga hurmati va jamiyat oldidagi mas’uliyati bilan bog‘liq qarashlar muhim o‘rin tutadi [6].

Biroq milliy qadriyatlarni zamonaviy tarbiya jarayoniga tatbiq etishda ularni mexanik ravishda takrorlash emas, balki ularning tarbiyaviy mazmunini zamonaviy shaxs rivojiga moslashtirish muhimdir. Masalan, “kattaga hurmat” tushunchasi bolaning har qanday vaziyatda o‘z fikridan voz kechishi sifatida emas, balki kattalar

bilan muloqotda odob va hurmatni saqlagan holda o‘z fikrini asoslay olish ko‘nikmasi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Xuddi shuningdek, ota-onaga hurmat va itoat tushunchalarini bolaning shaxsiy fikrini butunlay inkor etish bilan tenglashtirish maqsadga muvofiq emas. Zamonaviy oilada ota-ona va bola o‘rtasidagi munosabat tushuntirish, kelishuv va o‘zaro hurmatga asoslangan bo‘lsa, milliy qadriyatlarning insonparvarlik mohiyati yanada to‘liq namoyon bo‘ladi.

Milliy qadriyatlarning pedagogik imkoniyati, ayniqsa, amaliy faoliyat orqali namoyon bo‘ladi. Hashar, qarindoshlarga yordam berish, bemorni ziyorat qilish, mehmon kutish, kattalarga xizmat ko‘rsatish va kichiklarga g‘amxo‘rlik qilish kabi kundalik faoliyatlar bolada hamkorlik, mas’uliyat, empatiya va ijtimoiy javobgarlik kabi sifatlarni shakllantirishga xizmat qilishi mumkin. Demak, zamonaviy o‘zbek oilasida milliy tarbiyaning asosiy vazifasi o‘tmish tajribasini aynan takrorlash emas, balki uning insonparvarlik va ijtimoiy ahamiyatga ega jihatlarini zamonaviy shaxs tarbiyasi bilan uyg‘unlashtirishdan iborat.

Ota-onaning pedagogik madaniyati — bola tarbiyasining muhim omili

Oiladagi tarbiya samaradorligi ko‘p jihatdan ota-onaning pedagogik madaniyatiga bog‘liq. Pedagogik madaniyat deganda ota-onaning bolaning yosh va individual xususiyatlarini bilishi, uning ehtiyojlarini anglay olishi, tarbiyaviy vaziyatlarni to‘g‘ri baholashi, muloqot qila olishi, o‘z hissiyotlarini boshqarishi va bolaning rivojlanishiga ongli ravishda ta’sir ko‘rsatishi tushuniladi.

Ota-onaning ma’lumot darajasi uning pedagogik madaniyatini avtomatik ravishda belgilamaydi. Yuqori ma’lumotga ega ota-ona ham bola bilan muloqot qilish yoki nizoli vaziyatlarni hal etishda pedagogik xatolarga yo‘l qo‘yishi mumkin. Shu sababli zamonaviy sharoitda ota-onalik kompetensiyalarini alohida shakllantirish masalasiga e’tibor qaratish zarur.

Bunda ota-onaning bolaning yosh xususiyatlarini bilishi, uning individual qobiliyat va qiziqishlarini ilg‘ashi, samarali muloqot o‘rnata olishi, nizolarni konstruktiv hal qilishi va ijobiy intizom tamoyillaridan foydalanishi muhim. Shuningdek, bolaning mustaqilligini qo‘llab-quvvatlash, uning hissiy ehtiyojlarini tushunish, raqamli muhitdagi faoliyatini oqilona yo‘naltirish, o‘zining shaxsiy xulq-atvorini nazorat qilish hamda maktab va boshqa ijtimoiy institutlar bilan hamkorlik qilish ota-onalik kompetensiyasining muhim tarkibiy qismlaridir [4; 7].

Ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirishda muntazam maslahatlar, ota-onalar uchun tashkil etiladigan qisqa o‘quv kurslari, pedagogik seminarlar, psixologik treninglar va raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish samarali vosita bo‘lishi mumkin. UNICEF tomonidan ota-onalar uchun taqdim etilayotgan resurslarda ham bola rivoji, parvarishi, salomatligi va farovonligi bilan bog‘liq masalalarda ilmiy asoslangan ma’lumotlardan foydalanishga katta e’tibor qaratiladi [7].

Oiladagi muloqot va bola shaxsining shakllanishi

Bola tarbiyasida muloqot alohida ahamiyatga ega. Bola o‘zining oiladagi o‘rni, qadr-qimmati va ijtimoiy ahamiyatini, avvalo, ota-onasi bilan munosabatlari orqali his qiladi. Shu sababli ota-onaning bolaga murojaat qilish uslubi uning o‘ziga bo‘lgan munosabati va atrofdagilar bilan muloqotiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

“Sen hech narsani bilmaysan”, “sendan odam chiqmaydi”, “falonchining bolasi sendan yaxshi” kabi iboralarning muntazam qo‘llanilishi bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Ayniqsa, bolani boshqa tengdoshlari bilan taqqoslash uning individual imkoniyatlarini hisobga olishga xalaqit beradi.

Shu o‘rinda bolaning xatti-harakatini baholash bilan uning shaxsini baholash o‘rtasidagi farqni ajratish muhim. “Sen yomon bolasan” degan baho bolaning shaxsiga qaratilgan bo‘lsa, “Bu qilgan ishing noto‘g‘ri bo‘ldi, keling, uni qanday tuzatishni o‘ylaymiz” tarzidagi yondashuv xatti-harakatning o‘ziga baho beradi. Ikkinchi holatda bola o‘z xatosini anglash va uni tuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Oilaviy muloqotda bolaning fikrini tinglash ham muhim pedagogik vositadir. Tinglash bolaning har qanday talabini bajarish degani emas. Aksincha, ota-ona bolaning fikrini tinglash orqali uning ichki holati, ehtiyoji va muammosini yaxshiroq tushunishga harakat qiladi. Masalan, bola maktabga borishni xohlamayotgan bo‘lsa, uni darhol “dangasa” deb baholash o‘rniga, bunday istakning sababini aniqlashga intilish pedagogik jihatdan samaraliroqdir.

Zamonaviy oilada raqamli muhit va media tarbiya

Bugungi kunda bola tarbiyasini raqamli texnologiyalardan ajratib tasavvur qilish qiyin. Smartfon, planshet, kompyuter, televizor va internet bolaning kundalik hayotining bir qismiga aylangan. Raqamli muhit bolaning ta’lim olishi va rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Elektron darsliklar, ta’limiy videolar, virtual muzeylar, til o‘rganish platformalari va ilmiy resurslardan oqilona foydalanish bolaning bilim doirasini kengaytirishi mumkin.

Shu bilan birga, raqamli muhitda ayrim xavflar ham mavjud. Noto‘g‘ri axborot, zo‘ravonlik mazmunidagi materiallar, kiberbulling, haddan tashqari o‘yin, nomaqbul reklama, begona shaxslar bilan nazoratsiz muloqot va raqamli qurilmalardan me’yoridan ortiq foydalanish bolaning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli raqamli tarbiya zamonaviy ota-onalikning alohida yo‘nalishiga aylanmoqda.

Raqamli tarbiya bolaning axborotni tanqidiy baholashi, yolg‘on va ishonchsiz ma’lumotlarni farqlashi, shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilishi, internet odobiga rioya qilishi, kiberbulling holatlarini anglay olishi va raqamli vaqtni me’yorlashtirish kabi ko‘nikmalarni qamrab oladi. Bunda ota-onaning vazifasi faqat telefon yoki planshetni olib qo‘yishdan iborat bo‘lmasligi kerak. Muhimi, bolaga raqamli vositalardan ongli, xavfsiz va mas’uliyatli foydalanish madaniyatini shakllantirishdir.

Bu jarayonda ota-onaning shaxsiy namunasi ham katta ahamiyatga ega. Farzandidan telefondan me’yorida foydalanishni talab qilayotgan ota-onaning o‘zi doimo raqamli qurilma bilan band bo‘lsa, tarbiyaviy talabning ta’siri kamayadi.

Demak, raqamli tarbiyaning samaradorligi ham avvalo oiladagi umumiy raqamli madaniyatga bog‘liq.

Oila, maktab va mahalla hamkorligi

Bola tarbiyasini faqat oilaga yuklash ham, uni to‘liq maktab zimmasiga topshirish ham samarali natija bermaydi. Bola bir vaqtning o‘zida oila, maktab, tengdoshlar guruhi, mahalla va axborot makonining ta’sirida rivojlanadi. Shu bois “oila–maktab–mahalla” hamkorligi tarbiyaning izchil va yaxlit tizimini shakllantirishga xizmat qilishi kerak.

Oila bolaning dastlabki axloqiy va ijtimoiy qarashlarini shakllantiradi, maktab uning bilimlari va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantiradi, mahalla esa uning kengroq ijtimoiy muhitga moslashishiga ko‘maklashishi mumkin. Bunday hamkorlikning asosiy sharti bolaning manfaatlarini markazga qo‘yishdan iborat.

Agar ota-ona va o‘qituvchi bola bilan bog‘liq muammolarda bir-birini ayblash bilan cheklansa, tarbiyaviy natijaning samaradorligi pasayadi. Aksincha, muammoning sabablarini birgalikda aniqlash, bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish va umumiy pedagogik yondashuvni ishlab chiqish ijobiy natija berishi mumkin. Shu jihatdan oila, maktab va mahalla o‘rtasidagi hamkorlikni faqat tadbirlar o‘tkazish bilan cheklamasdan, bolaning real ehtiyojlari va rivojlanish vazifalariga yo‘naltirish maqsadga muvofiq.

Zamonaviy o‘zbek oilasida bola tarbiyasining dolzarb muammolari

Nazariy manbalar va mavjud pedagogik qarashlar tahlili zamonaviy o‘zbek oilasida bola tarbiyasi bilan bog‘liq bir qator muammolar mavjudligini ko‘rsatadi. Ayrim oilalarda bolani haddan tashqari nazorat qilish, uning mustaqil qaror qabul qilishiga yetarli imkon bermaslik holatlari uchrashi mumkin. Bunday yondashuv tashqi intizomni ta’minlagandek ko‘rinsa-da, uzoq muddatda bolaning mustaqil fikrlashi va mas’uliyat hissining rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi ehtimoldan xoli emas.

Bolani boshqa tengdoshlari bilan taqqoslash ham muhim muammolardan biridir. “Falonchining bolasi sendan yaxshi” kabi iboralar ba’zan motivatsiya berish maqsadida ishlatiladi, biroq amalda bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Shuningdek, ta’lim natijalariga haddan tashqari e’tibor berilib, bolaning ijodkorligi, ijtimoiy faolligi va hissiy ehtiyojlari ikkinchi planga tushib qolishi ham mumkin.

Raqamli qurilmalardan bolaning bo‘sh vaqtini boshqarish vositasi sifatida haddan tashqari foydalanish, ota-onalarning ish bilan bandligi sababli farzand bilan mazmunli muloqot uchun vaqtning kamayishi ham dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bundan tashqari, bobo-buvi, ota-ona va bolaning tarbiya haqidagi qarashlari o‘rtasidagi farqlar ayrim hollarda oiladagi talablarning izchil bo‘lmasligiga olib kelishi mumkin [9; 10].

Shu bilan birga, zamonaviy oiladagi muammolarni faqat ota-onalarning pedagogik savodxonligi bilan izohlash to‘g‘ri emas. Oilaning iqtisodiy sharoiti, ota-onalarning ish bilan bandligi, axborot muhitining tez o‘zgarishi, avlodlar o‘rtasidagi

qarashlar farqi va bolalarning ehtiyojlarining o‘zgarib borishi ham tarbiyaviy jarayonga ta’sir etuvchi omillar sifatida qaralishi lozim.

Oilaviy tarbiyani takomillashtirish yo‘llari. Zamonaviy o‘zbek oilasida bola tarbiyasini takomillashtirish, avvalo, ota-onalarning pedagogik bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishni talab etadi. Shu maqsadda maktab va mahallalarda ota-onalar uchun muntazam pedagogik maslahatlar, qisqa o‘quv kurslari, psixologik treninglar va amaliy seminarlarni tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunday mashg‘ulotlarda bolaning yosh xususiyatlari, samarali muloqot, ijobiy intizom, nizolarni konstruktiv hal qilish, mustaqillikni qo‘llab-quvvatlash hamda raqamli xavfsizlik masalalariga e’tibor qaratilishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan, “Ota-onalar universiteti” kabi ta’limiy loyihalarni rivojlantirish, ularni faqat ma’ruza shaklida emas, balki real oilaviy vaziyatlarni muhokama qilish, muammoli holatlarni tahlil qilish va amaliy mashqlar asosida tashkil etish samarali bo‘lishi mumkin. Ota-onaga tayyor nasihat berishdan ko‘ra, unga muayyan vaziyatda qanday pedagogik yo‘l tutishni ko‘rsatish amaliy jihatdan foydaliroqdir.

Oilaviy tarbiyada ota-ona va bola o‘rtasidagi muntazam muloqotni kuchaytirish ham muhim. Kundalik hayotda telefon va boshqa raqamli qurilmalardan holi ravishda suhbatlashish, birgalikda kitob o‘qish, uy yumushlarini bajarish yoki oilaviy masalalarni muhokama qilish bolaning o‘z fikrini erkin ifodalashiga yordam beradi. Bolani boshqa bolalar bilan taqqoslamaslik, uning rivojlanishini avvalgi natijalari bilan qiyoslash, xato qilganida esa jazolashdan ko‘ra xatti-harakatining oqibatlarini tushuntirish ijobiy tarbiyaviy muhitni shakllantiradi.

Bolaga yoshiga mos mas’uliyat yuklash ham uning mustaqilligi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantiradi. Uy yumushlarida ishtirok etish, o‘z vaqtini rejalashtirish, o‘quv qurollarini tartibli saqlash va kundalik hayotga oid ayrim qarorlarni mustaqil qabul qilish bolada mas’uliyat hissining shakllanishiga yordam beradi. Bunda ota-ona bolaning har bir ishini uning o‘rniga bajarib qo‘yishdan ko‘ra, zarur vaziyatlarda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi maqsadga muvofiq.

Raqamli tarbiyani ham oilaviy tarbiyaning tarkibiy qismiga aylantirish zarur. Bolani internetdan butunlay ajratish o‘rniga, undagi foydali va zararli kontentni farqlash, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, begona shaxslar bilan ehtiyotkor muloqot qilish, kiberbulling holatlarida murojaat qilish va raqamli vaqtni oqilona taqsimlash ko‘nikmalarini shakllantirish muhim. Bunday yondashuv ota-onaning nazoratini bolaning raqamli mustaqilligini rivojlantirish bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi [7].

Oila, maktab va mahalla hamkorligini takomillashtirish ham muhim yo‘nalishlardan biridir. Hamkorlikni faqat ota-onalar yig‘ilishi yoki ommaviy tadbirlar bilan cheklamasdan, bolaning individual rivojlanishi bilan bog‘liq masalalarni muhokama qilishga yo‘naltirish lozim. Zarur hollarda pedagog, psixolog, ota-ona va mahalla vakillarining hamkorlikdagi yondashuvi bolaning

muammolarini chuqurroq tushunish va unga mos yordam ko‘rsatish imkonini beradi.

Milliy qadriyatlarni zamonaviy tarbiya mazmuni bilan uyg‘unlashtirish ham istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Bunda milliy tarbiyaviy an’analar saqlangan holda ularning mazmunini shaxs qadr-qimmati, o‘zaro hurmat, mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv va zamonaviy ijtimoiy kompetensiyalar bilan uyg‘unlashtirish zarur. Ana shundagina milliy qadriyatlar zamonaviy bolaning hayotiy ehtiyojlariga mos va amaliy tarbiyaviy resursga aylanishi mumkin.

Xulosa. Zamonaviy o‘zbek oilasida bola tarbiyasi murakkab va ko‘p omilli ijtimoiy-pedagogik jarayon bo‘lib, u oilaning ichki munosabatlari bilan bir qatorda maktab, mahalla, tengdoshlar muhiti, ommaviy axborot vositalari va raqamli makon ta’sirida shakllanadi. Shu sababli zamonaviy oilaviy tarbiyani faqat ota-onaning bolaga qo‘yadigan talablari bilan izohlash yetarli emas. Tarbiya bolaning kundalik hayoti, oiladagi muloqot, kattalarning shaxsiy namunasi va u duch keladigan ijtimoiy-axborot muhiti bilan uzviy bog‘liq.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, samarali oilaviy tarbiya modelini yaratishda an’anaviy va zamonaviy pedagogik yondashuvlarni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish to‘g‘ri emas. Milliy qadriyatlarning insonparvarlik, mehr-oqibat, hurmat, mehnatsevarlik va ijtimoiy mas’uliyatga asoslangan jihatlari zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirilganda bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun muhim tarbiyaviy imkoniyat yaratadi.

Ota-onaning pedagogik madaniyati ushbu jarayonning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ota-ona bolaning xulqini faqat nazorat qiluvchi shaxs emas, balki uning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik hamkor sifatida faoliyat yuritishi maqsadga muvofiq. Oilada bolaning fikrini tinglash, uni boshqa bolalar bilan taqqoslamaslik, xatolarini shaxsiy haqoratga aylantirmaslik, yoshiga mos mas’uliyat berish va shaxsiy namuna ko‘rsatish samarali tarbiyaning muhim shartlaridan hisoblanadi.

Raqamli muhitning kengayib borishi esa ota-onalik mas’uliyatining yangi yo‘nalishlarini yuzaga keltirmoqda. Media savodxonlik, axborotni tanqidiy baholash, raqamli xavfsizlik va internetdan mas’uliyatli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish endilikda oilaviy tarbiyaning ajralmas qismi bo‘lishi kerak. Bunda asosiy maqsad bolani internetdan butunlay cheklash emas, balki uni raqamli muhitda ongli va xavfsiz harakat qilishga tayyorlashdan iborat.

Oila, maktab va mahalla o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish ham tarbiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bunday hamkorlikda asosiy e’tibor kattalarning manfaatlariga emas, balki bolaning rivojlanishi va manfaatlariga qaratilishi lozim. Muammolarni birgalikda tahlil qilish, yagona pedagogik yondashuvni shakllantirish va bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish hamkorlikning samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, zamonaviy o‘zbek oilasida bola tarbiyasining istiqbolli modeli uch asosiy tamoyilga tayanishi lozim: milliy qadriyatlarga sodiqlik,

zamonaviy ilmiy-pedagogik yondashuv va bolaning shaxsiy qadr-qimmatini hurmat qilish. Mazkur omillarning uyg‘unligi sog‘lom, mustaqil fikrlaydigan, ma’naviy yetuk, ijtimoiy mas’uliyatli va zamonaviy kompetensiyalarga ega avlodni tarbiyalash uchun muhim ijtimoiy-pedagogik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – Toshkent, 1998.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
3. Hasanboyeva O. va boshqalar. Oila pedagogikasi. – Toshkent: Aloqachi, 2007.
4. UNICEF Uzbekistan. Parenting Guide on Positive Discipline. – Tashkent, 2026.
5. Fitrat A. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998.
6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
7. UNICEF. UNICEF Parenting: Science-backed information for parents. – 2026.
8. Musurmonova O. Oila ma’naviyati – milliy g‘urur. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
9. Sharopov O. Zamonaviy oilada bola tarbiyasining asosiy omillari (tarbiya jarayonida ota-onaning roli) // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. – 2025. – №2. – B. 240–243.
10. Usmonova H. Oilada bola haqqi hisoblangan vaqt me’yorini taqsimlashning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari // Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya. – 2023. – Jild 2, №5. – B. 2–14.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 159.9:316.346.2:316.356.2

Qodirov Umarali Do‘stqobilovich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi mudiri, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Yulduz Baxtiyorovna,
ISFT instituti katta o‘qituvchisi,
“Oila va gender” ilmiy-tadqiqot instituti mustaqil tadqiqotchisi

ZAMONAVIY O‘ZBEK OILALARIDA GENDER TENGLIK NAMOYON BO‘LISHINING ETNOPSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek oilalarida gender tenglik namoyon bo‘lishining etnopsixologik xususiyatlari shaxs qadriyatlari, psixologik jins, etnik identiklik va madaniy orientatsiyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Gender tenglik oiladagi erkak va ayol o‘rtasidagi faqat huquqiy yoki ijtimoiy munosabat sifatida emas, balki shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, etnik mansublikni anglash darajasi, milliy-madaniy me’yorlarni o‘zlashtirishi va gender rollariga nisbatan shakllangan munosabatlari bilan bog‘liq ko‘p omilli ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida qaraladi. Maqolada «Zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik modelini yaratish» mavzusidagi amaliy loyiha doirasida tadqiqotda tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va etnopsixologik yondashuvlar asosida gender tenglikning psixologik determinantlari kompleks tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: gender tenglik, oila psixologiyasi, etnopsixologiya, etnik identiklik, qadriyatlar tizimi, psixologik jins, madaniy qadriyatlar, gender rollari.

ETHNOPSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE MANIFESTATION OF GENDER EQUALITY IN MODERN UZBEK FAMILIES

Abstract. This article analyzes the ethnopsychological characteristics of the manifestation of gender equality in Uzbek families from the perspective of the interrelationships among personal values, psychological gender, ethnic identity, and cultural orientations. Gender equality is considered not merely as a system of legal or social relations between men and women within the family, but as a multifactorial socio-psychological phenomenon associated with individual psychological characteristics, awareness of ethnic belonging, internalization of national and cultural norms, and attitudes toward gender roles. Drawing on systemic, person-centered, and ethnopsychological approaches, the study provides a comprehensive analysis of the psychological determinants of gender equality.

Keywords: gender equality, family psychology, ethnopsychology, ethnic identity, value system, psychological gender, cultural values, gender roles.

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ

Аннотация. В статье анализируются этнопсихологические особенности проявления гендерного равенства в узбекских семьях с позиции взаимосвязи личностных ценностей, психологического пола, этнической идентичности и культурных ориентаций. Гендерное равенство рассматривается не только как система правовых или социальных отношений между мужчиной и женщиной в семье, но и как многофакторный социально-психологический феномен, связанный с индивидуально-психологическими особенностями личности, осознанием этнической принадлежности, усвоением национально-культурных норм и сформированным отношением к гендерным ролям. На основе системного, личностно-ориентированного и этнопсихологического подходов осуществлён комплексный анализ психологических детерминант гендерного равенства.

Ключевые слова: гендерное равенство, психология семьи, этнопсихология, этническая идентичность, система ценностей, психологический пол, культурные ценности, гендерные роли.

Kirish. Zamonaviy psixologiyada gender tenglik erkak va ayolning faqat ijtimoiy-huquqiy maqomi bilan cheklanmay, shaxslararo munosabatlar, qadriyatlar tizimi, psixologik jins, etnik identiklik va madaniy muhit ta'sirida shakllanadigan murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, oila gender rollari, ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlar bevosita namoyon bo'ladigan muhim ijtimoiy muhit hisoblanadi [1].

Oilada vazifalarning taqsimlanishi, qarorlar qabul qilishdagi ishtirok, o'zaro mas'uliyat, hissiy yaqinlik va farzand tarbiyasidagi hamkorlik jamiyatning tarixiy-madaniy tajribasi bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli oilaviy gender munosabatlarini shaxsiy tanlov bilan bir qatorda ijtimoiy me'yorlar, oilaviy ijtimoiylashuv va madaniy qadriyatlar ta'sirida shakllanadigan psixologik tizim sifatida o'rganish lozim [1]. Etnopsixologik yondashuv gender munosabatlarini shaxs yashayotgan madaniy muhit, qadriyatlar, urf-odatlar va avlodlararo tajriba bilan bog'liq holda tahlil qilishni nazarda tutadi. O'zbek oilalarida bu jarayon an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy ijtimoiy o'zgarishlarning o'zaro ta'siri bilan tavsiflanadi. Milliy an'analar, qarindoshlik munosabatlari, avlodlarga hurmat va oilaviy birdamlik o'z ahamiyatini saqlab qolayotgan bir paytda, ayollarning ta'lim, mehnat va ijtimoiy hayotdagi faolligi an'anaviy gender rollarining mazmunini qayta ko'rib chiqishga zamin yaratmoqda. Natijada gender tenglik an'anaviy va

zamonaviy qadriyatlarning uyg‘unlashuvi jarayonida shakllanayotgan psixologik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi [1].

Gender munosabatlarini tushuntirishda qadriyatlar tizimi muhim determinantlardan biridir. Qadriyatlar shaxsning hayotiy maqsadlari, xulq-atvor strategiyalari va ijtimoiy munosabatlarini tartibga soladi. Ayniqsa, individual va normativ qadriyatlar o‘rtasidagi nisbat oilaviy gender munosabatlarining psixologik mazmunini ochib berishda muhimdir. Shaxs individual darajada gender tenglikni qo‘llab-quvvatlagan holda, normativ darajada an’anaviy gender rollarini ma’qullashi mumkin. Shu bois qadriyatlarning har ikki darajasini parallel o‘rganish gender tenglikning psixologik mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi [2].

Gender munosabatlarining yana bir muhim omili psixologik jinsdir. Zamonaviy gender psixologiyasida maskulinlik va femininlik mutlaq qarama-qarshi qutblar emas, balki shaxsda turli darajada namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan nisbatan mustaqil psixologik xususiyatlar sifatida qaraladi. Shu jihatdan oiladagi qarorlarni qabul qilish, mas’uliyatni taqsimlash, farzand tarbiyasidagi hamkorlik va oilaviy vazifalarni muvofiqlashtirish biologik jins bilan bir qatorda psixologik xususiyatlar hamda gender rollarini qabul qilish darajasi bilan bog‘liq [1].

Etnik identiklik ham gender munosabatlarining muhim etnopsixologik omili hisoblanadi. U shaxsning etnik guruhga mansubligini anglash bilan birga, ushbu mansublik bilan bog‘liq kognitiv tasavvurlar, hissiy munosabat va ijtimoiy identifikatsiyani qamrab oladi. Oiladagi gender rollari milliy qadriyatlar, tarixiy tajriba va madaniy an’analar orqali shakllanishi sababli etnik identiklik gender qarashlari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lishi mumkin [1].

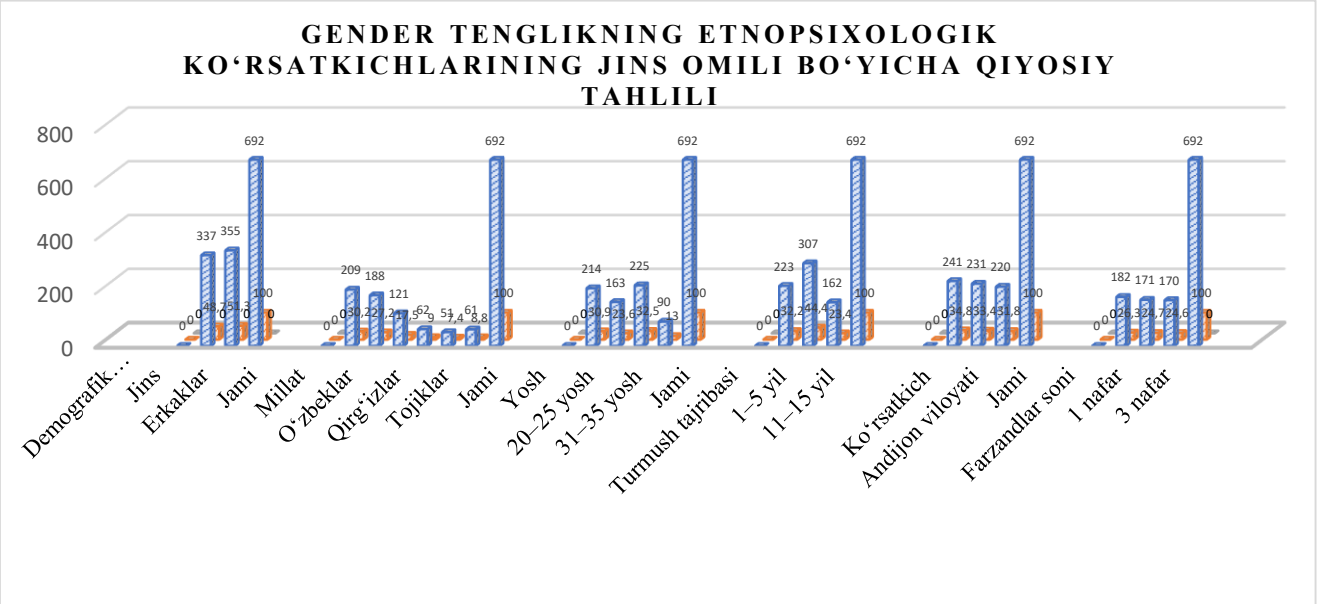
Shu nuqtayi nazardan, gender tenglikni faqat bitta psixologik omil asosida tushuntirish yetarli emas. Mazkur hodisani qadriyatlar tizimi, psixologik jins, etnik identiklik va madaniy orientatsiyalarning o‘zaro aloqadorligi asosida kompleks o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Ushbu tadqiqotda mazkur omillar o‘zaro bog‘langan etnopsixologik determinantlar tizimi sifatida tahlil qilinib, gender tenglikning zamonaviy o‘zbek oilalarida namoyon bo‘lishi integrativ yondashuv asosida o‘rganiladi.

Tadqiqotning maqsadi — zamonaviy o‘zbek oilalarida gender tenglikning namoyon bo‘lishini belgilovchi etnopsixologik determinantlarni empirik jihatdan tahlil qilish, shuningdek, qadriyatlar tizimi, psixologik jins, etnik identiklik va madaniy orientatsiyalarning jins omiliga bog‘liq xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va tashkil etilishi. Tadqiqot zamonaviy o‘zbek oilalarida gender tenglikning namoyon bo‘lishining etnopsixologik xususiyatlarini kompleks o‘rganishga yo‘naltirildi. Empirik tadqiqotda jami 692 nafar respondent ishtirok etdi. Tanlanma erkak va ayol respondentlardan shakllantirilib, turli ijtimoiy-madaniy muhitlarni qamrab olish maqsadida Toshkent shahri, Andijon va Sirdaryo viloyatlaridan respondentlar jalb etildi. Hududlar bo‘yicha taqsimot Toshkent shahrida 241 nafar, Andijon viloyatida 231 nafar va Sirdaryo viloyatida 220 nafar respondentni tashkil etdi. Tadqiqotning psixodiagnostik majmuasi gender tenglik

bilan bog‘liq qadriyatlar, etnik identiklik, madaniy yo‘nalishlar va individual-psixologik xususiyatlarni o‘rganishga qaratilgan metodikalardan tashkil topdi. Xususan, individual va normativ qadriyatlarni baholash uchun Sh. Shvartsning “Qadriyatlar yo‘nalishi” metodikasi, psixologik jins xususiyatlarini aniqlash uchun Sandra Bemning “Psixologik jins diagnostikasi” metodikasi, etnik identiklikning yo‘nalishi va namoyon bo‘lish shakllarini o‘rganish uchun G.U. Soldatovaning “Etnik identiklik tiplari” metodikasi hamda uning kognitiv, affektiv va integral komponentlarini baholash uchun J. Finnining “Etnik identiklik” metodikasidan foydalanildi. Mazkur metodikalarning kompleks qo‘llanilishi gender tenglikning psixologik mazmunini qadriyatlar, psixologik jins va etnik identiklikning o‘zaro bog‘liqligi asosida tahlil qilish imkonini berdi. Sh. Shvarts metodikasi individual va normativ qadriyatlar nisbatini, Sandra Bem metodikasi maskulinlik, femininlik va androginlik ko‘rsatkichlarini, G.U. Soldatova hamda J. Finni metodikalari esa etnik identiklikning turli komponentlarini aniqlashga xizmat qildi. Olingan empirik ma’lumotlarning taqsimot xususiyatlarini aniqlash uchun Kolmogorov–Smirnov mezonidan foydalanildi. Ayrim shkalalardagi ko‘rsatkichlarning normal taqsimotga mos kelmasligi aniqlandi. Jumladan, Sh. Shvarts metodikasining normativ ustuvorlik ko‘rsatkichlari hamda Sandra Bem metodikasining barcha asosiy shkalalarida $p < 0,01$ darajasida statistik ahamiyatlilik qayd etildi. Shu sababli erkak va ayol respondentlar ko‘rsatkichlarini qiyosiy tahlil qilishda Mann–Whitney U noparametrik mezonidan foydalanildi. Statistik ahamiyatlilik $p < 0,05$ va $p < 0,01$ darajalarida baholandi.

Umuman, qo‘llanilgan metodik majmua gender tenglikni alohida ko‘rsatkich emas, balki qadriyatlar tizimi, etnik identiklik, madaniy yo‘nalishlar va psixologik jinsning o‘zaro bog‘liq etnopsixologik tizimi sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

1-rasm. Gender tenglikning etnopsixologik ko‘rsatkichlarining jins omili bo‘yicha qiyosiy tahlili

Natijalar va ularning tahlili. Empirik natijalar o‘zbek oilalarida gender tenglik bilan bog‘liq etnopsixologik xususiyatlar erkaklar va ayollarda bir xil yo‘nalishda namoyon bo‘lmasligini ko‘rsatdi. Xususan, etnik identiklik, madaniy va individual-normativ qadriyatlar hamda psixologik jinsning ayrim komponentlarida jinslararo tafovutlar aniqlandi.

Etnik identiklik tiplari bo‘yicha etnonigilizm va etnoegoizm ko‘rsatkichlarida statistik ahamiyatli farqlar qayd etildi. Etnonigilizm bo‘yicha ayollarning o‘rtacha rangi (378,73) erkaklarnikidan (311,34) yuqori bo‘lib, farq statistik jihatdan ahamiyatli ($U = 44490,5$; $p = 0,037$). Etnoegoizmda esa erkaklarning o‘rtacha rangi (399,03) ayollarnikidan (306,39) yuqori bo‘lgan ($U = 35300,5$; $p = 0,008$). Etnik indifferentlik, pozitiv etnik identiklik, etnoizolyatsionizm va milliy fanatizm bo‘yicha statistik ahamiyatli farqlar aniqlanmadi. Bu etnik identiklikning ayrim komponentlari jins guruhlarida differensial namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

J. Finni metodikasi bo‘yicha integral etnik identiklik ko‘rsatkichida ham jinslararo tafovut qayd etildi: erkaklarning o‘rtacha rangi 376,56, ayollarniki 337,22 ($U = 55922$; $p < 0,01$). Mazkur natija guruhlar o‘rtasidagi statistik tafovutni ifodalaydi va sababiy bog‘lanish sifatida talqin qilinmasligi lozim.

Madaniy qadriyatlar tahlilida mustaqillik–bo‘ysunuvchanlik, madaniyatga ochiqlik, tavakkalchilik, yutuqqa erishish motivi va ijtimoiy statusning ahamiyati bo‘yicha statistik farqlar aniqlandi. Guruh ichidagi qo‘llab-quvvatlash, an’anaviylik, tashabbuskorlik, tolerantlik, emotsionallik va ijtimoiy standartlarga bo‘ysunish ko‘rsatkichlarida esa sezilarli tafovut kuzatilmadi. Demak, madaniy qadriyatlarning jins guruhlari bilan bog‘liqligi selektiv xarakterga ega.

Sh. Shvarts metodikasi bo‘yicha individual qadriyatlarda an’analar, rag‘batlantirish va xavfsizlik ko‘rsatkichlarida farqlar qayd etildi. “An’analar, odatlar” shkalasida ayollarning o‘rtacha rangi 374,45, erkaklarniki 311,86 ($U = 48470,5$; $p < 0,001$) bo‘ldi. Rag‘batlantirish qadriyatida ayollar, xavfsizlik qadriyatida esa erkaklar yuqoriroq o‘rtacha ranglarga ega bo‘ldi.

Normativ qadriyatlarda “an’analar va odatlar” bo‘yicha ayollarning o‘rtacha rangi 367,86, erkaklarniki 320,02 ($U = 50991$; $p = 0,002$) bo‘lib, shuningdek, universallik, rag‘batlantirish va gedonizm ko‘rsatkichlarida ham statistik ahamiyatli tafovutlar aniqlandi. An’analar qadriyatining individual va normativ darajada farqlanishi uning gender munosabatlarini tushuntirishdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

Sandra Bem metodikasi bo‘yicha maskulinlik, femininlik va androginlik ko‘rsatkichlarida jins guruhlari o‘rtasida statistik ahamiyatli tafovutlar aniqlandi. Bu gender munosabatlarini biologik jins bilan cheklab izohlash yetarli emasligini va psixologik jins xususiyatlarini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman, natijalar o‘zbek oilalarida gender tenglikning etnopsixologik xususiyatlari yagona omil bilan emas, balki etnik identiklik, madaniy qadriyatlar, individual va normativ qadriyatlar hamda psixologik jins xususiyatlarining o‘zaro uyg‘unligi bilan bog‘liqligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, an’anaviy qadriyatlarning saqlanishi bilan bir qatorda madaniyatga ochiqlik, rag‘batlantirish va boshqa

zamonaviy orientatsiyalarning namoyon bo‘lishi oilaviy gender munosabatlarida an’anaviy va zamonaviy qadriyatlarning parallel uyg‘unlashuvini ko‘rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar o‘zbek oilalarida gender tenglikning namoyon bo‘lishi etnik identiklik, madaniy qadriyatlar, individual va normativ qadriyatlar hamda psixologik jins xususiyatlarining o‘zaro uyg‘unlashuvi bilan bog‘liq murakkab tizim ekanligini ko‘rsatdi. Jinslararo statistik tafovutlarning barcha shkalalarda emas, balki ayrim ko‘rsatkichlarda aniqlanishi gender farqlarining selektiv xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Etnik identiklik tahlilida etnonigilizm va etnoegoizm bo‘yicha jinslararo farqlar qayd etildi. Etnonigilizmda ayollarning o‘rtacha rangi yuqoriroq (378,73), etnoegoizmda esa erkaklarning o‘rtacha rangi ustun (399,03) bo‘lgan. Boshqa ko‘rsatkichlarda statistik ahamiyatli farqlar aniqlanmadi. J. Finni metodikasi bo‘yicha integral etnik identiklikda ham erkaklarning o‘rtacha rangi yuqori bo‘lib, 376,56 va 337,22 ni tashkil etdi ($U = 55922$; $p = 0,003$). Bu natijalar etnik identiklikning jins guruhlarida barcha komponentlar bo‘yicha bir xil yo‘nalishda namoyon bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

Madaniy qadriyatlarda mustaqillik–bo‘ysunuvchanlik, madaniyatga ochiqlik, tavakkalchilik, yutuqqa erishish motivi va ijtimoiy statusning ahamiyati bo‘yicha statistik tafovutlar aniqlandi. Boshqa qator ko‘rsatkichlarda farqlar kuzatilmadi. Demak, gender va madaniy qadriyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik umumiy emas, balki muayyan qadriyat yo‘nalishlari doirasida namoyon bo‘ladi. Shu bois o‘zbek oilalaridagi gender munosabatlarini faqat “an’anaviy–zamonaviy” qarama-qarshiligi orqali izohlash yetarli emas.

Sh. Shvarts metodikasi bo‘yicha individual qadriyatlarda an’analar, rag‘batlantirish va xavfsizlik, normativ qadriyatlarda esa an’analar, universallik, rag‘batlantirish va gedonizm bo‘yicha jinslararo tafovutlar aniqlandi. Xususan, individual darajadagi “an’analar, odatlar” shkalasida ayollarning o‘rtacha rangi 374,45, erkaklarniki 311,86 ($U = 48470,5$; $p < 0,001$), normativ darajada esa 367,86 va 320,02 ni tashkil etdi ($U = 50991$; $p = 0,002$). Bu an’analar qadriyatining o‘zbek oilalaridagi gender munosabatlarini tushuntirishda muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, rag‘batlantirish, universallik va boshqa qadriyatlarning ham differensial namoyon bo‘lishi an’anaviy va zamonaviy orientatsiyalarning parallel mavjudligini ko‘rsatadi.

Normativ qadriyatlarda universallik bo‘yicha ayollarning o‘rtacha rangi 376,10, erkaklarniki 309,81 ($U = 47835$; $p < 0,001$), rag‘batlantirish bo‘yicha 364,38 va 324,33 ($U = 52324$; $p = 0,009$), gedonizm bo‘yicha esa erkaklarning o‘rtacha rangi yuqori bo‘lib, 365,87 va 330,87 ni tashkil etdi ($U = 53188$; $p = 0,022$). Bu tafovutlarning bir yo‘nalishli emasligini ko‘rsatadi. Shvarts nazariyasiga ko‘ra, bunday qadriyatlarni alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan motivatsion tizim sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq [3].

Psixologik jins ko‘rsatkichlarida ham statistik ahamiyatli farqlar qayd etildi. Maskulinlik bo‘yicha ayollarning o‘rtacha rangi 377,92, erkaklarniki 304,73 ($U =$

38628; p = 0,004), femininlik bo‘yicha esa 377,98 va 304,67 ni tashkil etdi (U = 38606; p = 0,008). Mazkur natijalar genderga oid psixologik xususiyatlarni biologik jins bilan to‘liq aynanlashtirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. S. L. Bemning gender sxemasi konsepsiyasi ham femininlik va maskulinlikni shaxsning genderga oid axborotni qabul qilish va qayta ishlash xususiyatlari bilan bog‘liq holda izohlaydi [5].

Olingan natijalar genderning ijtimoiy shakllanishi haqidagi C. West va D. H. Zimmerman qarashlari bilan hamohang bo‘lib, ular genderni kundalik ijtimoiy munosabatlarda shakllanadigan va qayta ishlab chiqiladigan ijtimoiy jarayon sifatida talqin qiladilar [2]. Etnik identiklik bo‘yicha natijalar esa J. S. Phinney konsepsiyasidagi etnik identiklikning ko‘p komponentli tabiati bilan mazmunan uyg‘unlashadi [4].

Sh. Shvarts va T. Rubelning kross-madaniy tadqiqotlarida ham erkaklar va ayollarning ayrim qadriyat ustuvorliklarida farqlar aniqlangan, biroq ularning namoyon bo‘lishi madaniy kontekstga bog‘liq ekanligi qayd etilgan [3]. Bu holat tadqiqotimiz natijalarini ham gender va qadriyatlar o‘rtasidagi munosabatning selektiv hamda etnomadaniy xususiyatga ega ekanligi nuqtayi nazaridan talqin qilish imkonini beradi.

Umuman, natijalar o‘zbek oilalarida gender tenglik an’anaviy qadriyatlarning oddiy zaiflashuvi yoki zamonaviy qadriyatlarning kuchayishi bilan emas, balki etnik identiklik, qadriyatlar tizimi, madaniy orientatsiyalar va psixologik jins xususiyatlarining murakkab uyg‘unlashuvi orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Shu sababli gender munosabatlarini o‘rganishda an’anaviy va zamonaviy modelni qarama-qarshi qo‘yishdan ko‘ra, mazkur omillarning o‘zaro ta’sirini kompleks tahlil qilish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiq.

Xulosa va tavsiyalar. Olingan empirik natijalar o‘zbek oilalarida gender tenglikning etnopsixologik xususiyatlari birgina jins omili bilan emas, balki etnik identiklik, madaniy orientatsiyalar, individual va normativ qadriyatlar hamda psixologik jins xususiyatlarining o‘zaro bog‘liqligi bilan belgilanadigan murakkab tizim ekanligini ko‘rsatdi. Shu sababli gender munosabatlarini shaxs va ijtimoiy-madaniy muhitning o‘zaro ta’siridan ajratib o‘rganish yetarli emas [6].

Etnik identiklikning barcha komponentlari jins omili bilan bir xil darajada bog‘liq emasligi aniqlandi. Etnonigilizm va etnoegoizm ko‘rsatkichlarida statistik ahamiyatli jinslararo tafovutlar mavjud bo‘lsa, etnik indifferentlik, pozitiv etnik identiklik, etnoizolyatsionizm va milliy fanatizm bo‘yicha bunday farqlar qayd etilmadi. Bu etnik identiklikni kognitiv, affektiv va ijtimoiy-identifikatsion jarayonlarni qamrab oluvchi ko‘p komponentli tuzilma sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [6].

Madaniy qadriyatlarda mustaqillik–bo‘ysunuvchanlik, madaniyatga ochiqlik, tavakkalchilik, yutuqqa erishish motivi va ijtimoiy statusning ahamiyati bo‘yicha jinslararo tafovutlar aniqlandi. Barcha ko‘rsatkichlarda bir xil yo‘nalishdagi farqlar

kuzatilmagani gender munosabatlarini faqat “an’anaviy” yoki “zamonaviy” model asosida baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Qadriyatlar tizimida individual darajada an’analar, rag‘batlantirish va xavfsizlik, normativ darajada esa an’analar, universallik, rag‘batlantirish va gedonizm ko‘rsatkichlarida statistik farqlar aniqlandi. Ayniqsa, an’analar qadriyatining individual va normativ darajada differensial namoyon bo‘lishi uning o‘zbek oilalaridagi gender munosabatlarini tushuntirishda muhim etnopsixologik komponent ekanligini ko‘rsatadi. Shvarts nazariyasiga ko‘ra, qadriyatlar o‘zaro bog‘langan motivatsion tizimni tashkil qiladi [3].

An’anaviy qadriyatlar bilan bir qatorda rag‘batlantirish, universallik va boshqa orientatsiyalarning ham differensial namoyon bo‘lishi ularni yangilik va o‘zgarishlarning mutlaq inkori sifatida talqin qilmaslik lozimligini ko‘rsatadi. Kross-madaniy tadqiqotlarda ham qadriyat ustuvorliklaridagi jinslararo tafovutlarning madaniy kontekstga bog‘liqligi qayd etilgan [3].

Psixologik jins bo‘yicha maskulinlik, femininlik va androginlik ko‘rsatkichlarida jinslararo statistik tafovutlar aniqlandi. Bu genderga oid psixologik xususiyatlarni biologik jins bilan to‘liq aynanlashtirish metodologik jihatdan cheklanganligini ko‘rsatadi. Gender sxemasi yondashuvi ham mazkur xususiyatlarni shaxsning shakllangan kognitiv tuzilmalari bilan bog‘liq holda tushuntiradi [5]. Shu sababli oiladagi gender tenglikni o‘rganishda biologik jins bilan bir qatorda psixologik jins, qadriyatlar tizimi va etnomadaniy omillarni kompleks hisobga olish zarur.

Umuman, o‘zbek oilalarida gender tenglik an’anaviy qadriyatlarning oddiy zaiflashuvi yoki zamonaviy qadriyatlar bilan almashinuvi emas, balki etnik identiklik, qadriyatlar, madaniy orientatsiyalar va psixologik jins xususiyatlarining o‘zaro uyg‘unlashuvi orqali namoyon bo‘ladi. Gender tenglik erkak va ayolning bir xil psixologik xususiyatlarga ega bo‘lishini emas, balki o‘zaro hurmat, hamkorlik va mas’uliyatni muvozanatli taqsimlash uchun zarur psixologik sharoitlarni anglatadi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, oilaviy psixologik maslahat va pedagogik-ma’rifiy dasturlarda an’anaviy va zamonaviy qadriyatlarni qarama-qarshi qo‘yishdan ko‘ra, ularning konstruktiv uyg‘unlashuviga e’tibor qaratish tavsiya etiladi. Oilada o‘zaro hurmat, hamkorlik, mas’uliyatni adolatli taqsimlash va qarorlarni kelishuv asosida qabul qilishni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Shuningdek, gender munosabatlarini o‘rganishda qadriyatlar tizimi, etnik identiklik va psixologik jins xususiyatlarini kompleks diagnostika qilish muhimdir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda hududiy, yosh, ta’lim darajasi va oilaviy-demografik omillarni hisobga olgan holda tanlanmani kengaytirish, gender tenglikning real oilaviy xulq-atvor va o‘zaro munosabatlardagi namoyon bo‘lish shakllarini o‘rganish maqsadga muvofiq. Bu aniqlangan statistik tafovutlarning psixologik mexanizmlarini chuqurroq tushuntirish imkonini beradi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari genderning ijtimoiy shakllanishi, qadriyatlar ustuvorligidagi jinslararo va kross-madaniy xususiyatlar, etnik identiklikning ko‘p komponentli tuzilishi hamda gender sxemasi haqidagi ilmiy qarashlarni o‘zbek oilasining etnomadaniy kontekstida empirik jihatdan kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bem S.L. Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing // Psychological Review. – 2001. – Vol. 88, No. 4. – P. 354–364.
2. West C., Zimmerman D.H. Doing Gender // Gender & Society. – 2007. – Vol. 1, No. 2. – P. 125–151.
3. Phinney J.S. The Multigroup Ethnic Identity Measure: A New Scale for Use with Diverse Groups // Journal of Adolescent Research. – 1992. – Vol. 7, No. 2. – P. 156–176.
4. Schwartz S.H., Rubel T. Sex Differences in Value Priorities: Cross-Cultural and Multimethod Studies // Journal of Personality and Social Psychology. – 2005. – Vol. 89, No. 6. – P. 1010–1028.
5. Schwartz S.H., Cieciuch J., Vecchione M., Davidov E., Fischer R., Beierlein C., Ramos A., Verkasalo M., Lönnqvist J.-E., Demirutku K., Dirilen-Gumus O., Konty M. Refining the Theory of Basic Individual Values // Journal of Personality and Social Psychology. – 2012. – Vol. 103, No. 4. – P. 663–688.
6. Urbaeva J. Opportunity, Social Mobility, and Women's Views on Gender Roles in Central Asia // Social Work. – 2019. – Vol. 64, No. 3. – P. 207–215.
7. Seddig D., Lomazzi V. Using Cultural and Structural Indicators to Explain Measurement Noninvariance in Gender Role Attitudes with Multilevel Structural Equation Modeling // Social Science Research. – 2019. – Vol. 84. – Article 102328.
8. Bütikofer A., Jensen S., Salvanes K.G. The Intergenerational Transmission of Gender Role Attitudes: Evidence from Immigrant Mothers-in-Law // Journal of Economic Behavior & Organization. – 2020. – Vol. 179. – P. 101–115.
9. Zhussipbek G., Nagayeva Z. Human Rights of Daughters-in-Law (Kelins) in Central Asia: Harmful Traditional Practices and Structural Oppression // Central Asian Survey. – 2021. – Vol. 40, No. 2. – P. 222–241.
10. Gasanova S. Ethnic Identity: Peculiarities of Interaction Between Family Values and Multi-Ethnic Student Environment Through the Example of Dagestani Students // Humanities and Social Sciences Communications. – 2021. – Vol. 8. – Article 276.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 316.356.2:159.9

Abdusamatov Xasanboy Usmonjon o‘g‘li,
ISFT instituti “Psixologiya va pedagogika” kafedrasi mudiri, psixologiya fanlari doktori, professor

Olimjonova Ziynat Bobomurod qizi,
ISFT instituti katta o‘qituvchisi

ZAMONAVIY O‘ZBEK OILASIDA MUHABBAT FENOMENINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TALQINI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek oilasida muhabbat fenomenining ijtimoiy-psixologik mazmuni hamda uning er-xotin munosabatlarida namoyon bo‘lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda oilaviy turmush davomiyligining turli bosqichlarida muhabbatning psixologik turlari qanday namoyon bo‘lishi empirik jihatdan o‘rganilib, ehtirosli, do‘stona, pragmatik, altruistik va boshqa muhabbat ko‘rinishlarining o‘ziga xos jihatlariga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, er-xotin o‘rtasidagi hissiy munosabatlarning oilaviy tajriba, milliy qadriyatlar va o‘zbek oilasiga xos ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog‘liq jihatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari muhabbatning oilaviy hayot davomida turlicha psixologik mazmun kasb etishi mumkinligini hamda zamonaviy o‘zbek oilasida hissiy yaqinlik va hayotiy sheriklikning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: muhabbat fenomeni, zamonaviy o‘zbek oilasi, er-xotin munosabatlari, muhabbat turlari, nikoh davomiyligi, hissiy yaqinlik, hayotiy sheriklik, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФЕНОМЕНА ЛЮБВИ В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ СЕМЬЕ

Аннотация. В данной статье анализируются социально-психологическое содержание феномена любви в современной узбекской семье и особенности его проявления в супружеских отношениях. В рамках исследования эмпирически изучаются особенности проявления психологических типов любви на различных этапах семейной жизни, при этом особое внимание уделяется специфике страстной, дружеской, прагматической, альтруистической и других форм любви. Наряду с этим рассматривается взаимосвязь эмоциональных отношений между супругами с опытом семейной жизни, национальными ценностями и социокультурной средой, характерной для узбекской семьи. Результаты исследования показывают, что в процессе семейной жизни любовь может приобретать различное психологическое

содержание, а гармоничное сочетание эмоциональной близости и жизненного партнерства имеет важное значение в современной узбекской семье.

Ключевые слова: феномен любви, современная узбекская семья, супружеские отношения, типы любви, продолжительность брака, эмоциональная близость, жизненное партнерство, национальные ценности, социально-психологические особенности.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF LOVE IN THE CONTEMPORARY UZBEK FAMILY

Abstract. This article analyzes the socio-psychological meaning of the phenomenon of love in the contemporary Uzbek family and the specific features of its manifestation in marital relationships. The study empirically examines how different psychological types of love are manifested at various stages of married life, with particular attention to passionate, friendship-based, pragmatic, altruistic, and other forms of love. It also considers how emotional relationships between spouses are associated with marital experience, national values, and the sociocultural context characteristic of Uzbek families. The findings indicate that love may acquire different psychological meanings throughout married life and that the harmonious combination of emotional intimacy and life partnership plays an important role in contemporary Uzbek families.

Keywords: phenomenon of love, contemporary Uzbek family, marital relationships, love styles, marital duration, emotional intimacy, life partnership, national values, socio-psychological characteristics.

Kirish. Oila inson hayotining muhim ijtimoiy-psixologik muhitlaridan biri hamda jamiyatning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllanib kelgan asosiy ijtimoiy institutlardan hisoblanadi. Oilaviy munosabatlar orqali nafaqat reproduktiv, iqtisodiy va maishiy vazifalar amalga oshiriladi, balki shaxsning ijtimoiylashuvi, qadriyat va me'yorlarning avlodlararo uzatilishi, hissiy qo'llab-quvvatlash, o'zaro mas'uliyat hamda shaxslararo yaqinlik kabi muhim jarayonlar ham ta'minlanadi [1; 2]. Shu jihatdan oilaning barqarorligi va er-xotin munosabatlarining sifati alohida shaxslarning psixologik farovonligi bilan bir qatorda kengroq ijtimoiy jarayonlar uchun ham ahamiyatga ega. Biroq zamonaviy jamiyatlarda yuz berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy transformatsiyalar oila va nikoh munosabatlarining mazmuniga, er-xotinning oiladagi roliga hamda ularning nikohdan kutishlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Oilaning an'anaviy funksiyalari saqlanib qolayotgan bo'lsa-da, zamonaviy nikohda shaxsiy tanlov, individual ehtiyojlar, o'zini namoyon etish, o'zaro tushunish va hissiy qoniqish kabi omillarning ahamiyati kuchayib bormoqda [2].

Zamonaviy er-xotin munosabatlarining sifati endilikda faqat nikohning rasmiy davomiyligi yoki oila a'zolarining o'z ijtimoiy rollarini bajarishi bilan

baholanmaydi; munosabatlardan qoniqish, o‘zaro hurmat, hissiy yaqinlik, sherik tomonidan tushunilgan va qo‘llab-quvvatlanganlik hissi ham nikoh tajribasining muhim ko‘rsatkichlari sifatida qaraladi [1; 2]. Shu ma’noda, zamonaviy oilaning barqarorligini o‘rganishda uning tashqi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari bilan bir qatorda er-xotin munosabatlarining ichki psixologik mexanizmlariga ham e’tibor qaratish zarur. Shu nuqtayi nazardan, sevgi va simpatiya zamonaviy er-xotin munosabatlarini o‘rganishda alohida ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy-psixologik hodisalardir. Ushbu tushunchalar kundalik nutqda ko‘pincha bir-biriga yaqin ma’noda qo‘llansa-da, psixologik tadqiqotlarda ular turli mazmun va tarkibga ega konstruktlar sifatida o‘rganiladi. Sevgi va simpatiyaning er-xotin o‘rtasidagi hissiy yaqinlik, sadoqat va nikohdan qoniqish bilan qanday bog‘lanishini aniqlash zamonaviy oilaviy munosabatlarning psixologik mexanizmlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi [3; 5].

Sevgi va simpatiya o‘rtasidagi munosabatni nazariy jihatdan “bir-biriga teng” tushunchalar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq psixologik hodisalar sifatida talqin qilish asosliroqdir. Simpatiya turmush o‘rtog‘iga nisbatan ijobiy baho, yoqtirish, hurmat va psixologik moyillikni aks ettirishi mumkin bo‘lsa, sevgi yaqinlik, ehtiros, sadoqat, g‘amxo‘rlik va hissiy bog‘lanish kabi murakkabroq komponentlarni qamrab oladi. Sevgi tuzilmasining ko‘p komponentli xususiyatini tushuntirishda R. J. Sternberg tomonidan ilgari surilgan uchburchak nazariya alohida ahamiyatga ega bo‘lib, unda sevgi yaqinlik, ehtiros va sadoqatning o‘zaro birikmasi sifatida talqin qilinadi [5]. Bunday nazariy farqlash zamonaviy oilada turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Er-xotin o‘rtasidagi sevgi va simpatiyaning oilaviy munosabatlardagi ahamiyatini tushuntirishda ularni nikohdan qoniqish, hissiy yaqinlik va sadoqat kabi psixologik ko‘rsatkichlar bilan o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqish muhimdir.

Nikohdan qoniqish shaxsning o‘z nikoh munosabatlarini qay darajada ijobiy baholashi, ushbu munosabatlar uning ehtiyoj va kutishlariga qay darajada mos kelishi hamda er-xotinlik hayotidan olinadigan umumiy subyektiv qoniqishni aks ettiruvchi ko‘p qirrali psixologik konstrukt sifatida qaraladi [1; 2]. Shu sababli nikohdan qoniqish faqat nizolarning mavjud yoki mavjud emasligi bilan belgilanmaydi. U turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi hissiy aloqa, o‘zaro tushunish, qo‘llab-quvvatlash, ishonch, kommunikatsiya sifati, sadoqat va boshqa ko‘plab shaxslararo jarayonlar bilan bog‘liq holda shakllanishi mumkin. Sevgi va romantik munosabatlarni o‘lchashga qaratilgan tadqiqotlarda ham hissiy yaqinlik, romantik moyillik va munosabatlarning turli tarkibiy jihatlarini ajratib o‘rganish zarurligi ta’kidlangan [3; 6; 7].

Ayniqsa, sevgi va simpatiyaning o‘zbek oilasidagi o‘rnini ilmiy jihatdan o‘rganishda ularning kundalik munosabatlarda qanday namoyon bo‘lishiga e’tibor qaratish muhimdir. Romantik sevgi turmush o‘rtoqlar o‘rtasida faqat verbal tarzda ifodalangan hissiyot sifatida emas, balki g‘amxo‘rlik, hurmat, mas’uliyat, yordam, sherikning ehtiyojlariga e’tibor berish va oilaviy majburiyatlarni bajarish orqali ham

namoyon bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan G‘arb mamlakatlarida ishlab chiqilgan sevgi va munosabatlardan qoniqish o‘lchovlarining nazariy imkoniyatlari muhim bo‘lsa-da, ularning O‘zbekiston sharoitida qo‘llanishida lingvistik va madaniy moslikni alohida tekshirish talab etiladi. Xalqaro tadqiqotlarda Sternbergning uchburchak sevgi nazariyasiga asoslangan o‘lchov vositalarining turli mamlakat va madaniyatlardagi qo‘llanishi ham ushbu masalaning madaniy kontekst bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [4; 5].

Zamonaviy o‘zbek oilalarida sevgi va simpatiya bilan nikohdan qoniqish o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik tadqiq etish nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega. Bunday tadqiqot xalqaro psixologiyada shakllangan sevgi va yaqin munosabatlar haqidagi nazariy yondashuvlarning O‘zbekiston ijtimoiy-madaniy sharoitidagi qo‘llanish imkoniyatlarini baholashga yordam beradi. Shu bilan birga, turmush o‘rtoqlarning bir-biriga nisbatan simpatiyasi, sevgining yaqinlik, ehtiros va sadoqat komponentlari hamda nikohdan qoniqish o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash zamonaviy o‘zbek oilasining ichki psixologik jarayonlari haqidagi empirik bilimlarni kengaytirishi mumkin. Mazkur masala bo‘yicha O‘zbekiston kontekstiga bevosita yo‘naltirilgan, ushbu konstruktlarni bir model doirasida tekshiruvchi indekslangan empirik tadqiqotlarning cheklanganligi esa ushbu yo‘nalishda qo‘shimcha ilmiy izlanishlar olib borish zaruratini kuchaytiradi.

Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning ilmiy muammosi zamonaviy oilada turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi sevgi va simpatiyaning nikohdan qoniqish bilan qanday bog‘langanligini hamda ushbu bog‘liqlik sevgining turli tarkibiy komponentlari nuqtayi nazaridan qanday namoyon bo‘lishini aniqlashdan iborat. Bunda sevgi yagona va bo‘linmas hissiy holat sifatida emas, balki Sternbergning uchburchak nazariyasiga muvofiq yaqinlik, ehtiros va sadoqat komponentlarini qamrab oluvchi ko‘p o‘lchovli psixologik konstrukt sifatida qaraladi [5]. Simpatiya esa turmush o‘rtog‘iga nisbatan ijobiy munosabat, yoqtirish va ijobiy baholash bilan bog‘liq, sevgi bilan aloqador, biroq undan nazariy jihatdan farqlanishi mumkin bo‘lgan konstrukt sifatida tahlil qilinadi. Bunday konseptual ajratish sevgi va simpatiyaning nikohdan qoniqish bilan alohida hamda birgalikdagi bog‘liqligini empirik ravishda tekshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Sevgi insonning shaxslararo munosabatlari tizimida muhim o‘rin egallaydigan murakkab psixologik fenomen bo‘lib, uni yagona ta’rif yoki nazariya doirasida to‘liq tushuntirish qiyin. Psixologiya tarixida sevgi uzoq vaqt davomida falsafiy, axloqiy va badiiy kategoriyalar doirasida talqin qilingan bo‘lsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab uni empirik o‘rganish va psixometrik vositalar yordamida o‘lchashga qaratilgan yondashuvlar faol rivojlana boshladi. Natijada sevgi shaxsning boshqa insonga nisbatan oddiy ijobiy munosabatidan farqlanuvchi, hissiy, kognitiv, motivatsion va xulq-atvor komponentlarini o‘zida birlashtiradigan ko‘p o‘lchovli konstrukt sifatida tadqiq etila boshlandi. Zamonaviy munosabatlar psixologiyasida ham sevgi faqat romantik ehtiros yoki kuchli hissiy kechinma bilan cheklanmaydi; yaqinlik, sherikka bog‘lanish, g‘amxo‘rlik, sadoqat,

o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va munosabatni davom ettirishga qaratilgan motivatsiya kabi jihatlar uning muhim elementlari sifatida ko‘rib chiqiladi.

Sevgini empirik psixologik tadqiqot obyektiga aylantirishda Zick Rubinning ishlari muhim bosqichlardan biri bo‘ldi. Rubin “liking” va “loving” tushunchalarini nazariy hamda empirik jihatdan farqlashga harakat qilib, shaxslararo ijobiy munosabatlarning barchasini bir xil psixologik hodisa sifatida baholash mumkin emasligini ilgari surdi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, boshqa insonni yoqtirish uning shaxsiy xususiyatlarini ijobiy baholash, unga nisbatan hurmat va iliq munosabat bildirish bilan bog‘liqdir.

Sevgi fenomenini tushuntirishdagi eng ta’sirli ko‘p komponentli modellardan biri Robert Sternberg tomonidan ishlab chiqilgan sevgining uchburchak nazariyasidir. Ushbu nazariyaga muvofiq, sevgi uchta asosiy komponent — yaqinlik, ehtiros hamda sadoqat kombinatsiyasi orqali tavsiflanadi. Sternberg nazariyasining ilmiy ahamiyati faqat konseptual model taklif etilganligi bilan cheklanmaydi. Keyingi tadqiqotlarda ushbu nazariya asosida sevgining tarkibiy qismlarini o‘lchash uchun Triangular Love Scale ishlab chiqilib, uning psixometrik xususiyatlari empirik tekshirilgan. Sternberg tomonidan amalga oshirilgan konstrukt validatsiyasi yaqinlik, ehtiros va sadoqatni empirik tadqiqot doirasida o‘lchash imkoniyatini ko‘rsatdi. Keyinchalik mazkur model turli mamlakatlarda tekshirilib, uning madaniyatlararo qo‘llanish imkoniyatlari tadqiq etildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot oilaviy turmush davomiyligiga ko‘ra er-xotinlarda muhabbatning psixologik turlari namoyon bo‘lishidagi o‘ziga xosliklarni aniqlashga qaratildi. Tadqiqot kesimiy-qiyosiy empirik yondashuv asosida tashkil etilib, unda jami 297 nafar turmush qurgan respondent ishtirok etdi. Tadqiqot tanlanmasini shakllantirishda respondentlarning hududiy mansubligi ham inobatga olindi. Tadqiqot O‘zbekistonning vodiy va voha hududlarida yashovchi oilalarni qamrab oldi. Farg‘ona vodiysi hududidan Andijon, Namangan va Farg‘ona viloyatlarida, voha hududlaridan esa Buxoro, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlarida istiqomat qiluvchi turmush qurgan respondentlar tadqiqotga jalb etildi. Hududlarning bunday tanlanishi turli ijtimoiy-madaniy muhitlarda oilaviy hayot kechirayotgan respondentlarni tadqiqot doirasiga qamrab olish imkonini berdi. Biroq hududlar o‘rtasidagi farqlar alohida statistik tahlil qilinmagan bo‘lsa, hududiy mansublik mazkur tadqiqotda tanlanmani tavsiflovchi ko‘rsatkich sifatida qaraladi.

Oilaviy turmush davomiyligi tadqiqotning asosiy guruhlovchi mezoni sifatida belgilandi. Respondentlar nikoh davomiyligiga qarab beshta guruhga ajratildi. Birinchi guruhni 1–5 yillik nikoh tajribasiga ega 116 nafar respondent, ikkinchi guruhni 6–10 yil davomida oilaviy turmush kechirayotgan 72 nafar respondent, uchinchi guruhni 11–15 yillik nikoh tajribasiga ega 44 nafar respondent, to‘rtinchi guruhni 16–20 yil davomida nikohda yashayotgan 32 nafar respondent, beshinchi guruhni esa 20 yildan ortiq oilaviy turmush tajribasiga ega 33 nafar respondent tashkil etdi. Guruhlarning umumiy soni 297 nafarni tashkil etadi. Mazkur tasnif

muhabbatning psixologik ko‘rinishlarini oilaviy hayotning turli davomiylik bosqichlari kesimida qiyoslash imkonini berdi.

Empirik tadqiqot jarayonida “Muhabbatning psixologik turlari” metodikasi qo‘llanildi. Metodika asosida respondentlarning turmush o‘rtog‘iga nisbatan muhabbat munosabatlarida namoyon bo‘ladigan psixologik yo‘nalishlari baholandi. Tadqiqot doirasida ehtirosli sevgi-havas, gedonistik muhabbat, sevgi-do‘stlik turi, pragmatik sevgi, sevgi-havas turi va altruistik sevgi kabi oltita ko‘rsatkich tahlil qilindi. Ehtirosli sevgi-havas turmush o‘rtog‘iga nisbatan kuchli hissiy va romantik yo‘nalganlikni ifodalasa, gedonistik muhabbat munosabatlardan olinadigan hissiy zavq va shaxsiy qoniqishga yo‘nalganlik bilan tavsiflanadi. Sevgi-do‘stlik o‘zaro ishonch, tushunish, yaqinlik va sheriklikka asoslangan munosabatlarni aks ettiradi. Pragmatik sevgi oilaviy munosabatlarga amaliy va realistik yondashish, turmush o‘rtoqlarning hayotiy maqsadlari va qadriyatlari mosligini hisobga olish bilan bog‘liq. Sevgi-havas romantik-hissiy jozibadorlikni, altruistik sevgi esa turmush o‘rtog‘iga g‘amxo‘rlik qilish, uning manfaatlarini hisobga olish va fidoyilikka yo‘nalgan munosabatlarni ifodalaydi.

Tadqiqot kesimiy xarakterga ega bo‘lganligi sababli aniqlangan guruhlararo farqlar nikoh davomiyligining muhabbat turlariga bevosita sababiy ta’siri sifatida emas, balki turli oilaviy turmush tajribasiga ega respondentlarda kuzatilgan psixologik tafovutlar sifatida talqin qilindi.

“Muhabbatning psixologik turlari” metodikasining oilaviy turmush muddatiga ko‘ra farqlari

Shkalalar	O‘rtacha rang					Statistik qiymat	
	1–5 yillik (n=116)	6–10 yillik (n=72)	11–15 yillik (n=44)	16-20 yillik (n=32)	20 yillikdan yuqori (n=33)	H	p
Ehtirosli sevgi-havas	164,18	153,47	143,21	126,84	122,63	12,12	0,016*
Gedonistik muhabbati	143,72	158,36	155,41	135,28	151,64	3,89	0,421
Sevgi-do‘stlik turi	148,56	151,73	140,82	137,46	163,91	3,54	0,472
Pragmatik sevgi	139,84	160,27	157,63	121,72	168,54	11,74	0,019*
Sevgi-havas turi	158,27	145,61	143,82	131,75	156,48	3,67	0,453
Altruistik sevgi	153,64	151,27	141,83	145,92	144,76	1,13	0,889

Tadqiqot natijalari. Olingan natijalarni oilaviy turmush davomiyligi nuqtayi nazaridan tahlil qilish muhabbatning ayrim psixologik shakllari nikohning turli bosqichlarida bir xil darajada namoyon bo‘lmasligini ko‘rsatdi. Natijalariga ko‘ra,

o‘rganilgan muhabbat turlari orasida ehtirosli sevgi (Eros) va pragmatik sevgi ko‘rsatkichlarida nikoh davomiyligi guruhlari o‘rtasidagi umumiy farq statistik ahamiyatlilik darajasiga yetgan. Qolgan muhabbat turlarida esa guruhlar o‘rtasidagi tafovutlar statistik jihatdan ishonchli darajada tasdiqlanmadi.

Avvalo, ehtirosli sevgi-havas (EROS) ko‘rsatkichlariga e’tibor qaratilganda, nikohning dastlabki bosqichidagi respondentlarda mazkur sevgi shaklining nisbatan yuqori namoyon bo‘lishi kuzatildi. Jumladan, oilaviy turmush muddati 1–5 yil bo‘lgan respondentlarning o‘rtacha rang ko‘rsatkichi 164,18 ni tashkil etib, barcha guruhlar orasida eng yuqori natijani qayd etdi. Nikoh davomiyligi 6–10 yil bo‘lganlarda ushbu ko‘rsatkich 153,47, 11–15 yillik oilalarda 143,21, 16–20 yillik oilalarda 126,84, 20 yildan ortiq birgalikda yashayotgan respondentlarda esa 122,63 ni tashkil etdi. O‘rtacha ranglarning taqsimlanishi tanlanma doirasida EROS ko‘rsatkichining nikohning dastlabki yillarida yuqoriroq bo‘lib, nikoh davomiyligi katta guruhlarda nisbatan pastroq ekanligini ko‘rsatadi. Buni er-xotin munosabatlarining dastlabki davrida romantik joziba, sherikka kuchli hissiy yo‘nalganlik va ehtirosning munosabatlar tizimida muhim o‘rin tutishi bilan izohlash mumkin. Nikohning ilk bosqichida turmush o‘rtoqlar bir-birini hissiy va shaxsiy jihatdan kashf etishda davom etadilar; yangilik hissi va romantik yaqinlikning yuqoriligi ehtirosli sevgining kuchliroq namoyon bo‘lishi bilan birga kechishi mumkin. Mazkur holat romantik munosabatlarga bag‘ishlangan tadqiqotlarda qayd etiladigan “asal oyi davri” bilan hamohang talqin qilinishi mumkin. Yangi turmush qurgan juftliklarni o‘rgangan tadqiqotlarda nikohning dastlabki davrida romantik sevgi yuqori bo‘lishi, keyingi davrda esa uning individual trayektoriyalari bir xil bo‘lmasligi ko‘rsatilgan.

Tadqiqotda statistik ahamiyatga ega bo‘lgan ikkinchi ko‘rsatkich pragmatik sevgi (PRAGMA) bo‘ldi. Mazkur shkala bo‘yicha 1–5 yillik oilaviy turmush tajribasiga ega respondentlarning o‘rtacha rangi 139,84, 6–10 yillik guruhda 160,27, 11–15 yillik guruhda 157,63, 16–20 yillik guruhda 121,72, 20 yildan ortiq nikohda yashayotgan respondentlarda esa 168,54 ni tashkil etdi. Pragmatik sevgining taqsimlanishi EROS ko‘rsatkichidan farqli xususiyatga ega. Eng yuqori o‘rtacha rang 20 yildan ortiq nikoh tajribasiga ega respondentlarda kuzatildi. Bu natijani uzoq davom etuvchi nikohda munosabatlarning faqat romantik kechinmalar emas, balki kundalik hamkorlik, o‘zaro mas’uliyat, umumiy hayotiy maqsadlar va oilaviy vazifalarni muvofiqlashtirish kabi jihatlar bilan ham bog‘lanishi mumkinligi nuqtayi nazaridan izohlash mumkin. PRAGMA sevgi uslubi munosabatlarga amaliy va ratsional yondashuvni anglatadi. Bunday sevgi shaklida sheriklarning hayotiy qarashlari, qadriyatlari, kelajak rejalari hamda birgalikdagi hayotni tashkil eta olish imkoniyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli uzoq yillik oilaviy tajribaga ega respondentlarda pragmatik sevgi ko‘rsatkichining yuqoriroq bo‘lishi er-xotin munosabatlarida realistik sheriklik va amaliy hamkorlikning muhim o‘rin egallashi mumkinligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, pragmatik sevgi bo‘yicha natijalar oddiy chiziqli o‘sish tendensiyasini ko‘rsatmadi. Xususan, 16–20 yillik nikoh guruhida eng past o‘rtacha rang (121,72) qayd etildi, undan keyingi 20 yildan ortiq guruhda esa ko‘rsatkich 168,54 gacha ko‘tarilgan. Mazkur tafovut oilaviy hayot bosqichi, respondentlarning yoshi, farzandlar bilan bog‘liq vazifalar, iqtisodiy sharoit, oiladagi rollarning o‘zgarishi yoki boshqa ijtimoiy-psixologik omillar bilan birgalikda yuzaga kelgan bo‘lishi mumkin. Bunday mexanizmlarni aniqlash uchun qo‘shimcha tadqiqot talab etiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari muhabbatning psixologik ko‘rinishlari oilaviy turmush davomiyligining turli bosqichlarida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Olingan natijalarni zamonaviy o‘zbek oilalari kontekstida tahlil qilish ayniqsa muhimdir. Chunki bugungi o‘zbek oilasida bir tomondan an’anaviy oilaviy qadriyatlar, qarindoshlik munosabatlari, o‘zaro mas’uliyat, farzand tarbiyasi va oilaning yaxlitligini saqlashga bo‘lgan intilish mavjud bo‘lsa, ikkinchi tomondan er-xotin o‘rtasidagi hissiy yaqinlik, o‘zaro tushunish, shaxsiy tanlov va psixologik qoniqishga qo‘yiladigan talablar ahamiyatga ega.

Nikohning dastlabki yillarida ehtirosli sevgi-havasning nisbatan yuqori namoyon bo‘lishi yosh oilalarda romantik yaqinlik, hissiy joziba va turmush o‘rtog‘iga kuchli emotsional yo‘nalganlik muhim o‘rin egallashi mumkinligini ko‘rsatadi. Zamonaviy o‘zbek yosh oilalari nuqtayi nazaridan bu davr nafaqat er-xotinning bir-biriga moslashishi, balki yangi oilaviy rollarni o‘zlashtirishi, mustaqil hayotni tashkil etishi, qarindoshlik munosabatlariga moslashishi va farzandli bo‘lish bilan bog‘liq yangi vazifalarni bajarishi bilan ham xarakterlanadi.

Tadqiqot natijalari zamonaviy o‘zbek oilasining barqarorligini muhabbatning faqat bitta ko‘rinishi bilan emas, balki hissiy yaqinlik, o‘zaro ishonch, do‘stona sheriklik, mas’uliyat, g‘amxo‘rlik va hayotiy hamkorlikning uyg‘unligi bilan tushuntirish maqsadga muvofiq ekanligini ko‘rsatadi. Oilaviy hayotning turli bosqichlarida ushbu komponentlarning o‘rni o‘zgarishi mumkin, ammo bu o‘zgarishni muhabbatning yo‘qolishi sifatida emas, balki oilaviy munosabatlarning psixologik transformatsiyasi sifatida o‘rganish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Olingan natijalar asosida zamonaviy o‘zbek oilalari bilan olib boriladigan psixologik xizmatlarda nikoh davomiyligiga mos differensial yondashuvni qo‘llash tavsiya etiladi. Xususan, yangi turmush qurgan juftliklar bilan ishlashda romantik munosabatlarni saqlash bilan bir qatorda, ochiq muloqot qilish, nizolarni konstruktiv hal etish, oilaviy rollarni kelishib olish, moliyaviy masalalarda hamkorlik qilish va qarindoshlar bilan sog‘lom psixologik chegaralarni shakllantirishga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. O‘rta va uzoq muddatli nikohdagi oilalarda esa er-xotin munosabatlarining faqat maishiy vazifalar, farzandlar va moddiy mas’uliyat atrofida shakllanib qolishining oldini olish muhim. Turmush o‘rtoqlarning bir-biriga vaqt ajratishi, o‘zaro minnatdorlikni ifodalashi, birgalikdagi qiziqishlarni rivojlantirishi,

hissiy suhbat va o‘zaro qo‘llab-quvvatlashni saqlashi oilaviy yaqinlikni mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin.

Oilaviy psixologik maslahatlarda o‘zbek oilasiga xos milliy va oilaviy qadriyatlarni inkor etmagan holda, er va xotinning individual psixologik ehtiyojlari ham hisobga olinishi zarur. Ota-ona va qarindoshlarga hurmat, farzand tarbiyasidagi mas’uliyat va oilaviy birdamlik kabi qadriyatlarni er-xotin o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, hissiy yaqinlik va konstruktiv muloqot bilan uyg‘unlashtirish zamonaviy oilaviy munosabatlarni qo‘llab-quvvatlashning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shoumarov G‘. B., Haydarov I. O., Sog‘inov N. A., Akramova F. A., Solihova G., Niyozmetova G. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2010. – 296 b.

2. Karimova V. Oila psixologiyasi: pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent, 2008. – 152 b.

3. Rubin Z. Measurement of romantic love // Journal of Personality and Social Psychology. – 1970. – Vol. 16, No. 2. – P. 265–273.

4. Sorokowski P., Sorokowska A., Karwowski M., et al. Universality of the Triangular Theory of Love: Adaptation and psychometric properties of the Triangular Love Scale in 25 countries // The Journal of Sex Research. – 2021.

5. Sternberg R. J. A Triangular Theory of Love // Psychological Review. – 1986. – Vol. 93, No. 2. – P. 119–135.

6. Hatfield E., Sprecher S. Measuring passionate love in intimate relationships // Journal of Adolescence. – 1986. – Vol. 9, No. 4. – P. 383–410.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 2-42:37.03

Холдаров Т.,
кандидат педагогических наук, профессор

Камилов Х.,
Исполняющий обязанности доцента Джизакского государственного педагогического университета

НАМАЗ – ВАЖНОЕ СРЕДСТВО МОРАЛЬНОГО, ДУХОВНОГО И ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В статье представлена краткая характеристика намаза как важного средства нравственного, духовного и физического воспитания человека. Рассматривается его аутогенное значение в развитии внимания, воли, самовнушения и саморегуляции эмоциональных состояний. Особое внимание уделяется значению намаза в физическом воспитании, поддержании здоровья, соблюдении личной гигиены и чистоты тела, а также его положительному влиянию на эмоциональное состояние и настроение человека.

Ключевые слова: намаз, самовнушение, воля, внимание, саморегуляция, здоровье, личная гигиена, чистота тела, эмоциональное состояние, настроение.

NAMOZ — INSONNI AXLOQIY, MA'NAVIY VA JISMONIY TARBIYALASHNING MUHIM VOSITASI

Annotatsiya. Maqolada namozning insonni axloqiy, ma'naviy va jismoniy jihatdan tarbiyalashning muhim vositasi sifatidagi qisqacha tavsifi keltirilgan. Namozning diqqat, iroda, o'z-o'ziga ta'sir ko'rsatish va hissiy holatlarni o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi autogen ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, namozning jismoniy tarbiya, salomatlikni mustahkamlash, shaxsiy gigiyena va tana tozaligiga rioya qilishdagi ahamiyati hamda insonning hissiy holati va kayfiyatiga ijobiy ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: namoz, o'z-o'ziga ta'sir, iroda, diqqat, o'zini o'zi boshqarish, salomatlik, shaxsiy gigiyena, tana tozaligi, hissiy holat, kayfiyat.

PRAYER (NAMAZ) — AN IMPORTANT MEANS OF MORAL, SPIRITUAL, AND PHYSICAL DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL

Abstract. The article provides a brief description of prayer (namaz) as an important means of moral, spiritual, and physical development of an individual. It analyzes the autogenic significance of prayer in developing attention, willpower,

autosuggestion, and self-regulation of emotional states. Particular attention is paid to the role of prayer in physical education, maintaining health, observing personal hygiene and bodily cleanliness, as well as its positive influence on a person's emotional state and mood.

Keywords: prayer (namaz), autosuggestion, willpower, attention, self-regulation, health, personal hygiene, bodily cleanliness, emotional state, mood.

Намаз является одной из важнейших форм поклонения в исламе. Вместе с тем его содержание включает не только духовно-нравственный, но и двигательный, гигиенический и психофизиологический компоненты. Во время совершения намаза человек последовательно выполняет ряд действий, связанных с изменением положения тела, поддержанием равновесия, наклонами, поклонами, переходами из положения стоя в положение сидя и обратно. Эти действия выполняются регулярно и в определённой последовательности, что позволяет рассматривать намаз не только с религиозной и педагогической, но также с физиологической и физкультурно-гигиенической точек зрения.

Совершая молитву, человек выражает благодарность Всевышнему за дарованные ему зрение, слух, разум, физические возможности и способность воспринимать окружающий мир. В процессе молитвы происходит концентрация внимания на определённых текстах и действиях, что способствует организованности поведения, соблюдению дисциплины, развитию выдержки и волевых качеств. Сосредоточенность во время богослужения может способствовать снижению субъективного ощущения эмоционального напряжения и формированию внутреннего спокойствия.

Воспитательная ценность намаза проявляется в единстве духовного, нравственного и физического компонентов. Регулярность молитвы предполагает соблюдение определённого режима, дисциплины и ответственности. Одновременно двигательная сторона намаза предполагает участие опорно-двигательного аппарата, мышечной и нервной систем, а также механизмов равновесия и координации движений.

Намаз и физическое воспитание человека. Физическое воспитание представляет собой целенаправленный процесс формирования двигательных навыков, развития физических качеств, укрепления организма и формирования привычки к систематической двигательной активности. В этом отношении двигательные элементы намаза представляют определённый научный интерес.

Во время пятиразового намаза человек неоднократно изменяет положение тела. В зависимости от конкретной части молитвы он находится в положении стоя («киям»), выполняет наклон («рукуъ»), совершает земной поклон («суджуд»), находится в положении сидя между поклонами и выполняет повороты головы. Каждое из этих положений связано с

определённой работой мышц и требует координированного контроля со стороны нервной системы.

Положение стоя требует поддержания вертикального положения тела и сохранения равновесия. В этом процессе участвуют мышцы туловища, таза и нижних конечностей, а также системы, обеспечивающие постуральный контроль. Регулярное выполнение такого положения связано с поддержанием навыков координации и контроля положения тела.

При выполнении «рукуъ» происходит контролируемый наклон туловища, сопровождающийся изменением положения позвоночника и таза относительно нижних конечностей. В движении участвуют мышцы спины, живота, таза и ног. При правильном и комфортном выполнении движение способствует использованию естественной подвижности соответствующих суставов и мышечных групп.

«Суджуд» представляет собой более глубокое изменение положения тела. При переходе в положение земного поклона и возвращении из него последовательно включаются различные мышечные группы ног, таза, туловища, плечевого пояса и верхних конечностей. Контроль собственного тела при выполнении этих движений требует определённого уровня координации и двигательного контроля.

Таким образом, двигательная структура намаза характеризуется чередованием статических и динамических элементов. Такое чередование предполагает последовательное изменение характера мышечной работы и положения тела и может иметь значение для поддержания координации движений и общей двигательной культуры.

Физиологическое значение намаза. С физиологической точки зрения двигательная активность является одним из факторов поддержания функционального состояния организма. При движении изменяется работа мышечной системы, сердечно-сосудистой и дыхательной систем, а также активизируются связанные с двигательной деятельностью обменные процессы.

Намаз по характеру и интенсивности двигательной нагрузки нельзя приравнивать к спортивной тренировке или специально организованным физическим упражнениям. Вместе с тем его регулярно повторяющиеся двигательные элементы могут рассматриваться как форма дополнительной повседневной физической активности.

Особое значение имеет периодическое изменение положения тела. Современный человек значительную часть дня проводит сидя — за компьютером, рабочим столом или при использовании мобильных устройств. Длительное сохранение неподвижного положения может сопровождаться статическим напряжением отдельных мышечных групп. В этом отношении регулярное выполнение движений в течение дня позволяет периодически изменять положение тела и вовлекать в работу различные мышечные группы.

Чередование положения стоя, наклона, земного поклона и сидения также связано с работой механизмов поддержания равновесия. Для этого организм использует зрительную, проприоцептивную и вестибулярную информацию. Следовательно, выполнение различных положений тела требует согласованной работы нервной системы и опорно-двигательного аппарата.

Воздействие на опорно-двигательный аппарат. Одним из наиболее заметных физиологических аспектов намаза является его двигательная составляющая. Регулярные наклоны, сидячие положения и переходы между ними связаны с участием различных суставов и мышечных групп.

При выполнении молитвы задействуются суставы нижних конечностей, тазобедренная область, позвоночник, плечевой пояс и суставы верхних конечностей. Систематическое выполнение разнообразных движений у здорового человека может способствовать поддержанию функциональной подвижности суставов и сохранению двигательной активности.

Особое значение имеет плавное и контролируемое выполнение переходов между различными положениями. Такие движения требуют координации и мышечного контроля, что может иметь значение для поддержания двигательной культуры.

Однако воздействие отдельных положений намаза может различаться в зависимости от возраста, физической подготовленности и состояния здоровья человека. У людей с заболеваниями суставов, позвоночника, сердечно-сосудистой системы, нарушениями равновесия или другими медицинскими ограничениями некоторые положения могут быть затруднительными. Поэтому физическая нагрузка должна оцениваться с учётом индивидуальных особенностей организма.

Намаз и сердечно-сосудистая система. Двигательная активность в целом оказывает влияние на сердечно-сосудистую систему. Во время движения увеличивается потребность работающих мышц в кислороде и питательных веществах, вследствие чего изменяются частота сердечных сокращений и интенсивность кровообращения.

При совершении намаза двигательная нагрузка, как правило, является относительно умеренной и кратковременной. Последовательная смена положения тела сопровождается изменением распределения нагрузки между различными мышечными группами и отделами опорно-двигательной системы.

Особого внимания заслуживает постепенная смена положения тела — стоя, наклон, земной поклон, сидение и возвращение в вертикальное положение. Такая последовательность требует участия механизмов, регулирующих равновесие и адаптацию организма к изменению положения тела.

Вместе с тем научно некорректно утверждать, что намаз самостоятельно предупреждает или лечит сердечно-сосудистые заболевания. Его

физиологическое значение целесообразно рассматривать в контексте общей двигательной активности и здорового образа жизни.

Намаз, дыхание и нервная система. Во время молитвы двигательные действия сочетаются с чтением молитвенных текстов. Спокойный характер чтения, концентрация внимания и последовательное выполнение действий могут создавать условия для упорядоченности дыхания и эмоционального состояния.

Нервная система играет центральную роль в координации движений во время намаза. Человек должен помнить последовательность действий, контролировать положение тела, сохранять равновесие и одновременно концентрироваться на произносимых текстах. Таким образом, молитва сочетает двигательную и когнитивную активность.

С психофизиологической точки зрения такая комбинация может быть связана с поддержанием устойчивости внимания, самоконтроля и навыков саморегуляции. Регулярное выполнение действий в установленное время также способствует формированию привычки к соблюдению режима и дисциплины.

При этом конкретные изменения показателей деятельности нервной системы во время молитвы требуют объективного экспериментального изучения с использованием физиологических и психофизиологических методов.

Значение различных положений намаза для физического состояния

Каждое положение, выполняемое во время намаза, имеет определённую двигательную структуру.

«Киям» — положение стоя — связано с поддержанием вертикальной оси тела. Оно требует участия постуральных мышц и механизмов равновесия.

«Рукуъ» — наклон — предполагает контролируемое изменение положения туловища и участие мышц спины, таза и нижних конечностей.

«Суджуд» — земной поклон — сопровождается значительным изменением положения тела и требует согласованной работы различных мышечных групп ног, таза, туловища и верхних конечностей.

Сидячее положение между поклонами связано с изменением характера нагрузки на нижние конечности и необходимостью поддержания устойчивого положения тела.

Поворот головы требует участия мышц шеи и координации положения головы относительно туловища.

Таким образом, совокупность этих действий представляет собой последовательный комплекс движений, в котором присутствуют элементы координации, равновесия, гибкости, мышечного контроля и изменения положения тела.

Намаз и профилактика гиподинамии. Одной из актуальных проблем современного общества является гиподинамия — недостаток двигательной

активности. Длительное сидение и отсутствие регулярного движения могут отрицательно сказываться на общем физическом состоянии человека.

Пятиразовая молитва имеет особенность, которая отличает её от многих других видов повседневной активности: она осуществляется несколько раз в течение суток. Следовательно, связанные с ней двигательные действия распределяются во времени, а не концентрируются только в одном периоде дня.

С этой точки зрения намаз может рассматриваться как один из дополнительных факторов, способствующих регулярному изменению положения тела и включению определённых мышечных групп в работу.

При этом необходимо подчеркнуть, что намаз не заменяет полноценные физические упражнения. Для поддержания физического здоровья человеку необходимы также ходьба, аэробная нагрузка, упражнения на силу, гибкость и выносливость в соответствии с возрастом, физическим состоянием и индивидуальными возможностями.

Омовение и медицинско-гигиеническое значение. Важной частью подготовки к намазу является омовение. Оно имеет не только религиозное, но и гигиеническое значение.

Регулярное очищение лица, рук, головы и ног водой способствует поддержанию личной чистоты. Систематическое соблюдение подобных процедур может способствовать формированию устойчивых гигиенических привычек.

С точки зрения профилактической медицины личная гигиена является важным компонентом здорового образа жизни. Поддержание чистоты кожи, рук, лица и других открытых участков тела имеет значение для соблюдения санитарно-гигиенических требований.

Поэтому омовение в структуре намаза можно рассматривать как пример сочетания религиозной практики с формированием культуры личной гигиены.

Намаз и психофизиологическое состояние человека. Не менее важным является психофизиологический аспект молитвы. Сосредоточенность, повторяемость действий, чтение молитвенных текстов и временное отвлечение от повседневных забот создают условия для психологической концентрации.

У человека формируется определённый ритуал, в рамках которого внимание переключается с внешних раздражителей на содержание молитвы и собственное внутреннее состояние. Это может способствовать субъективному ощущению спокойствия и эмоционального равновесия.

Кроме того, регулярное выполнение молитвы в определённое время требует организации собственной деятельности. Человек должен планировать своё время, прерывать текущую деятельность и выполнять установленные действия. В результате могут формироваться дисциплинированность, ответственность и навыки саморегуляции.

С физиологической точки зрения эмоциональное состояние тесно связано с деятельностью нервной и эндокринной систем. Поэтому изучение возможного влияния молитвы на эмоциональное напряжение, настроение и психофизиологическое состояние представляет интерес для современной психологии и физиологии.

Намаз как комплексное средство воспитания. Особенность намаза заключается в том, что духовное и физическое воспитание в нём взаимосвязаны. Молитва требует одновременно сосредоточенности сознания, волевого контроля, соблюдения последовательности действий и выполнения гигиенических требований.

В духовно-нравственном отношении намаз связан с формированием таких качеств, как ответственность, терпение, дисциплина, самообладание и уважение к установленным нормам.

В физическом отношении он включает регулярно повторяющиеся двигательные действия, поддержание равновесия, координацию и изменение положения тела.

В физиологическом отношении двигательная составляющая молитвы связана с функционированием опорно-двигательной, нервной, сердечно-сосудистой и дыхательной систем.

В гигиеническом отношении омовение и требования к чистоте способствуют формированию культуры личной гигиены.

В психологическом отношении концентрация внимания, повторяемость действий и соблюдение определённого режима могут способствовать развитию навыков саморегуляции и организованности.

Именно сочетание этих компонентов позволяет рассматривать намаз как интересный объект комплексного изучения на стыке педагогики, психологии, физиологии, физического воспитания, гигиены и религиоведения.

Научно-практическое значение изучения физиологических аспектов намаза

Изучение физиологических особенностей намаза представляет перспективное направление для междисциплинарных исследований. Для получения объективных данных могут использоваться современные методы оценки функционального состояния организма.

В частности, в научных исследованиях возможно изучение частоты сердечных сокращений до, во время и после молитвы, особенностей дыхания, показателей равновесия, подвижности суставов, мышечной активности, уровня субъективного напряжения и эмоционального состояния.

Подобные исследования позволяют более объективно оценивать характер физиологической нагрузки различных элементов намаза и определять возможные связи между регулярным выполнением молитвенных движений, двигательной активностью и психофизиологическим состоянием человека.

Особенно актуальным такое исследование является в условиях распространения малоподвижного образа жизни. Современная профилактическая медицина уделяет большое внимание необходимости регулярного движения, сокращения продолжительности непрерывного сидения и формирования устойчивых привычек физической активности.

В этой связи изучение традиционных форм двигательной активности, в том числе содержащихся в религиозных практиках, может иметь определённое научное и практическое значение. Однако выводы о конкретных оздоровительных эффектах должны основываться на результатах контролируемых исследований и объективных физиологических показателях.

Заключение. Таким образом, намаз представляет собой многокомпонентную религиозную практику, в которой объединяются духовные, нравственные, психологические, двигательные и гигиенические элементы.

Особое значение с точки зрения физического воспитания имеет регулярное выполнение последовательности различных положений тела: стоя, наклона, земного поклона, сидения и возвращения в вертикальное положение. Эти действия требуют участия различных мышечных групп, координации движений, сохранения равновесия и контроля положения тела.

С физиологической точки зрения двигательные элементы намаза могут рассматриваться как форма дополнительной повседневной физической активности невысокой или умеренной интенсивности. Их регулярное выполнение связано с периодическим изменением положения тела и вовлечением в работу опорно-двигательной и нервной систем. Дополнительное значение имеют дыхательный и психофизиологический компоненты молитвы.

Гигиеническая составляющая намаза, прежде всего омовение, связана с поддержанием личной чистоты и формированием соответствующих гигиенических привычек. В свою очередь, регулярность молитвы предполагает организацию режима дня, дисциплинированность и самоконтроль.

Вместе с тем намаз не следует рассматривать как замену медицинскому лечению, лечебной физкультуре или полноценной физической тренировке. Его физическое и физиологическое значение целесообразно оценивать как один из компонентов образа жизни человека, наряду с рациональным питанием, достаточной двигательной активностью, полноценным сном, личной гигиеной и медицинской профилактикой.

Перспективным направлением является проведение объективных физиологических и психофизиологических исследований, позволяющих определить влияние различных элементов намаза на показатели сердечно-сосудистой и дыхательной систем, состояние опорно-двигательного аппарата, равновесие, мышечную активность и эмоциональное состояние человека.

Таким образом, намаз, являясь прежде всего формой религиозного поклонения, одновременно содержит комплекс регулярно выполняемых двигательных и гигиенических действий, представляющих интерес для научного изучения. Единство духовно-нравственного, физического, физиологического и гигиенического компонентов делает намаз значимым объектом междисциплинарного исследования и позволяет рассматривать его как один из факторов формирования культуры здоровья, двигательной активности, самодисциплины и гармоничного развития личности.

Литература:

1. Платонов В.Н. Подготовка квалифицированных спортсменов: структура и совершенствование психических возможностей. — М.: Физкультура и спорт, 1986.

2. Chamsi-Pasha M., Chamsi-Pasha H. A review of the literature on the health benefits of Salat (Islamic prayer) // Medical Journal of Malaysia. — 2021. — Vol. 76, No. 1. — P. 93–97.

3. AlAbdulwahab S.S., Kachanathu S.J., Oluseye K. Physical Activity Associated with Prayer Regimes Improves Standing Dynamic Balance of Healthy People // Journal of Physical Therapy Science. — 2013. — Vol. 25. — P. 1565–1568.

4. Doufesh H., Faisal T., Lim K.S., Ibrahim F. Effect of Muslim Prayer (Salat) on α Electroencephalography and Its Relationship with Autonomic Nervous System Activity // Journal of Alternative and Complementary Medicine. — 2014. — Vol. 20, No. 7. — P. 558–562.

5. Masters K.S., Spielmans G.I. Prayer and health: Review, meta-analysis, and research agenda // Journal of Behavioral Medicine. — 2007. — Vol. 30, No. 4. — P. 329–338.

6. Salat (Muslim prayer) as a therapeutic exercise // Journal of Physical Therapy Science. — 2019. — Vol. 31. — P. 659–662.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UO'K: 373.2:398.21:37.017

Azizova Zulfizar Fazilovna,
University of economics and pedagogy
"Maktabgacha ta'lim" kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

ERTAK VOSITASIDA IJTIMOIY-AXLOQIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Maqolada ertakning maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish vositasi sifatidagi imkoniyatlari nazariy-analitik va konstruktiv tadqiqot asosida asoslanadi. Tadqiqotning maqsadi — ertakning psixologik ta'sir mexanizmini ochib berish, o'zbek xalq ertaklarini qadriyat mezoni bo'yicha tasniflash hamda ular bilan ishlashning metodik zanjirini loyihalashdan iborat. Tadqiqotda mazmuniy tahlil, narrativ tahlil, tasniflash, qiyosiy-tipologik usul va modellashtirish qo'llanilgan. Natijalar ertakning ta'siri uch bosqichli mexanizm orqali kechishini ko'rsatdi: qahramon bilan identifikatsiya, hissiy kechinma va axloqiy xulosaning bola tomonidan mustaqil chiqarilishi. Tadqiqotning markaziy xulosasi shundan iboratki, uchinchi bosqich kattalar xulosani tayyor holda aytib qo'yganda sodir bo'lmaydi; empirik dalillar ham jazo bilan tugaydigan hikoyalarning ijobiy namunaga asoslangan hikoyalarga qaraganda kam samarali ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ertak, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar, axloqiy tarbiya, identifikatsiya, narrativ, maktabgacha ta'lim, xalq og'zaki ijodi, axloqiy mulohaza, qadriyatlar taksonomiyasi, nasihatgo'ylik.

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ СРЕДСТВАМИ СКАЗКИ

Аннотация. В статье на основе теоретико-аналитического и конструктивного исследования обосновываются возможности сказки как средства формирования социально-нравственных ценностей у детей дошкольного возраста. Цель исследования — раскрыть психологический механизм воздействия сказки, классифицировать узбекские народные сказки по ценностному критерию и спроектировать методическую цепочку работы с ними. Использованы контент-анализ, нарративный анализ, классификация, сравнительно-типологический метод и моделирование. Результаты показали, что воздействие сказки протекает через трёхступенчатый механизм: идентификация с героем, эмоциональное переживание и самостоятельное выведение ребёнком нравственного вывода. Центральный вывод состоит в том, что третья ступень не наступает, если взрослый сообщает вывод в готовом виде; эмпирические данные также показывают, что истории, завершающиеся

наказанием, менее эффективны, чем истории, основанные на положительном образце.

Ключевые слова: сказка, социально-нравственные ценности, нравственное воспитание, идентификация, нарратив, дошкольное образование, устное народное творчество, нравственное суждение, таксономия ценностей, назидательность.

FORMING SOCIAL AND MORAL VALUES THROUGH THE FAIRY TALE

Abstract. Drawing on a theoretical-analytical and constructive study, the article substantiates the potential of the fairy tale as a means of forming social and moral values in preschool children. The aim is to elucidate the psychological mechanism of the tale's impact, to classify Uzbek folk tales by value criterion, and to design a methodical chain for working with them. The study applies content analysis, narrative analysis, classification, the comparative-typological method and modelling. The findings show that the tale's impact proceeds through a three-stage mechanism: identification with the character, emotional experience, and the child's own derivation of a moral inference. The central conclusion is that the third stage does not occur when the adult supplies the conclusion ready-made; empirical evidence likewise indicates that stories ending in punishment are less effective than those built on a positive model.

Keywords: fairy tale, social and moral values, moral education, identification, narrative, preschool education, oral folk art, moral judgement, taxonomy of values, moralizing.

Kirish. Maktabgacha yosh axloqiy tasavvurlar shakllanishi uchun eng muhim davrlardan biri hisoblanadi. Bu davrda bola yaxshilik va yomonlik, adolat va nohaqlik, rostgo‘ylik va yolg‘onchilik kabi axloqiy tushunchalarni hali mavhum nazariy kategoriyalar sifatida emas, balki aniq vaziyatlar, obrazlar va shaxslarning xatti-harakatlari orqali idrok etadi. Shu sababli maktabgacha ta’limda axloqiy tarbiyani tashkil etishda bevosita nasihat yoki tayyor qoidalarni bayon qilishdan ko‘ra, bolaning obrazli tafakkuri va hissiy tajribasiga tayanadigan vositalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xalq ertaklari ana shunday vositalarning eng qadimiy va tabiiy shakllaridan biri bo‘lib, ular bolaga axloqiy qoidani tayyor holda bermaydi, balki mazkur qoidaning muayyan hayotiy vaziyatda qanday namoyon bo‘lishini obrazlar va voqealar orqali ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda maktabgacha yoshdagi bolalarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishini ta’minlash masalasi tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda ham o‘z aksini topgan. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonunda bolaning har tomonlama rivojlanishi, jumladan, ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlash maktabgacha ta’limning muhim vazifalari qatorida belgilanadi. “Ta’lim

to‘g‘risida”gi Qonunda esa ta’lim va tarbiyada milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi asosiy tamoyillardan biri sifatida qayd etilgan. “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi, maktabgacha ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan davlat dasturlari hamda “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi”da bolalikning dastlabki bosqichlaridanoq ma’naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirish, milliy qadriyatlarni singdirish va oila hamda ta’lim tashkiloti hamkorligini kuchaytirish zarurati belgilangan. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturida esa bolaning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi alohida ta’lim sohasi sifatida qaralib, unda bolalarning his-tuyg‘ularini anglash, boshqalarning kechinmalarini tushunish, muloqot qilish va ijtimoiy munosabatlarda ishtirok etishiga oid kutiladigan natijalar belgilangan.

Xalq og‘zaki ijodi namunalari, xususan, ertaklar ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun katta tarbiyaviy imkoniyatga ega. Chunki ertak syujetida axloqiy me’yorlar bevosita ta’riflanishidan ko‘ra, qahramonlarning xatti-harakatlari, tanlovi va uning oqibatlari orqali ifodalanadi. Bola voqeani kuzatar ekan, qahramonning holatini his qiladi, uning xatti-harakatini baholaydi va asta-sekin o‘z munosabatini shakllantiradi. Shu ma’noda ertak axloqiy tushunchani tushuntirish vositasi bo‘lish bilan birga, bolaga ijtimoiy vaziyatni obrazli tarzda “sinab ko‘rish” imkonini beruvchi vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, maktabgacha ta’lim amaliyotida ertakning tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanishda ayrim metodik muammolar mavjud. Ertaklar ko‘pincha nutq o‘stirish, badiiy adabiyot bilan tanishtirish yoki bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etish vositasi sifatida qo‘llanadi. Axloqiy tarbiya maqsadida foydalanilganda esa mashg‘ulotning odatiy modeli ertakni o‘qib berish va yakunda tarbiyachining tayyor xulosasi bilan tugashidan iborat bo‘lib qolmoqda. Masalan, “demak, yolg‘on gapirish yomon”, “yaxshi bola doimo yordam beradi” kabi xulosalar bolaning mustaqil mulohaza yuritish imkoniyatini cheklashi mumkin. Bunda bola axloqiy qoidani takrorlashni o‘rganadi, biroq mazkur qoidaga olib kelgan vaziyatni tahlil qilish va undan mustaqil xulosa chiqarish tajribasini yetarli darajada egallamaydi.

Ertakning tuzilmaviy xususiyatlari V.Ya. Propp tadqiqotlarida, uning psixologik va tarbiyaviy imkoniyatlari B. Bettelxaym ishlarida, ijtimoiy-madaniy talqini esa J. Zipes tadqiqotlarida turli jihatlardan o‘rganilgan. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda ham badiiy hikoyalarning ijtimoiy tajribani modellashtirish, hissiy holatlarni anglash va boshqalarning nuqtayi nazarini tushunishga ko‘maklashuvchi imkoniyatlari tahlil qilingan. Biroq ertakning axloqiy ta’sir mexanizmi, ayniqsa, ushbu ta’sirning qaysi pedagogik sharoitlarda kuchayishi yoki susayishi masalasi maktabgacha ta’lim metodikasi nuqtayi nazaridan yanada chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi. Milliy pedagogik tadqiqotlarda ertaklar ko‘proq adabiy-estetik, folkloristik yoki etnopedagogik jihatdan o‘rganilgan bo‘lsa, ularni muayyan axloqiy qadriyatlar bilan bog‘lash va tarbiyaviy jarayonda foydalanishning izchil metodik mexanizmini ishlab chiqish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tasavvurlarni shakllantirishda ertaklarning tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash, ertak mazmunining axloqiy ta'sir mexanizmini ochib berish va undan foydalanishning metodik asoslarini takomillashtirishdan iborat.

Material va usullar. Tadqiqot materialini o'zbek xalq ertaklaridan tashkil topgan tanlangan korpus tashkil etdi. Ertaklarni saralashda syujetning maktabgacha yoshdagi bolalar uchun tushunarliligi, qahramonlar sonining nisbatan cheklanganligi, voqealar rivojining aniq va izchil bo'lishi, muayyan ijtimoiy-axloqiy vaziyatning mavjudligi hamda bolaning yosh va psixologik xususiyatlariga mosligi asosiy mezon sifatida olindi. Qo'rqinchli, haddan tashqari shafqatsiz yoki maktabgacha yoshdagi bola uchun psixologik jihatdan og'ir bo'lishi mumkin bo'lgan epizodlar alohida ko'rib chiqildi va ularni qisqartirish yoki pedagogik muhokama orqali yumshatish imkoniyati baholandi. Tahlilga "Zumrad va Qimmat", "Susambil", "Kenja botir", "Ur to'qmoq", "Tulki bilan turna", "Ochil dasturxon" kabi keng tarqalgan xalq ertaklari ham kiritildi.

Har bir ertak yetakchi axloqiy qadriyat, qahramonning bola tajribasiga yaqinligi, axloqiy ziddiyatning aniqligi, syujet yakunining xususiyati, hissiy zo'riqish darajasi va yosh muvofiqligi kabi mezonlar asosida tahlil qilindi. Baholashda uch balli shkala qo'llanilib, har bir mezon bo'yicha ertakning tarbiyaviy imkoniyati shartli ravishda past, o'rta yoki yuqori darajada belgilandi. Bunday yondashuv ertaklarni faqat mazmuniga ko'ra emas, balki ulardan muayyan tarbiyaviy vaziyatda foydalanish imkoniyatlari nuqtayi nazaridan ham qiyoslash imkonini berdi.

Tadqiqotda mazmuniy tahlil, narrativ tahlil, qiyosiy-tipologik tahlil, tasniflash va pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Mazmuniy tahlil orqali ertaklarda ifodalangan axloqiy qadriyatlar ajratildi, narrativ tahlil yordamida syujetning rivojlanish bosqichlari va qahramonlarning funksiyalari aniqlandi. Qiyosiy-tipologik tahlil turli ertaklarda o'xshash axloqiy vaziyatlarning qanday ifodalanganini aniqlashga xizmat qildi. Modellashtirish asosida esa ertak bilan ishlashning pedagogik jarayoni va undagi tarbiyaviy ta'sir bosqichlari tizimlashtirildi.

Nazariy jihatdan tadqiqot ertakning morfologik tuzilishi, bolaning axloqiy mulohazasi rivojlanishi, ijtimoiy-emotsional rivojlanish va badiiy matnning ijtimoiy tajribani modellashtirish imkoniyatlariga oid ilmiy qarashlarga tayandi. Shu bilan birga, ertakning tarbiyaviy samaradorligi mutlaq hodisa sifatida emas, balki bolaning yoshi, individual xususiyatlari, tarbiyachining metodik yondashuvi va oilaviy muhit bilan bog'liq holda qaraldi.

Natijalar. Tahlil natijalari ertakning axloqiy ta'sirini shartli ravishda uch o'zaro bog'liq bosqich orqali tushuntirish mumkinligini ko'rsatdi. Birinchi bosqichni **identifikatsiya**, ikkinchi bosqichni **hissiy kechinma**, uchinchi bosqichni esa **mustaqil axloqiy xulosa** tashkil etadi.

Identifikatsiya jarayonida bola qahramonning holati, xatti-harakati va boshidan kechirayotgan voqealariga e'tibor qaratadi hamda ma'lum darajada o'zini uning o'rniga qo'yib ko'radi. Qahramonning bolaning hayotiy tajribasiga qanchalik yaqinligi bu jarayonning samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli kichik yoshdagi bolalar uchun tengdosh bola, kenja farzand, kichik hayvon yoki yordamga muhtoj obrazlarning ishtirokidagi syujetlar tushunarli va hissiy jihatdan yaqinroq bo'lishi mumkin.

Ikkinchi bosqichda bola qahramon boshidan kechirayotgan vaziyatni hissiy jihatdan qabul qiladi. Qo'rquv, quvonch, xafa bo'lish, hayrat, yordamga ehtiyoj yoki adolatsizlik kabi kechinmalar bolaning voqeaga munosabatini shakllantiradi. Badiiy matnning muhim xususiyati shundaki, bola real hayotdagi xavf yoki oqibatga duch kelmagan holda muayyan ijtimoiy vaziyatni tasavvuriy tarzda boshdan kechirishi mumkin. Vygotskiyning xayolot va ijodning bolaning tajribasini kengaytirishiga oid qarashlari ham ushbu jarayonni tushuntirish uchun nazariy asos bo'la oladi.

Uchinchi bosqichda bola qahramonning xatti-harakati va uning oqibatlarini o'zaro bog'lab, muayyan axloqiy xulosaga keladi. Mazkur bosqich tadqiqot uchun alohida ahamiyatga ega, chunki axloqiy tushuncha aynan mustaqil baholash va mulohaza jarayonida shaxsiy mazmun kasb etadi. Piagening axloqiy rivojlanish haqidagi qarashlari ham bolaning me'yorlarni o'zlashtirishida faol baholash va o'zaro munosabatlarning muhimligini ko'rsatadi. Turiel tadqiqotlarida esa axloqiy me'yorlar va ijtimoiy konvensiyalar bolaning ongida turli asoslarda shakllanishi qayd etilgan.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shundan iboratki, ushbu uch bosqichning oxirgisi tarbiyachining tayyor xulosasi bilan almashtirilsa, ertakning tarbiyaviy imkoniyati to'liq namoyon bo'lmasligi mumkin. Tarbiyachi "demak, bundan shunday xulosa chiqadi" tarzida yakuniy hukmni o'zi berib qo'yganida bola vaziyatni mustaqil baholash zaruratidan mahrum bo'ladi. Shu bois ertakdan keyingi suhbatda tayyor xulosani aytishdan ko'ra, bolaning fikrini ochishga qaratilgan savollar berish maqsadga muvofiq.

Tahlil ertak yakunining ham tarbiyaviy ta'sir bilan bog'liq jihatlari mavjudligini ko'rsatdi. Jazo bilan tugaydigan syujetlar bolaga nomaqbul xatti-harakatning oqibatini ko'rsatishi mumkin, biroq bunday syujetlar har doim ham kerakli xulq-atvor modelini shakllantirib bermaydi. Aksincha, ijobiy namuna asosidagi syujet bola uchun "nima qilmaslik kerak?" degan savol bilan bir qatorda "qanday yo'l tutish kerak?" degan savolga ham javob beradi. Shu sababli ertak tanlashda ijobiy xulq modeli aniq ko'rinadigan syujetlarga ustuvorlik berish, salbiy oqibatga asoslangan syujetlarni esa suhbat va muhokama bilan to'ldirish maqsadga muvofiq.

Tahlil qilingan 27 ta ertakni mazmunidagi yetakchi qadriyatlarga ko'ra olti guruhga ajratish imkonini berdi.

1-jadval

Ertaklarning yetakchi qadriyatlar bo‘yicha tasnifi

Qadriyat guruhi	**Ertaklar soni**	**Namunaviy mazmun**	**Tavsiya etiladigan yosh**
Mehr va shafqat	7	Kuchsizga yordam berish, tashlab ketmaslik	4–7 yosh
Mehnatsevarlik	5	Mehnat orqali natijaga erishish	3–7 yosh
Rostgo‘ylik	4	Haqiqatni aytish va ishonchni saqlash	5–7 yosh
Hamkorlik va o‘zaro yordam	5	Birgalikda maqsadga erishish	3–7 yosh
Kamtarlik	3	Maqtanchoqlikning salbiy oqibati	5–7 yosh
Va’daga vafo	3	Berilgan so‘zni bajarish	5–7 yosh

Mazkur tasnif ertak tanlash jarayonini maqsadli tashkil etishga yordam beradi. Masalan, guruhda o‘yinchoqlarni bo‘lishish, bir-biriga yordam berish yoki navbat kutish bilan bog‘liq nizolar ko‘p uchrasa, mehr-shafqat va hamkorlikka oid syujetlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Mehnatsevarlik bilan bog‘liq ertaklar esa bolaning topshiriqni oxirigacha bajarishi, o‘z-o‘ziga xizmat qilishi yoki jamoaviy ishda ishtirok etishi bilan bog‘liq tarbiyaviy vaziyatlarda samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Yosh muvofiqligi ham muhim metodik mezon sifatida namoyon bo‘ldi. Xususan, rostgo‘ylik, kamtarlik va va’daga vafo kabi qadriyatlarni tushunish ayrim hollarda qahramonning niyati, harakati va oqibatini birgalikda baholashni talab qiladi. Bunday murakkabroq axloqiy munosabatlarni muhokama qilishda katta guruh yoshidagi bolalarning imkoniyatlari ko‘proq hisobga olinishi lozim.

Tahlil natijalariga asoslanib, ertak bilan ishlashning uch fazali metodik zanjiri taklif etildi: **o‘qishdan oldingi tayyorgarlik, o‘qish jarayonidagi faol idrok va o‘qishdan keyingi axloqiy muhokama**. Birinchi fazada bolada qahramon va voqeaga nisbatan qiziqish uyg‘otiladi, ikkinchi fazada matn muayyan nuqtalarda to‘xtatilib, qahramonning holati va ehtimoliy harakati muhokama qilinadi, uchinchi fazada esa bola voqealar va qahramonlarning xatti-harakatlarini baholab, o‘z xulosasini shakllantiradi.

Ertak muhokamasida beriladigan savollarning mazmuni ham ushbu jarayonning samaradorligiga ta’sir qiladi.

2-jadval

Ertak muhokamasida savollarning asosiy turlari

Savol turi	Namuna	Asosiy vazifasi
Faktik	Kim keldi? Nima bo‘ldi?	Diqqat va matnni tushunishni rivojlantirish
Hissiy	U nimani his qildi?	Hissiyotni anglash va empatiyani rivojlantirish
Sababiy	Nega shunday bo‘ldi?	Sabab-oqibat munosabatini tushunish
Axloqiy	U to‘g‘ri ish qildimi? Nega?	Axloqiy baholashni rivojlantirish
Shaxsiy	Sen uning o‘rnida bo‘lsang nima qilarding?	Qadriyatni shaxsiy tajriba bilan bog‘lash

Faktik savollar matnni tushunish uchun zarur bo‘lsa-da, ertakning axloqiy imkoniyatlarini to‘liq ochib berish uchun hissiy, sababiy, axloqiy va shaxsiy savollarga ham murojaat qilish talab etiladi. Ayniqsa, “Nega?”, “Uning o‘rnida sen nima qilarding?” kabi savollar bolaning voqea bilan shaxsiy tajribasi o‘rtasida bog‘lanish hosil qilishiga yordam beradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari ertakdan axloqiy tarbiya vositasi sifatida foydalanishda asosiy metodik talab bolaning mustaqil fikrlash faoliyatini saqlab qolish ekanligini ko‘rsatadi. Ertakning tarbiyaviy ta’siri uning badiiy obrazlari, syujet ziddiyati va hissiy mazmuni bilan chambarchas bog‘liq. Agar ertakdan keyin tarbiyachi mazmunni tayyor axloqiy qoida bilan almashtirsa, badiiy vaziyatning bolaning o‘z tajribasi bilan bog‘lanish imkoniyati kamayadi. Shu sababli ertak muhokamasida maqsad xulosani bolaning o‘rniga chiqarish emas, balki uni xulosa chiqarishga olib keladigan savol va vaziyatlarni yaratishdan iborat bo‘lishi lozim.

Bu jihat Abdulla Avloniyning axloqiy tarbiya haqidagi qarashlari bilan hamohangdir. Avloniy axloqni yaxshilikka undash va yomonlikdan qaytarish bilan bog‘lar ekan, fazilatlarning mazmunini hayotiy misollar orqali ochib berishga katta ahamiyat bergan. Shu nuqtayi nazardan, ertakdagi axloqiy mazmunning tarbiyaviy qiymati ham tayyor hukmda emas, balki bola uchun tushunarli vaziyat, obraz va xatti-harakatlar orqali ma’noni anglash imkoniyatida namoyon bo‘ladi.

Xalq ertaklarining barchasini maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o‘zgartirishsiz qo‘llash ham maqsadga muvofiq emas. Chunki ayrim an’anaviy syujetlarda qo‘rqinchli yoki shafqatsiz epizodlar, bugungi pedagogik qarashlar nuqtayi nazaridan bahsli bo‘lgan ijtimoiy munosabatlar, gender stereotiplari yoki taqdirga passiv bo‘ysunish motivlari uchrashi mumkin. Bunday holatda ertakni butunlay rad etishdan ko‘ra, uning yoshga mos variantini tanlash, zarur hollarda ayrim epizodlarni qisqartirish va muammoli mazmunni bolalar bilan sodda savollar asosida muhokama qilish maqsadga muvofiq. Bunda ertakning asosiy axloqiy ziddiyati saqlanib qolishi kerak, chunki aynan ziddiyat bolaning hissiy munosabatini va keyingi mulohazasini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot natijalari ertakdan foydalanishda to‘rtta asosiy metodik xavfni ajratish imkonini berdi: nasihatgo‘ylik, verbalizm, qo‘rqitish va anaxronistik mazmunni tanqidsiz uzatish. Ularning oldini olish uchun tarbiyachining tayyor xulosasi o‘rniga savol-javob va muhokamaga, qoidani yodlatish o‘rniga dramatizatsiya va amaliy vaziyatlarga, jazo motivini kuchaytirish o‘rniga ijobiy xulq namunasiga, bahsli mazmunni o‘zlashtirish o‘rniga esa yoshga mos qayta talqin qilishga tayanish lozim.

3-jadval

Ertakdan foydalanishdagi metodik xavflar

Xavf	Namoyon bo‘lishi	Bartaraf etish yo‘li
Nasihatgo‘ylik	Xulosani tarbiyachi tayyor holda beradi	Savollar orqali bolani mustaqil xulosaga olib kelish
Verbalizm	Bola qoidani takrorlaydi, ammo xulqda namoyon qilmaydi	Dramatizatsiya va real vaziyatlarda qo‘llash
Qo‘rqitish	Xulqni faqat jazo oqibati bilan boshqarish	Ijobiy xulq modelini ko‘rsatish
Anaxronizm	Eskirgan qarashlarni tanqidsiz qabul qildirish	Muammoli mazmunni yoshga mos muhokama qilish

Ertakning tarbiyaviy imkoniyatlarini ijtimoiy-emotsional rivojlanish bilan bog‘lash ham muhim. Bola qahramonning hissiy holatini anglash, uning harakatining sababini tushunish va boshqa yo‘l bilan harakat qilish imkoniyatlarini muhokama qilish orqali empatiya, muloqot, o‘z xatti-harakatini baholash va ijtimoiy vaziyatlarga moslashish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishi mumkin. Biroq ertakning o‘zi avtomatik tarzda axloqiy xulqni shakllantiradi, degan xulosaga kelish to‘g‘ri emas. Uning ta’siri tarbiyachi tomonidan qanday tashkil etilishi, bola bilan qanday suhbat olib borilishi, oiladagi tarbiya muhiti va real hayotdagi xulqiy tajriba bilan chambarchas bog‘liq.

Shu jihatdan oila ishtiroki ham muhim omillardan biridir. Ota-onaning bola bilan birgalikda kitob o‘qishi, qahramonlarning xatti-harakatlari haqida suhbatlashishi va ertakdagi vaziyatlarni kundalik hayotdagi holatlar bilan bog‘lashi ta’lim tashkilotida boshlangan tarbiyaviy jarayonning davomiyligini ta’minlaydi. Bu esa maktabgacha ta’lim tashkiloti va oila hamkorligiga asoslangan uzluksiz tarbiya tamoyiliga mos keladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tasavvurlarni shakllantirishda xalq ertaklaridan foydalanish katta pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi. Ertakning tarbiyaviy ta’siri, avvalo, bolaning qahramon bilan hissiy yaqinlashuvi, voqeani ichki kechinma orqali qabul qilishi va syujetdan mustaqil axloqiy xulosa chiqarishi bilan bog‘liq. Shu sababli

ertakni faqat o‘qib berishning o‘zi yetarli bo‘lmay, undan keyingi pedagogik muloqot ham ta’lim-tarbiya jarayonining muhim qismi sifatida qaralishi kerak.

Tahlil qilingan 27 ta ertakning olti asosiy qadriyat guruhi bo‘yicha tasniflanishi tarbiyachiga ertak tanlashni guruhdagi real tarbiyaviy vaziyatlar bilan bog‘lash imkonini beradi. Mehr-shafqat, mehnatsevarlik, rostgo‘ylik, hamkorlik, kamtarlik va va’daga vafo kabi qadriyatlarni turli syujetlar orqali izchil yoritish bolaning axloqiy tasavvurlarini bosqichma-bosqich boyitishga xizmat qilishi mumkin.

Ertak bilan ishlashning o‘qishdan oldingi tayyorgarlik, o‘qish jarayonidagi faol idrok va o‘qishdan keyingi muhokamadan iborat uch fazali modeli esa badiiy matnni oddiy o‘qish materialidan maqsadli tarbiyaviy vositaga aylantirish imkonini beradi. Bunda savollarning mazmuni alohida ahamiyat kasb etadi: faktik savollar matnni tushunishga xizmat qilsa, hissiy, sababiy, axloqiy va shaxsiy savollar bolaning mustaqil mulohazasi hamda qadriyatni o‘z tajribasi bilan bog‘lashiga ko‘proq imkon beradi.

Shu asosda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ertaklardan foydalanishda qadriyatlar bo‘yicha saralangan ertaklar bankini shakllantirish, ertak muhokamasini kunlik ta’lim-tarbiya jarayonining tabiiy qismiga aylantirish, tarbiyachilar uchun savollar taksonomiyasidan foydalanish, ertak mazmunini dramatizatsiya va real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash hamda ota-onalarni birgalikda kitob o‘qish jarayoniga faol jalb etish maqsadga muvofiq. Tarbiyachilarni kasbiy rivojlantirish dasturlarida ertak bilan ishlashning metodik asoslarini alohida yo‘nalish sifatida yoritish ham ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Biroq mazkur tasnif va metodik modelning pedagogik samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali empirik jihatdan tekshirilishi lozim. Keyingi tadqiqotlarda turli hududlarga xos ertak variantlarini qamrab olish, bolalarning yosh guruhlari bo‘yicha natijalarni qiyoslash, ertak bilan ishlashning real xulq-atvorga ta’sirini kuzatish va ota-ona ishtirokining samaradorligini aniqlash tadqiqotning ilmiy asoslanganligini yanada kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi Qonuni, 2019-yil 16-dekabr, O‘RQ-595-son. URL: https://lex.uz/uz/docs/4646931

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son «Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Qarori. URL: https://lex.uz/ru/docs/4676845

3. «Ilk qadam» maktabgacha ta’lim muassasasining davlat o‘quv dasturi. Uchinchi nashr. — Toshkent: Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi.

4. Пропп В.Я. Морфология сказки. 2-е изд. — М.: Наука, 1969. — 168 с.

5. Bettelheim B. The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales. — New York: Alfred A. Knopf, 1976. — 328 p.

6. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992. — 160 б. Тўлиқ матн: https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/abdulla-avloniy/abdulla-avloniy-turkiy-guliston-yoxud-axloq/

7. Piaget J. The Moral Judgment of the Child. — London: Kegan Paul, 1932. — 418 p.

8. Mar R.A., Oatley K. The Function of Fiction is the Abstraction and Simulation of Social Experience // Perspectives on Psychological Science. — 2008. — Vol. 3, No. 3. — P. 173–192. DOI: 10.1111/j.1745-6924.2008.00073.x

9. Lee K., Talwar V., McCarthy A., Ross I., Evans A., Arruda C. Can Classic Moral Stories Promote Honesty in Children? // Psychological Science. — 2014. — Vol. 25, No. 8. — P. 1630–1636. DOI: 10.1177/0956797614536401

10. Rose-Krasnor L. The Nature of Social Competence: A Theoretical Review // Social Development. — 1997. — Vol. 6, No. 1. — P. 111–135. DOI: 10.1111/j.1467-9507.1997.tb00097.x

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 159.928.22:37.015.3

Pirimbetov Baxit Allaboyevich,
Innovatsion texnologiyalar universiteti
"Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi dotsenti v.v.b.,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

IQTIDORLI O'QUVCHILARNI ANIQLASH VA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada ta'lim muassasalarida iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashni tashkil etishning asosiy yo'nalishlari yoritilgan. Unda iqtidorli bolalarni aniqlash mezonlari, ularning bilish, intellektual va ijodiy xususiyatlari, shuningdek, pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash tamoyillari ochib berilgan. Iqtidorlilikni aniqlash va rivojlantirish bosqichlari, individual ishlarni tashkil etish, fan olimpiadalari, intellektual o'yinlar, ko'rik-tanlovlar hamda sinfdan tashqari tadbirlarni o'tkazishga alohida e'tibor qaratilgan. Iqtidorli o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash jarayonida fan o'qituvchilari, psixologlar, ta'lim muassasasi rahbarlari, sinf rahbarlari va ota-onalarning asosiy vazifalari belgilangan. Iqtidorli bolalar ma'lumotlar bankini yaratish, individual ta'lim dasturlarini ishlab chiqish hamda ularning intellektual, ijodiy va shaxsiy salohiyatini rivojlantirish uchun qulay ta'limiy muhit yaratish zarurligi asoslangan. Shuningdek, o'quvchilarning qobiliyatlarini aniqlash, rivojlantirish va amaliyotda ro'yobga chiqarishda psixologik diagnostika hamda tizimli pedagogik qo'llab-quvvatlashning ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: iqtidorli o'quvchilar, iqtidorli bolalar, iqtidorlilik, qobiliyat, intellektual rivojlanish, ijodiy qobiliyatlar, psixologik diagnostika, pedagogik qo'llab-quvvatlash, individual ta'lim, ta'lim muhiti.

ПЕДАГОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОДАРЁННЫХ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления организации работы с одарёнными учащимися в образовательных учреждениях. Раскрываются критерии выявления одарённых детей, их познавательные, интеллектуальные и творческие особенности, а также педагогические и психологические принципы сопровождения. Особое внимание уделяется этапам выявления и развития одарённости, организации индивидуальной работы, проведению олимпиад, интеллектуальных игр, конкурсов и других внеклассных мероприятий. Определены основные задачи педагогов, психологов, руководителей образовательных учреждений, классных руководителей и родителей в процессе поддержки одарённых

учащихся. Обоснована необходимость создания банка данных об одарённых детях, разработки индивидуальных образовательных программ и формирования благоприятных условий для развития их интеллектуального, творческого и личностного потенциала. Также раскрывается значение психологической диагностики и системного педагогического сопровождения в процессе формирования и реализации способностей учащихся.

Ключевые слова: одарённые учащиеся, одарённые дети, одарённость, способности, интеллектуальное развитие, творческие способности, психологическая диагностика, педагогическое сопровождение, индивидуальное обучение, образовательная среда.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IDENTIFYING AND DEVELOPING GIFTED STUDENTS

Annotation. The article examines the main directions of organizing work with gifted students in educational institutions. It describes the criteria for identifying gifted children, their cognitive, intellectual, and creative characteristics, as well as the pedagogical and psychological principles of their support. Particular attention is paid to the stages of identifying and developing giftedness, organizing individual work, and conducting olympiads, intellectual games, competitions, and other extracurricular activities. The article defines the main tasks of teachers, psychologists, educational institution administrators, class teachers, and parents in supporting gifted students. The importance of creating a database of gifted children, developing individual educational programs, and establishing favorable conditions for the development of their intellectual, creative, and personal potential is emphasized. The role of psychological assessment and systematic pedagogical support in identifying, developing, and realizing students' abilities is also highlighted.

Keywords: gifted students, gifted children, giftedness, abilities, intellectual development, creative abilities, psychological assessment, pedagogical support, individualized education, educational environment.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri nafaqat o'quvchilarga puxta bilim berish, balki ularning individual imkoniyatlari, qiziqishlari, qobiliyatlari va intellektual salohiyatini o'z vaqtida aniqlash hamda rivojlantirishdan iborat. Ayniqsa, iqtidorli o'quvchilar bilan maqsadli va tizimli ishlash ta'lim sifatini oshirish, ilmiy-tadqiqotga qiziqadigan, mustaqil fikrlaydigan, ijodiy yondashuvga ega va jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'sha oladigan yoshlarni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi [1; 3].

Iqtidor insonning muayyan faoliyat turida yuqori natijalarga erishish imkoniyatini belgilovchi murakkab psixologik hodisa bo'lib, uning namoyon bo'lishi faqat yuqori akademik natijalar bilan chegaralanmaydi [3; 4]. Ayrim

o‘quvchilarda iqtidor matematik yoki tabiiy fanlarni o‘zlashtirishda namoyon bo‘lsa, boshqalarida til, san’at, sport, texnika, yetakchilik, ijodkorlik yoki tadqiqotchilik faoliyatida ko‘zga tashlanishi mumkin. Shu sababli iqtidorni aniqlashda faqat baholar yoki olimpiada natijalariga tayanish yetarli emas. O‘quvchining bilish faolligi, mustaqil fikrlashi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi, muammoli vaziyatlarga noodatiy yechim topishi, motivatsiyasi va muayyan faoliyatga bo‘lgan qiziqishi ham hisobga olinishi lozim [3; 4; 6].

Ta’lim muassasasida iqtidorli o‘quvchilarni aniqlash va rivojlantirish jarayoni oila, pedagoglar, amaliyotchi psixologlar va ta’lim muassasasi rahbariyatining hamkorligini talab etadi. Bunda o‘quvchining individual xususiyatlarini chuqur o‘rganish, uning qiziqish va ehtiyojlariga mos ta’limiy sharoit yaratish, mustaqil izlanishiga imkon berish hamda ijodiy faoliyatini rag‘batlantirish muhimdir [3; 6].

Mazkur maqolaning maqsadi iqtidorli o‘quvchilarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonining pedagogik-psixologik asoslarini yoritish, ta’lim muassasasida iqtidor bilan ishlashning samarali yo‘nalishlarini belgilashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. Iqtidor va qobiliyat muammosi psixologiya hamda pedagogika fanlarining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur masala bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda insonning individual imkoniyatlari, intellektual salohiyati, bilish jarayonlari, ijodkorligi va faoliyat motivatsiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlikka alohida e’tibor qaratilgan [3; 4; 6].

I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta’limotida insonning individual-psixologik xususiyatlarini tushuntirishda birinchi va ikkinchi signal tizimlarining o‘zaro munosabati muhim o‘rin tutadi. Olim tomonidan ajratilgan “badiiy” va “fikrlovchi” tiplar inson faoliyatida obrazli va mantiqiy tafakkurning turlicha namoyon bo‘lishini tushuntirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning bilish faoliyatidagi individual farqlarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [8].

E.G‘. G‘oziyevning psixologiyaga oid tadqiqotlarida shaxsning bilish jarayonlari, muloqot xususiyatlari, tafakkur va individual-psixologik jihatlariga katta e’tibor berilgan [3]. Ushbu qarashlar iqtidorli o‘quvchilarni o‘rganishda ularning faqat bilim darajasini emas, balki bilish jarayonlari va shaxsiy xususiyatlarini ham hisobga olish zarurligini asoslaydi [3].

R.S. Nemov psixologik jarayonlar va shaxsning individual xususiyatlarini o‘rganishda diagnostik yondashuvlarning ahamiyatini ta’kidlaydi [4]. Iqtidorni aniqlash jarayonida psixologik diagnostikadan foydalanish o‘quvchining intellektual imkoniyatlari, qobiliyatlari va individual xususiyatlari haqida qo‘shimcha ma’lumot olish imkonini beradi [4; 7].

B.G. Ananyev insonni faoliyat subyekti va tadqiqot obyekti sifatida kompleks o‘rganish zarurligini ilgari surgan [6]. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, iqtidorli o‘quvchini ham faqat biror test natijasi asosida emas, balki uning ta’lim jarayonidagi

faoliyati, ijtimoiy munosabatlari, qiziqishlari, motivatsiyasi va rivojlanish dinamikasi bilan birgalikda o‘rganish maqsadga muvofiqdir [6].

F. Burlachukning psixodiagnostikaga oid qarashlari esa individual psixologik xususiyatlarni aniqlashda diagnostik vositalardan to‘g‘ri va maqsadli foydalanish masalasini yoritadi. Iqtidorli o‘quvchilarni aniqlashda psixodiagnostika pedagogik kuzatuv, suhbat, o‘quv faoliyati natijalari va ota-onalar bilan muloqot kabi usullar bilan birgalikda qo‘llangandagina samarali natija berishi mumkin [6; 7].

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili iqtidorni birgina intellektual ko‘rsatkich bilan izohlash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Iqtidor — intellekt, ijodkorlik, motivatsiya, qiziqish, muayyan faoliyatga moyillik va shaxsning individual xususiyatlari bilan bog‘liq murakkab hodisadir [3; 4; 6]. Shu bois ta’lim amaliyotida iqtidorli o‘quvchilarni aniqlashning kompleks yondashuviga ehtiyoj mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsning individual imkoniyatlarini kompleks o‘rganish, ta’lim jarayonini individualizatsiya va differensiallashtirish, pedagogik hamda psixologik kuzatuvni uyg‘unlashtirish tamoyillari tashkil etadi.

Iqtidorli o‘quvchilarni aniqlash jarayonida pedagogik kuzatuv, suhbat, o‘quv faoliyati natijalarini tahlil qilish, psixologik diagnostika, ijodiy topshiriqlar, individual baholash va ekspert baholash kabi usullardan foydalanish mumkin. Bunda o‘quvchining dars jarayonidagi faolligi bilan bir qatorda, darsdan tashqari faoliyati ham o‘rganiladi.

Pedagogik kuzatuv orqali o‘quvchining savol berishga moyilligi, mustaqil fikrlashi, murakkab topshiriqlarni bajarishga qiziqishi, muammoli vaziyatlarga noodatiy yondashishi va yangi bilimlarni egallash tezligi aniqlanadi. Psixologik diagnostika esa ushbu kuzatuvlarni qo‘shimcha ma’lumotlar bilan to‘ldiradi [4; 7].

Metodologik jihatdan eng muhim jihatlardan biri — iqtidorni bir martalik diagnostika natijasi asosida belgilamaslikdir. O‘quvchining qobiliyati vaqt davomida rivojlanishi mumkinligi sababli diagnostik jarayon muntazam kuzatuv va qayta baholash bilan davom ettirilishi lozim.

Iqtidorli o‘quvchilarni aniqlash mezonlari. Iqtidorli o‘quvchilarni aniqlash murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, unda bir nechta mezonlarni birgalikda hisobga olish talab etiladi. Avvalo, bunday o‘quvchilarda bilishga bo‘lgan ehtiyojning yuqoriligi kuzatiladi. Ular yangi ma’lumotlarni mustaqil izlashga, savollar berishga va mavjud bilimlar bilan cheklanib qolmaslikka intiladilar [3; 4].

Iqtidorning muhim belgilaridan biri yuqori darajadagi intellektual faollikdir. O‘quvchi murakkab masalalarni yechishda qat’iyatlilik ko‘rsatishi, muammoning bir nechta yechimini taklif qilishi yoki odatiy usullardan farqli yondashuvni tanlashi mumkin. Bunday holatlarda o‘quvchining faqat yakuniy natijasini emas, balki topshiriqni bajarish jarayonidagi fikrlash usulini ham baholash muhim.

Ijodkorlik ham iqtidorni aniqlashning muhim mezonlaridan biridir. O‘quvchining yangi g‘oya yaratishi, mavjud bilimlardan yangi vaziyatlarda

foydalanishi, muammoga o‘ziga xos yondashishi va mustaqil xulosa chiqarishi uning ijodiy salohiyatidan dalolat berishi mumkin.

Shuningdek, ayrim o‘quvchilarda ma’lum bir fan yoki faoliyat yo‘nalishiga nisbatan alohida qiziqish va qobiliyat namoyon bo‘ladi. Masalan, matematika, fizika, informatika, biologiya, ona tili va adabiyot, xorijiy tillar, musiqa, tasviriy san’at yoki sport yo‘nalishlaridagi maxsus qobiliyatlar tegishli faoliyat jarayonida aniqlanishi mumkin [3; 6].

Bunda akademik natijalari yuqori bo‘lmagan o‘quvchilarni ham e’tibordan chetda qoldirmaslik zarur. Ba’zan bolaning mavjud intellektual salohiyati uning baholarida to‘liq namoyon bo‘lmasligi mumkin. Bunga motivatsiyaning pasayishi, ta’lim uslubining o‘quvchi ehtiyojiga mos kelmasligi, psixologik omillar yoki boshqa individual sharoitlar sabab bo‘lishi ehtimoldan xoli emas [3; 6].

Iqtidorli o‘quvchilarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari. Iqtidorni aniqlashning o‘zi yetarli emas. Aniqlangan qobiliyatni rivojlantirish uchun o‘quvchiga mos ta’lim muhiti, metod va vositalar tizimini yaratish talab etiladi. Iqtidorli o‘quvchi odatiy o‘quv topshiriqlaridan tashqari, uning imkoniyatlarini kengaytiradigan murakkabroq, tadqiqotga yo‘naltirilgan va ijodiy topshiriqlarga ehtiyoj sezadi [4; 6].

Bunday o‘quvchilar bilan ishlashda individual yondashuv muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchining qiziqishi, tayyorgarlik darajasi va rivojlanish sur’atini hisobga olgan holda qo‘shimcha topshiriqlar, mustaqil izlanishlar va kichik tadqiqot loyihalarini taklif qilishi mumkin.

Iqtidorli o‘quvchilarni rivojlantirishda o‘qituvchining roli faqat bilim beruvchi sifatida emas, balki yo‘naltiruvchi va maslahatchi sifatida ham namoyon bo‘ladi. O‘quvchiga mustaqil qaror qabul qilish, o‘z fikrini asoslash va faoliyat natijasini tahlil qilish imkoniyatining berilishi uning intellektual mustaqilligini rivojlantiradi.

Shuningdek, o‘quvchining ijtimoiy-emotsional rivojlanishini ham e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Yuqori qobiliyatga ega o‘quvchi ham tengdoshlari bilan munosabat o‘rnatish, jamoada ishlash, muvaffaqiyatsizlikni qabul qilish va o‘z imkoniyatlarini real baholash kabi ko‘nikmalarga ehtiyoj sezadi.

Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash bosqichlari. Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashni shartli ravishda uch bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi — analitik bosqich. Ushbu bosqichda o‘quvchilarning dars va darsdan tashqari faoliyati kuzatiladi, ularning qiziqishlari, bilish faolligi, mustaqil fikrlashi va muayyan fanlarga moyilligi o‘rganiladi. Mazkur bosqichning asosiy vazifasi iqtidor namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan o‘quvchilar doirasini aniqlashdan iborat.

Ikkinchi — diagnostik bosqich. Bu bosqichda o‘quvchilarning intellektual, ijodiy va individual-psixologik xususiyatlari chuqurroq o‘rganiladi. Psixologik diagnostika natijalari pedagogik kuzatuv va o‘quv faoliyati natijalari bilan taqqoslanadi [6; 7]. Ayniqsa, 5–9-sinflarda o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishi va maxsus qobiliyatlarini aniqlash uchun tizimli monitoring olib borish muhimdir.

Uchinchi — rivojlantiruvchi bosqich. Aniqlangan qobiliyatlarni rivojlantirish uchun individual ta'lim yo‘nalishlari belgilanadi. O‘quvchi olimpiada, tanlov, to‘garak, loyiha, tadqiqot va boshqa ijodiy faoliyatlarga jalb qilinadi. Shu bilan birga, uning ijtimoiy moslashuvi, jamoada ishlashi va ijobiy ta'lim motivatsiyasini rivojlantirishga ham e'tibor qaratiladi.

Ta'lim muassasasi rahbariyati, pedagoglar va psixologlarning vazifalari. Iqtidorli o‘quvchilar bilan samarali ishlash butun ta'lim muassasasining hamkorlikdagi faoliyatini talab qiladi. Ta'lim muassasasi rahbariyati, avvalo, iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash uchun zarur tashkiliy va pedagogik sharoitlarni yaratishi lozim. Buning uchun fan to‘garaklari faoliyatini yo‘lga qo‘yish, olimpiada va tanlovlarga tayyorgarlikni tizimlashtirish, o‘quvchilarning yutuqlarini monitoring qilish hamda ular haqidagi ma'lumotlarni muntazam yangilab borish maqsadga muvofiq.

Sinf rahbarlari o‘quvchining umumiy faoliyati, qiziqishlari va individual xususiyatlarini kuzatib borib, fan o‘qituvchilari hamda ota-onalar bilan zarur hamkorlikni tashkil etadi. Fan o‘qituvchilari esa o‘z faniga bo‘lgan alohida qiziqish va qobiliyatni aniqlash, o‘quvchini murakkabroq topshiriqlarga jalb qilish hamda mustaqil izlanishlarini qo‘llab-quvvatlash uchun mas'ul hisoblanadi.

Amaliyotchi psixologning faoliyati esa iqtidorli o‘quvchilarni psixologik-pedagogik jihatdan kuzatish, diagnostik tadbirlarni tashkil etish, individual va guruhiy maslahatlar o‘tkazish, o‘qituvchi hamda ota-onalarga tegishli tavsiyalar berishni qamrab oladi [4; 7]. Shuningdek, iqtidorli o‘quvchilarning psixologik xususiyatlari, motivatsiyasi va emotsional holatini hisobga olgan holda individual rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda psixologning ko‘magi muhimdir.

Iqtidorli o‘quvchilarni rivojlantirish shakllari. Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashda ta'limning an'anaviy shakllari bilan bir qatorda, o‘quvchining mustaqil va ijodiy faoliyatini kuchaytiruvchi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi. Fan olimpiadalari, ilmiy-amaliy konferensiyalar, ko‘rik-tanlovlar, intellektual o‘yinlar, fan to‘garaklari, loyiha va tadqiqot ishlari shular jumlasidandir.

O‘quvchining qiziqishiga mos ravishda kichik tadqiqot topshiriqlarini berish uning ilmiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bunday faoliyat davomida o‘quvchi muammoni belgilash, ma'lumot to‘plash, tahlil qilish, xulosa chiqarish va o‘z fikrini himoya qilishni o‘rganadi.

Sinfdan tashqari faoliyat ham iqtidorni rivojlantirishning muhim vositasidir. To‘garaklar va ijodiy mashg‘ulotlarda o‘quvchilar o‘z tengdoshlari bilan hamkorlik qilish, tajriba almashish va o‘z qobiliyatlarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Natijalar va muhokama. Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashni tizimli tashkil etish ta'lim jarayonida bir qator ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin. Avvalo, o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash imkoniyati kengayadi. Keyinchalik ushbu ma'lumotlar asosida o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasini kuzatish va ularga mos pedagogik yondashuvlarni tanlash mumkin bo‘ladi [6; 7].

Iqtidorli o‘quvchilar ma’lumotlar bankining shakllantirilishi ta’lim muassasasiga o‘quvchilarning yutuqlarini tizimli ravishda monitoring qilish imkonini beradi. Bunday ma’lumotlar bazasida o‘quvchining qiziqish sohasi, erishgan natijalari, ishtirok etgan tanlov va olimpiadalari, rivojlanish dinamikasi hamda unga ko‘rsatilayotgan pedagogik yordam haqida ma’lumotlar aks ettirilishi mumkin.

Tizimli yondashuv natijasida o‘quvchilarning fan olimpiadalari, ijodiy tanlovlar, ilmiy loyihalar va sport musobaqalaridagi ishtiroki uchun kengroq imkoniyatlar yaratiladi. Shu bilan birga, pedagoglarning ham iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash bo‘yicha metodik kompetensiyasi oshadi.

Muhim jihat shundaki, iqtidorni rivojlantirish faqat yuqori natijaga erishgan o‘quvchilar bilan ishlashni anglatmaydi. Ta’lim jarayonida hali to‘liq namoyon bo‘lmagan salohiyatni aniqlash va uni rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratish zarur. Shu nuqtayi nazardan, muntazam pedagogik kuzatuv va psixologik-pedagogik diagnostika iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi [7].

Xulosa. Iqtidorli o‘quvchilarni aniqlash va rivojlantirish ta’lim jarayonining alohida yo‘nalishi sifatida tizimli, izchil va individual yondashuvni talab qiladi. Iqtidorni faqat yuqori baholar yoki olimpiada natijalari bilan baholash o‘quvchining real salohiyatini to‘liq aniqlash imkonini bermaydi. Shu sababli pedagogik kuzatuv, psixologik diagnostika, suhbat, ijodiy topshiriqlar va o‘quv faoliyati natijalarini kompleks tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Iqtidorli o‘quvchi uchun qulay ta’lim muhiti yaratishda o‘qituvchi, psixolog, sinf rahbari, ta’lim muassasasi rahbariyati va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlik alohida ahamiyatga ega. O‘quvchiga o‘z qobiliyatini mustaqil namoyon etish, ijodiy izlanish, tadqiqot olib borish va o‘z imkoniyatlarini sinab ko‘rish uchun yetarli sharoit yaratilishi lozim.

Ta’lim muassasalarida iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash samaradorligini oshirish uchun, birinchidan, iqtidorni aniqlashning kompleks mezonlarini ishlab chiqish; ikkinchidan, o‘quvchilar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni muntazam yangilab boruvchi ma’lumotlar bankini shakllantirish; uchinchidan, individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish; to‘rtinchidan, fan o‘qituvchilari va psixologlarning mazkur yo‘nalishdagi metodik kompetensiyasini oshirish; beshinchidan, o‘quvchilarni olimpiada, tanlov, loyiha va tadqiqot faoliyatiga muntazam jalb etish zarur.

Umuman olganda, iqtidorni o‘z vaqtida aniqlash, uni pedagogik va psixologik jihatdan to‘g‘ri qo‘llab-quvvatlash hamda rivojlanish uchun zarur sharoitlarni yaratish nafaqat alohida o‘quvchining shaxsiy muvaffaqiyatiga, balki ta’lim muassasasining intellektual va ijodiy salohiyatini oshirishga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – Toshkent: O‘zbekiston, 2005. – 96 b.
2. Godfrua J. Chto takoe psixologiya: v 2 t. T. 1. – Moskva: Mir, 1992. – 496 s.
3. G‘oziyev E.G‘. Muomala psixologiyasi. – Toshkent, 2001.
4. Nemov R.S. Psixologiya. Kn. 1. – Moskva, 2003.
5. Gamilton Ya.S. Chto takoe psixologiya. – Sankt-Peterburg: Piter, 2002.
6. Ananyev B.G. Chelovek kak predmet poznaniya. – Sankt-Peterburg: Piter, 2001.
7. Burlachuk F. Psixodiagnostika. – Sankt-Peterburg: Piter, 2002.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 159.942:316.356.2

RASHK MUAMMOSINING PSIXOLOGIK MOHIYATI

Ummatova Sitora Shavkatulloyevna,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Psixologiya kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)

Annotatsiya. Maqolada psixologiya fanida rashk fenomenining ilmiy tahlili asosida uning turlari va psixologik mohiyati yoritib berilgan. Rashkning negizini kognitiv, xulq-atvor va affektiv jihatlar tashkil etishi; rashkning psixologik xususiyatlari qatorida emotsiya va ishonchsizlik holatlari; rashkning qisqa muddatli, uzoq muddatli, ehtirosli, faol, passiv va azobli ko'rinishlari hamda turlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: psixologiya, rashk, emotsiya, psixologik holat, ijtimoiy munosabatlar, rashkning psixologik xususiyatlari, ishonchsizlik, rashk mohiyati, rashk shakli, qisqa muddatli, uzoq muddatli, faol, passiv, rashkning negizi, kognitiv, xulq-atvor, affektiv.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ПРОБЛЕМЫ РЕВНОСТИ

Аннотация. В статье описана психологическая суть ревности и по научному анализу обоснована типология феномена ревности в психологии. Приведены виды ревности: короткая, долгосрочная, активная, пассивная; основы ревности: когнитивная, поведенческая, аффективная; психологические особенности ревности, как недоверие.

Ключевые слова: психология, ревность, эмоция, психологическое состояние, социальные отношения, психологические особенности ревности, недоверие, суть ревности, виды ревности, короткая ревность, долгосрочная ревность, активная, пассивная, основа ревности, когнитивная, поведенческая, аффективная.

THE PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF THE PROBLEM OF JEALOUSY

Annotation. The article describes the psychological essence of jealousy and, based on scientific analysis, justifies the typology of the phenomenon of jealousy in psychology. Types of jealousy are given: short, long-term, active, passive; basics of jealousy: cognitive, behavioral, affective; psychological characteristics of jealousy as distrust.

Keywords: psychology, jealousy, emotion, psychological state, social relations, psychological characteristics of jealousy, distrust, the essence of jealousy,

types of jealousy, short jealousy, long-term jealousy, active, passive, the basis of jealousy, cognitive, behavioral, affective.

Bugungi kunda fan taraqqiyotida shaxslarning turli-tuman emotsional holatlari alohida belgilanib, chuqur tahlil qilinmoqda; bu esa shaxs farovonligi, hissiy muloqoti, tafakkuri, ma'naviyati, axloqi va boshqa jihatlarni ham qamrab oladi.

Rashk fenomeni keng tarqalganiga qaramay, psixologiya fanida uning mohiyati, qonuniyatlari va determinantlari to‘g‘risida aniq, yaxlit tasavvur mavjud emas. Afsuski, psixologiyada rashk fenomeni va uning psixologik mexanizmi yetarlicha o‘rganilmagan. Rashkning har bir inson hayotiga ta'siri qanday oqibatlarga olib kelishi, bu holatda nima qilish lozimligi haqidagi ishonchli manbalar kamchilik qiladi. Rashk hissining kelib chiqish sabablari, uning oila barqarorligiga ta'siri masalalari tadqiqotchilar uchun dolzarb, muhim va hali chuqur yoritilmagan mavzu bo‘lib qolmoqda.

Rashk hissi insonga salbiy ta'sir ko‘rsatuvchi ruhiy holat bo‘lib, tajovuzkorlik va xudbinlikka moyillikni keltirib chiqaradi. Shuningdek, rashk muammosi insonning qadr-qimmati bilan bog‘liq kechinmalarini, turli munosabatlardagi reaksiyalarini ham ifodalaydi.

Ayni paytda psixologiya fanida rashk, uning mexanizmlari, ko‘rinishlari va inson hayotida bajaradigan vazifalari kabi masalalar bu hodisaning nazariy va amaliy jihatlarini yanada boyitish, aniqlashtirish maqsadida tadqiqotlar olib borishga undaydi.

Ta'kidlash joizki, xorijiy psixologiyada shaxslararo ta'sir bilan bog‘liq rashkning turli vaziyat va dinamik xususiyatlari ma'lum darajada o‘rganilgan. Biroq O‘zbekiston sharoitida rashk mustaqil psixologik hodisa sifatida hanuzgacha ilmiy tadqiq etilmagan.

Fanning turli sohalarida rashk fenomeni faoliyatdagi g‘ayrat-shijoat, o‘zaro munosabatda bir kishining boshqasini bo‘ysundirish istagi sifatida (ota-ona, turmush o‘rtog‘i, farzandlar va boshqa munosabatlarda) ijtimoiy hayotda real mavjud. Shuningdek, rashk insonda boshqa insonga nisbatan o‘z mulki sifatida egalik qilish tuyg‘usini ham namoyon etadi.

Qayd etish kerakki, rashk hissini boshdan kechirayotgan insonda aldanish va yolg‘iz qolish qo‘rquvi, xiyonat qo‘rquvi kabi tuyg‘ular birdaniga yuzaga keladi, shunga mos fobiyalar paydo bo‘ladi. Natijada rashkchilar keskin reaksiyalar sifatida o‘zlarini, his-tuyg‘ulari va xatti-harakatlari ustidan nazoratni yo‘qotadilar.

Rashkning xavfli tomoni shundaki, u insonning hissiy va fiziologik holatiga ta'sir ko‘rsatadi. Natijada ko‘plab psixosomatik kasalliklarni keltirib chiqaradi. Rashk fenomeni insonning nafaqat psixologik, balki bioenergetik holati bilan bog‘liq holda ham izohlanadi. Shu sababli rashk fenomenini izohlashda turlicha yondashuvlarga duch kelamiz: “Rashk — bu o‘z ta'sirini yo‘qotishdan qo‘rqish. Rashk qo‘rqoqlikka o‘xshaydi. Bu muhabbat borligini isbotlaydigan yuksak tuyg‘u

emas, balki o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchning doimiy yetishmasligidan tug‘ilgan qo‘rquv. Rashk — bu o‘z ojizligini ongsiz ravishda aks ettiruvchi hissiyotdir”.

An’anaviy tarzda rashk hissi sevgi-muhabbat tushunchasi bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Rashk va sevgi o‘rtasidagi bog‘liqlikni odamning egalik qilish istagidagi obyektiga nisbatan shubhali munosabati, uning sadoqati yoki xiyonati to‘g‘risidagi alamli gumoni, rashk fenomenining namoyon bo‘lishida emotsional munosabatlarning affektiv tomoniga e’tibor qaratilishi tasdiqlaydi.

Rashk fenomenining namoyon bo‘lishida sevgining ta’sirini inkor etish noo‘rin bo‘lib, u birlamchi kuch vazifasini bajarishi quyidagicha izohlanadi: “Sevgi — bu insonda ta’sirchan kuch, inson va uning yaqinlari o‘rtasidagi to‘siqni yo‘qotuvchi, uni boshqalar bilan birlashtiruvchi hamda yolg‘izlik va begonalik tuyg‘usini yengishga yordam beruvchi va shu bilan birga uning saqlanib qolishiga imkon beruvchi kuchdir”.

“Sevgi bu insonga nisbatan axloqiy munosabatdir. Bu muayyan bir kishining boshqa bir inson uchun mavjudligini tasdiqlash vazifasini bajaradi. Sevilish esa atrofdagilarning eng muhimi uchun boshqasi bo‘lish demakdir”.

Shu o‘rinda badiiy adabiyot ijtimoiy hayotni ifodalagani tufayli o‘zbek klassik adabiyotida ko‘plab asarlar, jumladan, Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanida Zaynabning Otabek-Kumushbibilar munosabatiga nisbatan rashk hissi; “Mehrobdan chayon” asaridagi Anvar Mirzoga nisbatan saroy noziralari tomonidan namoyon etiladigan rashk hislari hasad, adovat, ko‘rolmaslik, nafrat sifatida namoyon bo‘lishi kuzatiladi.

Rashk, o‘ziga xos tashvish shakli sifatida tasniflangan har qanday hissiy holat singari, yaqin kishining mehriga bo‘lgan ishonchning yetishmasligidan kelib chiqadi. Rashkni izohlashda uning uchinchi shaxsga, raqibga qaratilgani va sevgi obyektining muammosi sifatida qabul qilinishi kabi yondashuv ham mavjud.

Rashk fenomenining psixologik mohiyatini tushuntirishda M.Midning rashk hissi haqidagi fikrlari sevgi bilan qiyoslanadi, ya’ni: rashk insondagi sevgi darajasini ko‘rsatuvchi mezon emas, balki sevgisidan shubhalanish, hadiksirash, ishonchsizlikning ifodasidir. Xuddi shunday nuqtai nazarni O.Fenixel ham qo‘llab-quvvatlagan. Uning fikricha, rashkchi insonlar sevishga qodir bo‘lish-bo‘lmasligidan qat’i nazar, sevmagan insonga, hatto nafratlanadigan kishiga ham rashkini namoyon qilishi mumkin.

Insonning rashk hissi va sevgi-muhabbati o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjudligi, ya’ni: odam qanchalik rashkchi bo‘lsa, uning sevish ehtimoli shunchalik kamayishi ta’kidlanadi. Bizning nazarimizda, shu sababli rashkni ilmiy tadqiq etish masalasida shoshilinch xulosa chiqarish bahs-munozaraga sabab bo‘lishi ham mumkin, chunki rashk fenomenini o‘rganish murakkab masaladir.

Shunga ko‘ra, odamga nisbatan rashk qilish — bu munosabatlarda nimadir o‘zgarib borayotganining belgisi: sherik bilan munosabatlarda shaxsning o‘zi rashk tuyg‘usini to‘liq anglamayotgani va bilmayotganini ko‘rsatadi.

Bundan ko‘rinadiki, rashk hissi inson uchun rad etilish qo‘rquvidir. Rashk hissi o‘z-o‘zini baholashda, yaqin munosabatlarda ishonchli-ishonchsiz, shubhali munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Rashk muammosini o‘rgangan tadqiqotchilar bunday ikki xil munosabatni ambivalent deb talqin etadilar, hatto rashkni narsa yoki kimgadir egalik qilish qobiliyati kabi his etiladigan emotsiyalar majmuasi sifatida ham tavsiflaydilar.

Rashk qo‘rquv va g‘azab kabi asosiy hissiyotlarni uyg‘otadi. Sevgi va u bilan bog‘liq bo‘lgan hamma narsani yo‘qotish ehtimoli insonda qo‘rquvni keltirib chiqaradi. Sevgi, boshqa narsalar qatori, xavfsizlik hissini ham anglatadi. Rashk fenomenida g‘azab tuyg‘usi ham ifodalanadi. Agar inson yaqin kishisi bilan bo‘lgan munosabatlardagi mavqeini saqlab qolishni istasa-yu, biroq bu istagi natija bermasa, bu o‘z-o‘zidan rashkchi insonda ichki norozilikni yuzaga keltiradi va g‘azabga aylanadi.

Rashk hissidan ko‘ra uning oqibati masalasida fikrlab ish tutish muhimligi, jumladan, “rashkdan ko‘ra odamlarning xatti-harakatlarida iz qoldiradigan og‘riqli ruhiy holatni nomlash mumkin emas” degan qarash, bizning nazarimizda, bu hisning insonning psixologiyasiga ta’sir ko‘rsatuvchi keskin va jarohatli hodisa ekanligini asoslaydi.

Rashk fenomeni insonning emotsional sohasi bilan bog‘liq holda undagi agressiya, o‘ziga va boshqalarga nisbatan norozilik, xavotir ko‘rinishlarida ham o‘zini namoyon etadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, jahon klassikasining namoyandasi Vilyam Shekspir rashkni “yashil ko‘zli yirtqich hayvon” deb ta’riflagani hamda o‘z pyesalarida turli “qiyofalarda” namoyon bo‘lishini ko‘rsatgani barchaga ma’lum.

O‘tgan asrda ayol jamiyat va oilaning teng huquqli a’zosi sifatida e’tirof etilganidan keyin, hatto rashk tuyg‘usiga nisbatan: rashk — bu “g‘ayritabiiy tuyg‘u”, “o‘tmish qoldig‘i” kabi fikrlar paydo bo‘ldi. Shunga qaramay, rashk ijtimoiy hayotda erkaklar va ayollar, bolalar va o‘spirinlar orasida ko‘proq uchraydi va uning o‘ta jiddiy oqibatlari hanuzgacha kuzatilmoqda. Jamoatchilik fikri rashk qiluvchi insonlarga hamdardlik bildiradi va hatto qonunda rashk shaxsga nisbatan og‘ir jinoyatlar uchun “yumshatuvchi holat” deb hisoblanadi.

Rashk ma’lum bir yosh davrida o‘zini to‘liq namoyon etadi. Rashk o‘spirinlik davrida tez-tez va keskin namoyon bo‘ladi. Bu, asosan, hozirgi paytda yoshlarning ma’lum bir nomukammallik, yetuklik, ma’lum bir to‘liqsizlikni his qilishlari bilan bog‘liq. O‘z-o‘zini ta’minlash va tajriba tuyg‘usini shakllantirish bilan rashkning kuchi va keskinligi pasayadi.

Rashk tuyg‘usi bilan yanada kuchli va chuqurroq tuyg‘ularni egallashda uning mohiyatini bilish muhim rol o‘ynaydi, ya’ni xiyonat qilish, aldash, tegishli xatti-harakatni kutib olish uchun ichki tayyorgarlik. Rashkchi o‘spirinlik davrida ota-onasi va do‘stlarining xiyonatiga guvoh bo‘lishi mumkin. Bunday munosabat, agar inson boshqa insonlarga nisbatan ishonchsizlik ruhida tarbiyalangan bo‘lsa, yuzaga keladi.

Tadqiqotlarda ko‘pincha oila a’zolaridan biri rashkchi ekanligi qayd etiladi. Bu borada ota-onalarning farzandlariga nisbatan tanlab munosabatda bo‘lishi, birini ikkinchisi oldida maqtashi, afzalligini ko‘rsatishi shunday psixologik holatni yuzaga keltiradi.

Yoshi katta, oila qurgan insonlarda esa jufti boshqa odam bilan iltifotli suhbatda bo‘lishi o‘zaro munosabatlarda xavf tug‘diruvchi holat sifatida qaraladi. Rashk ijtimoiy munosabatlarga ta’sir ko‘rsatadi: turmush o‘rtoqlar orasidagi munosabatlarning yomonlashuviga, biznesdagi sheriklarning hamkorligini to‘xtatishiga olib keladi, turmush o‘rtoqlardan birining yoxud ota-ona va boshqa oila a’zolarining rashki tufayli oilalar buziladi. Shu tarzda rashk hissi g‘azab, rad etish, eng yaqin do‘stlar o‘rtasidagi munosabatlarning uzilishiga ham olib keladi.

Rashkning psixologik tabiatiga ko‘ra quyidagi ko‘rinishlari mavjud: odamlarga, yutuqlarga, buyum-narsalarga qaratilgan rashk. Masalan, mehnat jamoasida ba’zi xodimlarning mavqeyi, obro‘si, tashqi ko‘rinishiga; ba’zilarning jihozlari, avtomashinalari va shu kabilarning mavjudligi va boshqalar tarzida. Bularning barcha ko‘rinishlari hasad, ko‘rolmaslik kabi illatlarni yuzaga keltiradi.

Har bir insonning rashkka bo‘lgan munosabati uning hissiyotlari, kayfiyatlari va istaklarida aks etadi hamda mustahkamlanadi. Buning psixologik mexanizmi shaxs xulqidagi konativ tomon deb tushuntiriladi. Rashkning namoyon bo‘lishi shaxs his-tuyg‘ularida aks etishi — affektiv tomonni bildiradi.

Rashk fenomenini o‘rganishga ijtimoiy talab mavjud bo‘lishiga qaramay, yaqin vaqtgacha rashkka nisbatan ikkinchi darajali, ahamiyatsiz sifatida qarash shakllangan, hatto kasallik alomati sifatida qarab, bu hisni patopsixologik va tibbiyotga tegishli fenomen deb talqin qilish ham uchraydi.

Rashk muammosini ijtimoiy munosabatlar tizimida yuzaga keladigan hodisa sifatida qarash ham mavjud [26; 141-b.]. Bunday yondashuv tufayli rashkka beriladigan ta’rif turlicha bo‘ladi. Masalan, “rashk biror shaxsga nisbatan kuzatilsa, uning psixologik mohiyati shaxslararo munosabat bilan izohlanadi”. Rashk “shaxslararo munosabatlarning turli jihatlarini aks ettiradi va tartibga soladi”; “rashk — odamning yaqin kishisiga nisbatan shubhali munosabati, uning sadoqatiga shubha bilan qarash yoki xiyonatini bilish bilan bog‘liqligidir” deb izohlanishi ham mumkin. Rashk fenomenini tushuntirishda shaxslararo munosabatlarda uchlik yuzaga kelishi muqarrarligi ham izohlanadi: rashk qiluvchi kishi bo‘lgan joyda uchlik yuzaga keladi — birinchisi rashkchi, ikkinchisi rashk qilingan shaxs, uchinchisi esa ular rashk qilgan kishi(lar). Demak, rashk barcha odamlarda u yoki bu ko‘rinishda uchraydi, degan xulosaga kelish mumkin.

G‘arb psixologiyasida rashk faqat ikki kishi o‘rtasidagi emas, balki jamoatchilikni ham qamrab oluvchi to‘rtinchi tomonga xos munosabat ekanligi asoslanadi. Ya’ni, sherik va raqib o‘rtasidagi munosabatlarning qanday kechayotgani va rivojlanayotganiga doimo qiziquvchi to‘rtinchi tomon — jamoatchilikni ham hisobga olish zarurligi ta’kidlanadi: “Rashk hissi shaxsiy ehtiros bilan istagan narsasiga ega bo‘lmaganda paydo bo‘ladi va rashk hissi, raqib

mavjudligi sababli, shaxs o‘ziga tegishli narsani yo‘qotishdan qo‘rqadi hamda o‘zi uchun muhim bo‘lgan narsada namoyon bo‘ladi”.

Rashkning namoyon bo‘lishi sevgi, do‘stlik, kasbiy faoliyat, shaxslararo munosabatlardan tashqari boshqa ijtimoiy sohalarda ham kuzatiladi. Ammo biz nikoh-oila munosabatlarida rashk fenomenining yuqori darajada dolzarblashuvini kuzatamiz. Buning sababi shundaki, rashk hissi insonning eng yorqin tuyg‘ularidan biri — muhabbatga hamroh bo‘ladi.

Rashkning psixologik xususiyati shaxs e’tiqodi, g‘oyasi, tuyg‘ularida, ayniqsa his-tuyg‘uni boshqa insonga nisbatan o‘ziga tegishli deb hisoblashida namoyon bo‘ladi. Natijada inson doimiy depressiya holatida yashashi va shubhaga berilishi muqarrar bo‘lib qoladi.

Bizning nazarimizda, rashkning psixologik fenomen sifatidagi tabiati haqidagi xorij va MDH olimlarining yuqoridagi fikrlaridan ko‘rinadiki, bu tuyg‘uni tushuntirishda qarama-qarshi tushunchalar — rashkni qo‘rquv, g‘azab, o‘ziga ishonmaslik kabi holatlar bilan uzviy bog‘liq holda ifodalash xosdir. Bunday yondashuv shaxsning o‘z hayotida kelajakda xiyonatga duch kelishidan qo‘rqish, shaxslararo munosabatlar haqidagi noto‘g‘ri qarashlar hamda ishonchsizlik yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Inson psixologiyasi va mohiyati nafaqat uning faoliyati tabiati, mavhum fikrlash yoki boshqalarni fidokorona sevish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Insonning tabiatida vayronkor va hatto o‘zini yo‘q qiluvchi xarakter xususiyatlari: hasad, rashk, qasos, shuhratparastlik va boshqalar mavjud. Bundan tashqari, bir tomondan fazilatlar va qadriyatlar o‘rtasida, yomonliklar va buzuqliklar o‘rtasida, ikkinchi tomondan esa qat’iy belgilangan, bir marta va umuman o‘rnatilgan axloqiy chegaralar mavjud emas. Ko‘pincha ular shu qadar chambarchas bog‘langanki, mag‘rurlikni behudalikdan yoki sevgini rashkdan ajratib bo‘lmaydi.

Psixologiya va etika, qoida tariqasida, ijobiy axloqiy tushunchalarga: erkinlik, adolat, javobgarlik, rahm-shafqatga qaratilgan. Kamdan-kam holatlardan tashqari, axloqiy yovuzlikning o‘ziga xos namoyon bo‘lish muammosi tadqiqotning diqqat markazida qolmaydi yoki axloqiy me’yordan ahamiyatsiz narsa sifatida tavsiflanadi va shu tariqa ko‘pincha haqiqatdan uzoq, bir tomonlama idealizatsiya qilingan inson va uning harakatlari qiyofasini aks ettiradi.

Bu hissiyotning insonning haqiqiy, kundalik hayotidagi shubhasiz ahamiyatiga qaramay, rashk hissi mavzusiga bo‘lgan aniq qiziqish hali yetarlicha rivojlanmagan muammolar sirasiga kiradi. Shu bilan birga, ushbu hodisani inson tabiatining eng xarakterli ontologik belgilaridan biri sifatida yaxlit ko‘rib chiqish bizga jamiyatdagi turli munosabatlar makonini va individual xususiyatlarni yanada to‘liq va to‘g‘ri tarzda tasvirlash imkonini beradi.

Shunday qilib, rashk fenomeni birinchi navbatda uning universal va madaniy-universal xususiyati bilan belgilanadi, bu esa insonning ko‘p qirrali va ziddiyatli tabiatini yaxlit tushunish imkonini beradi.

Inson tabiatining namoyon bo‘lishi sifatida rashkni o‘rganish dolzarbligini uning psixologik jihatdan asoslanganligi, uni muayyan vaziyatlarda ko‘rib chiqish orqali yanada to‘ldiriladi. Rashk insonning turli vaziyatiga qarab o‘zgaradi, ma’lum bir davrning qadriyatlari, urf-odatlari va holatiga qarab xarakterini o‘zgartiradi. Bu nuqtai nazardan, rashkning turlarini va unga bo‘lgan munosabatni — to‘liq rad etishdan tortib to tan olishgacha — o‘rganish ma’lum bir davrni uning asosiy insoniy xususiyatlari nuqtai nazaridan tavsiflash imkonini beradi. Rashk fenomenining kelib chiqishi va rivojlanishiga psixologik nuqtai nazardan alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Ta’kidlash joizki, rashkning turli ko‘rinishlariga qiziqish, qoida tariqasida, turli hodisalar bilan birga keladi. Insonning odob-axloqidagi salbiy hodisalarning yaxlit va obyektiv manzarasini yoki, aksincha, uning tabiatidagi barcha ko‘rinishlarni bir tomonlama salbiy va o‘ziga xizmat qiluvchi sifatida talqin qilish mumkin.

Shunday qilib, rashk fenomeni, uning sabablari va oqibatlari, insonning ijtimoiy tizimdagi o‘rni va ijtimoiy munosabatlarga insonparvarlik yoki, aksincha, dehumanizatsiyaga ta’sirini tushunishni talab qiladi. Jamiyat rashkning mohiyatini tushunishi, uning namoyon bo‘lishini tan olishi, o‘zini to‘g‘ri anglashi kerak.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Rashk haqidagi asosiy g‘oyalar qadimgi davrlarda shakllangan. Sokrat rashkda murakkab va ziddiyatli hissiy tuyg‘uni — “azob va zavq aralashmasini” ko‘rgan [1, 54-b.]. Bu qaytarib bo‘lmaydigan er-xotinlik, rashkning noaniqligi, uning yovuzlik va yaxshilik bilan genetik aloqasi keyinchalik Platon va Aristotel tomonidan qayd etilgan. Xitoyning Zenon, Epiktet nazariyalarida esa boshqacha yondashuv mavjud bo‘lib, ular ehtiroslarni beparvolik va bema’nilik deb e’lon qilishgan.

O‘rta asrlar va Uyg‘onish davrida birinchi yondashuv ustunlik qilib, rashk ko‘p jihatdan noaniq hodisa sifatida qabul qilingan. Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy va keyinchalik J. Bruno, Rotterdamlik Erazm, M. Monten va boshqalar uchun rashk, birinchi navbatda, muhabbat bilan bog‘liq (keng ma’noda tushuniladigan) hodisa sifatida tasvirlangan va u haqda kam yozilgan.

Yangi asr G‘arbiy Yevropa mutafakkirlari asarlarida rashkning turli xil talqinlarining keng ko‘lami ko‘zga tashlanadi: F. de Laroshfuko, B. Paskal, R. Dekart, B. Spinoza, T. Gobbs, B. Mandevil, Sh. Monteskye, K. Gelvetsiy, D. Yum, I. Kant va boshqalar bu hodisaning tahlilini keltirar ekan, uning namoyon bo‘lish shakllari va tadqiq qilish imkoniyatlarini ko‘rib chiqishgan; shuningdek, “rashk” tushunchasining ba’zi o‘ziga xos xususiyatlari ham ta’kidlangan. Ushbu bosqichning asosiy tendensiyasi rashkni asotsial, irratsional ta’sir sifatida talqin qilish hamda ong yordamida uni cheklashga qaratilgan chaqiriqdir.

XIX–XX asrlardagi G‘arbiy Yevropa irratsionalizm vakillari, xususan A.Shopengauer rashkni jinsiy muhabbat metafizikasi bilan bog‘liq holda o‘rgangan, F.Nitsshe esa uni murakkab ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida kengroq yoritgan. Rashkning kelib chiqish psixologik mexanizmlari psixoanaliz falsafasida Z. Freyd,

K.G. Yung, E. Fromm va boshqalar tomonidan o‘rganilgan. Bu hissiyotning ekzistensial xususiyatlarini S. Kyerkegor, J.P. Sartr, A. Kamyu, X. Ortega-i-Gasset, K. Yaspers, rashkning ba’zi paradoksal va ambivalent ma’nolarini esa J. Bodriyar, J. Derrida, J. Delyoz, F. Gvattari yoritib berishgan.

Rashk haqidagi alohida kuzatishlar J.Rols, V. Frankl, shuningdek A. Maslou, K. Rodjers ishlarida ham uchraydi. Hatto rus falsafiy asarlarida ham rashk muammolari F. Dostoyevskiy, L.N. Tolstoy, I. Ilyin, Vl. Solovyov, S. Bulgakov tomonidan ko‘tarilgan bo‘lib, ular bu hissiyotning ijobiy jihatlarini ham ta’kidlashgan. Zamonaviy psixologiyada rashk fenomenini A.Guseynov, R. Apresyan, O. Drobnitskiy, A. Sogomonov, M. Epshteyn asarlari kontekstida ham tushuntirish mumkin. Rashkning namoyon bo‘lish shakllari bo‘yicha uslubiy va nazariy shart-sharoitlar belgilangan.

Shunisi e’tiborga loyiqki, ushbu mutafakkirlarning barchasi uchun rashk muammosi alohida katta ahamiyatga ega bo‘lmagan va faqat boshqa muammolar — his-tuyg‘ular, sevgi, yomonliklar, munosabatlar va boshqalar bilan bog‘liq holda ko‘rilgan.

G. Klanton, S. Kristianon, A. Peyn va boshqalarning rashkka oid xorijiy tadqiqotlari ham asosan psixologik va ijtimoiy-antropologik yo‘nalishga ega [1, 2, 3, 4].

Umuman olganda, rashkni insondagi ichki yovuzlikning o‘ziga xos namoyon bo‘lish shakli sifatida tahlil qilish lozimligini tan olishimiz kerak. Rashk fenomeni an’anaviy ravishda uni tushunishga bo‘lgan nazariy yondashuvlarda ziddiyatlarni keltirib chiqargan. Nazariy yondashuvlarning xilma-xilligi rashk fenomenining noaniqligi bilan izohlanadi. Shunga qaramay, tadqiqotning metodologik asosi sifatida quyidagi yo‘nalishlardan foydalanish mumkin: rashk mohiyati to‘g‘risidagi mutafakkirlarning qarashlarini tahlil qilish; turli an’analar kontekstida rashkning psixologik xususiyatlarini aniqlash; rashk fenomenining kelib chiqishi, dinamikasi va xususiyatlarini belgilash; rashkning ichki ziddiyatli tabiati va evolyutsion bosqichlarini aniqlash.

Tadqiqotimizning nazariy asosini A.Guseynov, R. Apresyan, O. Drobnitskiy, A. Sogomonov, M. Epshteyn, A. Skripnikning g‘oyalari tashkil etadi, shuningdek turli ko‘rinishlarning o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish uchun sotsiologik va psixologik omillarni ham hisobga olish zarur.

Tadqiqotda rashkning psixologik xususiyatlari, insoniy munosabatlarda birinchi marta keng qamrovli psixologik va ilmiy tahlil qilinishi psixologiya fanining emotsional munosabatlarni ilmiy tadqiq etishga qo‘shgan hissasi sifatida baholanishi mumkin.

Demak, rashk fenomenini ilmiy adabiyotlarga tayangan holda qadimiy tarixi bo‘yicha kuzatsak, u yovuzlik shakli sifatida yuzaga kelganligi aniqlandi; ilmiy nuqtai nazardan rashkning roli o‘rganilib, uning shaxs axloqiga, ijtimoiy aloqalariga va oilaviy munosabatlarga ta’siri shubhasiz ekanligi ko‘rinadi; rashk fenomenining

asosiy turlari va namoyon bo‘lishi, uning batafsil tipologiyasini bilish zarurligi belgilandi.

Tadqiqotimizda emotsional kategoriya sifatida rashk deganda — kimningdir ishonchsizligi haqidagi qo‘rquvni aks ettiruvchi tuyg‘u, uning negizida munosabatlarning buzilishi, o‘zini past baholash va shaxsning izdan chiqqan hissiyotlari, shaxslararo munosabatlar darajasida intim-shaxsiy va ijtimoiy-kommunikativ jihatdan namoyon bo‘luvchi hamda salbiy baholanadigan harakatlarga olib keluvchi psixologik holatni tushunamiz.

Rashk — bu psixologik va ijtimoiy sohaning boshqa hodisalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ambivalent hodisa. Rashk tushunchasi insonning ijtimoiy roli, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi, ayniqsa faoliyati va oilasida namoyon bo‘ladigan xususiyatlari kontekstida uzviy bog‘langandir.

Rashkda kuzatiladigan kommunikativ aloqalarning buzilishi shaxsning qadr-qimmati kabi asosiy insoniy tamoyillariga ta’sir qiladi. Haqiqiy sevgi rashk bilan bog‘liq emas. Shunday qilib, chinakam sevgi rashkning salbiy ko‘rinishlarini yengishda asosiy omil bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Rashkning o‘ziga xos namoyon bo‘lishini ko‘rib chiqish uning turlarini tasniflashga imkon beradi. Erotik va ijtimoiy-madaniy rashk uning ikki asosiy turi sifatida tan olinadi. Erotik rashk o‘zining o‘ziga xos zo‘rligi bilan rashkning eng keskin shaklini tashkil etadi, unda butun voqealar keskinlashadi va yaqqol namoyon bo‘ladi.

Rashk muammosi bo‘yicha falsafiy, ijtimoiy va ijtimoiy-psixologik adabiyotlardan ma’lum bo‘ldiki, mazkur muammoni psixologiya, falsafa, etika va boshqa ijtimoiy fanlar nuqtai nazaridan uyg‘unlashtirgan holda tushuntirish ko‘plab nizolarning oldini olishga hamda ularni bartaraf etishga yordam berishi, shu orqali jamoa va oilalar muhitini sog‘lomlashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Ijtimoiy munosabatlarning keskin holatlariga va rashkning halokatli namoyon bo‘lishiga hissa qo‘shadigan muammolar alohida ahamiyatga ega. Rashkning ilmiy va amaliy tahlili ushbu muammoning sabablarini tushunish hamda uni shaxsning ma’naviy o‘sishiga va ijtimoiy moslashuviga hissa qo‘shadigan konstruktiv yo‘nalishga burish imkonini berishi mumkin.

Rashk hissiy sohaning ko‘p qirrali hodisasi bo‘lib, u bir qator vazifalarni bajaradi. Rashk qisqa muddatli va keskin kechinma sifatida ham, uzoq muddatli munosabat sifatida ham, inson ongini to‘liq egallab oluvchi ehtiros sifatida ham namoyon bo‘lishi mumkin, degan xulosaga keldik. Shaxsning intellektual funksiyalari va xatti-harakatlarining adekvatligi yo‘qolgan holatda, rashk insonning ongini boshqarib bo‘lmaydigan darajaga yetib boradi.

Psixologik va hissiy kategoriya sifatida rashkning negizini kognitiv, xulq-atvor va affektiv jihatlar tashkil etadi: shaxsning izdan chiqqan his-tuyg‘ulari, subyekt va subyekt-obyekt munosabatlarining pastligi hamda ijtimoiy-kommunikativ jihatdan buzilishi, yo yo‘qsa konstruktiv pozitsiyaga olib kelishi mumkin, bu esa muayyan vaziyatda subyektning harakatlarini belgilaydi.

Shunday qilib, rashk tushunchasi o‘zgarishsiz qolmagan. Uning namoyon bo‘lishi faqat erotik yoki nikoh-jinsiy munosabatlar doirasida cheklanib qolmasdan, insonning barcha intilishlari — kasbi, sevimli mashg‘uloti, jinsidan tashqari oila va do‘stlik, ilm-fan, san’at va siyosat kabi ijtimoiy sohalarda ham kuzatiladi. Ammo biz nikoh va oila munosabatlarida rashk fenomenining eng yuqori darajada dolzarblashuvini kuzatamiz, ya’ni eng xarakterli ko‘rinishi jinsiy (erotik) rashkdir. Buning sababi shundaki, u og‘ir azob-uqubat keltirib chiqaradi hamda insonning eng yorqin tuyg‘ularidan biri — sevgiga hamroh bo‘ladi.

Tadqiqot mavzusida his-tuyg‘ular bilan bog‘liq hodisalarning o‘zgarishi, nikoh va ota-onalik hissiyotlari hamda majburiyatlari kabi asosiy ijtimoiy tushunchalarga individual qarashning o‘ziga xos yondashuvi bilan izohlanadi. Shuning uchun jamiyat uchun umumiy narsa — odamlarning raqib bilan munosabatlarni shaxslararo munosabatlariga tahdid soluvchi hodisa sifatida qabul qila olishidir.

Hissiyotlar ijtimoiy xarakterga ega bo‘lgan muayyan vaziyatlar bilan bog‘liq. Odamlar ma’lum darajada turli munosabatlarda bo‘lishadi. Biroq odamlarda o‘zaro munosabatlarning namoyon bo‘lish usullari ularning ijtimoiylashuvi bilan belgilanadi, bu esa o‘z-o‘zini anglash darajasi, shaxsning ma’naviy takomili, axloqiy munosabat va qadriyatlarning shakllanishiga bog‘liq.

Aniqlanishicha, rashkning mohiyati shaxsda muhim biror yaxshilikni yo‘qotish xavfi bilan ifodalanadigan, bu yaxshilikni — muhabbatni, do‘stlikni — saqlab qolish istagi bilan uyg‘unlashgan egalik hissi bo‘lgan xudbinlik xususiyati sifatida belgilanadi, yoxud ustuvorlikni yo‘qotishdan tug‘ilgan umidsizlik (noqulaylik) sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan rashk antisosial harakatlarga sabab bo‘lishi mumkin.

Psixologik nuqtai nazardan, munosabatlardagi salbiy ta’sirlarning sababi aloqaning buzilishi, shuningdek o‘zini chetdan kuzatish daqiqalarining yo‘qligi, o‘z-o‘zini rivojlantirish va takomillashtirishni xohlamaslikdir. Rashkdan faqat o‘z maqsadlariga erishish vositasi sifatida foydalanishga asoslangan kommunikativ strategiya, munosabatlardagi sherikni manipulyatsiya, bosim va shu kabilarga duch kelishi mumkin bo‘lgan obyekt sifatida taqdim etilishiga olib keladi. Rashk ikkinchi tomonni o‘ziga bo‘ysundiradi, uni erkinlik va o‘ziga xoslik huquqidan mahrum qiladi. Shu bilan birga u insonning ongini buzadi, sevgini hukmronlik va egalik uchun kurashga aylantiradi.

Bunday munosabatlar faqat chinakam muhabbatda mumkin bo‘ladi, bu yerda yaqinlikning ma’naviy yadrosi mavjud bo‘lib, sevgi yuksak qadriyatlarni takrorlash sifatida namoyon bo‘ladi. Boshqalar bilan kelisha olish, his-tuyg‘ular va harakatlar, his-tuyg‘ular va so‘zlar, boshqa insonlar bilan munosabat o‘rnatish qobiliyati odamga “ziddiyatli, inqirozli vaziyatlardan” eng maqbul yo‘lni topishga imkon beradi, bu esa, albatta, rashkning oldingi holatini ham o‘z ichiga oladi.

Rashk, boshqa odamlarning o‘z mulki emasligini anglash bilan tenglashtiriladi, ya’ni ularning tanlash erkinligi, harakatlari, fikrlari, his-tuyg‘ulari

va xatti-harakatlari mustaqil shaxslarga tegishli ekanligini tan olish va qabul qilish orqali anglanadi. Birinchidan, bu — o‘zini ahamiyatli his qilish, mustaqil shaxs bo‘lish, o‘zini rivojlantirish, o‘zligini qabul qilish, o‘zini sevish va hurmat qilishni talab etadi. O‘ziga nisbatan to‘g‘ri munosabat orqali inson atrofdagi dunyoga va odamlarga nisbatan ham munosabatini rivojlantirishga erishadi.

Shunday qilib, rashk insonning qadr-qimmati, o‘ziga xosligi va o‘z-o‘zini anglash tushunchasi sifatida namoyon bo‘ladi. Rashkning sevgi, oilaviy munosabatlar va sadoqat kabi tushunchalar bilan bog‘liqligini aniqlash zarur.

Rashkning ijtimoiy-madaniy ko‘rinishlarini ko‘rib chiqish axloqiy tahlil uchun muhim emas, chunki bu ijtimoiy axloqni turli darajalarda, turli sharoitlarda va boshqa his-tuyg‘ular bilan bog‘liq holda namoyon etish imkonini beradi.

Insonning tarbiya darajasi — yuqori yoki past bo‘lishidan qat’i nazar — bu uning o‘z-o‘zini anglash darajasiga, shuningdek rashk tuyg‘usiga ham o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi. Bu borada bir qator mutafakkirlar yuqori tarbiya darajasiga, o‘z-o‘zini boshqarish qoidalariga ega insonlar o‘z ehtiroslarini nazorat qila olishlarini ta’kidlaydilar. Odamlarga hurmat, har bir insonda yaxshi fazilatlarni topa olishga ishonch, o‘z harakatlari uchun javobgarlik hissi, yetarli darajada o‘zini hurmat qilish, saxovat va minnatdorchilik bildirish qobiliyati — bular rashkni boshqarishga imkon beruvchi fazilatlardir.

Umumlashtirilgan holda, rashkni obyektga qaratilgan xulq-atvor sifatida tasniflash mumkin. Bu borada shaxsdagi rashk uning ijtimoiy roliga qarab ko‘rib chiqiladi. Ya’ni, u turmush o‘rtog‘i, sevgan inson, ota yoki onasi, singlisi yoki ukasi, sherigi yoxud xodimi kabi rollarda namoyon bo‘lishi mumkin. Shunga o‘xshash nuqtai nazardan rashkni o‘rganib, xavf ostidagi munosabatlarning o‘zini tartibga solish xususiyatlariga qarab uning turli ko‘rinishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin. Shubhasiz, oila va nikoh, kasbiy etika, biznes etikasi kabi sohalarda aks etgan munosabatlarning turli ko‘rinishlari uchun o‘ziga xos psixologik tartibga soluvchi mexanizmlar mavjud. Har bir holatda rashkning salbiy ko‘rinishlarini minimallashtirish bo‘yicha tavsiyalar berishda munosabatlar doirasini hisobga olish kerak.

Rashkka bog‘liq holda tasniflash uchun ijtimoiy-demografik belgilarni ham ajratish mumkin: yosh (bolalik davridagi, balog‘at yoshidagi va keksalik davridagi rashkning o‘ziga xos jihatlari mavjud) hamda jinsiy xususiyatlarga ko‘ra belgilanadi. Shuningdek, rashkning turlarini uning vayronkor asoslari yo‘nalishi bo‘yicha ajratish taklif etiladi. Shu munosabat bilan rashkning faol, passiv va azobli shakllari mavjud. Birinchi holatda rashk tajovuzkorlik, zo‘ravonlikka moyillik, adovat nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladi; ikkinchisida — qo‘rqoqlik bilan bog‘liq o‘z-o‘zini yo‘q qiluvchi tuyg‘u, tashqi sharoitlarni yengish uchun ichki kuchning yetishmasligi, o‘z ahamiyatsizligini anglash va boshqalar. Haddan tashqari kuchli ko‘rinishlarda rashkning turlari o‘ziga xos ijtimoiy me’yorlarni ham inkor etishi mumkin.

Shunga ko‘ra, rashk quyidagi turlarga ajratiladi: normal va patologik. Normal tur vaziyatni yetarlicha baholay olish bilan ajralib turadi, ko‘pchilik uchun tushunarli bo‘lib, ko‘pincha shaxs tomonidan nazorat qilinadi; patologik rashk esa haddan tashqari kuchli, insonning hissiy tabiatida ortiqcha darajada namoyon bo‘lishi sifatida talqin qilinishi lozim. Shubhasiz, patologik rashk yuqori darajadagi ijtimoiy xavfga ega.

Rashkning namoyon bo‘lish shaklida hissiy va faoliyat reaksiyalarini ajratish mumkin. Hissiy shaklida hissiy, affektiv reaksiyalar namoyon bo‘ladi: tushkunlik, g‘azab, nafrat, sevgi va umid kabi hissiyotlar shaxsning o‘zi uchun halokatli bo‘lishi mumkin. Ko‘pincha bu vaziyatni tahlil qilish qobiliyatini, shuningdek his-tuyg‘ularni ong nazorati ostiga olish va salbiy holatdan xalos bo‘lish qobiliyatini ham anglatadi. Faol reaksiyalar esa muayyan harakatlar shaklida namoyon bo‘ladi — masalan, janjal yoki rad etish kabi ko‘rinishlarda.

Odatda, har qanday haqiqiy rashk holati ma’lum darajada ushbu ko‘rinishlarning birini yoki bir nechtasini o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, rashk jamiyatda shaxslararo munosabatlarning barcha darajalarida o‘zini namoyon qiladi, insoniy munosabatlarga ta’sir ko‘rsatadi va shaxs faoliyatini o‘ziga xos tarzda taqdim etishga yordam beradi.

Demak, rashk — bu shaxsning zaif tomonlarining ongsiz ravishda namoyon bo‘lishining bir turidir.

Shunday qilib, oiladagi o‘zaro munosabatlar rashk fenomenining mexanizmlari, shakllari va inson hayotida bajaradigan vazifalarini yanada chuqur ilmiy o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akramova F.A. Ijtimoiy psixologiya: o‘quv qo‘llanmasi. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007. – 166 b.
2. Andreyeva T.V. Semeynaya psixologiya. – SPb.: Rech, 2004. – 244 s.
3. Vasilyuk F.Ye. Psixologiya perejivaniya (analiz preodoleniya kriticheskix situatsiy). – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1984. – 200 s.
4. Sermyagina O.S. Emotsionalnye otnosheniya v semye. – Kishinev: Shtiintsa, 1991. – 85 s.

Muzdibayev K. Psixologiya zavisti i revnosti // Psixologicheskiy jurnal. 1996. – T. 18, No. 6. – S. 3-37.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 378.011.3-051:005.591.6

Supiyeva Buxolida Abduvaliyevna,
Renessans ta'lim universiteti Finlandiya ta'lim laboratoriyasi rahbari,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

PROFESSOR-O'QITUVCHILARNING KASBIY RIVOJLANISH SINERGETIK EKOTIZIMINI ADAPTIV TRANSFORMATSIYALASH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim professor-o'qituvchilarining kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimini adaptiv transformatsiyalashning nazariy-metodologik asoslari va asosiy mexantzmlari tahlil qilinadi. Unda professor-o'qituvchilaming individual kasbiy ehtiyojlarini diagnostika qilish, individual rivojlanish trayektoriyalarini shakllantirish, raqamli va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish, kasbiy bilim va tajribalami almashish hamda erishilgan natijalami kompetensiyaviy validatsiyalash imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari professor-o'qituvchilaming kasbiy rivojlanishini alohida malaka oshirish tadbiriari yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro bog'langan, o'z-o'zini rivojlantiruvchi va tashqi hamda ichki omillarga moslasha oladigan yaxlit sinergetik ekotizim sifatida tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: professor-o'qituvchi, kasbiy rivqjlanish, sinergetik ekotizim, adaptiv transformatsiya, individual trayektoriya, kasbiy kompetensiya, sun'iy intellekt, raqamli transformatsiya.

МЕХАНИЗМЫ АДАПТИВНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ СИНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ЭКОСИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ПРОФЕССОРСКО-ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОГО СОСТАВА

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методологические основы и основные механизмы адаптивной трансформации синергетической экосистемы профессионального развития профессорско-преподавательского состава высших образовательных учреждений. Освещаются вопросы диагностики индивидуальных профессиональных потребностей профессорско-преподавательского состава, формирования индивидуальных траекторий развития, использования цифровых технологий и технологий искусственного интеллекта, обмена профессиональными знаниями и опытом, а также компетентностной валидации достигнутых результатов. Результаты исследования показывают необходимость организации профессионального развития профессорско-преподавательского состава не как совокупности отдельных мероприятий по повышению квалификации, а как целостной

синергетической экосистемы, взаимосвязанной, саморазвивающейся и способной адаптироваться к внешним и внутренним факторам.

Ключевые слова: профессорско-преподавательский состав, профессиональное развитие, синергетическая экосистема, адаптивная трансформация, индивидуальная траектория, профессиональная компетентность, искусственный интеллект, цифровая трансформация.

MECHANISMS OF ADAPTIVE TRANSFORMATION OF THE SYNERGETIC ECOSYSTEM OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF UNIVERSITY FACULTY

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations and key mechanisms of adaptive transformation of the synergetic ecosystem of professional development of university faculty. It highlights the diagnosis of individual professional needs of faculty members, the development of individual professional development trajectories, the use of digital and artificial intelligence technologies, the exchange of professional knowledge and experience, and competency-based validation of achieved outcomes. The findings demonstrate the need to organize faculty professional development not as a set of separate professional development activities, but as an integrated synergetic ecosystem that is interconnected, self-developing, and capable of adapting to both external and internal factors.

Keywords: university faculty, professional development, synergetic ecosystem, adaptive transformation, individual trajectory, professional competence, artificial intelligence, digital transformation.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimi globallashuv, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda mehnat bozorida professional kompetensiyalarga qo'yilayotgan talablaming muntazam yangilanib borishi ta'sirida tubdan o'zgarib bormoqda. Bunday sharoitda professor-o'qituvchining kasbiy salohiyati oliy ta'lim sifatini belgilovchi asosiy omillardan biriga aytanmoqda.

Professor-o'qituvchi endilikda faqat ma'lum bir fan bo'yicha bilim beruvchi mutaxassis emas, balki o'quvjarayonini loyihalashtiruvchi, zamonaviy pedagogiktexnologiyalami qo'llovchi, ilmiy-tadqiqot faoliyatini amalga oshiruvchi, raqamli muhitda faoliyat yurituvchi hamda o'z kasbiy kompetensiyalarini muntazam yangilab boruvchi professional subyekt sifatida namoyon bo'lmoqda. O'zbekistonda ham oliy ta'lim tizimini modemizatsiya qilish, uning xalqaro raqobatbardoshligini oshirish, professor-o'qituvchilaming pedagogikva ilmiy salohiyatini rivojlantirish davlat ta'lim siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy

bilim va ko‘nikmalarga ega kadriarni tayyorlash, ilm-fan va innovatsiyalami rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Mazkur vazifalaming samarali amalga oshirilishi, eng awalo, oliy ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanish tizimini zamonaviy talablar asosida tashkil etishni taqozo etadi.

Xalqaro pedagogiktajribada ham professor-o‘qituvchilaming uzluksiz kasbiy rivojlanishi ta’lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida qaralmoqda. OECD tadqiqotlarida oliy ta’lim tashkilotiari tomonidan akademik xodimlaming pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan institutsional strategiyalar va professional rivojlanish tizimlari tobora muhim ahamiyat kasb etayotgani ko‘rsatiladi [8]. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar professor-o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalari tarkibini ham o‘zgartirmoqda. Yevropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu konsepsiyasida pedagoglaming raqamli kompetensiyalari professional hamkoriik, raqamli resurslardan foydalanish, o‘qitish va o‘rganish jarayonlarini tashkil etish, baholash, ta’lim oluvchilar imkoniyatlarini kengaytirish hamda ulaming raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish kabi olti asosiy yo‘nalishda ifodalanadi [9]. Biroq mavjud amaliyotda professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishi ko‘pincha belgilangan davriylikdagi malaka oshirish kurslari, seminar va treninglarda ishtirok etish bilan cheklanib qolmoqda. Bunday model professor-o‘qituvchining individual kasbiy ehtiyojlari, mavjud kompetensiyalari, ilmiy faoliyati, pedagogik mahorati va professional rivojlanish suriatlaridagi farqlami har doim ham yetariicha hisobga olmaydi. Shu nuqtayi nazardan, professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishini alohida tadbirlar majmui sifatida emas, balki o‘zaro ta’sirlashuvchi pedagogik, ilmiy, metodik, raqamli, kommunikativ va institutsional komponentlardan tashkil topgan sinergetik ekotizim sifatida tadqiq etish muhim ahamiyatga ega.

Sinergetik ekotizim doirasida professor-o‘qituvchining individual rivojlanishi, universitetning institutsional muhiti, professional hamjamiyatlar, xalqaro hamkortik, raqamli platformalar, ilmiy faoliyat va zamonaviy texnologiyalar o‘zaro bog‘liq holda faoliyat yuritadi. Mazkur tizimning samaradortigi esa uning tashqi va ichki o‘zgarishlarga moslasha olishi, ya’ni adaptivxususiyatga ega bo‘lishi bilan belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimini adaptivtransformatsiyalash mexanizmlarini ilmiy-pedagogikjihatdan o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta’lim professor-o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimini adaptiv transformatsiyalashning nazariy asoslarini tahlil qilish hamda uning asosiy pedagogik mexanizmlarini ochib berishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So‘nggi yillarda jahon ta’lim makonida professor-o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi, professional kompetensiyalami yangilash, raqamli pedagogikani rivojlantirish va ta’lim tashkilotlarida o‘rganuvchi professional muhitni shakllantirish masalalariga katta elibor qaratilmoqda. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda kasbiy rivojlanish faqat

muayyan davrdagi malaka oshirish kurslarida qatnashish emas, balki professional faoliyat davomida uzluksiz amalga oshiriladigan murakkab va ko‘p komponentli jarayon srfatida qaraladi.

Professional rivojlanish nazariyasini tadqiq qilgan L Darling-Hammond va hammualliflar samarali kasbiy rivojlanish pedagogning kundalik professional faoliyati bilan uzviy bog‘langan, faol o‘rganisbga, hamkortikka, refleksiyaga va amaliy tajribaga asoslangan bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi [10]. Ushbu yondashuv professor-o‘qituvchilar kasbiy rivojlanishini bir martalik treninglardan ko‘ra uzoq muddatli va tizimli jarayon sifatida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi. M. Fullan ta’lim tizimlarida barqaror o‘zgarishlarni amalga oshirishda alohida pedagoglaming faoliyati bilan bir qatorda tashkilot ichidagi professional hamkoriik va institutsional madaniyat muhim rol o‘ynashini qayd etadi [11]. Muallifning fikricha, ta’lim tashkilotidagi innovatsion o‘zgarishlar individual faoliyat darajasida emas, balki professional hamjamiyat va tashkilotning umumiy rivojlanish mexanizmlari orqali barqaror tus oladi.

A. Hargreaves va M. Fullan tomonidan ilgari surilgan "professional kapital" konsepsiyasi ham mazkurtadqiqot uchun muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu konsepsiyada professor-o‘qituvchining professional rivojlanishi inson kapitali, ijtimoiy kapital va professional qaror qabul qilish kompetensiyasining o‘zaro birtigi orqali shakllanishi ta’kidlanadi [12]. Mazkur yondashuv kasbiy rivojlanishni individual bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirish bilan chegaralamasdan, hamkortik, bilim almashish va professional muhitni ham qamrab olish zarurtigini ko‘rsatadi.

P. Senge tashkilotlami rivojlantirish nazariyasida ‘o‘rganuvchi tashkilot* tushunchasini ilgari surib, tashkilotning barqaror rivojlanishi uning a’zolari tomonidan yangi bilimlami o‘zlashtirish, tajriba almashish, tizimli fikriash va jamoaviy o‘rganish jarayonlariga bog‘liq ekanligini asoslaydi [13]. Ushbu konsepsiya oliy ta’lim muassasasini professor-o‘qituvchilaming individual va kollektiv kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi ekotizim sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishi raqamli kompetensiyalar bilan ham chambarchas bog‘liq. Yevropa Komissiyasining DigCompEdu modeli pedagoglar uchun 22 ta raqamli kompetensiyani olti yo‘nalishga birtashtirib, professional hamkortik, reflektiv amaliyot va raqamli uzluksiz kasbiy rivojlanishni pedagogning professional kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida belgilaydi [9].

Sun’iy intellektning ta’lim tizimiga kirib kelishi esa professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanish mazmuniga yana bir muhim yo‘nalishni olib kirmoqda. UNESCOning generativ sun’iy intellekt bo‘yicha tavsiyalarida texnologiyalardan foydalanishda inson markazidagi yondashuv, pedagogning professional agentligi, etik mas’uliyat va yaratilgan natijalami inson tomonidan tanqidiy baholash tamoyillari ustuvor ekanligi ta’kidlanadi [14]. Mazkur

yondashuvga ko‘ra, professor-o‘qituvchi sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan ma’lumot yoki pedagogik mahsulotning passiv iste’molchisi emas, balki undan professional maqsadlarda foydalanadigan, natijalarni tahlil qiladigan, tekshiradigan va muayyan pedagogik kontekstga moslashtiradigan subyekt bo‘lishi kerak.

Mahalliy ilmiy adabiyotiarda ham professor-o‘qituvchilaming kasbiy kompetentligini rivojlantirish, oliy ta’limda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash va zamonaviy pedagog kadrlami tayyorlash masalalari keng tadqiq etilgan. NA Muslimov pedagoglarning kasbiy shakllanishi va kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalarini o‘rganib, professional tayyorgarlikning uzluksizligi va amaliy faoliyatga yo‘naltirilganligini muhim omil sifatida ta’kidlaydi [15]. N.N. Azizxo‘jayeva pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat masalalarini tadqiq qilib, o‘qituvchining professional faoliyatida zamonaviy pedagogik texnologiyalami tanlash, loyihalashtirish va pedagogik vaziyatga mos ravishda qo‘llash ko‘nikmalarining ahamiyatini asoslaydi [16].

S.T. Turg‘unov ta’lim tashkilotlarini boshqarish va pedagogik tizimlarni rivqjlantirish jarayonlarida hamkorlik, innovatsion boshqaruv va pedagog xodimlaming professional faolligi muhim o‘rin tutishini qayd etadi [17]. Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishini samarali tashkil etish individual ehtiyojlar, professional hamkorlik, refleksiya, raqamli kompetensiyalar, ilmiy faoliyat va institutsional rivojlanishning o‘zaro birligini talab etishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mazkur komponentlami yagona sinergetik ekotizimga biriashtirish va uning adaptiv transformatsiya mexanizmlarini ishlab chiqish masalasi alohida ilmiy tadqiqotni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy-pedagogik yo‘nalishga ega bo‘lib, unda olry ta’lim professor-o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimini adaptiv transformatsiyalashning metodologik asoslari hamda uning pedagogik imkoniyatlari o‘rganildi. Tadqiqotning metodologik asosi zamonaviy pedagogika fanida qo‘llanilayotgan tizimli yondashuv. sinergetik yondashuv. kompetensiyaviy yondashuv. ekotizimli yondashuv hamda adaptiv yondashuv g‘oyalariga tayanadi. Mazkur metodologik yondashuvlar professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishini o‘zaro bog‘langan va muntazam ravishda yangilanib boruvchi yaxlit pedagogik tizim sifatida tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, qiyosiy tahlil metodi yordamida professor-o‘qituvchilaming an’anaviy malaka oshirish modeli bilan adaptiv kasbiy rivojlanish modeli o‘zaro solishtirildi. Qiyosiy tahlil natijasida an’anaviy modelda professor-o‘qituvchilarga birxil mazmundagi malaka oshirish dasturlarini taklif etish ustuvor bo‘lsa, adaptiv modelda har bir professor-o‘qituvchining individual kasbiy ehtiyojlari, professional faoliyat natijalari va rivojlanish imkoniyatlarini hisobga olish asosiy mezon sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Shuningdek, tadqiqotda konseptual umumlashtirish metodi qo‘llanildi. Mazkur metod yordamida professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishiga oid ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan nazariy qarashlar umumlashtirildi va

tizimlashtirildi. Ushbu metod orqali kasbiy rivojlanishning uzluksizligi, individualligi, reflektivligi, ko‘p darajaliligi, professional hamkoriikka asoslanganligi hamda institutsional rivojlanish bilan bog‘liqligi kabi asosiy konseptual jihatiar belgilandi.

Tadqiqotda pedagogik model tahlili metodi ham muhim o‘rin egallaydi. Ushbu metod orqali professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimining tarkibiy komponentlari, ular o‘rtasidagi funksional aloqalar va adaptiv transformatsiyani ta’minlovchi mexanizmlar tahlil qilindi. Bunda professor-o‘qituvchi, kafedra, fakultet, universitet, professional hamjamiyat, xalqaro ekspertlar, raqamli resurslar va sun’iy intellekt vositalari yagona kasbiy rivojlanish muhitining o‘zaro ta’siriashuvchi subyekt va resurslari sifatida ko‘rib chiqildi.

Bundan tashqari, tadqiqotjarayonida ilmiy manbalar tahlili metodi qo‘llanildi. Mazkur metod yordamida professor-o‘qituvchilaming professional rivojlanishi, pedagoglaming raqamli kompetensiyalari, uzluksiz professional ta’lim, sun’iy intellektni ta’limga integratsiyalash va o‘rganuvchi tashkilot konsepsiyalariga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar o‘rganildi. Xususan, OECD, UNESCO va Yevropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan konseptual va metodik hujjatlar tahlil qilindi. OECD materiallarida oliy ta’lim muassasalarida akademik xodimlarning professional rivojlanishiga institutsional darajada e’tibor kuchayayotgani qayd etiladi [8]. Shuningdek, tizimli modellashtirish metodi yordamida professor-o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishini diagnostika, individual trayektoriya, rivojlantiruvchi ta’sir, faoliyatga transfer, monitoring, refleksiya va qayta diagnostika jarayonlarining o‘zaro bog‘langan sikli sifatida ifodalash imkoniyati ishlab chiqildi.

Qo‘llanilgan metodlar majmuasi professor-o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimini nazariy jihatdan tahlil qilish, uning tarkibiy va funksional xususiyatlarini aniqlash hamda adaptiv transformatsiyalash mexanizmlarini tizimlashtirish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishini tashkil etish jarayonida an’anaviy malaka oshirish modelidan individual ehtiyqjlar va professional faoliyat natijalariga asoslangan adaptiv rivojlanish modeliga o‘tish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur yondashuvda professor-o‘qituvchining kasbiy rivojlanishi oldindan belgilangan va barcha uchun bir xil bo‘lgan dastur orqali emas, balki uning real professional ehtiyojlari, kompetensiyalar darajasi va istiqboldagi professional maqsadlari asosida tashkil etiladi.

Kasbiy rivojlanishning sinergetik ekotizimi o‘zaro ta’sirlashuvchi bir nechta komponentlardan tashkil topadi. Bular professor-o‘qituvchining individual professional faoliyati, pedagogik va ilmiy kompetensiyalari, professional hamjamiyat, kafedra va fakultet faoliyati, universitetning institutsional muhiti, raqamli texnologiyalar, xalqaro professional hamkorlik hamda tashqi ta’lim muhitidan iborat Mazkur komponentlaming o‘zaro hamkorligi individual rivojlanish

natijalarining butun ta'lim tashkilotiga tarqalishiga imkon yaratadi. Tahlillar professor-o'qituvchilaming kasbiy rivojlanish ekotizimini adaptiv transformatsiyalashning dastlabki mexanizmi sifatida diagnostik-prognostik mexanizm muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Mazkur mexanizm professor-o'qituvchining mavjud kompetensiyalari, pedagogikfaoliyat samaradorligi, ilmiy-tadqiqot faolligi, raqamli kompetensiyalari, metodik faoliyati va professional ehtiyojlarini kompleks tahlil qilishga asoslanadi.

Diagnostika jarayonida professor-o'qituvchining faqat subyektiv o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari emas, balki dars kuzatuvi, metodik faoliyat natijalari, ilmiy ko'rsatkichlar, raqamli kompetensiyalar, professional portfolio va ekspert baholash kabi bir nechta axborot manbalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday ko'p manbali diagnostika professor-o'qituvchining real professional holatini aniqlash imkoniyatini kengaytiradi.

Diagnostika natijalari asosida individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish mexanizmi amalga oshiriladi. Mazkur mexanizm professor-o'qituvchilaming professional ehtiyojlaridagi farqlami hisobga olgan holda ulaming rivojlanish yo'nalishlarini individuallashtirishni nazarda tutadi. Masalan, bir professor-o'qituvchi uchun ilmiy-tadqiqot metodologiyasini rivojlantirish ustuvor bo'lishi mumkin bo'lsa, ikkinchi professor-o'qituvchi uchun raqamli pedagogika, uchinchisi uchun xorijiy tilda professional faoliyat olib borish, to'rtinchisi uchun zamonaviy baholash texnologiyalarini o'zlashtirish muhim bo'lishi mumkin. Shu sababli professor-o'qituvchilarning barchasini bir xil malaka oshirish dasturiga jalb qilish kasbiy rivojlanishning individual xususiyatlarini to'liq hisobga olish imkonini bermaydi.

Adaptiv modelda professor-o'qituvchining kasbiy rivojlanishi quyidagi mantiqiy ketma-ketlikasosida tashkil etilishi mumkin: kasbiy ehtiyojlami aniqlash – diagnostika – indrvidual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini ishlab chiqish – rivojlantiruvchi resurslami tanlash – professional faoliyatga joriy etish – monitoring – refleksiya – qayta diagnostika.

Mazkur jarayonning muhim jihati shundaki, professor-o'qituvchining kasbiy rivojlanishi yakuniy nuqtaga ega bo'lmaydi. Monitoring va refleksiya natijalari keyingi rivojlanish siklining boshlang'ich diagnostik ma'lumotiga aylanadi. Natijada professional rivojlanish rekursiv va uzluksizjarayon sifatida shakllanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, zamonaviy kasbiy rivojlanish ekotizimining yana bir muhim elementi "insonning professional hukmi - sun'iy intellektning intellektual qo'llab-quwatlashi - kontekstual ekspertiza" uchligining yagona professional rivojlanish konturida birlashtirilishidir. Mazkur mexanizmda professor-o'qituvchi sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan natijaning oddiy iste'molchisi sifatida emas, balki uni yo'naltiruvchi, tekshiruvchi, qayta ishlovchi va pedagogik qiymatga aylantiruvchi professional subyekt sifatida namoyon bo'ladi. UNESCO tavsiyalarida ham generativ sun'iy intellektdan ta'limda foydalanishda

texnologiyadan ko‘ra insonning agentligi va inson markazidagi yondashuv hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi [14].

Professor-o‘qituvchi pedagogik maqsadni belgilaydi, sun’iy intellekt esa ma’lumotlami tahlil qilish, altemativ yechimlami shakllantirish, o‘quv materiallarini ishlab chiqish yoki professional refleksiyani qo‘llab-quwatlash imkoniyatini yaratadi. Yakuniy pedagogik qaror esa insonning professional tajribasi, akademik mas’uliyati va muayyan ta’lim kontekstiga asoslangan holda qabul qilinadi. Bu jihatdan sun’iy intellekt professor-o‘qituvchining o‘mini egallovchi emas, balki uning intellektual imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida qaraladi. Kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimining yana bir muhim mexanizmi kasbiy bilim kapitalini akkumulatsiyalash va serkulyativ regeneratsiyalash bilan bog‘liq. Professor-o‘qituvchining individual malaka oshirish, ilmiy tadqiqot, xorijiy stajirovka yoki professional tajriba orqali egallagan yangi bilimi faqat uning shaxsiy professional resursi sifatida qolib ketmasligi kerak.

Yangi bilim va tajriba: professor-o‘qituvchi – kafedra – fakultet – universitet – professional hamjamiyat yo‘nalishida tarqalishi va boshqa professor-o‘qituvchilarning tajribasi bilan o‘zaro ta’siriashishi zarur.

Masalan, xalqaro stajirovkada qatnashgan professor-o‘qituvchi o‘zlashtirgan innovatsion metodikani universitetdagi hamkasblariga seminar, mahorat darsi yoki ochiq dars orqali transfer qilishi mumkin. Boshqa professor-o‘qituvchilar ushbu tajribani o‘z fanlari va pedagogik sharoitlariga moslashtiradi. Natijada dastiabki bilim yangi pedagogik tajribalar bilan boyitilib, takomillashgan shaklda yana ekotizimga qaytadi. Mazkur jarayon kasbiy bilimning oddiy almashinuvidan farqli ravishda serkulyativ regeneratsiya, ya’ni bilimning professional ekotizimda aylanish davomida yangilanib va takomillashib borishini anglatadi. Shuningdek, tadqiqot natijalari kasbiy rivojlanish natijalarini professional faoliyatga transfer qilish mexanizmi alohida ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi. An’anaviy yondashuvda professor-o‘qituvchining malaka oshirish kursida qatnashgani yoki tegishli sertifikat olgani kasbiy rivojlanish natijasi sifatida baholanishi mumkin. Adaptiv yondashuvda esa asosiy mezon o‘zlashtirilgan bilim va kompetensiyaning real professional faoliyatda namoyon bo‘lishidir. Masalan, professor-o‘qituvchi zamonaviy baholash metodlari bo‘yicha malaka oshirgan bo‘lsa, mazkur kompetensiya uning o‘quv fanida yangi baholash mexanizmlarini joriy etishi orqali namoyon bo‘lishi kerak. Xuddi shuningdek, ilmiy tadqiqot metodologiyasiga oid kasbiy rivojlanish ilmiy maqola, loyiha yoki tadqiqot natijasida o‘z ifodasini topishi tozim. Shu sababli kasbiy rivojlanish: o‘rganish – amaliyotga tatbiq qilish – natijani kuzatish – refleksiya – takomillashtirish jarayoni orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Tadqiqot davomida dalillash va kompetensiyaviy validatsiyalash mexanizmi ham muhim komponent sifatida aniqlandi. Bunda professor-o‘qituvchining kasbiy rivojlanish natijalari faqat kursni tamomlaganlik haqidagi sertifikat bilan emas, balki real professional faoliyat mahsulotiari orqali baholanadi. Bunday dalillar sifatida

elektron portfolio, ishlab chiqilgan yangi o‘quv kursi, metodik ishlanma, ilmiy maqola, innovatsion pedagogik loyiha, dars kuzatuvi natijalari, talabalar ta’lim natijalaridagi o‘zgarishlar, ekspert xulosasi va professional refleksiya materiallaridan foydalanish mumkin.

Shunday qilib, adaptiv kasbiy rivojlanish tizimida asosiy o‘lchov birligi o‘ziashtirilgan soatlar miqdori emas. professor-o‘qituvchi faoliyatida namoyon bo‘lgan kompetensiyaning real o‘zgarishi bo‘lib xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimi samaradoriigi uning komponentlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir darajasiga bog‘liq. Individual professional rivojlanish universitetning institutsional rivojlanishiga xizmat qilishi, institutsional muhit esa o‘z navbatida professor-o‘qituvchilaming keyingi kasbiy rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlami shakllantinshi lozim. Mazkur holatda professor-o‘qituvchining kasbiy rivojlanishi individual rivojlanish –kollektiv kasbiy bilim – institutsional rivojlanish – yangi individual rivojlanish ehtiyoji shakiidagi doimiy harakatga ega bo‘ladi.Shu jihatdan adaptiv transformatsiya mavjud kasbiy rivojlanish tizimiga alohida yangi kurs yoki raqamli vosita qo‘shishni emas, balki kasbiy rivojlanishning barcha komponentiari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalami qayta tashkil etishni anglatadi.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tadqiqot natijalari professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishi zamonaviy oliy ta’lim tizimining sifat va raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi, ilmiy bilimlarning tez yangilanishi va mehnat bozoridagi o‘zgarishlar professor-o‘qituvchilaming professional kompetensiyalarini muntazam rivojlantirib borishni talab etmoqda.

Professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishini faqat belgilangan muddatlarda amalga oshiriladigan malaka oshirish kurslari bilan chegaralash zamonaviy oliy ta’limning dinamik talablariga to‘liq javob bermaydi. Kasbiy rivojlanish professor-o‘qituvchining individual ehtiyojlari, pedagogik faoliyati, ilmiy salohiyati, raqamli kompetensiyalari, professional hamkoriigi va universitetning institutsional maqsadlari bilan integratsiyalashgan holda amalga oshirilishi zarur.

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimini adaptiv transformatsiyalash bir nechta o‘zaro bog‘langan mexanizmlarga asoslanishini ko‘rsatdi. Bular qatoriga diagnostik-prognostik mexanizm, individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish, insonning professional hukmi va sun’iy intellektning intellektual qo‘llab-quwatlashini integratsiyalash, kasbiy bilim kapitalini akkumulatsiyalash va serkulyativ regeneratsiyalash, kasbiy rivojlanish natijalarini professional faoliyatga transfer qilish hamda dalillash va kompetensiyaviy validatsiyalash mexanizmlari kiradi. Mazkur mexanizmlaming o‘zaro integratsiyasi kasbiy rivojlanishni chiziqli jarayondan rekursiv va o‘z-o‘zini yangilovchi tizimga aylantiradi. Bunda har bir

kasbiy rivojlanish natijasi yangi diagnostika, yangi professional ehtiyoj va navbatdagi rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, kasbiy rivojlanish jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish professor-o‘qituvchining professional subyektligini susaytirmasligi zarur. Professor-o‘qituvchi sun’iy intellekt tomonidan ishlab chiqilgan natijalami tanqidiy baholash, pedagogik maqsadlarga moslashtirish va professional qaror qabul qilish vakolatini o‘zida saqlab qolishi kerak. Shu jihatdan ‘insonning professional hukmi -Slning intellektual qo‘llab-quwatlashi - kontekstual ekspertiza" uchligi zamonaviy kasbiy rivojlanishning muhim funksional konturi sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib bir qator ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanishini tashkil etishda standartlashtirilgan malaka oshirish modelidan bosqichma-bosqich individual va adaptiv rivojlanish modeliga otish maqsadga muvofiq. Buning uchun professor-o‘qituvchilaming pedagogik, ilmiy, raqamli, metodik va kommunikativ kompetensiyalarini muntazam diagnostika qilish tizimini joriy etish zarur; diagnostika natijalari asosida har bir professor-o‘qituvchi uchun individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish lozim. Mazkur trayektoriya professor-o‘qituvchining kasbiy ehtiyojlari, mavjud kompetensiyalari, kasbiy faoliyat natijalari va istiqboldagi rivojlanish maqsadlariga mos bo‘lishi kerak; oliy ta’lim muassasalarida kasbiy rivojlanish natijalarini individual darajada saqlab qolmasdan, ulami kafedra, fakultet va universitet miqyosida tarqatish mexanizmlarini shakllantirish zarur. Buning uchun professional hamjamiyatlar, seminarlar, mahorat darslari, mentoriik dasturiari, ochiq darslar va raqamli bilim bazalaridan foydalanish maqsadga muvofiq;

professor-o‘qituvchilaming sun’iy intellekt vositalaridan professional va pedagogik jihatdan maqsadli foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirish lozim. Bunda Sl natijalarini tanqidiy baholash, akademik halollik, axborot ishonchliligini tekshirish va pedagogik kontekstga moslashtirish kompetensiyalariga alohida e’tibor qaratilishi zarur;

professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanish natijalarini baholashda malaka oshirish soatlari va sertifikatlar sonidan kompetensiyaviy natijalami dalillash va validatsiyalash tizimiga otish maqsadga muvofiq. Bunda real professional faoliyat mahsulotiari kasbiy rivojlanishning asosiy ko‘rsatkichlari sifatida qaralishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, professor-o‘qituvchilaming kasbiy rivojlanish sinergetik ekotizimini adaptiv transformatsiyalash zamonaviy oliy ta’limni rivojlantirishning muhim pedagogikyo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuv professor-o‘qituvchining individual kasbiy rivojlanishini universitetning institutsional rivojlanishi bilan uyg‘unlashtirish, kasbiy bilim va tajribalami tizim ichida muntazam almashish, zamonaviy raqamli va sun’iy intellekt

texnologryalaridan samarali foydalanish hamda professional rivqjlanishni uzluksiz va o‘z-o‘zini yangilovchi jarayonga aylantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To‘ldirilgan ikkinchi nashr. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022.
3. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2006. – 349 b.
4. Muslimov N.A., Abdullayeva K.M., G‘aypova N.S. Bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik kompetentligini shakllantirish nazariyasi va texnologiyasi: metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2014. – 112 b.
5. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 160 b.
6. Jo‘rayev R.X., Turg‘unov S.T. Ta’lim menejmenti. – Toshkent: “Voris”, 2006.
7. Jo‘rayev R.X., Turg‘unov S.T. Ta’lim muassasalarini boshqarishda menejmentning asosiy tushunchalari. – Toshkent: “Fan”, 2006.
8. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. DOI: 10.2760/159770.
9. OECD. Education and Innovation for the Digital and Green Transitions: How Higher Education Can Support Teachers and School Leaders. OECD Education Policy Perspectives, No. 82. – Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/6407e9f4-en.
10. Darling-Hammond L., Hyler M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. – Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017.
11. Hargreaves A., Fullan M. Professional Capital: Transforming Teaching in Every School. – New York: Teachers College Press, 2012.
12. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – New York: Teachers College Press.
13. Senge P.M. The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization. – New York: Doubleday, 1990.
14. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
15. Basilotta-Gómez-Pablos V., Matarranz M., Casado-Aranda L.A., Otto A. Teachers’ digital competencies in higher education: a systematic literature review. // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2022. – Vol. 19. – Article 8. DOI: 10.1186/s41239-021-00312-8.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 378.014.6:004.9

Ismailov A'zam Kuldashevich,
Angren universiteti o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

NODAVLAT TA'LIM TASHKILOTLARIDA TA'LIM SIFATINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING RAQAMLI MODELI

Annotatsiya. Mazkur maqolada nodavlat ta'lim tashkilotlarida ta'lim sifatini boshqarish samaradorligini baholashning raqamli modeli taklif etilgan. Model ma'lumotlarni uzluksiz yig'ish, qayta ishlash, tahlil qilish va boshqaruv qarorlariga integratsiya qilishga asoslanadi. Unda akademik natijalar, talabalar qoniqishi, professor-o'qituvchilar faoliyati, ta'lim jarayonining tashkil etilishi, raqamli faollik va resurslardan foydalanish kabi asosiy indikatorlar yagona tizimga birlashtiriladi. Model doirasida KPI, raqamli monitoring paneli (dashboard), integrallashgan sifat indeksi va teskari aloqa mexanizmlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Ushbu yondashuv muammoli yo'nalishlarni erta aniqlash, ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish hamda ta'lim sifatini boshqarish samaradorligi va shaffofligini oshirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: nodavlat ta'lim tashkiloti, ta'lim sifati, sifat menejmenti, raqamli model, KPI, raqamli monitoring, integrallashgan sifat indeksi, dashboard, ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv.

ЦИФРОВАЯ МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ В НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Аннотация. В статье предложена цифровая модель оценки эффективности управления качеством образования в негосударственных образовательных организациях. Модель основана на непрерывном сборе, обработке и анализе данных с последующей интеграцией результатов в процесс принятия управленческих решений. В единую систему объединены такие основные показатели, как академические результаты, удовлетворённость обучающихся, деятельность профессорско-преподавательского состава, организация образовательного процесса, цифровая активность и эффективность использования ресурсов. Модель предусматривает применение KPI, цифровой панели мониторинга (dashboard), интегрального индекса качества и механизмов обратной связи. Данный подход позволяет своевременно выявлять проблемные направления,

принимать управленческие решения на основе данных и повышать эффективность и прозрачность управления качеством образования.

Ключевые слова: негосударственная образовательная организация, качество образования, менеджмент качества, цифровая модель, KPI, цифровой мониторинг, интегральный индекс качества, dashboard, управление на основе данных.

A DIGITAL MODEL FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF EDUCATION QUALITY MANAGEMENT IN NON-GOVERNMENTAL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract. This article proposes a digital model for assessing the effectiveness of education quality management in non-governmental educational organizations. The model is based on the continuous collection, processing, and analysis of data, followed by the integration of results into management decision-making. It combines key indicators, including academic outcomes, student satisfaction, teaching staff performance, organization of the educational process, digital engagement, and resource utilization, within a unified system. The model incorporates key performance indicators (KPIs), a digital monitoring dashboard, an integrated quality index, and feedback mechanisms. This approach enables the early identification of problem areas, supports data-driven management decisions, and improves the effectiveness and transparency of education quality management.

Keywords: non-governmental educational organization, education quality, quality management, digital model, KPI, digital monitoring, integrated quality index, dashboard, data-driven management.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida ta'lim sifatini boshqarish ta'lim tashkilotining barqaror rivojlanishi, raqobatbardoshligi va ta'lim xizmatlari natijadorligini belgilovchi asosiy boshqaruv yo'nalishlaridan biridir. Sifat menejmentining zamonaviy konsepsiyalarida ta'lim natijalari bilan bir qatorda jarayonlarning barqarorligi, manfaatdor tomonlar ehtiyojlarini qondirish va uzluksiz takomillashtirish tamoyillariga alohida e'tibor qaratiladi [1; 2]. Ayniqsa, nodavlat ta'lim tashkilotlari faoliyatining kengayishi ta'lim sifatini faqat yakuniy akademik natijalar orqali emas, balki ta'lim jarayoni, pedagogik faoliyat, talabalar qoniqishi, resurslardan foydalanish va boshqaruv qarorlarining samaradorligi bilan bog'liq holda baholashni talab etadi.

An'anaviy sifat nazorati ko'pincha davriy hisobotlar, tekshiruvlar va alohida ko'rsatkichlarni tahlil qilishga asoslanadi. Bunday yondashuv mavjud muammolarni aniqlash imkonini bersa-da, ularning shakllanish jarayonini tezkor kuzatish va salbiy tendensiyalarga o'z vaqtida ta'sir ko'rsatishda cheklangan. Zamonaviy sifat menejmentida esa muammolarni aniqlash bilan birga ularning sabablarini tahlil qilish va uzluksiz takomillashtirish siklini ta'minlash muhimdir

[1]. Raqamli texnologiyalar sifat ko‘rsatkichlarini muntazam monitoring qilish, turli axborot manbalarini integratsiyalash va ma’lumotlarni boshqaruv qarorlari uchun analitik axborotga aylantirish imkonini kengaytirmoqda [3; 4].

Nodavlat ta’lim tashkilotlarida ta’lim natijalari bilan bir qatorda talabalar kontingentining barqarorligi, professor-o‘qituvchilar faoliyati, ta’lim xizmatidan qoniqish, raqamli ta’lim muhitidan foydalanish va ichki sifatni ta’minlash mexanizmlarining samaradorligi ham muhim boshqaruv obyektlari hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkichlarni alohida tahlil qilish tashkilotdagi sifat holatini yaxlit baholash uchun yetarli emas. Shu sababli ma’lumotlardan tizimli foydalanish asosida tezkor va asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish zarur [3].

Shu nuqtai nazardan, ta’lim sifatini boshqarish samaradorligini baholash uchun turli ko‘rsatkichlarni yagona tizimda birlashtiruvchi raqamli modelni shakllantirish dolzarb hisoblanadi. Bunday model ma’lumotlarni yig‘ish, verifikatsiya qilish, indikatorlarga aylantirish, tahlil etish, vizualizatsiya qilish, muammoli holatlar haqida signal berish va natijalarni boshqaruv qarorlariga bog‘lashning uzluksiz siklini ta’minlashi lozim [3; 4].

Raqamli modelda akademik natijalar, talabalar qoniqishi, pedagogik faoliyat, ta’lim jarayonining tashkil etilishi, raqamli faollik va boshqaruv natijadorligi kabi indikatorlarning o‘zaro bog‘liqligini hisobga olish muhimdir. Bunda asosiy samaradorlik ko‘rsatkichlari (Key Performance Indicators — KPI), integrallashgan sifat indeksi, analitik boshqaruv paneli (dashboard) va teskari aloqa mexanizmlaridan foydalanish sifat menejmentini ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Ta’lim oluvchilarning ehtiyojlari va qoniqishini hisobga olishning muhimligi zamonaviy sifat menejmenti standartlarida ham aks etgan [6].

Shu sababli nodavlat ta’lim tashkilotlarida sifat menejmentining raqamli transformatsiyasi faqat texnologik yangilanish emas, balki boshqaruv samaradorligini o‘lchash, muammolarni erta aniqlash va dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish mexanizmini takomillashtirish jarayoni sifatida qaralishi lozim. UNESCO tahlillarida ham ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning samaradorligi ularni aniq ta’lim va boshqaruv maqsadlariga muvofiq, dalillarga asoslangan holda qo‘llash bilan bog‘liqligi ta’kidlangan [4].

Tadqiqotning maqsadi — nodavlat ta’lim tashkilotlarida ta’lim sifatini boshqarish samaradorligini kompleks baholash imkonini beruvchi indikatorlar tizimiga asoslangan raqamli modelni ishlab chiqish hamda uning strukturaviy-funksional mexanizmini asoslashdan iborat.

Tadqiqot materiallari va metodlari. Tadqiqot nodavlat ta’lim tashkilotlarida ta’lim sifatini boshqarish samaradorligini raqamli vositalar asosida baholashga qaratildi. Metodologik asosni tizimli yondashuv, jarayonli boshqaruv, ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv va sifat menejmenti tamoyillari tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar ta’lim sifatini o‘zaro bog‘liq boshqaruv jarayonlari tizimi sifatida tahlil qilish imkonini beradi [1; 2].

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, guruhlash, ekspert baholash, indikatorlar modelini tuzish va integrallashgan baholash usullaridan foydalanildi. Sifatni boshqarish samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar quyidagi funksional bloklarga ajratildi: akademik natijalar, talabalar qoniqishi, professor-o‘qituvchilar faoliyati, ta’lim jarayonining tashkil etilishi, raqamli faollik, resurslardan foydalanish va boshqaruv natijadorligi.

Raqamli model uchun ma’lumotlar manbalari sifatida elektron ta’lim platformalari, talabalar axborot tizimlari, elektron jurnal va reyting tizimlari, so‘rovnomalar, ichki monitoring natijalari, professor-o‘qituvchilar faoliyati hamda boshqaruv hisobotlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Ushbu ma’lumotlarning integratsiyasi sifat ko‘rsatkichlarini muntazam monitoring qilish va tahlil etish imkonini beradi. Learning analytics va raqamli analitik vositalardan foydalanish ta’lim va boshqaruv jarayonlarini ma’lumotlar asosida takomillashtirishga xizmat qiladi [8; 9; 10].

Baholash modeli quyidagi ketma-ketlikka asoslanadi:

ma’lumotlarni yig‘ish → verifikatsiya → indikatorlarni hisoblash → integrallashgan baholash → vizualizatsiya → muammoli zonalarni aniqlash → boshqaruv qarorini ishlab chiqish → qayta monitoring.

Mazkur sikl modelning diagnostik, korreksion va prognostik funksiyalarini ta’minlaydi hamda boshqaruv qarorlarini joriy ma’lumotlarga asoslash imkonini beradi [3].

Ta’lim sifatini kompleks baholash uchun integrallashgan sifat indeksidan foydalanish taklif etiladi:

$$ISI = \Sigma (Wi \times Ii)$$

bunda: ISI — integrallashgan sifat indeksi; Wi — i-indikatorning vazn koeffitsiyenti; Ii — indikatorning normallashtirilgan qiymati.

Vazn koeffitsiyentlari ekspert baholash yoki analitik ierarxiya usuli asosida aniqlanishi mumkin. Bunda ekspert baholarini umumlashtirish orqali subyektivlikni kamaytirish va natijalarning barqarorligini tekshirish maqsadga muvofiq.

Modelning muhim elementi — dashboard bo‘lib, u sifat ko‘rsatkichlarini real vaqtga yaqin rejimda kuzatish, reja va amaldagi holatni solishtirish hamda kritik indikatorlarni aniqlash imkonini beradi [3; 4].

Model samaradorligi axborotning tezkorligi, baholashning kompleksligi va boshqaruv qarorlarining natijadorligi mezonlari asosida baholanadi. Shu jihatdan raqamli model sifatni nazorat qilish bilan birga, uzluksiz monitoring, tahlil va takomillashtirish mexanizmi sifatida qaraladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari nodavlat ta’lim tashkilotlarida ta’lim sifatini boshqarish samaradorligini baholashda yagona ko‘rsatkichga tayanish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Ta’lim sifati ko‘p omilli boshqaruv kategoriyasi bo‘lib, uning holati akademik natijalar, talabalar qoniqishi, professor-o‘qituvchilar faoliyati, raqamli ta’lim muhitidan foydalanish darajasi, resurslar

samaradorligi va boshqaruv qarorlarining natijadorligi kabi ko‘rsatkichlarning o‘zaro ta’siri orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli taklif etilayotgan raqamli modelda baholash ko‘p komponentli va integrallashgan shaklda tashkil etiladi. Mazkur yondashuv sifatni tashkilot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oluvchi tizimli kategoriya sifatida ko‘rishga asoslanadi [2; 6].

Modelning birinchi muhim natijasi — sifat ko‘rsatkichlarini funksional bloklar bo‘yicha guruhlash imkoniyatidir. Akademik blokda o‘zlashtirish darajasi, fanlar bo‘yicha natijalar, akademik qarzdorlik va ta’lim trayektoriyasidagi og‘ishlar tahlil qilinadi. Talabalar qoniqishi blokida ta’lim mazmuni, o‘qitish sifati, infratuzilma, xizmatlar va boshqaruv kommunikatsiyasiga oid ko‘rsatkichlar hisobga olinadi. Professor-o‘qituvchilar faoliyati esa dars sifati, metodik faollik, raqamli vositalardan foydalanish va kasbiy rivojlanish indikatorlari orqali baholanadi.

Raqamli modelning ikkinchi ustunligi — ma’lumotlarning dinamik monitoringidir. An’anaviy hisobot tizimida muammo ko‘pincha ma’lum davr yakunida aniqlansa, raqamli monitoring tizimi indikatorlarning pasayish tendensiyasini oldindan ko‘rish imkonini beradi. Masalan, ma’lum ta’lim dasturida talabalar qoniqishining ketma-ket pasayishi, o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarining yomonlashuvi yoki professor-o‘qituvchilarning raqamli faolligi susayishi boshqaruv panelida alohida signal sifatida aks ettirilishi mumkin. Bu esa korreksion choralarni kechiktirmasdan qo‘llash imkonini yaratadi. Raqamli texnologiyalar va learning analyticsning rivojlanishi aynan shunday dinamik ma’lumotlardan ta’limni boshqarish va qaror qabul qilish jarayonlarida foydalanish imkoniyatlarini kengaytirmoqda [3; 8; 9].

Taklif etilayotgan modelda integrallashgan sifat indeksi alohida ahamiyat kasb etadi. Turli ko‘rsatkichlarni normallashtirish va ularga tegishli vazn koeffitsiyentlarini belgilash orqali ta’lim sifatining umumlashtirilgan holati shakllantiriladi. Biroq integral indeksning afzalligi faqat yakuniy ball olishda emas, balki uning tarkibiy komponentlarini ochib ko‘rsatish imkoniyatidadir. Agar umumiy ko‘rsatkich pasaysa, boshqaruv tizimi qaysi blok yoki indikator bu holatga asosiy ta’sir ko‘rsatganini aniqlashi kerak. Shu jihatdan model diagnostik xususiyatga ega bo‘ladi.

1-jadval

Raqamli baholash modelining asosiy funksional bloklari

Baholash bloki	**Asosiy indikatorlar**	**Boshqaruvdagi funksiyasi**
Akademik natijalar	O‘zlashtirish, qarzdorlik, natijalar dinamikasi	Ta’lim natijadorligini aniqlash
Talabalar qoniqishi	So‘rovnoma natijalari, murojaatlar, xizmatlar bahosi	Talaba tajribasini baholash
Professor-o‘qituvchilar faoliyati	Dars sifati, metodik faollik, raqamli vositalardan foydalanish	Pedagogik samaradorlikni aniqlash
Raqamli faollik	LMS faolligi, topshiriqlar bajarilishi, platformadan foydalanish	Ta’lim jarayonining raqamli holatini baholash

Resurslardan foydalanish	Auditoriya, texnika, elektron resurslardan foydalanish samaradorligi	Resurs boshqaruvini optimallashtirish
Boshqaruv natijadorligi	Qarorlar ijrosi, muammoga javob tezligi	Menejment samaradorligini baholash

Modelning muhim jihatlaridan biri — **dashboard** orqali boshqaruv darajalari kesimida differensial tahlil olib borish imkoniyatidir. Rahbariyat umumiy sifat indeksini, fakultet va bo‘lim rahbarlari esa o‘z faoliyatiga tegishli indikatorlarni chuqur tahlil qilishi mumkin. Shu tariqa ma’lumotlar boshqaruv darajasiga moslashtirilib, hisobot vositasidan faol boshqaruv instrumentiga aylanadi [3].

Muhokama natijalari raqamli modelni joriy etishning o‘zi boshqaruv samaradorligini avtomatik ravishda oshirmasligini ko‘rsatadi. Bunda ma’lumotlarning ishonchliligi, indikatorlarning to‘g‘ri tanlanishi, vazn koeffitsiyentlarining asoslanganligi va natijalarni talqin qilish kompetensiyasi muhim ahamiyatga ega. Noto‘g‘ri yoki eskirgan ma’lumotlar boshqaruv qarorlarining sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [4].

Shuningdek, monitoringda faqat miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan cheklanmasdan, talabalar fikri, o‘qituvchilarning ekspert bahosi, murojaatlar va sifatli tahlil elementlarini ham hisobga olish lozim. Bu ta’lim sifatining ko‘p qirrali xususiyatini to‘liqroq aks ettirish imkonini beradi [4].

Umuman olganda, taklif etilgan model mavjud holatni baholash, muammolarni erta aniqlash va boshqaruv qarorlari natijasini qayta monitoring qilish vazifalarini birlashtiradi. Shu jihatdan u sifat nazoratidan sifatni uzluksiz boshqarish tizimiga o‘tishni ta’minlovchi mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Nodavlat ta’lim tashkilotlarida ta’lim sifatini boshqarish samaradorligini oshirish zamonaviy ta’lim menejmentining muhim vazifalaridan biridir. Tahlil natijalari sifatni faqat davriy nazorat, yakuniy akademik natijalar yoki alohida statistik ko‘rsatkichlar asosida baholash yetarli emasligini ko‘rsatdi. Shu sababli sifat ko‘rsatkichlarini yagona raqamli muhitda integratsiyalash, ularning dinamikasini kuzatish va natijalarni boshqaruv qarorlari bilan bog‘lash zarur.

Taklif etilgan raqamli model akademik natijalar, talabalar qoniqishi, professor-o‘qituvchilar faoliyati, raqamli faollik, resurslardan foydalanish va boshqaruv natijadorligini o‘zaro bog‘liq indikatorlar asosida baholashga yo‘naltirilgan. Bu ta’lim sifatini ko‘p komponentli va dinamik boshqaruv tizimi sifatida baholash imkonini beradi [2; 6].

Model ma’lumotlarni yig‘ish → verifikatsiya → indikatorlarni hisoblash → integrallashgan baholash → vizualizatsiya → muammolarni aniqlash → boshqaruv qarori → qayta monitoring sikliga asoslanadi. Integrallashgan sifat indeksi turli indikatorlarni yagona baholash tizimiga birlashtirib, muammoli komponentlarni aniqlashga xizmat qiladi [3].

Dashboard orqali sifat ko‘rsatkichlarini turli boshqaruv birliklari kesimida monitoring qilish muammoli tendensiyalarni erta aniqlash va boshqaruv qarorlarini muntazam yangilanadigan ma’lumotlarga asoslash imkonini beradi. Bu nodavlat ta’lim tashkilotlarida data-driven management tamoyillarini rivojlantirishga xizmat qiladi [3; 8].

Shu bilan birga, model samaradorligi ma’lumotlar sifati, axborot tizimlarining integratsiyasi, indikatorlarning metodologik asoslanganligi va xodimlarning analitik kompetensiyasiga bog‘liq. Raqamli vositalar aniq pedagogik va boshqaruv maqsadlari bilan uyg‘unlashgandagina kutilgan natijani beradi [4].

Shunday qilib, taklif etilgan raqamli model ta’lim sifatini o‘lchash, monitoring qilish, tahlil etish, muammolarni erta aniqlash va boshqaruv qarorlarini takomillashtirish imkonini beruvchi yaxlit mexanizm bo‘lib, uning joriy etilishi sifat menejmentining tezkorligi, shaffofligi va dalillarga asoslanganligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Deming W.E. Out of the Crisis. — Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
2. Sallis E. Total Quality Management in Education. 3rd ed. — London: Kogan Page, 2002.
3. OECD. Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots. — Paris: OECD Publishing, 2021. DOI: 10.1787/589b283f-en.
4. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? — Paris: UNESCO, 2023.
5. European Commission. Digital Education Action Plan 2021–2027: Resetting Education and Training for the Digital Age. — Brussels: European Commission, 2020.
6. ISO. ISO 21001:2018. Educational Organizations — Management Systems for Educational Organizations — Requirements with Guidance for Use. — Geneva: International Organization for Standardization, 2018.
7. Siemens G., Long P. Penetrating the Fog: Analytics in Learning and Education // EDUCAUSE Review. — 2011. — Vol. 46, № 5. — P. 30–40.
8. Ferguson R. Learning Analytics: Drivers, Developments and Challenges // International Journal of Technology Enhanced Learning. — 2012. — Vol. 4, № 5/6. — P. 304–317.
9. Daniel B. Big Data and Analytics in Higher Education: Opportunities and Challenges // British Journal of Educational Technology. — 2015. — Vol. 46, № 5. — P. 904–920.
10. Viberg O., Hatakka M., Bälter O., Mavroudi A. The Current Landscape of Learning Analytics in Higher Education // Computers in Human Behavior. — 2018. — Vol. 89. — P. 98–110.
11. O‘zbekiston Respublikasi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 811.111'42:378.147

Otakulova Dildora Hakimbek qizi,
Doctor of Philosophy (PhD)

USING CORPUS LINGUISTICS TO IMPROVE IELTS ACADEMIC WRITING TASK 2: CHALLENGES, PEDAGOGICAL APPLICATIONS, AND LEARNING OUTCOMES

Abstract. This article examines the pedagogical potential of corpus linguistics and Data-Driven Learning (DDL) for improving performance in IELTS Academic Writing Task 2. The study adopts an integrative literature-review methodology and synthesises research in corpus linguistics, data-driven language learning, second-language writing, academic discourse, collocations, lexical bundles, and IELTS assessment. The findings indicate that corpus-based learning enables students to move beyond the memorisation of isolated vocabulary and develop contextualised knowledge of lexical, collocational, grammatical, semantic, and discourse patterns. The analysis of concordance lines, collocations, lexical bundles, grammatical constructions, and discourse markers can contribute to the development of key IELTS writing dimensions, particularly Lexical Resource, Grammatical Range and Accuracy, and Coherence and Cohesion. Corpus-informed genre analysis may also indirectly support Task Response by increasing learners' awareness of argument structure, rhetorical relationships, cause-and-effect patterns, and academic discourse conventions.

Keywords: corpus linguistics, Data-Driven Learning, IELTS Academic Writing Task 2, academic writing, collocations, lexical bundles, concordance, grammatical patterns, academic discourse, corpus literacy, teacher scaffolding.

KORPUS LINGVISTIKASI ASOSIDA IELTS AKADEMIK YOZUVINING 2-TOPSHIRIG'INI TAKOMILLASHTIRISH: MUAMMOLAR, PEDAGOGIK QO'LLANILISHI VA TA'LIM NATIJALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada korpus lingvistikasi va Data-Driven Learning (DDL) yondashuvining IELTS Academic Writing Task 2 ko'nikmalarini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot integrativ adabiyot sharhi metodologiyasiga asoslangan bo'lib, korpus lingvistikasi, ma'lumotlarga asoslangan ta'lim, ikkinchi til yozuvi, akademik diskurs, kollokatsiyalar, leksik birliklar hamda IELTS baholash mezonlariga oid ilmiy manbalar tizimli ravishda umumlashtiriladi. Tahlil natijalari korpuslardan foydalanish o'quvchilarga alohida so'zlarni yodlashdan ko'ra, ularning kollokatsion, grammatik, semantik va diskursiv xususiyatlarini kontekst asosida o'rganish imkonini berishini ko'rsatadi. Korpus konkordanslari, leksik

kollokatsiyalar, leksik birikmalar, grammatik konstruksiyalar va diskurs markerlarini tahlil qilish orqali o‘quvchilarning Lexical Resource, Grammatical Range and Accuracy hamda Coherence and Cohesion ko‘rsatkichlarini rivojlantirish imkoniyatlari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: korpus lingvistikasi, Data-Driven Learning, IELTS Academic Writing Task 2, akademik yozuv, kollokatsiya, leksik birikmalar, konkordans, grammatik konstruksiyalar, akademik diskurs, korpus savodxonligi, o‘qituvchi ko‘magi.

КОРПУСНАЯ ЛИНГВИСТИКА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА IELTS, ЗАДАНИЕ 2: ПРОБЛЕМЫ, ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические возможности корпусной лингвистики и подхода Data-Driven Learning (DDL) в развитии навыков выполнения IELTS Academic Writing Task 2. Исследование основано на методологии интегративного обзора литературы и обобщает научные исследования в области корпусной лингвистики, обучения на основе языковых данных, письменной речи на втором языке, академического дискурса, коллокаций, лексических последовательностей и оценивания IELTS. Результаты анализа показывают, что использование корпусов позволяет обучающимся перейти от механического запоминания отдельных слов к изучению их коллокационных, грамматических, семантических и дискурсивных характеристик в контексте. Анализ конкордансов, лексических коллокаций, лексических связок, грамматических конструкций и дискурсивных маркеров может способствовать развитию таких компонентов письменной компетенции IELTS, как Lexical Resource, Grammatical Range and Accuracy и Coherence and Cohesion.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, Data-Driven Learning, IELTS Academic Writing Task 2, академическое письмо, коллокации, лексические связки, конкорданс, грамматические конструкции, академический дискурс, корпусная грамотность, педагогическое сопровождение.

Introduction. In contemporary English language education, increasing attention is being given to evidence-based approaches that enable learners to engage directly with authentic language data. Traditional language instruction has often relied on teacher explanations, vocabulary lists, grammar rules, model texts, and repeated practice. Although these methods remain important, they may not always provide learners with sufficient opportunities to investigate how words, grammatical structures, phrases, and discourse patterns are actually used in authentic communication. Corpus linguistics offers an alternative and complementary

approach by providing systematic access to large collections of naturally occurring language.

A corpus can be defined as a systematically compiled collection of authentic spoken or written language that can be electronically analysed to identify recurrent patterns of use. Corpus analysis enables researchers, teachers, and learners to examine frequency, collocation, concordance lines, lexical bundles, grammatical patterns, semantic associations, register, and discourse features. When corpus resources are incorporated into language teaching in order to encourage learners to investigate language and formulate evidence-based observations, this approach is commonly referred to as Data-Driven Learning (DDL). Johns (1991) conceptualised the learner as a language researcher who observes authentic examples, formulates hypotheses concerning language use, and tests those hypotheses against corpus evidence.

The relevance of corpus linguistics to IELTS Academic Writing Task 2 is particularly significant because successful performance requires considerably more than knowledge of individual vocabulary items or grammatical rules. IELTS candidates are expected to demonstrate an appropriate range of vocabulary, accurate grammatical structures, logical organisation of ideas, effective use of cohesive resources, and the ability to develop and support a position. Consequently, writing competence involves the interaction of lexical, grammatical, discourse, rhetorical, and genre-related knowledge.

One of the most important advantages of corpus-based learning is that it makes conventional patterns of language use visible to learners. A student may know the individual words *economic* and *growth*, for example, but may remain uncertain about the most conventional way to combine them with other words. Corpus evidence can demonstrate recurring patterns such as *promote economic growth*, *contribute to economic growth*, and *stimulate economic growth*. The learner therefore develops not merely knowledge of individual vocabulary items but also knowledge of how those items function in combination and in particular contexts.

This distinction is highly relevant to IELTS writing. Learners are frequently encouraged to expand their vocabulary by memorising synonyms or lists of "advanced" words. However, lexical sophistication by itself does not guarantee effective communication. A word may be grammatically correct but inappropriate in a particular context, or it may be semantically suitable but used with an unnatural collocation. Corpus-informed instruction can address this problem by allowing learners to examine how vocabulary is conventionally used by proficient language users.

IELTS Academic Writing Task 2 requires candidates to write a minimum of 250 words in approximately 40 minutes. Performance is assessed according to four major criteria: Task Response, Coherence and Cohesion, Lexical Resource, and Grammatical Range and Accuracy. These criteria demonstrate that successful writing involves the integration of several dimensions of language competence.

Candidates must address the task appropriately, present and support a clear position, organise ideas logically, use cohesive resources effectively, demonstrate an appropriate range of vocabulary, and produce grammatically accurate and varied sentences.

Accordingly, corpus-based instruction should not be conceptualised merely as a vocabulary-learning technique. Its broader potential lies in developing academic discourse competence. Through appropriately designed corpus activities, learners can investigate not only individual words but also lexical bundles, grammatical constructions, discourse markers, stance expressions, rhetorical patterns, and genre-specific language. Corpus linguistics can therefore serve as a bridge between language knowledge and the actual communicative demands of IELTS academic writing.

Previous research provides substantial evidence concerning the broader effectiveness of corpus-based learning and DDL. Boulton (2017), in a synthesis of 64 studies representing 88 samples, reported substantial overall effects for corpus-based and DDL approaches. Subsequent research, however, has produced a more nuanced understanding of corpus-based instruction, demonstrating that learning outcomes may vary according to learner characteristics, research design, instructional context, teacher intervention, and the degree of pedagogical support provided. Lusta, Demirel, and Mohammadzadeh (2023), in a systematic review of corpus-based instruction, highlighted the importance of teacher guidance, carefully designed activities, supplementary support, and collaborative learning. Liu and Ma (2025) likewise reported positive outcomes among lower-proficiency L2 English learners and identified teacher guidance, feedback, collaboration, and pedagogical support as important factors influencing the effectiveness of corpus-based learning.

Despite the growing body of research supporting corpus-based language learning, comparatively limited attention has been devoted to the systematic integration of corpus linguistics into IELTS Academic Writing Task 2 preparation. IELTS instruction frequently exposes learners to authentic language through model essays and sample responses, yet learners are not always encouraged to investigate why particular lexical, grammatical, phraseological, and discourse choices are made. As a result, students may reproduce expressions without developing a deeper understanding of their usage conditions.

This issue is particularly evident in the widespread memorisation of so-called "advanced IELTS vocabulary." Learners may attempt to increase their lexical score by using words such as *plethora*, *myriad*, *paramount*, *indispensable*, *detrimental*, or *burgeoning*.

However, the use of sophisticated vocabulary without adequate knowledge of collocation, grammar, register, and semantic appropriacy may result in unnatural or inaccurate writing. Corpus analysis provides a means of demonstrating that effective lexical use depends not only on the complexity of a word but also on its conventional patterns of use.

Corpus linguistics can also contribute to grammatical development. Learners may possess declarative knowledge of grammatical rules while experiencing difficulties applying those rules during real-time writing. Corpus examples can make grammatical patterns more concrete by showing how structures operate across multiple authentic contexts. For example, learners can investigate patterns such as *should + base verb*, *allow + object + to-infinitive*, *prevent + object + from + -ing*, and *contribute to + noun/-ing*. Such investigations can encourage learners to connect grammatical knowledge with actual language use.

Another important area is coherence and cohesion. IELTS learners sometimes interpret cohesion as the frequent use of linking expressions such as *however*, *therefore*, *moreover*, *furthermore*, and *in addition*. Corpus-based investigation can provide a more sophisticated understanding of cohesion by demonstrating how proficient writers establish relationships between ideas through discourse markers, lexical repetition, synonymic chains, reference, demonstratives, substitution, and thematic progression. This may help learners avoid the mechanical overuse of linking expressions and develop more natural textual organisation. Corpus-informed instruction may also support Task Response through genre and discourse analysis. Although corpus linguistics cannot independently generate ideas or develop critical thinking, corpus-based examination of academic texts can make rhetorical relationships more visible. Learners can investigate how writers introduce an issue, formulate a position, provide reasons, explain relationships, give examples, evaluate claims, acknowledge alternative perspectives, and reach conclusions. These observations can subsequently be adapted to the specific rhetorical demands of IELTS Task 2.

The pedagogical value of corpus linguistics therefore extends beyond the presentation of language forms. It provides learners with opportunities to engage in processes of noticing, comparison, hypothesis formation, testing, and application. A learner who writes *make a research*, for instance, can investigate corpus evidence and identify more conventional patterns such as *conduct research*, *carry out research*, and *undertake research*. Similarly, an expression such as *in the other hand* can be investigated in relation to the conventional phrase *on the other hand*. In this way, correction becomes an evidence-based learning activity rather than a simple teacher-provided replacement.

At the same time, corpus-based learning should not be understood as a completely autonomous process. Corpus data are not inherently self-explanatory, and learners may experience substantial cognitive difficulty when interpreting large numbers of concordance lines or distinguishing between frequent and contextually appropriate expressions. Teacher guidance is therefore particularly important, especially for lower-proficiency learners. The teacher's role shifts from being the sole source of linguistic information to becoming a designer, facilitator, and mediator of evidence-based learning.

The present article consequently approaches corpus linguistics as a complementary methodology for IELTS preparation. It does not assume that access to a corpus automatically results in higher IELTS scores. Rather, it argues that corpus resources can be integrated with explicit IELTS instruction, process writing, feedback, revision, genre awareness, argument development, and assessment criteria.

The article addresses four research questions:

1. What corpus-linguistic resources and techniques are most relevant to IELTS Academic Writing Task 2?
2. How can corpus-based activities address common problems in IELTS writing?
3. What learning outcomes are associated with corpus-based and Data-Driven Learning approaches?
4. What challenges and pedagogical conditions should be considered when implementing corpus-based IELTS writing instruction?

By addressing these questions, the article aims to establish a theoretically and empirically informed framework for incorporating corpus linguistics into IELTS Academic Writing Task 2 preparation. The ultimate objective is to demonstrate how learners can move from passive memorisation of language forms towards active, evidence-based investigation of authentic academic English.

Methods and methodology. The study employed an integrative literature-review methodology to examine the potential of corpus linguistics and Data-Driven Learning (DDL) in IELTS Academic Writing Task 2. The review synthesised research on corpus linguistics, second-language writing, academic discourse, lexical phraseology, and IELTS assessment.

The literature focused on five main areas: corpus linguistics and DDL, corpus-based writing instruction, academic vocabulary and collocations, IELTS Writing Task 2, and writing feedback and learner autonomy. Foundational works by Sinclair (1991), Johns (1991), McEnery, Xiao and Tono (2006), McEnery and Hardie (2012), Flowerdew (2015), and Hunston (2022) provided the theoretical basis for the analysis.

The reviewed literature was organised into four levels**: lexical**, including vocabulary, collocations and lexical bundles; **grammatical**, including recurring grammatical patterns; **discourse**, including cohesion and discourse markers; and **genre**, including argumentation, claims, reasons, examples and conclusions.

The synthesis distinguished between general DDL outcomes and IELTS-specific outcomes. This distinction is important because improvements in general language learning cannot automatically be interpreted as higher IELTS band scores. Corpus-based instruction was therefore considered a complementary approach to explicit IELTS teaching, writing practice, feedback, and revision.

Results. The literature indicates that corpus-based learning can positively contribute to second-language development, although its effectiveness depends on

learner proficiency, task design, teacher guidance, and instructional context. Boulton (2017) reported substantial overall effects for corpus-based and DDL approaches, while later research emphasised the importance of scaffolding, collaboration, and teacher support.

The strongest application of corpus linguistics is **lexical development**. Corpus tools allow learners to investigate collocations, lexical bundles, grammatical patterns, and register instead of memorising isolated words. For example, learners can compare *promote economic growth*, *contribute to economic growth*, and *stimulate economic growth*, thereby developing more accurate phraseological knowledge.

Concordance analysis also supports **lexical decision-making**. By examining authentic examples, learners can identify recurring patterns and test hypotheses about language use. This process can be summarised as **search → observation → comparison → hypothesis → application.**

Corpus-based instruction is particularly relevant to the problem of memorising supposedly "advanced" IELTS vocabulary. Words such as *paramount*, *detrimental*, and *burgeoning* should be selected according to context, collocation, grammar, and register rather than perceived complexity.

Corpus analysis can also support **Grammatical Range and Accuracy**. Learners can investigate patterns such as *should + base verb*, *prevent + object + from + -ing*, and *contribute to + noun/-ing*. Such activities connect grammatical rules with authentic language use.

For **Coherence and Cohesion**, corpus-based activities can demonstrate that effective writing involves more than linking words. Learners can examine discourse markers, lexical repetition, reference, and thematic progression, helping them avoid mechanical overuse of connectors.

Corpus-informed genre analysis may also support **Task Response** by showing how academic writers construct claims, reasons, explanations, examples, and conclusions. However, corpus instruction cannot independently develop critical thinking or generate ideas and should therefore be combined with discussion and argument-development activities.

A particularly important finding is the role of **teacher guidance**. Lower-proficiency learners may struggle to interpret large amounts of corpus data. Effective DDL therefore requires focused tasks, manageable datasets, guiding questions, feedback, and scaffolding. The process can be represented as:

teacher → task → corpus → learner discovery → discussion → application.

Based on the findings, the study proposes a **Corpus-Informed IELTS Writing Cycle:**

diagnosis → corpus search → noticing → analysis → hypothesis → practice → writing → revision → reflection → transfer.

Overall, corpus linguistics can make a meaningful contribution to IELTS writing development, particularly in Lexical Resource and Grammatical Range and Accuracy, while also supporting Coherence and Cohesion and, indirectly, Task Response. However, it should complement rather than replace conventional IELTS preparation.

Discussion. The findings demonstrate that corpus linguistics can make IELTS writing instruction more evidence-based and learner-centred. Instead of relying mainly on memorisation and correction, learners can identify language problems, examine authentic examples, formulate hypotheses, and apply their findings to their own writing.

The strongest connection between corpus-based learning and IELTS assessment is observed in **Lexical Resource**. Corpus analysis helps learners develop collocational competence, phraseological knowledge, lexical flexibility, and awareness of register. It can also support **Grammatical Range and Accuracy** by providing authentic examples of recurring grammatical patterns.

Corpus-informed analysis can contribute to **Coherence and Cohesion** by showing how proficient writers use discourse markers, lexical chains, reference, and thematic progression. However, effective cohesion should not be reduced to the frequent use of linking words.

The relationship with **Task Response** is more indirect. Corpus analysis can improve genre awareness and help learners understand how claims, reasons, explanations, examples, and conclusions are organised. Nevertheless, corpus instruction should be combined with critical thinking, discussion, and argument-development activities.

Challenges and pedagogical implications. Several challenges should be considered when implementing corpus-based IELTS instruction. Large amounts of concordance data may create cognitive overload, particularly for lower-proficiency learners. Students also need basic corpus literacy, including an understanding of frequency, collocation, concordance, context, and register.

Another important issue is that frequency does not always mean appropriacy. A frequent expression may still be unsuitable in a particular context. Therefore, corpus evidence should be interpreted together with grammar, meaning, register, and genre.

Teacher expertise is also essential. Effective corpus-based instruction requires carefully selected materials, focused tasks, guiding questions, feedback, and appropriate scaffolding. Consequently, corpus linguistics should be integrated with explicit IELTS instruction, timed writing, feedback, revision, and assessment rather than used as a stand-alone method.

Future research. Future research should focus more specifically on the relationship between corpus-informed instruction and IELTS performance. Experimental studies could compare corpus-based IELTS instruction with conventional preparation through pre- and post-test Writing Task 2 essays.

Further research could examine lexical diversity, collocation accuracy, lexical-bundle use, grammatical accuracy, syntactic complexity, and their relationship with IELTS band scores. Longitudinal studies would also be valuable for determining whether learners retain and transfer corpus-derived language knowledge to unfamiliar topics.

The development of IELTS learner corpora containing essays from different proficiency levels could provide additional evidence about the linguistic and discourse features associated with different IELTS bands.

Conclusion. This article examined the potential of corpus linguistics and Data-Driven Learning for improving IELTS Academic Writing Task 2. The literature indicates that corpus-based instruction can help learners develop contextualised knowledge of vocabulary, collocations, lexical bundles, grammatical patterns, discourse markers, and academic phraseology.

Corpus linguistics is particularly valuable for **Lexical Resource** and can also support **Grammatical Range and Accuracy, Coherence and Cohesion**, and, indirectly, **Task Response**. However, its effectiveness depends on teacher guidance, appropriate corpus selection, learner proficiency, task design, feedback, and opportunities for practical application.

The proposed **Corpus-Informed IELTS Writing Cycle — diagnose, search, notice, analyse, hypothesise, practise, write, revise, reflect, and transfer** — provides a practical framework for incorporating corpus investigation into IELTS preparation. Ultimately, corpus linguistics should complement rather than replace established IELTS teaching practices. Its main value lies in creating an evidence-based learning environment in which students can investigate authentic language, evaluate alternatives, recognise patterns, and apply their discoveries to their own writing. This approach has the potential to support both examination performance and broader academic writing competence.

References:

1. Boulton, A. (2017). Data-driven learning and language pedagogy. *Language Teaching, 50*(2), 177–198.

2. Chen, Y.-H., & Baker, P. (2010). Lexical bundles in L1 and L2 academic writing. *Language Learning & Technology*, *14*(2), 30–49.

3. Flowerdew, L. (2015). Data-driven learning and language learning theories: Where are we, where are we going? *Journal of English for Academic Purposes, 18*, 1–12.

4. Hunston, S. (2022). *Corpus Linguistics and Applied Linguistics*. Cambridge University Press.

5. Johns, T. (1991). Should you be persuaded: Two examples of data-driven learning. In T. Johns & P. King (Eds.), *Classroom Concordancing*. University of Birmingham.

6. Liu, Y., & Ma, X. (2025). Corpus-based language learning and L2 development: The role of proficiency, guidance, and pedagogical support.

7. Lusta, M., Demirel, Ö., & Mohammadzadeh, B. (2023). Corpus-based instruction in second language learning: A systematic review.

8. McEnery, T., & Hardie, A. (2012). *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge University Press.

9. McEnery, T., Xiao, R., & Tono, Y. (2006). *Corpus-Based Language Studies: An Advanced Resource Book*. Routledge.

10. Sinclair, J. (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford University Press.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 37.013.42:94(575.1)

Rustamov Ramziddin Abdullayevich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi "Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi" kafedrasi o'qituvchisi

UMUMTA'LIM MAKTABLARI 9-SINF "TARBIYA" DARSLARIDA JADID MUTAFAKKIRLARI MEROSI ASOSIDA O'QUVCHILARNING IJTIMOIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarining 9-sinf "Tarbiya" fanida Jadid ma'rifatparvari Abdulla Avloniyning axloqiy-falsafiy merosi asosida o'quvchilarning ijtimoiy kompetentligini (soft skills) shakllantirish metodikasi tadqiq etilgan. Tadqiqot maqsadi – milliy pedagogik merosni zamonaviy ta'lim talablari bilan uyg'unlashtirgan integratsiyalashgan dars modelini ishlab chiqish bo'lib, unda tanqidiy fikrlash, kommunikativlik, hamkorlik, liderlik, empatiya va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalari rivojlantiriladi. O'quvchilarning o'smirlik davri xususiyatlari hisobga olingan holda, Avloniy merosi real hayotiy vaziyatlar (keyslar), loyihaviy faoliyat va interaktiv muhokamalar bilan bog'langan. Avloniyning "fikr tarbiyasi", "intizom", "muomalat" va "axloq" tushunchalari zamonaviy "critical thinking", "communication skills", "media literacy" va "emotional intelligence" kompetensiyalari bilan sintez qilinib, o'quvchilarning ijtimoiy faolligi oshirilgan. Yondashuv "Yangi O'zbekiston" strategiyasining ta'limni yangilash, milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash tamoyillariga mos keladi.

Kalit so'zlar: tarbiya fani, jadidlar merosi, soft skills, ijtimoiy kompetentlik, Abdulla Avloniy, fikr tarbiyasi, tanqidiy fikrlash, kommunikativ kompetensiya, milliy tarbiya, integratsiyalashgan dars modeli, loyihaviy o'qitish (PBL), media literacy, axloqiy tarbiya.

МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ НАСЛЕДИЯ МЫСЛИТЕЛЕЙ ДЖАДИДОВ В УРОКАХ «ОБРАЗОВАНИЯ» 9 КЛАССА СРЕДНИХ ШКОЛ

Аннотация. В статье рассматривается методология формирования у учащихся социальной компетентности (мягких навыков) на основе морального и философского наследия Джадидского Просвещения Абдуллы Авлония по предмету «Воспитание» 9-го класса средних школ. Цель исследования — разработать интегрированную модель урока, объединяющую национальное педагогическое наследие с современными образовательными требованиями, где развиваются критическое мышление,

коммуникация, сотрудничество, лидерство, эмпатия и навыки социальной адаптации. Учитывая особенности подросткового возраста студентов, наследие Авлония связано с реальными жизненными ситуациями (кейс-стади), проектной деятельностью и интерактивными дискуссиями. Понятия Авлония «воспитание мысли», «дисциплина», «лечение» и «мораль» были синтезированы с современными компетенциями, такими как критическое мышление, коммуникативные навыки, медиаграмотность и эмоциональный интеллект, что повышало социальную активность студентов. Подход соответствует принципам обновления образования и образования на основе национальных ценностей стратегии «Новый Узбекистан».

Ключевые слова: педагогическая наука, наследие джадидов, мягкие навыки, социальная компетентность, Абдулла Авлоний, образование мышления, критическое мышление, коммуникативная компетентность, национальное образование, интегрированная модель урока, проектное обучение (PBL), медиаграмотность, этическое образование.

METHODOLOGY FOR THE FORMATION OF SOCIAL COMPETENCE OF STUDENTS ON THE BASIS OF THE LEGACY OF JADID THINKERS IN THE 9TH GRADE "EDUCATION" LESSONS OF SECONDARY SCHOOLS

Abstract. The article examines the methodology for the formation of students' social competence (soft skills) on the basis of the moral and philosophical heritage of the Jadid Enlightenment Abdulla Avloniy in the subject "Upbringing" of the 9th grade of secondary schools. The aim of the study is to develop an integrated lesson model that combines the national pedagogical heritage with modern educational requirements, where critical thinking, communication, cooperation, leadership, empathy and social adaptation skills are developed. Taking into account the characteristics of students' adolescence, the Avloniy's heritage is linked to real-life situations (case studies), project activities and interactive discussions. Avloniy's concepts of "education of thought", "discipline", "treatment" and "morality" were synthesized with modern competencies such as critical thinking, communication skills, media literacy and emotional intelligence, increasing the social activity of students. The approach is consistent with the principles of renewal of education and education on the basis of national values of the strategy "New Uzbekistan".

Keywords: 13.00.02, Educational science, Jadidlar heritage, soft skills, social competence, Abdulla Avloniy, thought education, critical thinking, communicative competence, national education, integrated lesson model, project-based learning (PBL), media literacy, ethical education.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'limning mazmuni va unga qo'yilayotgan talablar tubdan o'zgarib bormoqda. An'anaviy ta'limda asosiy e'tibor o'quvchilarga bilim, malaka va ko'nikmalarni berishga qaratilgan bo'lsa, XXI asr ta'lim paradigmasida shaxsning ijtimoiy kompetentligini shakllantirish, mustaqil va tanqidiy fikrlash, kreativ yondashuv, samarali muloqot, hamkorlik, emotsional barqarorlik, liderlik va o'z-o'zini boshqarish kabi ko'nikmalarni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Zamonaviy ta'lim natijasi endilikda faqat o'zlashtirilgan bilim hajmi bilan emas, balki o'quvchining ushbu bilimlardan real hayotiy vaziyatlarda qay darajada samarali foydalana olishi bilan ham belgilanmoqda.

Xalqaro ta'lim tadqiqotlarida ham mazkur masalaga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, OECD tomonidan XXI asr ko'nikmalariga bag'ishlangan tadqiqotlarda o'quvchilarning bilimni qo'llash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish kompetensiyalari zamonaviy ta'limning muhim natijalari sifatida ko'rsatiladi [6]. UNESCO tomonidan ilgari surilgan ta'limning insonparvarlik va ijtimoiy yo'naltirilgan modeli ham ta'limni faqat akademik bilim berish vositasi sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy, axloqiy va fuqarolik sifatlarini rivojlantiruvchi jarayon sifatida talqin etadi [7].

Mazkur global tendensiyalar O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar bilan hamohangdir. "Yangi O'zbekiston strategiyasi"da inson kapitalini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanadi [1]. Shu nuqtayi nazardan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitiladigan "Tarbiya" fanining mazmunini zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish, uni o'quvchilarning real hayotiy ehtiyojlari bilan bog'lash muhim pedagogik vazifadir.

Ayniqsa, 9-sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlar alohida metodik yondashuvni talab qiladi. Mazkur davrda o'quvchining o'z-o'zini anglash jarayoni kuchayadi, tengdoshlar bilan munosabatlar, shaxsiy pozitsiyani shakllantirish, ijtimoiy me'yorlarni anglash va mustaqil qaror qabul qilishga ehtiyoj ortadi. Shu bilan birga, raqamli muhitning kengayishi kiberbulling, dezinformatsiya, manipulyativ axborot, shaxsiy chegaralarning buzilishi kabi yangi ijtimoiy-psixologik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shuning uchun o'quvchilarga faqat axloqiy qoidalarni tushuntirish emas, balki ushbu qoidalarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llashga o'rgatish zarur.

Bunday vazifalarni hal etishda milliy pedagogik merosdan foydalanish muhim metodologik imkoniyat yaratadi. XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan Jadidchilik harakati nafaqat milliy uyg'onish, balki ta'lim va tarbiya mazmunini yangilash jarayonida ham muhim o'rin tutadi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Fitrat va boshqa ma'rifatparvarlar yangi usul maktablari orqali yoshlarni ilmli, mustaqil

fikrlaydigan, axloqiy jihatdan yetuk va jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglaydigan shaxslar sifatida tarbiyalashga intilganlar [4; 5].

Jadid pedagogik merosining alohida ahamiyatli jihati shundaki, unda ta'lim va tarbiya bir-biridan ajratilmaydi. Bilim insonning axloqiy kamoloti, fikrlash madaniyati, intizomi va jamiyat oldidagi mas'uliyati bilan uyg'un holda qaraladi. Bu jihat zamonaviy "soft skills" konsepsiyasining mazmuni bilan muayyan darajada mushtaraklik kasb etadi.

Mazkur nuqtayi nazardan Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Uning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida fikr tarbiyasi, axloq, intizom, muomala madaniyati, shaxsiy namuna, vatanparvarlik va insoniy fazilatlar masalalari keng yoritilgan [2]. Avloniyning tarbiya haqidagi qarashlari zamonaviy tanqidiy fikrlash, kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt, o'z-o'zini boshqarish va ijtimoiy mas'uliyat kabi ko'nikmalarni shakllantirish uchun metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Shundan kelib chiqib, tadqiqotning asosiy maqsadi Abdulla Avloniy pedagogik merosini zamonaviy "soft skills" konsepsiyasi bilan integratsiyalash asosida 9-sinf o'quvchilarining ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik modelni ishlab chiqish va uning samaradorligini tajriba-sinov asosida aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Milliy pedagogik tafakkur tarixini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda Jadidchilik harakatining ta'lim-tarbiya rivojiga qo'shgan hissasi alohida ta'kidlanadi. U. Dolimov Jadidchilik va jadidlar pedagogikasini tahlil qilib, yangi usul maktablarining asosiy maqsadi yosh avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, ularning dunyoqarashini kengaytirish va milliy ongini shakllantirishdan iborat bo'lganini qayd etadi [4]. B. To'raevning pedagogika tarixi bo'yicha tadqiqotlarida ham jadid pedagogikasining ta'lim mazmunini yangilash, o'quvchi faolligini oshirish va tarbiyani hayot bilan bog'lashdagi ahamiyati ko'rsatilgan [5].

Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari milliy tarbiya nazariyasining muhim manbalaridan biridir. "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida tarbiya inson hayotining eng muhim omillaridan biri sifatida talqin qilinadi. Asarda axloq, fikr, intizom, muomala, vatanparvarlik, ilm-ma'rifat va shaxsiy mas'uliyat masalalari o'zaro bog'liq holda yoritilgan [2]. Avloniy merosining zamonaviy pedagogik jarayondagi imkoniyatlari M.A. Saidova tomonidan ham tadqiq etilib, mutafakkirning pedagogik qarashlari yosh avlodni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash uchun muhim nazariy asos ekanligi ta'kidlangan [9].

Milliy tarbiya masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham shaxsning ijtimoiylashuvi, milliy qadriyatlarni o'zlashtirishi va jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglash jarayonlariga katta ahamiyat beriladi. M. Quronov milliy tarbiyani shaxsning milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida shakllanishini ta'minlovchi yaxlit pedagogik jarayon sifatida ko'radi [3]. Mazkur yondashuv Avloniy merosini

zamonaviy kompetensiyalar bilan uyg‘unlashtirish uchun muhim nazariy zamin yaratadi.

So‘nggi yillarda jadid pedagogik merosini faol ta’lim texnologiyalari bilan bog‘lashga qaratilgan tadqiqotlar ham paydo bo‘lmoqda. O.A. Bobonazarov jadid maktablari tajribasini o‘quvchi faolligini oshiruvchi zamonaviy metodlar bilan integrativ qo‘llash imkoniyatlarini ko‘rsatadi [10]. G.B. Saidnazarovaning “Tarbiya” fanini o‘qitish metodikasiga bag‘ishlangan ishlarida esa tarbiyaviy jarayonda interfaol metodlar, o‘quvchi faolligi va amaliy topshiriqlarning ahamiyati asoslanadi [11]. M.M. Ruziyevaning tadqiqotlarida ham Turkistondagi jadidchilik harakati doirasida yangi usul ta’limining kasbiy va amaliy yo‘nalishlari tahlil qilingan [12].

Xorijiy tadqiqotlarda esa XXI asr kompetensiyalari, ijtimoiy-emotsional ta’lim va “soft skills” masalalari keng o‘rganilgan. OECD materiallarida zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarning bilimni yangi vaziyatlarda qo‘llash, muammolarni mustaqil hal etish, hamkorlik qilish va samarali muloqotga kirishish qobiliyatlarini rivojlantirish ekanligi ko‘rsatiladi [6]. UNESCO tadqiqotlarida ta’limning shaxsiy rivojlanish bilan bir qatorda ijtimoiy birdamlik, mas’uliyat va umumiy farovonlikka xizmat qilishi zarurligi ta’kidlanadi [7].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bir tomondan, Abdulla Avloniyning pedagogik merosi milliy tarbiya va axloqiy kamolot nuqtayi nazaridan yetarlicha o‘rganilgan; ikkinchi tomondan esa, mazkur merosning zamonaviy “soft skills” va ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish imkoniyatlari tizimli metodik model sifatida yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ayniqsa, 9-sinf “Tarbiya” darslari doirasida Avloniy g‘oyalarini keys-stadi, debat, rolli o‘yin va loyihaviy ta’lim bilan birlashtirish masalasi alohida metodik izlanishni talab etadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot 13.00.02 – “Tarbiya nazariyasi va metodikasi” ixtisosligi doirasida amalga oshirilib, unda aksiologik, pedagogik-interpretativ, kompetensiyaviy va loyihaviy yondashuvlar o‘zaro uyg‘unlashtirildi.

Aksiologik yondashuv asosida Abdulla Avloniy asarlarida ifodalangan axloq, adolat, insonparvarlik, intizom, vatanparvarlik, milliy g‘urur, shaxsiy mas’uliyat va insoniy munosabatlar kabi qadriyatlarning zamonaviy ta’lim jarayonidagi tarbiyaviy imkoniyatlari tahlil qilindi. Mazkur yondashuv milliy pedagogik merosni faqat tarixiy hodisa sifatida emas, balki bugungi o‘quvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik resurs sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi.

Pedagogik interpretatsiya yordamida Avloniyning “fikr tarbiyasi”, “muomalat”, “intizom”, “axloq” va “shaxsiy namuna” kabi tushunchalari zamonaviy pedagogikadagi tanqidiy fikrlash, kommunikativ kompetensiya, media savodxonlik, emotsional intellekt, o‘z-o‘zini boshqarish va ijtimoiy mas’uliyat tushunchalari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Bunda tarixiy-pedagogik g‘oyalarni

zamonaviy terminologiyaga mexanik tarzda tenglashtirish emas, balki ular o‘rtasidagi mazmuniy va funksional yaqinlikni aniqlashga asosiy e’tibor qaratildi.

Tadqiqotning amaliy qismida loyihaviy o‘qitish (Project-Based Learning) metodidan foydalanildi. 9-sinf “Tarbiya” fanining jamiyatdagi o‘zaro munosabatlar, axloq va mas’uliyat, jamoada yashash kabi mavzulari asosida o‘quvchilarning real hayotiy muammolarni tahlil qilishiga yo‘naltirilgan keyslar ishlab chiqildi. Jumladan, “Kiberbulling va axloqiy javobgarlik”, “Nizolarni hal qilishda muomalat qoidalari”, “Vaqtni boshqarish va intizom”, “Ijtimoiy tarmoqlarda shaxsiy namuna” mavzularidagi keyslar qo‘llanildi.

Shuningdek, “Jadidlar debati”, “Virtual Jadid maktabi” va “Mening ijtimoiy loyiham” kabi loyihalar tashkil etildi. Ushbu faoliyatlarda o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, axborotni izlash va tahlil qilish, guruhda ishlash, vazifalarni taqsimlash, taqdimot qilish, o‘z fikrini asoslash va refleksiya yuritish ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratildi.

Tajriba-sinov ishlari 2024–2025 o‘quv yilida Surxondaryo viloyatidagi ikkita umumta’lim maktabida jami 87 nafar 9-sinf o‘quvchisi ishtirokida tashkil etildi. Eksperimental guruhni 58 nafar o‘quvchi, nazorat guruhini esa 29 nafar o‘quvchi tashkil etdi. Eksperimental guruhda integratsiyalashgan model asosida 12 ta dars o‘tkazilgan bo‘lsa, nazorat guruhida an’anaviy darslik asosidagi mashg‘ulotlar davom ettirildi.

Tadqiqotda ijtimoiy kompetentlikni aniqlashga yo‘naltirilgan modifikatsiyalangan so‘rovnoma, tanqidiy fikrlashni baholash uchun Watson–Glaser Critical Thinking Appraisal testining qisqartirilgan varianti, kommunikativ ko‘nikmalarni aniqlash uchun kuzatuv va rubrikalar, loyiha natijalarini baholash mezonlari, o‘z-o‘zini baholash hamda refleksiv kundaliklardan foydalanildi. So‘rovnomaning ichki izchilligi Cronbach alfa koeffitsiyenti orqali tekshirilib, $\alpha=0,84$ natija olindi.

Olingan miqdoriy ma’lumotlar statistik qayta ishlanib, guruhlar o‘rtasidagi farqlar t-test va korrelyatsion tahlil yordamida tekshirildi. Tajriba boshlanishidan oldin eksperimental va nazorat guruhlarining dastlabki ko‘rsatkichlari o‘rtasida statistik jihatdan muhim farq aniqlanmadi ($p>0,05$). Sifat ma’lumotlarini yig‘ishda pedagogik kuzatuv, intervyu va fokus-guruh suhbatlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Tajriba-sinov natijalari asosida “Meros va zamonaviylik” deb nomlangan uch bosqichli integratsiyalashgan metodik model ishlab chiqildi. Model nazariy, amaliy va loyihaviy bloklardan tashkil topdi.

Nazariy blokda Abdulla Avloniy asarlaridan tanlangan parchalar o‘rganilib, ularning mazmuni zamonaviy ijtimoiy muammolar bilan bog‘landi. Masalan, “fikr tarbiyasi” konsepti asosida axborotni tanqidiy baholash, feyk yangiliklarni aniqlash va manipulyativ kontentga nisbatan ongli munosabat shakllantirish masalalari muhokama qilindi.

Amaliy blokda keys-stadilar, rolli o‘yinlar, debatlar va refleksiv mashg‘ulotlardan foydalanildi. O‘quvchilar real yoki modellashtirilgan vaziyatlarni

tahlil qilib, muammoga turli nuqtayi nazardan yondashish, qaror qabul qilish va o‘z tanlovini asoslash imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Loyihaviy blokda o‘quvchilar kichik guruhlarda mustaqil faoliyat olib bordilar. “Virtual Jadid maktabi” loyihasida ular ssenariy tayyorlash, ma’lumot to‘plash, videomaterial yaratish, vazifalarni taqsimlash va yakuniy mahsulotni taqdim etish jarayonlarida ishtirok etdilar. “Jadidlar debati”da esa tarixiy shaxslarning qarashlarini zamonaviy muammolar bilan bog‘lab, dalillangan fikr bildirishga harakat qildilar.

Kognitiv rivojlanish ko‘rsatkichlari bo‘yicha eksperimental guruhda o‘quvchilarning 75 foizi Avloniy qarashlarini zamonaviy hayotiy muammolarga tatbiq eta olgan bo‘lsa, nazorat guruhida mazkur ko‘rsatkich 48 foizni tashkil etdi. Ushbu farq statistik jihatdan ahamiyatli bo‘lib, $t=4,52$ va $p<0,001$ natijani ko‘rsatdi.

Tanqidiy fikrlash testi natijalarida ham ijobiy dinamika kuzatildi. Eksperimental guruhda o‘rtacha ko‘rsatkich 17,4 balldan 22,1 ballgacha oshgan bo‘lsa, nazorat guruhida 17,1 balldan 18,3 ballgacha ko‘tarildi. Bu holat integratsiyalashgan mashg‘ulotlarning o‘quvchilarda bilimni yangi vaziyatlarda qo‘llash va muammoga tahliliy yondashish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qilganini ko‘rsatadi.

Kommunikativ va ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar bo‘yicha o‘tkazilgan kuzatuv va rubrik baholashlar ham eksperimental guruhda sezilarli ijobiy o‘zgarishlar mavjudligini ko‘rsatdi. O‘quvchilarning o‘z fikrini dalillash, faol tinglash va empatiya ko‘rsatish ko‘nikmalari o‘rtacha 24 foizga yaxshilandi. O‘quvchilarning 82 foizi darslar davomida boshqalarning fikri va his-tuyg‘ularini yaxshiroq tushunishni o‘rganganini, 76 foizi esa nizoli vaziyatlarda o‘zini boshqarishga harakat qilayotganini bildirgan.

Pedagogik kuzatuv natijalarida eksperimental sinflarda darsdan tashqari vaqtda kuzatiladigan nizoli vaziyatlarning kamayishi va o‘zaro hamkorlik muhitining yaxshilanishi qayd etildi. Mazkur natija “muomalat” konseptini amaliy vaziyatlar orqali o‘rgatishning kommunikativ va ijtimoiy-emotsional rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Loyihaviy faoliyat natijalarida ham sezilarli farq kuzatildi. “Virtual Jadid maktabi” loyihasida qatnashgan eksperimental guruh o‘quvchilarining 82 foizi o‘zlashtirilgan ko‘nikmalarni real hayotda qo‘llash imkoniyatiga ega ekanini bildirgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 41 foizni tashkil etdi. Eksperimental guruh o‘quvchilarining 68 foizi esa darslardan so‘ng shaxsiy rivojlanish rejasini tuzishga qiziqish bildirgan.

Natijalar muhokamasi. Tadqiqot natijalari Abdulla Avloniy pedagogik merosining zamonaviy ijtimoiy kompetentlikni shakllantirish jarayonida samarali metodik resurs bo‘la olishini ko‘rsatdi. Bunda, avvalo, Avloniyning “fikr tarbiyasi” konsepti bilan zamonaviy tanqidiy fikrlash va media savodxonlik o‘rtasidagi mazmuniy yaqinlik e’tiborga loyiqdir. Avloniy fikrni jaholat, xurofot va noto‘g‘ri

qarashlardan asrash zarurligini ilgari surgan bo‘lsa, bugungi raqamli muhitda o‘quvchi turli xil feyk yangiliklar, manipulyativ xabarlar va ishonchsiz axborot manbalari bilan to‘qnash kelmoqda [2]. Demak, tarixiy pedagogik merosdan foydalanish o‘quvchiga zamonaviy axborot muhitida ongli va mas’uliyatli pozitsiyani egallashga yordam berishi mumkin.

Avloniyning “muomalat” haqidagi qarashlari ham zamonaviy kommunikativ kompetensiya va emotsional intellekt tushunchalari bilan mazmunan yaqinlashadi. Muloqot jarayonida boshqalarning fikrini hurmat qilish, vaziyatni to‘g‘ri baholash, muloyimlik va sabr-toqatni namoyon etish kabi fazilatlar o‘quvchining ijtimoiy munosabatlarini konstruktiv tashkil etishiga xizmat qiladi. Bu jihatlar milliy tarbiya masalasida ilgari surilgan qadriyatlar bilan ham uyg‘unlashadi [3].

Tadqiqot natijalarini zamonaviy xorijiy modellar bilan qiyoslash ham muhim. Ijtimoiy-emotsional ta’lim konsepsiyalarida o‘z-o‘zini anglash, emotsiyalarni boshqarish, ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish va mas’uliyatli qaror qabul qilish kabi ko‘nikmalar asosiy o‘rin tutadi. Biroq milliy pedagogik merosga asoslangan yondashuv mazkur universal kompetensiyalarni milliy qadriyatlar, tarixiy xotira va madaniy identiklik bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Shu ma’noda Avloniy modeli xorijiy tajribani inkor etmaydi, aksincha, uni milliy pedagogik mazmun bilan boyitadi.

Tajriba jarayonida o‘quvchilarning milliy qadriyatlarga munosabatida ham ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Eksperimental guruhda o‘z xalqining tarixi va qadriyatlarini hurmat qilishga oid ijobiy munosabat 27 foizga oshgani qayd etildi. Bu natijani jadidlar faoliyatini faqat tarixiy faktlar majmui sifatida emas, balki bugungi o‘quvchining shaxsiy hayoti va ijtimoiy mas’uliyati bilan bog‘lab o‘rganishning samarasi sifatida izohlash mumkin.

9-sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlari nuqtayi nazaridan ham modelning amaliy shakllari muhim ahamiyatga ega. O‘smirlik davrida o‘quvchilar tayyor nasihatlardan ko‘ra, mustaqil fikr bildirish, tanlov qilish va o‘z pozitsiyasini himoya qilish imkonini beruvchi faoliyatlarga ko‘proq jalb etiladi. Shu sababli “Jadidlar debati”, rolli o‘yinlar va “Virtual Jadid maktabi” kabi metodlar o‘quvchini ta’lim jarayonining faol subyektiga aylantirish imkonini berdi.

Modelning “nazariya–amaliyot–loyiha” ketma-ketligi didaktik jihatdan ham izchil bo‘lib, bilimni o‘zlashtirishdan uni amaliy vaziyatda qo‘llash, keyinchalik esa mustaqil mahsulot yaratishgacha bo‘lgan jarayonni qamrab oladi. Bu jarayonda o‘quvchi nafaqat bilim oladi, balki axborot izlaydi, muammoni aniqlaydi, guruh bilan ishlaydi, qaror qabul qiladi, o‘z faoliyatini baholaydi va natijani taqdim etadi.

Shu bilan birga, tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Tajriba-sinovning faqat ikki maktabda va nisbatan kichik tanlovda o‘tkazilgani natijalarni barcha umumta’lim maktablariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri umumlashtirish imkoniyatini cheklaydi. Shuningdek, modelning uzoq muddatli samarasi, ya’ni shakllangan kompetensiyalarning keyingi o‘quv yillarida saqlanish darajasi mazkur tadqiqot doirasida to‘liq o‘rganilmadi. Bundan tashqari, metodikaning samaradorligi

o‘qituvchining metodik tayyorgarligi va interfaol texnologiyalardan foydalanish mahoratiga ham bog‘liq.

Ilmiy-metodik tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida 9-sinf “Tarbiya” fanini takomillashtirish bo‘yicha bir qator metodik tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Avvalo, darslik va o‘quv-metodik materiallarda Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlaridan o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos parchalarni berish, ularni zamonaviy hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lovchi keyslar bilan boyitish maqsadga muvofiq. Bunda “fikr tarbiyasi – tanqidiy fikrlash”, “muomalat – kommunikativ kompetensiya”, “intizom – o‘z-o‘zini boshqarish”, “shaxsiy namuna – liderlik va ijtimoiy mas’uliyat” kabi mazmuniy bog‘liqliklardan foydalanish mumkin.

Ikkinchidan, pedagoglarni tayyorlash va malakasini oshirish tizimida jadid pedagogik merosidan zamonaviy darslarda foydalanish metodikasiga bag‘ishlangan maxsus modullarni joriy etish zarur. Bunday modullarda PBL, keys-stadi, debat, rolli o‘yin, refleksiya va portfolio kabi metodlarning amaliy qo‘llanilishi ko‘rsatib berilishi lozim [10; 11].

Uchinchidan, “Meros va zamonaviylik” modelining elektron resurslarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Mazkur resurs tarkibiga interaktiv keyslar, jadid maktablari tarixiga oid virtual materiallar, Avloniy merosiga bag‘ishlangan viktorinalar, o‘quvchilarning loyiha ishlari va refleksiv topshiriqlarni kiritish mumkin.

To‘rtinchidan, o‘quvchilarning “soft skills” ko‘nikmalarini baholashda faqat yakuniy natijaga emas, balki faoliyat jarayoniga ham e’tibor qaratish lozim. Shu maqsadda rubrikalar, portfolio, o‘z-o‘zini baholash va tengdoshlar baholashi kabi vositalardan foydalanish samarali bo‘lishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqot yo‘nalishlari

Mazkur tadqiqot kelgusida bir necha yo‘nalishda davom ettirilishi mumkin. Avvalo, “Meros va zamonaviylik” modelining 5–11-sinflar uchun yosh xususiyatlariga moslashtirilgan variantlarini ishlab chiqish zarur. Shuningdek, “Tarbiya” fanini tarix, adabiyot, informatika, huquq va boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda o‘qitish imkoniyatlarini o‘rganish istiqbolli yo‘nalishlardan biridir.

Raqamli texnologiyalarni metodik modelga kengroq tatbiq etish, xususan, o‘quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini kuzatishga imkon beruvchi elektron platformalarni yaratish ham dolzarbdir. Bunday platformalarda o‘quvchilarning kompetensiya profili shakllantirilib, ularga individual topshiriqlar va keyslar tavsiya etilishi mumkin.

Bundan tashqari, model samaradorligini aniqlash uchun kengroq tanlov asosida, turli hududlardagi maktablarni qamrab olgan uzoq muddatli bo‘ylama tadqiqotlarni tashkil etish maqsadga muvofiq. Kelgusida milliy pedagogik merosga asoslangan kompetensiyaviy ta’lim modellarini boshqa turkiy davlatlar tajribasi bilan qiyosiy o‘rganish ham ilmiy jihatdan muhim natijalar berishi mumkin.

Xulosa. Umumta'lim maktablarida "Tarbiya" fanini o'qitish jarayoni o'quvchilarga tayyor axloqiy qoidalarni yetkazish bilan cheklanib qolmasdan, ularni real hayotiy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qila oladigan, boshqalar bilan samarali muloqot qiladigan, o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni his etadigan va raqamli muhitda ongli harakat qila oladigan shaxs sifatida shakllantirishga yo'naltirilishi lozim.

Tadqiqot natijalari Abdulla Avloniy pedagogik merosini zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan integratsiyalash ushbu vazifani amalga oshirishning samarali yo'llaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Avloniyning "fikr tarbiyasi", "muomalat", "intizom", "axloq" va "shaxsiy namuna" haqidagi qarashlari zamonaviy tanqidiy fikrlash, kommunikativ kompetensiya, empatiya, o'z-o'zini boshqarish, ijtimoiy mas'uliyat va liderlik kabi ko'nikmalar bilan mazmunan uyg'unlashtirilishi mumkin [2].

Tajriba-sinov jarayonida qo'llanilgan "Meros va zamonaviylik" modeli nazariya, amaliyot va loyihaviy faoliyatni yagona tizimga birlashtirdi. Eksperimental guruhdagi o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, kommunikativ faoliyat, empatiya, jamoaviy ish va o'z-o'zini boshqarish ko'rsatkichlaridagi ijobiy dinamika mazkur yondashuvning amaliy samaradorligini ko'rsatdi.

Modelning muhim jihati shundaki, u milliy pedagogik merosni zamonaviy ta'lim texnologiyalariga qarama-qarshi qo'ymaydi. Aksincha, Avloniy va boshqa jadidlarning pedagogik g'oyalarini XXI asr kompetensiyalari bilan uyg'unlashtirish orqali milliy qadriyatlar va global ta'lim talablarini bir butun pedagogik tizimda birlashtirish imkonini beradi. Bu esa yosh avlodda milliy o'zlikni anglash bilan bir qatorda, zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan universal ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, Abdulla Avloniy pedagogik merosini "Tarbiya" fanining mazmuni va metodikasiga tizimli ravishda integratsiyalash milliy pedagogik an'analarni saqlashning o'zigina emas, balki zamonaviy ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish va ularni murakkab, raqamli hamda tez o'zgaruvchan hayotga tayyorlashning istiqbolli pedagogik yo'nalishi sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
2. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
3. Quronov M. Milliy tarbiya. – Toshkent: Ma'naviyat, 2007.
4. Dolimov U. Jadidchilik va jadidlar pedagogikasi. – Toshkent: Sharq, 2012.
5. To'raev B. O'zbek pedagogikasi tarixi. – Toshkent: Fan, 2018.
6. OECD. Skills for a High Performing 21st Century. – Paris, 2020.

7. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? – Paris, 2015.
8. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
9. Saidova M.A. Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari // Ilmiy tadqiqotlar. – 2022. – № 2.
10. Bobonazarov O.A. O'quvchi faolligini oshirishda jadid maktablari tajribasi va faol ta'lim metodlarining integrativ qo'llanilishi // Maktab ta'limi. – 2025. – № 12.
11. Saidnazarova G.B. Tarbiya fanini o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2024.
12. Ruziyeva M.M. Turkistonda jadidchilik harakatida yangi usul ta'limidagi kasbiy yondashuvlar // Pedagogika. – 2025. – № 1.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 373.2:37.091.26

Kambarova D.S.,
University of economics and pedagogy
"Maktabgacha ta'lim" kafedrasi dotsenti v.b.

MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLA RIVOJLANISHI VA TA'LIM SIFATINI BAHOLASHNING INTEGRATIV MODELI

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta'limda baholashning ikki yo'nalishi — bola rivojlanishini baholash va ta'lim tashkiloti faoliyati sifatini baholash — yaxlit tizim sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot qiyosiy hujjat tahlili metodologiyasiga asoslangan bo'lib, natijada baholashning to'rt darajali arxitekturasi asoslandi, milliy va xalqaro yondashuvlarning baholash funksiyalari hamda sifat o'lchovlari bo'yicha qiyosiy profili aniqlandi. Tahlil milliy normativ bazada strukturaviy va summativ komponentlarning ustunligini, protsessual sifatni o'lchash vositalarining yetishmasligini ko'rsatdi. Shu asosda bola rivojlanishi va ta'lim sifatini bog'lovchi olti bosqichli integrativ baholash sikli taklif etildi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, pedagogik baholash, formativ baholash, ta'lim sifati, protsessual sifat, davlat standarti, monitoring, kuzatuv.

ИНТЕГРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ ОЦЕНИВАНИЯ РАЗВИТИЯ РЕБЁНКА И КАЧЕСТВА ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье оценивание в дошкольном образовании рассматривается как целостная система, объединяющая оценку развития ребёнка и оценку качества деятельности дошкольной организации. Исследование выполнено в методологии сравнительного документального анализа. Анализ показал преобладание структурных и суммативных компонентов при дефиците инструментов измерения процессуального качества; предложен шестишаговый интегративный цикл оценивания.

Ключевые слова: дошкольное образование, педагогическое оценивание, формативное оценивание, качество образования, процессуальное качество, государственный стандарт, мониторинг, наблюдение.

AN INTEGRATIVE MODEL FOR ASSESSING CHILD DEVELOPMENT AND EDUCATION QUALITY IN PRESCHOOL EDUCATION

Abstract. The article examines assessment in preschool education as an integrated system uniting the assessment of child development and of institutional quality. A comparative document analysis design was applied: ten sources selected against explicit criteria (four national regulatory documents and six international sources) were examined through directed content analysis. The analysis reveals a predominance of structural and summative components alongside a shortage of instruments for measuring process quality; a six-stage integrative assessment cycle is proposed.

Keywords: preschool education, pedagogical assessment, formative assessment, education quality, process quality, state standard, monitoring, observation.

Kirish. Maktabgacha yosh davri bolaning kognitiv, ijtimoiy-hissiy va jismoniy imkoniyatlari jadal shakllanadigan, uning keyingi ta'limiy rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatadigan muhim bosqich hisoblanadi. Shu sababli mazkur davrda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini aniqlash, bolaning rivojlanish dinamikasini kuzatish va

mavjud pedagogik sharoitlarning sifatini baholash alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda baholash faqat erishilgan natijalarni qayd etish vositasi sifatida emas, balki pedagogik qarorlarni asoslash, ta'lim mazmuni va metodlarini bolaning individual imkoniyatlariga moslashtirish hamda ta'lim sifatini takomillashtirishga xizmat qiluvchi uzviy pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimining normativ-huquqiy asoslari so'nggi yillarda izchil takomillashtirildi. Xususan, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonunda maktabgacha ta'lim va tarbiya jarayonining sifatiga qo'yiladigan talablar, davlat standarti, ta'lim tashkilotlarini akkreditatsiyadan o'tkazish va ta'lim sifatini monitoring qilishning tashkiliy-huquqiy asoslari belgilangan[1]. Maktabgacha ta'limning davlat standartida bolaning rivojlanishi beshta asosiy soha — jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi, ijtimoiy-hissiy rivojlanish, nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari, bilish jarayonining rivojlanishi hamda ijodiy rivojlanish — bo'yicha belgilangan. Mazkur yo'nalishlar Davlat talablarida yosh bosqichlari bo'yicha indikatorlar orqali aniqlashtirilib, "Ilk qadam" davlat o'quv dasturida bolaning kundalik faoliyati va ta'limiy jarayon bilan bog'langan amaliy mazmun kasb etadi[2; 3; 4]. Natijada mamlakatda maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishini kuzatish va baholashning muayyan mazmuniy-me'yoriy asosi shakllangan.

Xalqaro pedagogik tadqiqotlarda esa maktabgacha ta'limda baholash masalasi, avvalo, uning ta'lim jarayonini takomillashtirishdagi funksional imkoniyatlari nuqtayi nazaridan o'rganiladi. P. Black va D. Wiliam tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar baholashni ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan holda tashkil etish, ya'ni formativ baholashdan foydalanish ta'lim natijalarini yaxshilashga xizmat qilishini ko'rsatgan[5]. OECD tadqiqotlarida ham maktabgacha ta'lim sifatini belgilovchi omillar orasida pedagog va bola o'rtasidagi kundalik o'zaro ta'sir, pedagogik jarayonning mazmuni va uning tashkil etilish sifati muhim o'rin tutishi ta'kidlanadi. AQSH Milliy tadqiqot kengashi tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlarda esa maktabgacha yoshdagi bolalarni baholashda baholash maqsadi, foydalaniladigan metod va olinadigan natija o'rtasidagi muvofiqlik asosiy metodologik talab sifatida qaraladi[6].

Shunday qilib, zamonaviy ilmiy qarashlarda baholash ikki o'zaro bog'liq yo'nalishda namoyon bo'ladi: bir tomondan, u bolaning rivojlanish holati va dinamikasini aniqlashga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, ta'lim jarayoni va uning sifatini takomillashtirish uchun pedagogik axborot manbai vazifasini bajaradi. Mazkur ikki yo'nalishning uzviyligi maktabgacha ta'limda baholashni faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki rivojlantiruvchi va boshqaruvchi mexanizm sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Shu nuqtayi nazardan, tadqiqotning asosiy ilmiy muammosi milliy maktabgacha ta'lim amaliyotida shakllangan me'yoriy-baholash mexanizmlarini xalqaro tajribada qo'llanilayotgan rivojlantiruvchi va formativ baholash yondashuvlari bilan uyg'unlashtirish masalasidan iborat. Amaliyotda baholashning nazorat va hisobot funksiyasi nisbatan aniq belgilangan bo'lsa-da, uning pedagogik jarayonni o'zgartirish, individual rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi imkoniyatlarini yagona tizim sifatida asoslash zarurati mavjud.

Tadqiqotning maqsadi — maktabgacha ta'limda bola rivojlanishi va ta'lim sifatini baholashga oid mavjud yondashuvlarni nazariy hamda qiyosiy tahlil qilish, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash hamda milliy ta'lim amaliyoti uchun integrativ baholash modelining konseptual asoslarini ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi tadqiqot vazifalari belgilandi:

Maktabgacha ta'limda baholashning obyekti, funksiyalari, mazmuni va darajalarini tizimlashtirish.

Milliy normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan baholash mezonlari va xalqaro amaliyotda qo'llanilayotgan validlangan baholash vositalarini qiyosiy tahlil qilish.

Bola rivojlanishini baholash bilan ta'lim jarayoni sifatini baholash o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash.

Baholash natijalaridan pedagogik qaror qabul qilish, individual ta'lim ehtiyojlarini aniqlash va ta'lim jarayonini takomillashtirishda foydalanish imkoniyatlarini asoslash.

Milliy va xalqaro yondashuvlarning imkoniyatlarini uyg'unlashtiruvchi integrativ baholash modelining tarkibiy qismlari va ishlash mexanizmlarini belgilash.

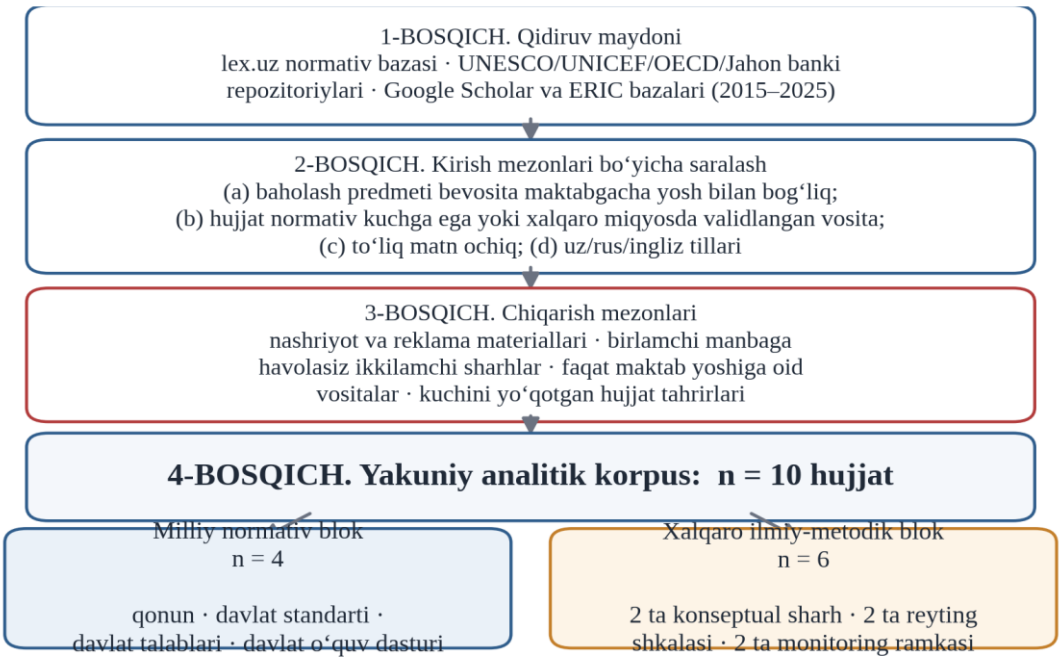
Materiallar va metodlar. Maktabgacha ta'limdagi baholash amaliyoti birinchi navbatda me'yoriy hujjatlar va validlangan o'lchov vositalari matnida moddiylashadi; demak, ularning matni birlamchi empirik material vazifasini bajaradi.

Zamonaviy manbalar uchun 2015–2025-yillar oralig'i belgilandi. Kiritish va chiqarish mezonlari 1-jadvalda keltirilgan, korpusni shakllantirish bosqichlari 1-rasmda aks ettirilgan.

1-jadval

Analitik korpusga kiritish va undan chiqarish mezonlari.

Mezon o'lchami	Kiritish sharti	Chiqarish sharti
Predmet	Baholash yoki monitoring bevosita maktabgacha yoshga taalluqli	Faqat maktab yoki oliy ta'lim baholashiga oid
Maqom	Amaldagi normativ hujjat yoki xalqaro miqyosda validlangan o'lchov vositasi	Reklama, nashriyot materiallari, metodik ishlanma
Birlamchilik	Birlamchi manba matni to'liq mavjud	Manbaga havolasiz ikkilamchi bayon
Amaldagilik	Hujjatning kuchdagi tahriri	Kuchini yo'qotgan tahrirlar
Til	O'zbek, rus yoki ingliz tili	Tarjima sifati tekshirilmagan matnlar

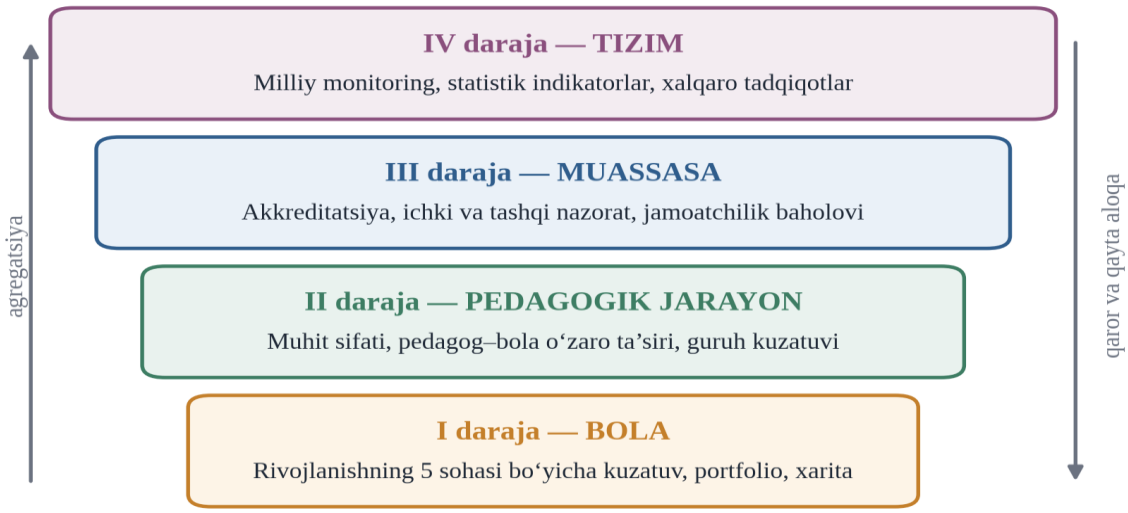

1-rasm. Analitik korpusni shakllantirish bosqichlari

Yakuniy analitik korpus quyidagilardan tashkil topdi: milliy darajada qonun, davlat standarti, davlat talablari va davlat o'quv dasturi; xalqaro darajada ikkita konseptual sharh, ikkita validlangan reyting shkalasi va ikkita monitoring ramkasi[1–8].

Natijalar. Korpusning K1 parametri bo‘yicha kodlanishi shuni ko‘rsatdiki, maktabgacha ta’limdagi baholash bir jinsli hodisa emas — u bir-biriga ierarxik tarzda ulangan to‘rt darajada amalga oshiriladi (2-rasm). Birinchi darajada bolaning rivojlanishi, ikkinchi darajada pedagogik jarayon va ta’lim muhiti, uchinchi darajada muassasa faoliyati, to‘rtinchi darajada esa tizim ko‘rsatkichlari baholanadi. Milliy normativ hujjatlar III va IV darajani batafsil tartibga soladi, I daraja Davlat talablari indikatorlari orqali mazmunan ta’minlangan, II daraja esa normativ jihatdan eng kam ishlangan bo‘g‘in bo‘lib qolmoqda.

Darajalar o‘rtasidagi aloqa ikki yo‘nalishli bo‘lishi kerak: quyidan yuqoriga — ma’lumotlarning agregatsiyasi, yuqoridan quyiga — qaror va qayta aloqaning yetkazilishi. Korpus tahlili shuni ko‘rsatadiki, milliy amaliyotda birinchi yo‘nalish (hisobot) ikkinchisiga (pedagogik qayta aloqa) nisbatan ancha kuchli tartibga solingan.

2-rasm. Maktabgacha ta’limda baholashning to‘rt darajali arxitekturasi

Baholash turlarining ko‘p o‘lchovli tasnifi 2-jadvalda umumlashtirilgan. Tasnif kodlash sxemasining K1–K4 parametrlariga muvofiq tuzilgan.

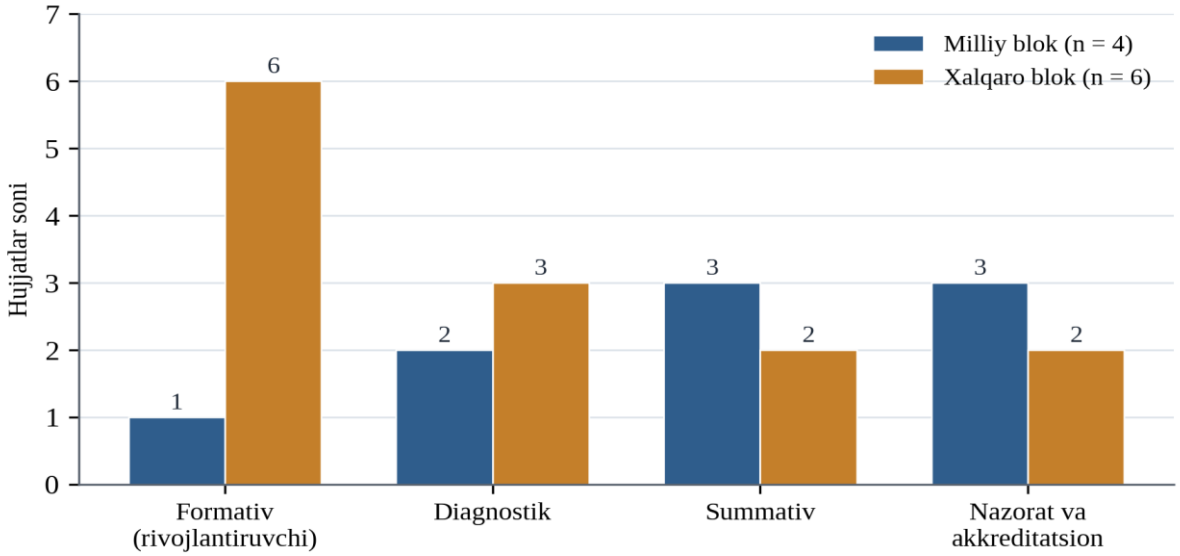
2-jadval

Maktabgacha ta’limda baholashning ko‘p o‘lchovli tasnifi

Tasnif asosi	Turlari	Maktabgacha ta’limdagi ifodasi
Obyekt (K1)	Bola natijalari; ta’lim muhiti; pedagogik o‘zaro ta’sir; tizim	Rivojlanish xaritasi; guruh muhiti tavsifi; kuzatuv protokoli; qamrov indikatorlari
Funksiya (K2)	Formativ; diagnostik; summativ; nazorat-akkreditatsion	Kundalik kuzatuv; rivojlanishdagi orqada qolishni aniqlash; yil yakuni; akkreditatsiya
Sifat o‘lchovi (K3)	Strukturaviy; protsessual; natijaviy	Guruh to‘ldiruvchanligi, pedagog malakasi; muloqot sifati; kompetensiyalar egallanishi
Natijadan foydalanish (K4)	Pedagogik korreksiya; boshqaruv qarori; hisobot	Individual ta’lim yo‘li; kadrlar rejasi; statistik hisobot
Subyekt	Pedagog; muassasa rahbariyati; tashqi ekspert; ota-ona	O‘z-o‘zini baholash, ichki, tashqi va jamoatchilik baholovi

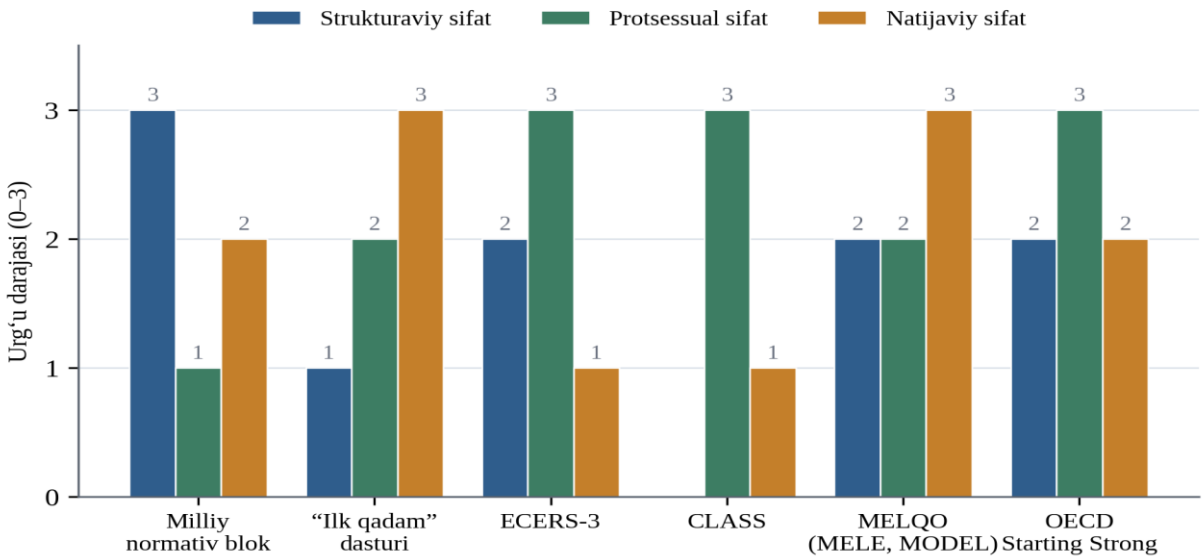
K2 parametri bo‘yicha kodlash natijalari 3-rasmda keltirilgan. Milliy blokning to‘rtta hujjatidan uchtasida summativ funksiya va uchtasida nazorat-akkreditatsion funksiya aniq ifodalangan, formativ funksiya esa faqat bitta hujjatda — “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturida bevosita qayd etilgan. Xalqaro blokning oltita manbasidan oltitasi ham formativ funksiyani markaziy o‘ringa qo‘yadi.

Quyidagi taqsimot asosiy tafovutni ko‘rsatadi, milliy hujjatlarda baholash talablarning bajarilish darajasini aniqlash vositasi, xalqaro manbalarda esa pedagogik qarorni real vaqtda o‘zgartirish mexanizmi sifatida qaraladi. Nazorat funksiyasi tizim darajasida zarur, biroq formativ funksiya bilan to‘ldirilmasa, baholash natijalari guruh amaliyotiga qaytmaydi.

3-rasm. Baholash funksiyalarining korpus bo‘yicha taqsimoti

K3 parametri bo‘yicha olingan qiyosiy profil 4-rasmda tasvirlangan.

4-rasm. Sifat o‘lchovlariga qo‘yilgan urg‘uning qiyosiy profili

Tahlil qilingan o‘lchov vositalarining texnik tavsifi 3-jadvalda umumlashtirilgan. Jadval har bir vositaning ob’ekti, tuzilishi va asosiy vazifasini qiyoslash imkonini beradi.

3-jadval

Baholash vositalarining qiyosiy tavsifi

Vosita	Baholash ob'ekti	Tuzilishi	Asosiy vazifasi
Davlat talablari (2018)	Bola rivojlanishi	5 soha, 6 yosh bosqichi bo‘yicha indikatorlar	Rivojlanish mezonlarini normativ belgilash
“Ilk qadam” dasturi (2018)	Bola rivojlanishi va faoliyat mazmuni	Sohalar bo‘yicha kompetensiyalar va faoliyat turlari	Ta’lim mazmunini rejalashtirish va kuzatish
ECERS-3[7] (2015)	Ta’lim muhiti sifati	6 subshkala, 35 indikator, 1–7 ball	Guruh muhitining sifat darajasini o‘lchash
CLASS[8] (2008)	Pedagog–bola o‘zaro ta’siri	3 domen, 10 o‘lchov, 1–7 ball	Protsessual sifatni kuzatuv orqali baholash
MELQO: MELE (2017)	Ta’lim muhiti	7 yo‘nalish (o‘yin, pedagogika, o‘zaro munosabat va b.)	Milliy sharoitga moslashuvchan muhit bahosi
MELQO: MODEL (2017)	4–6 yoshli bola natijalari	Ijroiy funksiya, ijtimoiy-hissiy va akademik ko‘nikmalar	Bola natijalarini tizim darajasida o‘lchash

MELQO ramkasining ahamiyati shundaki, u bola natijalari (MODEL) va ta’lim muhiti (MELE) modullarini yagona metodologiyada birlashtiradi hamda mamlakat sharoitiga moslashtirishga mo‘ljallangan ochiq vosita sifatida ishlab chiqilgan. Modullar bir qator mamlakatlarda, jumladan Markaziy Osiyoda ham sinovdan o‘tkazilgan, bu esa ularni milliy tizimga moslashtirish uchun amaliy asos yaratadi.

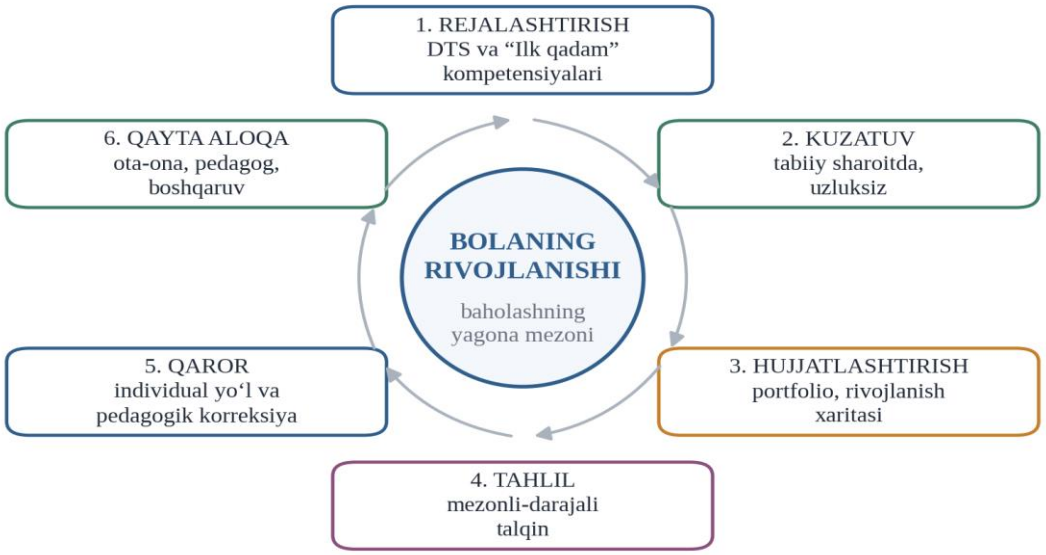
K1–K4 parametrlari bo‘yicha milliy va xalqaro bloklar kodlarini qiyoslash natijasida beshta tizimli uzilish aniqlandi (4-jadval).

4-jadval

Milliy baholash tizimida aniqlangan uzilishlar va ularning oqibatlari

Uzilish	Tahlildagi asos	Amaliyotdagi oqibati
Protsessual sifat o‘lchanmaydi	K3: milliy blokda urg‘u 1 ball	Pedagog–bola muloqoti sifati boshqaruv qarorlariga kirmaydi
Formativ funksiya instrumentallashmagan	K2: 4 ta hujjatdan 1 tasida	Kuzatuv natijalari rasmiy hisobotga aylanadi
II daraja normativ jihatdan bo‘sh	K1: guruh darajasi tartibga solinmagan	Muassasa bahosi bilan bola bahosi o‘rtasida bog‘lanish yo‘q
Yagona kuzatuv protokoli yo‘q	Vositalar tahlili (3-jadval)	Ma’lumotlar qiyoslanmaydi, dinamika kuzatilmaydi
Natijadan foydalanish bir tomonlama	K4: hisobot ustunligi	Individual ta’lim yo‘lini loyihalash cheklanadi

Aniqlangan uzilishlarni bartaraf etish uchun bola rivojlanishini va ta’lim sifatini bog‘lovchi olti bosqichli integrativ baholash sikli ishlab chiqildi (5-rasm). Modelning markazida bolaning rivojlanishi turadi: barcha darajalardagi baholash natijalari pirovardida shu mezon orqali ma’no kasb etadi.

5-rasm. Bola rivojlanishi va ta'lim sifatini baholashning integrativ sikli

Modelning daraja–vosita–natija bog'liqligi 5-jadvalda konkretlashtirilgan.

5-jadval

Integrativ modelning daraja–vosita–natija matritsasi

Daraja	Baholash ob'ekti	Tavsiya etilgan vosita	Davriylik	Natijadan foydalanuvchi
I — Bola	5 soha bo'yicha rivojlanish	Kuzatuv kartasi, portfolio, rivojlanish xaritasi	Uzluksiz; yakuniy tahlil — yiliga 2 marta	Pedagog, ota-ona
II — Pedagogik jarayon	Muhit va o'zaro ta'sir sifati	ECERS-3/CLASS asosidagi moslashtirilgan protocol	Yiliga 1–2 marta	Pedagog, metodist
III — Muassasa	Faoliyat sifati	Ichki o'z-o'zini baholash + tashqi ekspertiza	Yiliga 1 marta; akkreditatsiya davriyligida	Rahbariyat, ekspert
IV — Tizim	Qamrov va natija ko'rsatkichlari	MELQO tipidagi tanlanma tadqiqot	3–5 yilda 1 marta	Vazirlik, tadqiqotchilar

Muhokama. Tadqiqot natijalari milliy normativ baza maktabgacha ta'limda baholashning mazmuniy asosini, ya'ni nimalar baholanishi lozimligini yetarlicha aniq belgilab berganini ko'rsatdi. Xususan, Davlat talablarida bolaning rivojlanish sohalari yosh bosqichlari kesimida indikatorlar orqali ifodalangan bo'lib, ular kuzatuvga asoslangan formativ baholashni tashkil etish uchun zarur mazmuniy poydevorni yaratadi. Biroq mazkur indikatorlarni kundalik pedagogik faoliyatga izchil tatbiq etish, kuzatuv natijalarini qayd etish, tahlil qilish va ular asosida pedagogik qaror qabul qilishni tartibga soluvchi yagona metodik protokolning yetarli darajada shakllanmaganligi baholash tizimining muhim metodik bo'shlig'i sifatida namoyon bo'lmoqda.

Qiyosiy tahlilning yana bir muhim natijasi maktabgacha ta'lim sifatini baholashda strukturaviy va protsessual ko'rsatkichlar o'rtasidagi nomutanosiblik bilan bog'liq. Strukturaviy sifatga guruhlarning to'ldirilishi, moddiy-texnik ta'minot, jihozlanish, kadrlar tarkibi va

hujjatlarning yuritilishi kabi nisbatan oson o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar kirsa, protsessual sifat pedagog va bola o‘rtasidagi kundalik muloqot, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, bolalarning faol ishtiroki, hissiy muhit va ta’limiy o‘zaro ta’sir mazmunini qamrab oladi. Xalqaro tadqiqotlarda aynan protsessual sifatning bolaning rivojlanish natijalari bilan bevosita bog‘liqligi ko‘proq ta’kidlanadi. Shu sababli sifatni faqat strukturaviy ko‘rsatkichlar orqali baholash ta’lim jarayonining bolaning rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi jihatlarini yetarli darajada aks ettirmasligi mumkin. Tadqiqotda shakllantirilgan baholash profilida ham mazkur tafovut kuzatilib, milliy yondashuvda strukturaviy o‘lchov nisbatan yuqori, protsessual o‘lchov esa past darajada namoyon bo‘ldi.

Baholashning formativ funksiyasidan foydalanish masalasi ham alohida e’tibor talab etadi. Black va Wiliam tadqiqotlarida baholashni ta’lim jarayonining tarkibiy qismi sifatida tashkil etish va uning natijalaridan keyingi pedagogik faoliyatni belgilashda foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishi asoslangan[5]. Maktabgacha ta’lim sharoitida mazkur yondashuvning ahamiyati yanada ortadi, chunki bolaning rivojlanishini aniqlashda standartlashtirilgan testlardan ko‘ra tabiiy faoliyat jarayonidagi muntazam kuzatuv, pedagogik muloqot va faoliyat natijalarini tahlil qilish muhimroq hisoblanadi. Demak, baholashning asosiy vazifasi bolani ma’lum bir me’yor bilan taqqoslashdan ko‘ra, uning individual rivojlanish dinamikasini aniqlash va keyingi pedagogik ta’sirni belgilashdan iborat bo‘lishi lozim.

Bunda baholash maqsadi va foydalanilayotgan vosita o‘rtasidagi muvofiqlik muhim metodologik talab sifatida namoyon bo‘ladi[6]. Bola rivojlanishini aniqlash uchun mo‘ljallangan vositadan ta’lim tashkilotlarini reytinglash yoki pedagog faoliyatini attestatsiyadan o‘tkazish maqsadida bevosita foydalanish metodik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Chunki turli darajadagi baholash obyektlari turlicha indikator, mezon va talqin mexanizmlarini talab etadi. Shu jihatdan maktabgacha ta’limda bola, guruh, pedagogik jarayon, muassasa va tizim darajalaridagi baholash natijalarini o‘zaro bog‘lash bilan birga, ularning maqsadi va qo‘llanish chegaralarini aniq belgilash zarur.

Tadqiqot natijalari asosida maktabgacha ta’limda baholash tizimini takomillashtirishning bir nechta ustuvor yo‘nalishlari belgilandi. Avvalo, Davlat talablarida belgilangan indikatorlar asosida kuzatuvni tashkil etish, natijalarni muntazam qayd etish va pedagogik qarorlar bilan bog‘lash imkonini beruvchi yagona milliy kuzatuv protokolini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Mazkur protokol “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturining rejalashtirish mexanizmlari bilan uyg‘unlashtirilishi baholash natijalarini ta’lim mazmuniga bevosita qaytarish imkonini beradi.

Ikkinchi yo‘nalish ta’lim tashkiloti sifatini baholashda protsessual sifat ko‘rsatkichlarini kuchaytirish bilan bog‘liq. Bunda xalqaro amaliyotda qo‘llanilayotgan ECERS-3 va CLASS kabi yondashuvlarning tegishli komponentlarini milliy ta’lim mazmuni, pedagogik an’analar va tashkiliy sharoitlarni hisobga olgan holda moslashtirish mumkin [7; 8]. Bunday moslashtirish tayyor vositani mexanik tarzda ko‘chirish emas, balki uning metodologik tamoyillarini milliy baholash tizimi bilan uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi.

Uchinchi yo‘nalish guruh darajasidagi baholashni mustahkamlashdan iborat. Bola rivojlanishi haqidagi individual ma’lumotlar pedagogik qaror uchun muhim bo‘lsa-da, guruhdagi umumiy rivojlanish dinamikasi, o‘zaro munosabatlar, pedagogik muhit va ta’lim jarayonining tashkil etilishi haqidagi ma’lumotlar ham sifatni boshqarish uchun zarur. Shu sababli individual va guruh darajasidagi baholash o‘rtasidagi metodik bog‘liqlikni ta’minlash baholash tizimining yaxlitligini oshiradi.

To‘rtinchi yo‘nalish pedagoglarning baholash kompetensiyasini rivojlantirishdir. Kuzatuvga asoslangan baholashning samaradorligi nafaqat vositaning sifatiga, balki pedagogning kuzatuvni to‘g‘ri tashkil etishi, dalillarni xolis qayd etishi, ularni tahlil qilishi va natijalardan pedagogik qaror qabul qilishda foydalana olishiga ham bog‘liq. Shu bois pedagoglarni baholash metodikasi, kuzatuv protokollaridan foydalanish, natijalarni talqin qilish va formativ qayta aloqa

berish bo‘yicha maqsadli tayyorlash baholash tizimini takomillashtirishning ajralmas qismi bo‘lishi kerak.

Shu bilan birga, xalqaro baholash vositalaridan foydalanishda ularning natijalarini milliy ta’lim tizimiga bevosita ko‘chirishdan saqlanish lozim. ECERS-3, CLASS va MELQO kabi vositalar turli maqsad va metodologik asosga ega bo‘lib, ularning indikatorlari milliy standartlar, ta’lim mazmuni va pedagogik sharoitlar bilan qiyosiy tahlil qilinganidan keyingina amaliyotga moslashtirilishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv xalqaro tajribaning afzalliklarini saqlagan holda, milliy ta’lim tizimining o‘ziga xos jihatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy va qiyosiy tahlil natijalari maktabgacha ta’limda baholashni faqat bolaning erishgan natijalarini qayd etuvchi nazorat vositasi emas, balki bolaning rivojlanish dinamikasini aniqlash, pedagogik jarayonni takomillashtirish va ta’lim sifatini boshqarishga xizmat qiluvchi yaxlit tizim sifatida tashkil etish zarurligini ko‘rsatdi.

Tadqiqotda baholashning bola — pedagogik jarayon — ta’lim tashkiloti — ta’lim tizimi darajalaridan iborat arxitekturasi asoslandi. Ushbu darajalar o‘zaro axborot almashinuvi va qayta aloqa orqali bog‘lanishi lozim. Bola rivojlanishi haqidagi ma’lumot pedagogik qaror qabul qilishga, pedagogik jarayon haqidagi ma’lumot esa ta’lim muhitini va muassasa faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Qiyosiy tahlil Davlat talablari va “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi baholashning mazmuniy asosini yetarlicha shakllantirganini, biroq indikatorlarni kundalik pedagogik amaliyotga tatbiq etish, kuzatuv natijalarini qayd etish va ular asosida pedagogik qaror qabul qilishning yagona metodik mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarurligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, baholashda strukturaviy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda pedagog-bola o‘zaro ta’siri, hissiy muhit, bolaning faol ishtiroki va ta’limiy muloqot kabi protsessual sifat ko‘rsatkichlarini ham hisobga olish muhim.

Tadqiqot asosida rejalashtirish — kuzatuv — hujjatlashtirish — tahlil — pedagogik qaror — qayta aloqadan iborat integrativ baholash sikli taklif etildi. Mazkur yondashuv baholash natijalarini oddiy qayd etish bilan cheklanmasdan, ularni bolaning keyingi rivojlanishi va pedagogik jarayonni takomillashtirishga yo‘naltirish imkonini beradi.

Xalqaro tajribadagi ECERS-3, CLASS va MELQO kabi vositalardan foydalanish imkoniyatlari ham tahlil qilindi. Ularni milliy tizimga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirishdan ko‘ra, metodologik imkoniyatlarini Davlat talablari va “Ilk qadam” dasturi mazmuni bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Shu asosda milliy kuzatuv protokolini ishlab chiqish, guruh darajasidagi baholashni kuchaytirish, protsessual sifat indikatorlarini takomillashtirish va pedagoglarning baholash kompetensiyasini rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilanadi.

Umuman olganda, samarali baholash tizimi baholash mazmunining aniqligi, metodik asoslanganligi va natijalarning pedagogik qarorga aylantirilishiga tayanadi. Taklif etilgan integrativ model bola rivojlanishi, pedagogik jarayon va ta’lim sifati o‘rtasidagi uzviy aloqani ta’minlashga xizmat qiladi.

Kelgusida modelni turli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tajriba-sinovdan o‘tkazish, uning indikatorlari validligi va ishonchliligini aniqlash hamda baholash natijalaridan foydalanish samaradorligini empirik jihatdan tekshirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. 2019-yil 16-dekabr, O‘RQ-595-son. // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. — lex.uz/docs/-4646908.

2. Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standarti. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrdagi 802-son qarori bilan tasdiqlangan. — lex.uz/docs/-5179335.

3. O‘zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari. Adliya vazirligida 2018-yil 3-iyulda 3032-son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan. — lex.uz/docs/-3805404.

4. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. — Toshkent: Maktabgacha ta’lim vazirligi, 2018. — 128 b.

5. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. — 1998. — Vol. 5, № 1. — P. 7–74.

6. Early Childhood Assessment: Why, What, and How / Snow C.E., Van Hemel S.B. (eds.); National Research Council. — Washington, DC: The National Academies Press, 2008. — 442 p.

7. Harms T., Clifford R.M., Cryer D. Early Childhood Environment Rating Scale (ECERS-3). Third Edition. — New York: Teachers College Press, 2015. — 96 p.

8. Pianta R.C., La Paro K.M., Hamre B.K. Classroom Assessment Scoring System (CLASS). Pre-K Manual. — Baltimore: Paul H. Brookes Publishing, 2008. — 112 p.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 316.624-055.2:159.923

AYOLLARDA DELINKVENT XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Xolmurotova Shoxista,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti "Pedagogika va texnologik ta'lim" kafedrasi v.b dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ayollarda delinkvent xulq-atvorning shakllanishi va namoyon bo'lishini belgilovchi ijtimoiy-psixologik mexanizmlar kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Delinkvent xulq-atvor shaxsning ijtimoiy, ma'muriy yoki huquqiy me'yorlarni buzishi bilan bog'liq xatti-harakatlari sifatida ko'rib chiqiladi. Ayollarda bunday xulqning yuzaga kelishi faqat individual xususiyatlar bilan emas, balki oila muhiti, tarbiya uslubi, tengdoshlar guruhi, ijtimoiy nazorat, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit, emotsional boshqaruv, frustratsiyaga chidamlilik, kognitiv baholash va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning o'zaro ta'siri bilan izohlanadi. Maqolada xavf omillari xulqning yagona va qat'iy sababi emasligi, balki muayyan sharoitlarda delinkvent xulq ehtimolini oshiruvchi omillar ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: delinkvent xulq-atvor, ayollar, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar, gender xususiyatlari, oila, ijtimoiy muhit, emotsional boshqaruv, frustratsiya, ijtimoiy nazorat, profilaktika.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕЛИКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ЖЕНЩИН

Аннотация. В статье рассматриваются социально-психологичecкие механизмы формирования и проявления делинквентного поведения у женщин. Делинквентное поведение анализируется как многофакторный процесс, на который оказывают влияние семейная среда, особенности воспитания, влияние сверстников, социалный контрол, социально-экономичecкие условия, эмоционалная регуляция, устойчивост к фрустрации, когнитивная оценка ситуации и социалная поддержка. Подчеркивается, что факторы риска не являются единственной причиной делинквентного поведения, а могут повышат вероятност его проявления в определенных условиях.

Ключевые слова: делинквентное поведение, женщины, социально-психологичecкие механизмы, гендер, семя, социалная среда, эмоционалная регуляция, фрустрация, социалный контрол, профилактика.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

SOCIO-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF THE FORMATION OF DELINQUENT BEHAVIOR IN WOMEN

Abstract. This article analyzes the socio-psychological mechanisms involved in the formation and manifestation of delinquent behavior among women. The development of such behavior is examined as multifactorial process involving family environment, parenting practices, peer influence, social control, socioeconomic conditions, emotional regulation, frustration tolerance, cognitive appraisal and social support. Risk factors are interpreted not as deterministic causes but as conditions that may increase the probability of problematic behavior.

Keywords: delinquent behavior, women, socio-psychological mechanisms, gender, family environment, social influence, emotional regulation, frustration, social control, prevention.

Delinkvent xulq-atvor zamonaviy psixologiya, sotsiologiya, pedagogika va huquqshunoslik fanlari kesishmasida o‘rganiladigan murakkab ijtimoiy hodisalardan biridir. Mazkur hodisani faqat shaxsning salbiy xarakter xususiyatlari bilan izohlash yetarli emas. Xulqning shakllanishi va barqarorlashuvi shaxsning ehtiyojlari, motivlari, emotsional holati, ijtimoiy tajribasi hamda u yashayotgan muhitdagi me’yorlar bilan uzviy bog‘liq. Ayniqsa, ayollar delinkvent xulq-atvorini o‘rganishda genderga oid ijtimoiy kutishlar, oilaviy rollar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlarini hisobga olish muhimdir.

Ilmiy adabiyotlarda ayollar antisotsial va delinkvent xulq-atvorining rivojlanish yo‘llari bir xil emasligi, ayrim hollarda muammoli xulqning boshlanishi, davomiyligi va shakli erkaklarnikidan farq qilishi ko‘rsatilgan. Shu sababli ayollar delinkvent xulq-atvorini alohida ijtimoiy-psixologik kontekstda tahlil qilish nazariy va amaliy jihatdan dolzarbdir.

Muammoning dolzarbligi xulqiy buzilishlarning oldini olishga bo‘lgan ehtiyoj hamda ayollar bilan ishlashda genderga sezgir psixologik yondashuvni rivojlantirish zarurati bilan belgilanadi. Ayolning oiladagi, ta’limdagi, mehnatdagi va boshqa ijtimoiy tizimlardagi mavqei uning xulqiy qarorlariga ta’sir qilishi mumkin. Biroq bunday ta’sirlarni barcha ayollarga bir xil tarzda tatbiq etish ilmiy jihatdan noto‘g‘ri. Shuning uchun individual farqlar va konkret hayotiy sharoitlar alohida e’tiborga olinishi lozim.

Ayollar delinkventligi masalasi bo‘yicha tadqiqotlar rivojlanish psixologiyasi, klinik psixologiya, kriminologiya va ijtimoiy psixologiya yo‘nalishlarida olib borilgan. Fontaine va hammualliflar ayollardagi antisotsial xulqning rivojlanish trayektoriyalarini tahlil qilib, muammoli xulqning boshlanishi va davom etishi turlicha bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatganlar.

Javdani, Sadeh va Verona ayollarda antisotsial xulqni tushuntirishda individual xususiyatlar bilan bir qatorda ijtimoiy muhit va hayotiy tajribaning o‘zaro

ta'sirini kengroq ko'rish zarurligini ta'kidlaydi. Ayollar jinoyatchiligining ijtimoiy omillariga bag'ishlangan tizimli sharhlarda oilaviy sharoit, ijtimoiy-iqtisodiy holat, ta'lim va munosabatlar bilan bog'liq omillar muhim o'rin tutishi ko'rsatiladi.

Ayrim tadqiqotlarda ayol huquqbuzarlardagi psixopatik va boshqa shaxsiy xususiyatlarning xulqiy xavf bilan aloqasi ham o'rganilgan. Biroq bunday belgilarni delinkvent xulqning yagona sababi sifatida talqin qilish mumkin emas. Umuman, mavjud adabiyotlar shaxs va muhitning o'zaro ta'siriga asoslangan kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi ayollarda delinkvent xulq-atvor shakllanishining asosiy ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini tizimlashtirish va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Delinkvent xulq-atvor tushunchasining psixologik mazmunini ochib berish.
2. Ayollardagi delinkvent xulqning gender va rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish.
3. Oilaviy va tengdoshlar muhitining rolini aniqlash.
4. Emotsional va kognitiv mexanizmlarni tavsiflash.
5. Ijtimoiy nazorat va qo'llab-quvvatlashning himoya qiluvchi rolini ko'rsatish.
6. Profilaktik va korreksion yo'nalishlarni taklif etish.

Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, ilmiy adabiyotlarni tizimlashtirish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida ayollar delinkventligi, antisotsial xulq, rivojlanish trayektoriyalari, psixopatik xususiyatlar va ijtimoiy omillar bo'yicha ilmiy ishlar ko'rib chiqildi.

Metodologik nuqtayi nazardan, delinkvent xulq-atvor shaxs–oila–tengdoshlar–ijtimoiy institutlar tizimida ko'rib chiqildi. Bunday yondashuv biror omilni mutlaq sabab sifatida ajratib ko'rsatishdan saqlaydi va xulqning shakllanishida o'zaro ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish imkonini beradi.

Delinkvent xulq-atvor deganda jamiyatda qabul qilingan huquqiy, axloqiy yoki ijtimoiy me'yorlarning buzilishi bilan bog'liq xatti-harakatlar tushuniladi. U jinoyatchilik bilan aynan bir xil tushuncha emas: delinkvent xulqning ayrim ko'rinishlari ma'muriy yoki intizomiy qoidabuzarlik darajasida qolishi mumkin. Psixologik jihatdan bunday xulq vaziyat, shaxsiy ehtiyoj va ijtimoiy nazorat o'rtasidagi muvozanat buzilganda yuzaga kelishi mumkin.

Delinkvent xulqni shakllantiruvchi mexanizmlardan biri ijtimoiy o'rganishdir. Shaxs atrofidagi odamlarning xatti-harakatlarini kuzatadi, ularning oqibatlarini baholaydi va muayyan xulq usullarini o'zlashtirishi mumkin. Agar me'yorni buzish guruh tomonidan ma'qullansa yoki qisqa muddatli foyda keltirayotgandek ko'rinsa, bunday xulqning takrorlanish ehtimoli ortishi mumkin.

Ijtimoiy nazoratning susayishi ham muhim mexanizm hisoblanadi. Oila, ta'lim muassasasi, mehnat jamoasi va boshqa institutlar shaxsga me'yorlarni o'zlashtirish va xulqini boshqarishda tayanch bo'la oladi. Shu bilan birga, nazorat ishonch, muloqot va qo'llab-quvvatlash bilan uyg'unlashgandagina konstruktiv natija berishi ehtimoli yuqori.

Ayollar delinkvent xulq-atvorini o'rganishda gender omilini biologik determinizm bilan tenglashtirmaslik zarur. Gender ijtimoiy rollar, kutilmalar, tarbiya va jamiyat tomonidan beriladigan imkoniyatlar bilan ham bog'liq. Shu sababli ayollarning muammoli xulqini tahlil qilishda ular qanday ijtimoiy talablar ostida yashayotgani, nizolarni qanday hal qilishi va yordam olish imkoniyatlari ham o'rganilishi lozim.

Tadqiqotlar ayollardagi antisotsial xulqning rivojlanish yo'llari turlicha bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Ayrim hollarda xulqiy muammolar o'smirlik davrida boshlansa, boshqa holatlarda muammoli xulq keyingi hayotiy stresslar va ijtimoiy sharoitlar fonida kuchayishi mumkin. Demak, profilaktika hayotning turli bosqichlaridagi xavf va himoya omillarini hisobga olishi kerak.

Ayollarning xulq-atvorida munosabatlar va ijtimoiy aloqalarning o'rni ham muhim. Oila yoki yaqin guruh bilan aloqalarning buzilishi, ijtimoiy ajralish, doimiy nizolar yoki salbiy guruh ta'siri xulqiy tanlovlarga bosim o'tkazishi mumkin. Ijobiy ijtimoiy aloqalar, ta'lim va kasbiy imkoniyatlar esa himoya qiluvchi resurs bo'lishi mumkin.

Oila shaxsning dastlabki ijtimoiylashuv muhiti bo'lib, unda me'yorlar, mas'uliyat, o'zini boshqarish, nizoni hal etish va boshqalarning ehtiyojini hisobga olish kabi ko'nikmalar shakllanadi. Doimiy nizolar, nazoratning izchil emasligi, emotsional befarqlik yoki qattiq va nomutanosib jazolash usullari ayrim bolalarda xulqiy qiyinchiliklar xavfini oshirishi mumkin. Biroq oiladagi bitta salbiy omilning o'zi kelajakdagi delinkvent xulqni belgilab bermaydi.

Tarbiya uslubida izchillik va tushunarli chegaralarning mavjudligi muhim. Bola yoki o'smir qaysi xatti-harakat qabul qilinishi, qaysi biri nomaqbul ekanini aniq bilsa, xulqni boshqarish osonlashadi. Bunda talabchanlik hurmat va emotsional qo'llab-quvvatlash bilan birga olib borilishi kerak.

Ayollarda keyingi hayot bosqichlarida oilaviy munosabatlarning sifati ham muhim psixologik omil bo'lishi mumkin. Uzoq davom etuvchi nizolar, ijtimoiy izolyatsiya, rollar bo'yicha ziddiyat va qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi stressni kuchaytirishi mumkin. Stressning o'zi delinkvent xulqni keltirib chiqarmaydi, biroq ayrim sharoitlarda xavfli xulqiy strategiyalarga murojaat qilish ehtimolini oshirishi mumkin.Tengdoshlar guruhi shaxsning xulqiy me'yorlarini mustahkamlashi yoki o'zgartirishi mumkin. Ayniqsa o'smirlik davrida guruhga tegishlilik ehtiyoji kuchli bo'lgani sababli tengdoshlarning bahosi xulqiy qarorlarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Delinkvent xulqni qo'llab-quvvatlovchi guruhga kirish ayrim xatti-harakatlarning normaldek qabul qilinishiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy o‘rganish mexanizmi bu yerda alohida ahamiyatga ega. Shaxs guruh a’zolarining xatti-harakatlarini kuzatadi, ularning foyda va oqibatlarini baholaydi hamda guruh tomonidan ma’qullangan xulqni takrorlashi mumkin. Shu sababli profilaktik dasturlarda ijobiy tengdoshlar tarmog‘ini yaratish va konstruktiv faoliyatga jalb etish muhimdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar ham muhim kontekstual omil hisoblanadi. Ta’lim va ish imkoniyatlarining cheklanganligi, barqaror daromadning yo‘qligi va uzoq davom etuvchi stress shaxsning moslashuv resurslarini zaiflashtirishi mumkin.

Delinkvent xulq-atvor bilan bog‘liq individual xususiyatlar orasida impulsivlik, emotsiyalarni boshqarish qiyinligi, past frustratsiyaga chidamlilik va muammoni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarining yetishmasligi kabi ko‘rsatkichlar uchraydi. Biroq bu belgilar mavjudligi shaxs albatta delinkvent xulq ko‘rsatadi degani emas.

Emotsional regulyatsiya mexanizmi alohida e’tiborga loyiq. Kuchli g‘azab, ranjish yoki qo‘rquv paytida shaxsning vaziyatni xolis baholash imkoniyati vaqtincha pasayishi mumkin. Agar muqobil xulq strategiyalari shakllanmagan bo‘lsa, oqibatlari yetarlicha o‘ylanmagan qarorlar qabul qilinishi ehtimoli ortadi.

Ayrim tadqiqotlarda ayol huquqbuzarlardagi psixopatik va boshqa shaxsiy xususiyatlar o‘rganilgan. Bunday xususiyatlarni diagnostik yorliq sifatida ehtiyotkorlik bilan talqin qilish lozim. Baholashda test natijasi bilan bir qatorda suhbat, hayot tarixi va ijtimoiy sharoit ham hisobga olinishi kerak.

Frustratsiya shaxsning muhim ehtiyoji yoki maqsadiga erishish yo‘lida to‘siq paydo bo‘lgan vaziyatni anglatadi. Bunday vaziyatlar hayotning tabiiy qismi bo‘lsa-da, ularga munosabat individual jihatdan farq qiladi. Frustratsiyaga chidamlilik past bo‘lgan shaxsda kuchli emotsional reaksiya paydo bo‘lishi va muammoni tezda hal qilishga qaratilgan nomaqbul strategiyalar tanlanishi mumkin.

Ayollarda emotsional zo‘riqish munosabatlar, oilaviy mas’uliyat, ijtimoiy rollar va boshqa stress manbalari bilan birga kechishi mumkin. Biroq barcha ayollarni bir xil tarzda tavsiflash ilmiy jihatdan noto‘g‘ri. Individual farqlar va konkret vaziyat ustuvor ahamiyatga ega.

Profilaktik ishlarda emotsional savodxonlik, o‘z hislarini nomlash, hissiy qo‘zg‘alishni pasaytirish, muammoni bosqichma-bosqich tahlil qilish va nizoni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim.

Xulqiy qarorlarning shakllanishida shaxsning vaziyatni qanday talqin qilishi muhim. Bir xil hodisa ikki kishida turlicha baholanishi mumkin. Agar shaxs atrofdagilarning harakatlarini doimiy tahdid sifatida qabul qilsa, nizoli vaziyatlarda qarshilik ko‘rsatishga moyillik kuchayishi mumkin. Kognitiv baholashni o‘zgartirish esa muqobil qarashlarni ko‘rish imkonini beradi.

Delinkvent xulqda o‘z xatti-harakatini oqlashga xizmat qiluvchi kognitiv mexanizmlar ham rol o‘ynashi mumkin. Shaxs javobgarlikni boshqa shaxslarga yuklashi yoki oqibatlarni kichraytirib baholashi mumkin. Bunday fikrlash usullari takroriy xulqni mustahkamlash xavfini oshiradi.

Motivatsion nuqtayi nazardan, xulq ortida turli ehtiyojlar yotishi mumkin: moddiy manfaat, guruhga tegishlilik, o‘zini himoya qilish, maqomga erishish, norozilikni ifodalash yoki emotsional zo‘riqishni kamaytirish. Shu sababli korreksion ishda xatti-harakat ortidagi ehtiyoj va motivlarni ham aniqlash kerak.

Ijtimoiy nazorat shaxsning jamiyat me’yorlariga mos xulqini qo‘llab-quvvatlovchi formal va norasmiy mexanizmlar majmuasidir. Oila, ta’lim, mehnat jamoasi va mahalla kabi institutlar shaxsning ijtimoiy aloqalarini mustahkamlashi mumkin.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash stress sharoitida himoya qiluvchi resurs sifatida qaraladi. Ishonchli inson bilan suhbatlashish, amaliy yordam olish, ta’lim yoki ish imkoniyatiga ega bo‘lish va psixologik maslahatdan foydalanish muammoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish ehtimolini oshirishi mumkin.

Profilaktik dasturlar faqat qoidabuzarlik sodir bo‘lgandan keyingi jazolash choralariga tayanmasligi kerak. Erta aniqlash, maslahat, ta’lim, kasbiy yo‘naltirish, oilaviy muloqotni yaxshilash va ijtimoiy resurslarga ulash muhim.

Ayollarda delinkvent xulq-atvorning ijtimoiy kontekstlari. Ayollarning hayot tajribasida oilaviy va ijtimoiy munosabatlar ko‘pincha bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun ayolning delinkvent xulqini tushuntirishda uning oila, ish, ta’lim, do‘stlar va mahalla bilan munosabatlari bir butun tizim sifatida ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy stereotiplar xulqning baholanishiga ta’sir qilishi mumkin. Ayollarga nisbatan kutilmalar yuqori bo‘lgan muhitda bir xil xatti-harakat turlicha baholanishi ehtimoli mavjud. Bu esa huquqbuzarliklarning aniqlanishi, ijtimoiy munosabatlar va yordam olish jarayonlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ayollar delinkventligi bo‘yicha adabiyotlarda genderga xos hayotiy tajribalar va ijtimoiy omillarni hisobga olish zarurligi qayd etiladi. Bu yondashuv ayollarni stereotip asosida baholashdan ko‘ra, ularning individual ehtiyojlari va muhitini aniqroq tushunishga yordam beradi.

Ayollarda delinkvent xulq-atvor shakllanishining kompleks modeli.Yuqoridagi tahlil asosida ayollarda delinkvent xulq-atvorni o‘zaro bog‘langan tizim orqali ifodalash mumkin: ijtimoiy-iqtisodiy sharoit; oila va tengdoshlar muhiti; individual psixologik xususiyatlar; vaziyat omillari; xulqiy tanlov; xulqning ijtimoiy oqibatlari. Ushbu omillar bir-birini kuchaytirishi yoki aksincha, himoya resurslari ta’sirida susayishi mumkin.

Modelda himoya omillari ham mavjud: ijobiy oilaviy munosabatlar, ta’lim va kasbiy istiqbol, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, o‘zini boshqarish ko‘nikmalari, muammolarni konstruktiv hal qilish qobiliyati va jamiyat bilan ijobiy aloqalar.

Konseptual jihatdan modelni quyidagicha ifodalash mumkin:

Ijtimoiy sharoit → shaxsiy tajriba va munosabatlar → emotsional-kognitiv qayta ishlash → motivatsion qaror → xulqiy strategiya → ijtimoiy oqibat.

Har bir bosqichda profilaktik aralashuv imkoniyati mavjud.

Profilaktika va psixologik korreksiya.Ayollarda delinkvent xulq-atvor profilaktikasi uch darajada tashkil etilishi mumkin. Birinchi daraja — universal profilaktika. U huquqiy savodxonlik, emotsional boshqaruv, nizoni konstruktiv hal qilish va ijtimoiy mas'uliyat ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi.

Ikkinchi daraja — selektiv profilaktika. Bunda oilaviy nizolar, ta'lim yoki ishdagi moslashuv qiyinchiliklari, salbiy tengdoshlar ta'siri yoki boshqa xavf omillari yuqori bo'lgan guruhlarga psixologik yordam ko'rsatiladi. Uchinchi daraja muammoli xulq takrorlangan shaxslar bilan individual reabilitatsion va korreksion ishlarni qamrab oladi.

Korreksion dasturda shaxsning aybdorlik hissini kuchaytirish emas, mas'uliyatni anglash va yangi xulq strategiyalarini shakllantirish ustuvor bo'lishi lozim. Kognitiv-xulqiy yondashuv elementlari orqali avtomatik fikrlarni aniqlash, vaziyatni qayta baholash va muqobil xatti-harakatlarni mashq qilish mumkin.

Oilaviy yo'nalishda muloqot sifatini yaxshilash, izchil chegaralarni belgilash, nizolarni konstruktiv hal qilish va qo'llab-quvvatlovchi munosabatlarni kuchaytirish tavsiya etiladi. Ijtimoiy darajada esa ta'lim va bandlik imkoniyatlarini kengaytirish hamda psixologik xizmatlardan foydalanishni yaxshilash muhim.

Ilmiy manbalar tahlili ayollarda delinkvent xulq-atvorni bitta sabab bilan tushuntirish mumkin emasligini ko'rsatadi. Rivojlanish trayektoriyalari haqidagi tadqiqotlar xulqiy muammolarning vaqt bo'yicha turlicha kechishini ko'rsatsa, ayollarning antisotsial xulqini kengroq ijtimoiy kontekstda ko'rish zarurligini ta'kidlovchi ishlar shaxs va muhitning o'zaro ta'siriga e'tibor qaratadi. Ijtimoiy omillar bo'yicha tizimli sharhlar ham muhitning ko'p qirrali rolini ko'rsatadi.

Individual psixologik belgilarni o'rganish muhim bo'lsa-da, ularni deterministik tarzda talqin qilish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Impulsivlik yoki emotsional beqarorlikning mavjudligi qoidabuzarlikning muqarrar natijasi emas. Xuddi shuningdek, oiladagi qiyinchiliklar yoki iqtisodiy muammolar ham barcha ayollarda delinkvent xulqni keltirib chiqarmaydi. Himoya resurslari va ijobiy hayotiy maqsadlar xavfning namoyon bo'lishini cheklashi mumkin.

Ayollarda delinkvent xulq-atvor shakllanishi ko'p omilli va dinamik ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Uning shakllanishida oilaviy munosabatlar, tengdoshlar ta'siri, ijtimoiy nazorat, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, emotsional boshqaruv, frustratsiyaga chidamlilik, kognitiv baholash va motivatsion jarayonlar o'zaro ta'sir qiladi.

Ayollar delinkventligini o'rganishda gender omilini ijtimoiy rollar, kutilmalar va hayotiy tajribalar bilan birgalikda tahlil qilish zarur. Genderga oid umumlashtirishlardan qochish va individual farqlarni hisobga olish ilmiy xolislikning muhim shartidir.

Delinkvent xulqning xavf omillari deterministik sabab sifatida emas, balki muayyan sharoitlarda xulqiy muammolar ehtimolini oshiruvchi omillar sifatida talqin qilinishi lozim. Profilaktika va korreksiyada shaxsning kuchli tomonlarini

faollashtirish, ijobiy ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va emotsional-kognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirish ustuvor yo‘nalish bo‘lishi kerak.

Amaliy Tavsiyalar:

1. Ayollar bilan profilaktik dasturlarni ishlab chiqishda individual, oilaviy va ijtimoiy xavf omillarini birgalikda baholash.
2. Emotsional boshqaruv, frustratsiyaga chidamlilik va nizolarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi treninglarni joriy etish.
3. Ijobiy tengdoshlar tarmog‘ini shakllantirish va mazmunli ijtimoiy faoliyatlarga jalb etish.
4. Oilalarda izchil talab, hurmatga asoslangan muloqot va ijobiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish.
5. Ta’lim va bandlik imkoniyatlarini kengaytirish orqali ijtimoiy integratsiyani qo‘llab-quvvatlash.
6. Psixologik baholashda test natijalarini suhbat, kuzatish va ijtimoiy muhit ma’lumotlari bilan kompleks tahlil qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Javdani S., Sadeh N., Verona E. Expanding our lens: Female pathways to antisocial behavior in adolescence and adulthood. *Clinical Psychology Review*. 2011. Vol. 31, No. 8. P. 1324–1348. DOI: 10.1016/j.cpr.2011.09.002.
2. Fontaine N., Carbonneau R., Vitaro F., Barker E.D., Tremblay R.E. Research review: A critical review of studies on the developmental trajectories of antisocial behavior in females. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2009. Vol. 50, No. 4. P. 363–382. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2008.01949.x.
3. Ang L.H., Mat Saat G. Sociological factors of women criminality: A systematic review. *Geografia-Malaysian Journal of Society and Space*. 2024.
4. Edwards B.G., Carre J.R., Kiehl K.A. A review of psychopathy and Cluster B personality traits and their neural correlates in female offenders. *Biological Psychology*. 2019. Vol. 148. Article 107740. DOI: 10.1016/j.biopsycho.2019.107740.
5. Cale E.M., Lilienfeld S.O. Sex differences in psychopathy and antisocial personality disorder: A review and integration. *Clinical Psychology Review*. 2002. Vol. 22, No. 8. P. 1179–1207. DOI: 10.1016/S0272-7358(01)00125-8.
6. Hoyt S., Scherer D.G. Female juvenile delinquency: misunderstood by the juvenile justice system, neglected by social science. *Law and Human Behavior*. 1998. Vol. 22, No. 1. P. 81–107. DOI: 10.1023/A:1025728822468.
7. Calhoun G., Jurgens J., Chen F. The neophyte female delinquent: a review of the literature. *Adolescence*. 1993. Vol. 28, No. 110. P. 461–471.
8. Nicholls T.L., Ogloff J.R.P., Douglas K.S. Psychopathy in women: a review of its clinical usefulness for assessing risk for aggression and criminality. *Behavioral Sciences & the Law*. 2005. Vol. 23, No. 6. P. 779–802. DOI: 10.1002/bsl.678.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 82.09(470+575):82-2

Ходжаева Алёна Ботировна,
преподаватель русского языка и литературы
Университета экономики и педагогики

КАТЕГОРИИ «КОМИЧЕСКОЕ» И «ТРАГИКОМИЧЕСКОЕ» В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация. В статье анализируются изучение специфики комического и трагикомического в русской и узбекской драматургии второй половины XX века. Комическое и трагикомическое в русской и узбекской драматургии, позволило выявить основные закономерности художественного функционирования данных категорий, мы смогли определить их жанровые, идейно-эстетические и национально-культурные особенности. Комическое и трагикомическое являются важнейшими категориями художественного осмысления действительности. Они отражают сложность человеческого существования, позволяют раскрывать противоречия личности и общества, выявлять нравственные проблемы эпохи. Комическое и трагикомическое в русской и узбекской драматургии представляет собой сложное эстетическое явление, объединяющее универсальные художественные закономерности и национальное своеобразие.

Ключевые слова: комическое, трагикомическое, трагикомедия, драматургия, русская литература, узбекская литература, юмор, ирония, сатира.

RUS VA O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA “KOMIKLIK” VA “TRAGIKOMIKLIK” KATEGORIYALARINING TADQIQI

Annotatsiya. Maqolada XX asrning ikkinchi yarmidagi rus va o‘zbek dramaturgiyasida komiklik va tragikomiklik xususiyatlarini o‘rganish masalalari tahlil qilinadi. Rus va o‘zbek dramaturgiyasidagi komik va tragikomik hodisalarni tadqiq etish ushbu kategoriyalarning badiiy faoliyat ko‘rsatishidagi asosiy qonuniyatlarni aniqlash, ularning janriy, g‘oyaviy-estetik hamda milliy-madaniy xususiyatlarini belgilash imkonini berdi. Komiklik va tragikomiklik voqelikni badiiy anglashning muhim kategoriyalaridan hisoblanadi. Ular inson mavjudligining murakkabligini aks ettiradi, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatlarni ochib berishga, davrning axloqiy muammolarini aniqlashga xizmat qiladi. Rus va o‘zbek dramaturgiyasidagi komiklik va tragikomiklik universal badiiy qonuniyatlar hamda milliy o‘ziga xoslikni birlashtiruvchi murakkab estetik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: komiklik, tragikomiklik, tragikomediya, dramaturgiya, rus adabiyoti, o‘zbek adabiyoti, yumor, ironiya, satira.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

THE STUDY OF THE CATIGORIES OF THE COMIK AND THE TRAGICOMIK IN RUSSIAN AND UZBEK LITERARY CRIICISM

Abstract. The article analyzes the study of the specific features of the comic and the tragicomic in Russian and Uzbek drama of the second half of the twentieth century. The study of comic and tragicomic phenomena in Russian and Uzbek dramaturgy made it possible to identify the main patterns of artistic functioning of these categories and to determine their genre, ideological-aesthetic, and national-cultural features. The comic and the tragicomic are among the most important categories of artistic interpretation of reality. They reflect the complexity of human existence, reveal contradictions between the individual and society, and help identify the moral problems of an era. The comic and the tragicomic in Russian and Uzbek dramaturgy represent a complex aesthetic phenomenon that combines universal artistic principles with national originality.

Keywords: the comic, the tragicomic, tragicomedy, dramaturgy, Russian literature, Uzbek literature, humor, irony, satire.

Введение. Комическое и трагикомическое как эстетические категории занимают важное место в современных литературоведческих исследованиях. Их специфика определяется способностью художественного произведения отражать противоречия действительности и выражать эмоционально-оценочное отношение человека к окружающему миру. Получая литературную форму, комическое становится особым способом художественного освоения действительности, при котором выявляются несоответствия между реальным и должным, внешним и внутренним, ожиданием и результатом, формой и содержанием [3; 5].

При этом смех в художественном произведении не сводится исключительно к развлекательной функции. Он способен выполнять эстетическую, критическую, воспитательную и философскую функции, раскрывать социальные противоречия, особенности человеческого характера и нравственные проблемы общества [1; 3; 5].

Особое значение категория комического приобретает в драматургии, поскольку драматическое произведение раскрывает характеры преимущественно посредством действия, конфликта, диалога и сценического поведения. Комизм здесь создаётся не только содержанием произведения, но и речевыми особенностями персонажей, особенностями композиции, сценическими ситуациями, контрастом между словами и поступками героев.

Во второй половине XX века социальные и исторические изменения, переосмысление роли личности в обществе и развитие новых эстетических принципов обусловили усложнение художественной природы комического. В драматургии юмористические, иронические и сатирические элементы всё

чаще соединяются с трагическим восприятием действительности, формируя особый тип художественного мышления — трагикомический [9; 20].

Трагикомическое позволяет показать противоречивость человеческого существования, при котором смешное и трагическое могут сосуществовать в одной жизненной ситуации. В отличие от традиционной комедии, где конфликт, как правило, получает разрешение, трагикомедия подчёркивает неоднозначность человеческой судьбы и сложность морального выбора [20].

В русской и узбекской драматургии второй половины XX века комическое и трагикомическое приобретают национально своеобразные формы, сохраняя при этом общие типологические признаки. В русской драматургии усиливается психологическая и философская направленность комического, тогда как в узбекской литературе значительную роль продолжают играть традиции народной комедии, хажва и сатиры.

В этой связи теоретическое осмысление категорий комического и трагикомического является необходимой предпосылкой для анализа драматургии Г. Горина, А. Вампилова, С. Ахмада и Ш. Бошбекова.

Обзор литературы. История изучения комического восходит к античной эстетической мысли. Одно из первых систематизированных представлений о природе комического связано с эстетикой Аристотеля, который рассматривал его через изображение определённого человеческого недостатка, не вызывающего страдания. Таким образом, комическое связывалось с изображением несовершенства, которое не достигает степени трагического [10].

В последующие исторические периоды представления о комическом существенно расширились. В эпоху Просвещения оно рассматривалось прежде всего как средство общественной критики и исправления человеческих недостатков. В этот период особое значение приобрела сатира как форма художественного осмысления социальных и нравственных пороков.

В немецкой классической эстетике проблема комического получила философское обоснование. Исследователи связывали комизм с противоречием между понятием и действительностью, ожиданием и результатом, идеалом и его практическим воплощением [10; 11].

Особое место в истории изучения комического занимает русская литературная традиция. Творчество Н.В. Гоголя, М.Е. Салтыкова-Щедрина и А.П. Чехова показало, что смех может выполнять не только сатирическую и критическую, но и глубокую психологическую и философскую функцию. Комическое в русской литературе нередко оказывается тесно связано с серьёзным и трагическим содержанием [3; 5].

В XX веке теория комического получила дальнейшее развитие в трудах М.М. Бахтина, В.Я. Проппа, Ю.Б. Борева, А.З. Вулиса, М.С. Кагана и других исследователей [1; 3; 5; 8; 10]. М.М. Бахтин исследовал народную смеховую

культуру и её роль в истории литературы, показав социальную и культурную природу смеха [1; 2]. В.Я. Пропп подробно рассматривал механизмы возникновения комического и различные формы смеха [5]. Ю.Б. Борев определял комическое как самостоятельную эстетическую категорию и анализировал его основные формы и функции [3; 4].

Психологические и лингвистические аспекты юмора получили развитие в зарубежных исследованиях. В. Раскин исследовал семантические механизмы юмора [14], С. Аттардо систематизировал основные лингвистические теории юмора [15], а Р.А. Мартин рассмотрел психологическую природу юмора в рамках интегративного подхода [16]. Философские аспекты юмора исследовал С. Кричли [17].

Проблема трагикомического связана с исследованием взаимодействия комического и трагического начал в художественном произведении. Трагикомическое позволяет представить человеческое существование как противоречивое единство смешного и трагического, повседневного и экзистенциального [20].

Методология исследования. Методологическую основу исследования составили историко-литературный, сравнительно-типологический, структурно-функциональный и герменевтический методы.

Историко-литературный метод использовался для выявления основных этапов формирования представлений о комическом и трагикомическом в эстетике и литературоведении. Сравнительно-типологический метод позволил сопоставить особенности комического в русской и узбекской драматургии, определить их общие и национально специфические признаки.

С помощью структурно-функционального метода были рассмотрены основные формы комического — юмор, сатира, ирония, сарказм и гротеск, а также их эстетические функции в художественном произведении [3; 5; 8].

Герменевтический метод применялся для интерпретации художественных ситуаций, образов и конфликтов, в которых комическое взаимодействует с трагическим. В качестве материала исследования использованы теоретические труды по эстетике и литературоведению, а также произведения русской и узбекской драматургии второй половины XX века.

Комическое как эстетическая категория: сущность и функции. Комическое является одной из значимых эстетических категорий, связанной с человеческой способностью воспринимать и оценивать противоречия действительности посредством смеха. В художественном произведении комическое не просто воспроизводит смешные ситуации, а преобразует их в эстетически значимые образы и конфликты [3; 5].

Основой комического чаще всего выступает несоответствие. Оно может проявляться между внешним и внутренним, формой и содержанием, ожиданием и действительностью, идеалом и его практическим воплощением.

Именно выявление такого несоответствия создаёт возможность возникновения комического эффекта.

Однако далеко не всякая забавная ситуация обладает эстетической значимостью. Художественный комизм возникает в результате авторской организации материала и использования определённых художественных средств. В литературе смех становится способом познания действительности, поскольку через него раскрываются характеры персонажей, особенности социальных отношений и нравственные противоречия [3; 5].

В драматургии комическое реализуется прежде всего посредством действия и диалога. Особенности речи персонажей, характер их поведения, столкновение различных жизненных позиций, контраст между словами и поступками создают комическую ситуацию.

Основные функции комического

Комическое в художественном произведении выполняет несколько взаимосвязанных функций.

Эстетическая функция заключается в художественном преобразовании действительности посредством смеха. Автор выделяет определённые черты характера, ситуации или социальные явления и придаёт им особую художественную выразительность [3; 4].

Критическая функция связана с выявлением и осмыслением человеческих недостатков, социальных противоречий и нравственных пороков. Наиболее ярко она проявляется в сатире. Русская литература XIX века представлена значительным количеством произведений, в которых смех используется как средство социальной критики [3; 5].

Воспитательная функция заключается в воздействии комического на читателя или зрителя. Высмеивая определённые человеческие качества и социальные явления, художественное произведение побуждает человека критически оценивать собственное поведение и окружающую действительность.

Философская функция проявляется в способности комического раскрывать глубокие противоречия человеческого существования. Особенно характерна эта функция для трагикомедии, где смех становится средством осмысления жизни, смерти, выбора, ответственности и судьбы [17; 20].

В драматургии Г. Горина, А. Вампилова, С. Ахмада и Ш. Бошбекова комическое нередко выходит за пределы непосредственного развлечения. За внешне смешными ситуациями скрываются серьёзные социальные, нравственные и психологические проблемы.

Основные формы комического

В литературоведении выделяются такие основные формы комического, как юмор, сатира, ирония, сарказм и гротеск [3; 5; 8].

Юмор является наиболее мягкой формой комического. Он основан на доброжелательном отношении к человеческим слабостям и недостаткам.

Юмор позволяет одновременно показать несовершенство героя и сохранить к нему человеческое понимание.

Сатира представляет собой более острую форму комического. Её основная задача заключается в критическом осмыслении и обличении социальных, нравственных и политических явлений. Сатирическое изображение часто основывается на гиперболе, контрасте, иронии и преувеличении [3; 5].

Ирония строится на несоответствии между буквальным значением высказывания и его подразумеваемым смыслом. Она позволяет раскрыть сложность человеческих отношений и неоднозначность жизненных ситуаций.

Сарказм характеризуется особой остротой и резкостью иронического высказывания. Он направлен на более жёсткое осмысление и осуждение определённых явлений или человеческих качеств.

Гротеск основан на сочетании реального и фантастического, естественного и условного, правдоподобного и преувеличенного. Посредством гротеска автор получает возможность усилить противоречия действительности и создать особый тип художественного мира [3; 8].

Трагикомическое как эстетическая категория. Трагикомическое представляет собой сложное взаимодействие трагического и комического начал. В нём смешное и серьёзное не исключают друг друга, а образуют единое художественное целое. Такая форма позволяет показать неоднозначность человеческой судьбы и противоречивость жизненных обстоятельств [20].

В трагикомическом произведении герой может одновременно вызывать улыбку и сострадание. Комическая ситуация способна постепенно раскрывать трагическую сущность происходящего, а трагическое обстоятельство, в свою очередь, может приобретать оттенок иронии или абсурда.

Особенно активно трагикомическое развивается в драматургии XX века. Социальные потрясения, изменение традиционных ценностей, кризис привычных представлений о человеке и обществе способствовали появлению произведений, в которых однозначное противопоставление комического и трагического становится невозможным [9; 20].

Трагикомическое тем самым отражает двойственность человеческого существования. Оно показывает человека как существо, способное сохранять достоинство и ироническое отношение к действительности даже в сложных обстоятельствах, но одновременно сталкивающееся с ограниченностью собственных возможностей.

Комическое и трагикомическое в русской и узбекской драматургии. Во второй половине XX века русская драматургия характеризуется усилением психологической и философской составляющих комического. В произведениях Г. Горина и А. Вампилова комическая ситуация нередко становится способом раскрытия внутренних противоречий личности.

Повседневные обстоятельства приобретают более глубокий смысл, а смех начинает соседствовать с грустью, тревогой и трагическим осмыслением жизни [9].

В узбекской драматургии комическое опирается на богатые традиции народного юмора, хажва и сатиры. В творчестве С. Ахмада и Ш. Бошбекова комизм используется для изображения человеческих характеров, социальных противоречий, бытовых ситуаций и изменений в общественном сознании.

Одной из характерных особенностей узбекской драматургии становится столкновение традиционных представлений с изменяющимися социальными условиями. Различия между поколениями, трансформация нравственных ориентиров и изменение общественных отношений создают ситуации, в которых комическое постепенно приобретает более серьёзный смысл.

Таким образом, русская и узбекская драматургия имеют общую типологическую основу в использовании комического, однако формы его художественного выражения определяются национальными литературными традициями. В русской драматургии более заметна психологическая и философская направленность, тогда как в узбекской значительную роль сохраняют народно-комедийные и сатирические традиции.

Результаты и обсуждение. Проведённый анализ показывает, что комическое следует рассматривать не только как способ вызвать смех, но и как сложную эстетическую категорию, посредством которой художественная литература исследует противоречия действительности. Комизм возникает на основе несоответствия, однако его конкретное содержание определяется культурным, историческим и социальным контекстом [1; 3; 5].

Сравнение русской и узбекской драматургии позволяет выделить как общие, так и национально специфические особенности комического. Общим является использование смеха для раскрытия человеческих недостатков, социальных противоречий и нравственных проблем. Национальное своеобразие проявляется в характере комических образов, особенностях языка, традициях народного юмора и способах организации драматического конфликта.

Особое значение имеет тенденция к взаимодействию комического и трагического. Во второй половине XX века комическое всё чаще выходит за пределы традиционной комедийности и становится средством философского осмысления человеческого существования. Именно на этой основе формируется трагикомическое мировосприятие.

Трагикомическое позволяет отказаться от однозначной оценки изображаемых событий. Герой может одновременно восприниматься как смешной и трагический, сильный и слабый, виновный и заслуживающий сочувствия. Такая неоднозначность усиливает психологическую и философскую глубину драматического произведения [20].

Таким образом, комическое в русской и узбекской драматургии второй половины XX века выполняет не только эстетическую и развлекательную, но и критическую, воспитательную и философскую функции. Его взаимодействие с трагическим началом способствует формированию сложной художественной картины мира.

Заключение. Комическое и трагикомическое представляют собой важные категории эстетики и литературоведения, позволяющие исследовать сложные формы художественного отражения действительности. Основой комического является выявление различных видов несоответствия и противоречия, которые в художественном произведении получают эстетическое осмысление.

Историческое развитие теории комического показывает постепенный переход от понимания смеха как простого изображения человеческого несовершенства к его осмыслению как сложного средства социального, психологического и философского познания [3; 5; 10].

В литературе комическое реализуется в различных формах — юморе, сатире, иронии, сарказме и гротеске. Каждая из них обладает собственными художественными возможностями и выполняет определённые функции. Особое место занимает трагикомическое, в котором комическое и трагическое образуют сложное эстетическое единство.

Сопоставление русской и узбекской драматургии показывает, что при наличии общих закономерностей комического его художественное воплощение определяется национальными литературными традициями. В русской драматургии второй половины XX века комическое преимущественно развивается в тесной связи с психологической и философской проблематикой, тогда как в узбекской драматургии важную роль сохраняют традиции народного юмора, хажва и сатиры.

В творчестве Г. Горина, А. Вампилова, С. Ахмада и Ш. Бошбекова комическое выступает не только средством создания комического эффекта, но и способом раскрытия внутренних противоречий человека, социальных проблем и нравственных конфликтов. Это позволяет рассматривать комическое и трагикомическое как важные инструменты художественного познания человека и действительности.

Список использованной литературы:

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — Москва: Художественная литература, 1975.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. — Москва: Художественная литература, 1990.
3. Борев Ю.Б. Комическое. — Москва: Искусство, 1970.
4. Борев Ю.Б. Эстетика. Теория литературы. — Москва: АСТ, 2005.
5. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. — Москва: Лабиринт, 1999.

6. Лихачёв Д.С., Панченко А.М. Смеховой мир Древней Руси. — Москва: Наука, 1976.
7. Лук А.Н. Юмор, остроумие, творчество. — Москва: Искусство, 1977.
8. Вулис А.З. Метаморфозы комического. — Москва: Искусство, 1976.
9. Громова М.И. Русская драматургия конца XX – начала XXI века. — Москва: Флинта, 2010.
10. Каган М.С. Эстетика как философская наука. — Санкт-Петербург: Петрополис, 1997.
11. Лосев А.Ф. История эстетических категорий. — Москва: Искусство, 1995.
12. Выготский Л.С. Психология искусства. — Москва: Искусство, 1986.
13. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. — Москва: Республика, 1997.
14. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor. — Dordrecht: Reidel, 1985.
15. Attardo S. Linguistic Theories of Humor. — Berlin: Mouton de Gruyter, 1994.
16. Martin R.A. The Psychology of Humor: An Integrative Approach. — Burlington: Elsevier, 2007.
17. Critchley S. On Humour. — London: Routledge, 2002.
18. Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. — Москва: Флинта, 2015.
19. Чернец Л.В., Хализев В.Е. Теория литературы. — Москва: Академия, 2012.
20. Фадеева Н.И. Трагикомедия: теория жанра. — Москва, 1996.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK-37.013.46

Turaboyev Azamat Maxamadullayevich,
University of Business and Science
"Pedagogika va psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi

TRANSFORMATSIYA YONDASHUVI ASOSIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARIDA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada transformatsiya yondashuvi negizida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida milliy o'zlikni anglashni rivojlantirish mexanizmlarining ilmiy-nazariy hamda metodologik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda transformativ ta'lim konsepsiyasining asosiy tamoyillari, uning shaxs kamoloti, kasbiy o'zini identifikatsiya qilish va milliy qadriyatlarni ongli ravishda o'zlashtirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Xorijiy hamda mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari qiyosiy tahlil qilinib, milliy o'zlikni anglashning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi pedagogik omillar aniqlangan va ularni transformatsiya yondashuvi asosida takomillashtirishning ilmiy asoslari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: transformatsiya yondashuvi, milliy o'zlikni anglash, milliy identiklik, pedagogik mexanizmlar, refleksiv tafakkur, tanqidiy fikrlash, kasbiy identiklik, milliy qadriyatlar, kasbiy kompetentlik, innovatsion pedagogik texnologiyalar, oliy ta'lim, shaxs kamoloti, ma'naviy-axloqiy rivojlanish.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ТРАНСФОРМАЦИОННОГО ПОДХОДА

Аннотация. В статье изложены научно-теоретические и методологические основы механизмов формирования национального самосознания у будущих учителей начальных классов, опирающиеся на трансформационный подход. В исследовании раскрываются ключевые принципы концепции трансформационного образования и подчеркивается ее значимость для личностного развития, профессионального самоопределения и осознанного усвоения национальных ценностей. На основе сравнительного анализа взглядов зарубежных и отечественных ученых выявлены педагогические факторы, влияющие на формирование национального самосознания, и представлено научное обоснование их совершенствования с применением трансформационного подхода.

Ключевые слова: трансформационный подход, национальное самосознание, национальная идентичность, педагогические механизмы,

рефлексивное мышление, критическое мышление, профессиональная идентичность, национальные ценности, профессиональная компетентность, инновационные педагогические технологии, высшее образование, личностное развитие, духовно-нравственное развитие.

IMPROVING MECHANISMS FOR FOSTERING NATIONAL SELF-AWARENESS IN PROSPECTIVE PRIMARY SCHOOL TEACHERS BASED ON A TRANSFORMATIONAL APPROACH

Abstract. This article outlines the scientific-theoretical and methodological foundations of mechanisms for developing national self-awareness in prospective primary school teachers, grounded in a transformational approach. The study elucidates the core principles of the transformative education concept and highlights its significance for personal development, professional self-identification, and the conscious internalization of national values. Through a comparative analysis of the views of both foreign and domestic scholars, the study identifies the pedagogical factors influencing the formation of national self-awareness and presents the scientific basis for enhancing these factors using a transformational approach.

Keywords: transformational approach, national self-awareness, national identity, pedagogical mechanisms, reflective thinking, critical thinking, professional identity, national values, professional competence, innovative pedagogical technologies, higher education, personal development, spiritual-moral development.

Kirish. Bugungi kunda globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, raqamli texnologiyalarning ta'lim va ijtimoiy hayotning barcha sohalariga chuqur kirib borishi, sun'iy intellekt imkoniyatlarining kengayishi hamda turli madaniyatlar o‘rtasidagi aloqalarning kuchayishi shaxsning milliy o‘zligini anglash masalasiga bo‘lgan ilmiy qiziqishni yanada oshirmoqda. Bunday sharoitda yosh avlodda milliy qadriyatlarga hurmat, tarixiy xotira, madaniy merosga daxldorlik, Vatanga sadoqat va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. Mazkur jarayonda pedagog shaxsining o‘rni alohida bo‘lib, ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va milliy o‘zligini anglashi uning o‘quvchilar bilan olib boradigan tarbiyaviy faoliyatiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

Boshlang‘ich ta'lim davrida bolaning ona tili, milliy tarix, urf-odat, an'ana va qadriyatlarga munosabati shakllana boshlaydi. Shu bois bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida ularning kasbiy bilim va ko‘nikmalari bilan bir qatorda, milliy o‘zlikni anglash darajasini rivojlantirish, milliy qadriyatlarga ongli munosabatini shakllantirish hamda ushbu qadriyatlarni zamonaviy ta'lim mazmuni bilan uyg‘unlashtira olish qobiliyatini rivojlantirish zarur. Bu vazifa an'anaviy tarbiyaviy ta'sir vositalari bilangina cheklanib qolmasdan, shaxsning

mavjud qarashlari, tajribasi va qadriyatlarini qayta ko‘rib chiqishiga imkon beruvchi zamonaviy pedagogik yondashuvlarni talab qiladi.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari ham mazkur masalaning dolzarbligini yanada kuchaytirmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmonida oliy ta’lim sifatini oshirish, kompetensiyaviy yondashuvni keng joriy etish va innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishni takomillashtirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonda esa inson kapitalini rivojlantirish, ma’naviy barkamol avlodni tarbiyalash, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF–21-son “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish, inson kapitalini rivojlantirish, yoshlarning intellektual va ma’naviy salohiyatini yuksaltirish hamda zamonaviy kompetensiyalarga ega kadrlar tayyorlash muhim yo‘nalishlar sifatida belgilangan. 2021-yil 26-martdagi PQ–5040-son “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qaror esa yoshlarning milliy o‘zligini anglashini rivojlantirish, milliy qadriyatlarni mustahkamlash va ma’naviy tarbiya samaradorligini oshirishga qaratilgan vazifalarni belgilab bergan.

Mazkur normativ-huquqiy asoslar bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularda milliy o‘zlikni anglash, tarixiy-madaniy merosga hurmat, Vatanga sadoqat, fuqarolik mas’uliyati va ma’naviy yetuklik kabi sifatlarni shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu jihatdan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmlarini izlash bugungi pedagogika fanining dolzarb masalalaridan biridir.

Mazkur muammoni hal etishda transformatsiya yondashuvi alohida imkoniyatlarga ega. Transformatsiya shaxsning mavjud bilimlari, tajribasi, qarashlari va qadriyatlarini tanqidiy-refleksiv jihatdan qayta ko‘rib chiqishi, yangi tajribalarni o‘zlashtirishi va buning natijasida dunyoqarashi hamda faoliyatida sifat o‘zgarishlari yuzaga kelishi bilan tavsiflanadi. Shunday ekan, milliy o‘zlikni anglashni ham tayyor bilimlar majmui sifatida emas, balki shaxsning o‘z tajribasi va ijtimoiy-madaniy muhit bilan o‘zaro munosabati davomida shakllanib boradigan dinamik jarayon sifatida qarash maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning maqsadi, obyekti va predmeti. Tadqiqotning asosiy maqsadi transformatsiya yondashuvi asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirishning pedagogik asoslarini aniqlash, mazmuni va mexanizmlarini takomillashtirish hamda uning samaradorligini ta’minlovchi pedagogik shart-sharoitlarni asoslashdan iborat.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy pedagogik ta'lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayoni belgilandi. Tadqiqot predmeti esa transformatsiya yondashuvi asosida milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirishning mazmuni, metodlari, shakllari, pedagogik vositalari, shart-sharoitlari hamda baholash mezonlarini qamrab oladi.

Belgilangan maqsadga muvofiq, avvalo transformatsiya yondashuvi va milliy o‘zlikni anglash tushunchalarining mazmun-mohiyatini aniqlashtirish, ularning o‘zaro aloqadorligini nazariy jihatdan asoslash, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirishning mavjud pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish hamda mazkur jarayonning mazmuni, metodlari va pedagogik shart-sharoitlarini ishlab chiqish vazifalari belgilandi. Shuningdek, milliy o‘zlikni anglashning rivojlanganlik darajasini aniqlash mezonlari va indikatorlarini belgilash, taklif etilayotgan yondashuvning samaradorligini tajriba-sinov asosida tekshirish hamda oliy ta'lim amaliyoti uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish ham tadqiqot vazifalari tarkibiga kiritildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, aksiologik, faoliyatga yo‘naltirilgan, refleksiv va transformatsion yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi tashkil etadi. Tizimli yondashuv milliy o‘zlikni anglashni alohida sifat emas, balki bir-biri bilan uzviy bog‘langan bilim, qadriyat, munosabat, refleksiya va faoliyat komponentlaridan tarkib topgan yaxlit hodisa sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv talabaning individual tajribasi, ehtiyojlari, qiziqishlari va shaxsiy qarashlarini hisobga olishni nazarda tutsa, kompetensiyaviy yondashuv milliy o‘zlikni anglashni amaliy faoliyat, kasbiy mas'uliyat va ijtimoiy faollik bilan bog‘lash imkonini beradi.

Aksiologik yondashuv milliy va umuminsoniy qadriyatlarning shaxs hayotidagi o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi. Refleksiv yondashuv esa talabaning o‘z qarashlari, tajribasi, qadriyatlari va kasbiy pozitsiyasini mustaqil tahlil qilishi hamda zarur hollarda qayta baholashiga imkon yaratadi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv milliy o‘zlikni anglashning real pedagogik va ijtimoiy faoliyatda namoyon bo‘lishini nazarda tutadi. Ushbu yondashuvlar transformatsiya yondashuvi bilan uyg‘unlashtirilganda, talabaning mavjud qarashlarini tanqidiy ko‘rib chiqishi, yangi bilim va tajribalarni o‘zlashtirishi hamda milliy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini shaxsiy e'tiqod darajasida qayta shakllantirishi uchun pedagogik imkoniyat yaratiladi.

Tadqiqotda nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Ilmiy adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish va modellashtirish nazariy metodlar sifatida qo‘llanildi. Empirik bosqichda pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, intervyu, ekspert baholash, o‘z-o‘zini baholash, refleksiv topshiriqlar, portfolio tahlili va pedagogik tajriba-sinov metodlaridan foydalanish ko‘zda tutildi. Olingan natijalarni qiyosiy tahlil qilishda miqdoriy ko‘rsatkichlardan, zarur hollarda esa matematik-statistik qayta ishlash usullaridan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Transformatsiya yondashuvining nazariy asoslari Jack Mezirowning transformativ ta'lim konsepsiyasi bilan bevosita bog'liq. Olim ta'lim jarayonida shaxsning mavjud qarashlari va ma'no sxemalarini tanqidiy refleksiya orqali qayta ko'rib chiqishi natijasida yangi dunyoqarash shakllanishini asoslagan. Uning qarashlarida shaxsiy tajribani qayta talqin qilish, tanqidiy fikrlash, muloqot va refleksiya transformatsiyaning muhim omillari sifatida namoyon bo'ladi [8].

Patricia Cranton ushbu g'oyalarni ta'lim amaliyoti bilan bog'lab, transformativ ta'limda o'qituvchi va ta'lim oluvchining refleksiv faoliyati, mustaqil fikrlashi hamda kasbiy identikligiga e'tibor qaratadi [9]. Bu qarashlar bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda kasbiy bilimlar bilan bir qatorda, ularning pedagogik pozitsiyasi va qadriyatlar tizimini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Knud Illerisning tadqiqotlarida esa shaxsning bilim, hissiy tajriba va ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda rivojlanishi, identiklikning dinamik xususiyati va ta'lim jarayonidagi transformatsion o'zgarishlar tahlil qilingan [10]. Ushbu qarashlar milliy o'zlikni anglashni ham shaxsning ijtimoiy-madaniy tajribasi bilan bog'liq holda rivojlanadigan dinamik jarayon sifatida o'rganish imkonini beradi.

Benedict Andersonning milliy identiklik haqidagi qarashlari ham tadqiqot uchun muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Uning konsepsiyasida milliy hamjamiyat umumiy tarixiy xotira, til, madaniyat va ijtimoiy tasavvurlar bilan bog'liq holda shakllanadi. Shu ma'noda milliy o'zlikni anglash shaxsning o'zini muayyan tarixiy va madaniy makon bilan bog'liq holda idrok etishi, uning qadriyatlarini anglash va mazkur qadriyatlarga nisbatan shaxsiy munosabat shakllantirishi bilan tavsiflanadi.

Mahalliy tadqiqotlarda esa milliy tarbiya, ma'naviy-axloqiy kamolot, shaxs rivoji, pedagogik kompetensiya va bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash masalalari keng yoritilgan. Q. Hoshimov, R. Mavlonova, B. Xodjayev, N. Egamberdiyeva, M. Ochilov, O. Musurmonova va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, milliy tarbiya hamda pedagogik kompetentlikning mazmuni va shakllanish shartlari tadqiq etilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarda transformativ ta'lim, refleksiya, identiklik va shaxsning ichki o'zgarishlari masalalari yetarlicha keng o'rganilgan bo'lsa, mahalliy tadqiqotlarda milliy tarbiya, ma'naviy qadriyatlar va pedagogik kadrlar tayyorlash muammolariga ustuvor ahamiyat berilgan. Biroq ushbu ikki yo'nalishni, ya'ni transformatsion ta'lim imkoniyatlari bilan milliy o'zlikni anglash jarayonini bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash kontekstida yagona pedagogik tizim sifatida birlashtirish masalasi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ayniqsa, mazkur jarayonning pedagogik mexanizmlari, rivojlanish mezonlari va amaliy metodik ta'minotini ishlab chiqish ilmiy jihatdan dolzarb bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotning asosiy mazmuni. Tadqiqotda milliy o‘zlikni anglash bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining shaxsiy va kasbiy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida qaraladi. Uning mazmuni milliy tarix va madaniyatga oid bilimlarni egallash bilangina cheklanmaydi. Mazkur jarayonda shaxsning milliy qadriyatlarga munosabati, tarixiy-madaniy merosga daxldorlik hissi, o‘zining milliy va kasbiy identikligini anglash, tanqidiy fikrlash, refleksiya hamda milliy qadriyatlarni pedagogik faoliyatda namoyon eta olish qobiliyati ham muhim o‘rin tutadi.

Shu asosda milliy o‘zlikni anglashning kognitiv, aksiologik, emotsional-motivatsion, refleksiv va faoliyatga doir jihatlari o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinadi. Kognitiv jihat milliy tarix, til, madaniyat va qadriyatlar haqidagi bilimlarni; aksiologik jihat mazkur qadriyatlarga ongli munosabatni; emotsional-motivatsion jihat milliy-madaniy merosga daxldorlik va Vatanga sadoqat tuyg‘ularini; refleksiv jihat shaxsning o‘z qarashlari va tajribasini tahlil qilish qobiliyatini; faoliyatga doir jihat esa milliy qadriyatlarni amaliy pedagogik faoliyatda namoyon eta olishni ifodalaydi.

Transformatsiya jarayoni ushbu komponentlarning oddiy yig‘indisi emas, balki ularning o‘zaro ta’siri natijasida shaxsning qarashlari va pedagogik pozitsiyasida sifat o‘zgarishlari yuzaga kelishini nazarda tutadi. Bunda talabaning avvalgi tasavvurlari aniqlanadi, muammoli vaziyatlar orqali ular qayta ko‘rib chiqiladi, yangi bilim va tajribalar bilan boyitiladi hamda refleksiya orqali shaxsiy xulosalarga aylantiriladi. Natijada milliy qadriyatlarga munosabat tashqi talab darajasidan ichki e’tiqod va amaliy pedagogik pozitsiya darajasiga ko‘tariladi.

Mazkur jarayonda suhbat, munozara, muammoli vaziyatlar tahlili, pedagogik keyslar, loyiha ishlari, tarixiy-madaniy obyektlarga oid tadqiqot topshiriqlari, portfolio, refleksiv kundaliklar va ijodiy topshiriqlardan foydalanish samarali natija berishi mumkin. Muhimi, qo‘llaniladigan metodlar talabani tayyor xulosani qabul qilishga emas, balki mustaqil fikrlash, taqqoslash, dalillash, o‘z pozitsiyasini asoslash va o‘z faoliyatini baholashga yo‘naltirishi lozim.

Ilmiy yangilik va amaliy natijalar. Tadqiqotning ilmiy yangiligi transformatsiya yondashuvining imkoniyatlarini milliy o‘zlikni anglash jarayoni bilan bog‘lash, ushbu jarayonning pedagogik mazmuni va tarkibiy komponentlarini aniqlash, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining milliy o‘zligini anglashini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik model va metodik ta’minotni ishlab chiqish bilan belgilanadi. Shuningdek, milliy o‘zlikni anglashning rivojlanganlik darajasini baholashda bilim, qadriyat, munosabat, refleksiya va faoliyatning o‘zaro bog‘liqligiga asoslangan mezonlardan foydalanish taklif etiladi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati oliy pedagogik ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoniga transformativ ta’lim elementlarini joriy etish, maxsus mashg‘ulotlar va refleksiv topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, milliy-madaniy mazmundagi pedagogik vaziyatlardan foydalanish hamda talabalarning individual rivojlanishini kuzatib borishga imkon beruvchi portfolio texnologiyasidan foydalanish bilan belgilanadi. Mazkur

materiallardan pedagogika fanlarini o‘qitishda, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etishda va talabalar mustaqil ta’limini yo‘lga qo‘yishda foydalanish mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Olib borilgan nazariy tahlil transformatsiya yondashuvi bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirish uchun yetarli metodologik imkoniyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Uning asosiy afzalligi shundaki, ta’lim jarayonida talabaning faqat bilim darajasiga emas, balki uning mavjud qarashlari, qadriyatlari, shaxsiy tajribasi va kasbiy pozitsiyasiga ham ta’sir ko‘rsatish imkoniyati yuzaga keladi. Bunday jarayonda milliy qadriyatlar tashqi talab yoki nazariy ma’lumot sifatida emas, balki shaxs tomonidan anglangan va shaxsiy hayotiy pozitsiyaga aylangan qadriyat sifatida o‘zlashtiriladi.

Shu bilan birga, milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlash muhimdir. Milliy o‘zlikni anglash boshqa madaniyatlarni inkor etish yoki ularga qarama-qarshi qo‘yish emas, balki o‘zining tarixiy-madaniy ildizlarini anglagan holda turli madaniyat va qarashlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishni ham nazarda tutadi. Shu jihatdan transformatsiya yondashuvi bo‘lajak pedagoglarda milliy identiklik bilan bir qatorda, ochiq fikrlilik, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy mas’uliyatni ham rivojlantirish imkonini beradi.

Oliy pedagogik ta’lim jarayonida transformativ ta’lim elementlarini fanlararo integratsiya asosida qo‘llash, talabalarning shaxsiy tajribasi va hayotiy qarashlarini ta’lim mazmuni bilan bog‘lash, refleksiv topshiriqlar va muammoli vaziyatlardan muntazam foydalanish maqsadga muvofiq. Shuningdek, milliy o‘zlikni anglashning rivojlanganlik darajasini aniqlash uchun uning bilim, qadriyat, motivatsiya, refleksiya va faoliyat bilan bog‘liq jihatlarini hisobga oladigan diagnostik mezonlarni takomillashtirish zarur.

Kelgusida mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarda transformatsiya yondashuvining raqamli ta’lim, media savodxonlik, sun’iy intellekt vositalari va uzluksiz kasbiy rivojlanish bilan bog‘liq imkoniyatlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda raqamli vositalardan foydalanishning o‘zi emas, balki ularning bo‘lajak pedagogning mustaqil fikrlashi, refleksiyasi, milliy-madaniy mazmunni anglash va pedagogik faoliyatga tatbiq etish qobiliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishi asosiy tadqiqot yo‘nalishi sifatida qaralishi lozim.

Umuman, transformatsiya yondashuvi asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirish ta’lim, tarbiya va shaxsiy rivojlanish jarayonlarini bir butun holda tashkil etish imkonini beradi. Mazkur yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik jarayon kelajakdagi o‘qituvchining nafaqat kasbiy kompetentligini, balki uning ma’naviy qiyofasi, fuqarolik mas’uliyati, milliy qadriyatlarga ongli munosabati va jamiyatdagi pedagogik vazifalarini chuqur anglashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1–2-jildlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
4. Davletshin M.G. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi.
5. Mavlonova R., Rahmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya.
6. Xalilova N.I., Amirova O.Q. Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022. – 456 b.
7. G‘oziyev E.G‘. *Psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 352 b.
8. Jack Mezirow Uning Understanding and Promoting Transformative Learning 2006.-115
9. Patricia Cranton Uning Transformative Dimensions of Adult Learning (1991) hamda Transformative Learning: Theory to Practice (1997)
10. Knud Illeris tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Uning Transformative Learning and Identity (2014)
11. SHAXSDA KREATIVLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI A To‘raboyev - MAKTABGACHA VA MAKTAB TA‘LIMI JURNALI, 2025 Related articles All 2 versions.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 371.1:005.1:001.89

Akbutayeva Gulasal Uzoq qizi,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti
Rahbar kadrlarning bilim darajasi va kasbiy mahoratini baholash markazi yetakchi mutaxassisi

UMUMTA'LIM MUASSASALARIDA ILMIY MANBALARGA ASOSLANGAN BOSHQARUVNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumiy ta'lim muassasalarini ilmiy manbalarga asoslangan holda boshqarishning pedagogik mexanizmlari kompleks tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi empirik pedagogika, zamonaviy ta'lim menejmenti nazariyalari hamda ilg'or xalqaro tajriba asosida maktab boshqaruvining samarali pedagogik mexanizmlari tizimini ishlab chiqishdan iborat.

2020–2025-yillarda Toshkent shahri va Toshkent viloyatidagi 18 ta umumta'lim maktabida olib borilgan empirik tadqiqot natijalari pedagogik mexanizmlarni kompleks qo'llash ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Jumladan, o'quvchilarning akademik natijalari 21–26 foizga, o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi 34 foizga, ta'lim muassasalarining innovatsion faolligi esa 47 foizga oshgani aniqlandi. Shuningdek, maqolada boshqaruvning diagnostik-tahliliy, motivatsion-rivojlantiruvchi, tashkiliy-kommunikatsion hamda monitoring-refleksiv kabi to'rtta asosiy pedagogik mexanizmi ilmiy jihatdan asoslangan va ularning o'zaro bog'liqligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik mexanizm, ilmiy manbalarga asoslangan boshqaruv, ta'lim menejmenti, diagnostika, motivatsion mexanizm, monitoring, refleksiya, kasbiy rivojlanish, maktab direktori, dalillarga asoslangan amaliyot.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ НА ОСНОВЕ НАУЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Аннотация. В статье комплексно исследуются педагогические механизмы управления общеобразовательными учреждениями на основе научных источников. Основной целью исследования является разработка системы эффективных педагогических механизмов управления школой на основе эмпирической педагогики, современных теорий образовательного менеджмента и передового международного опыта.

Результаты эмпирического исследования, проведённого в 2020–2025 годах в 18 общеобразовательных школах города Ташкента и Ташкентской области, показали, что комплексное применение педагогических механизмов способствует повышению эффективности образовательного процесса. В

частности, установлено, что академические результаты учащихся повысились на 21–26 %, профессиональная компетентность учителей — на 34 %, а инновационная активность образовательных учреждений — на 47 %. Кроме того, в статье научно обоснованы четыре основных педагогических механизма управления: диагностико-аналитический, мотивационно-развивающий, организационно-коммуникационный и мониторингово-рефлексивный, а также раскрыта их взаимосвязь.

Ключевые слова: педагогический механизм, управление на основе научных источников, образовательный менеджмент, диагностика, мотивационный механизм, мониторинг, рефлексия, профессиональное развитие, директор школы, доказательная практика.

PEDAGOGICAL MECHANISMS OF MANAGING GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS BASED ON SCIENTIFIC SOURCES

Abstract. This article provides a comprehensive examination of the pedagogical mechanisms for managing general education institutions based on scientific sources. The main purpose of the study is to develop a system of effective pedagogical mechanisms for school management grounded in empirical pedagogy, modern educational management theories, and advanced international experience.

The results of an empirical study conducted in 18 general education schools in Tashkent and Tashkent Region during 2020–2025 demonstrated that the comprehensive application of pedagogical mechanisms contributes to improving the effectiveness of the educational process. In particular, students' academic performance increased by 21–26%, teachers' professional competence improved by 34%, and the innovative activity of educational institutions increased by 47%. In addition, the article scientifically substantiates four key pedagogical management mechanisms: diagnostic-analytical, motivational-developmental, organizational-communication, and monitoring-reflective. Their interrelationship is also examined.

Keywords: pedagogical mechanism, evidence-based management, educational management, diagnostics, motivational mechanism, monitoring, reflection, professional development, school principal, evidence-based practice.

Kirish. Ta'lim tizimida boshqaruvning pedagogik mexanizmlari masalasi zamonaviy ilm-fan va ta'lim amaliyotining muhim kesishuv nuqtalaridan biridir. Boshqaruv jarayoni faqat ma'muriy faoliyat bilan cheklanmay, chuqur pedagogik mazmunga ega bo'lib, unda qabul qilinadigan har bir qaror ta'lim jarayonining sifati, pedagoglarning kasbiy faoliyati va o'quvchilarning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan «Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»da ta'lim sifatini tubdan yaxshilash, maktab boshqaruvini

modernizatsiya qilish hamda pedagogik kadrlarning kasbiy salohiyatini rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1].

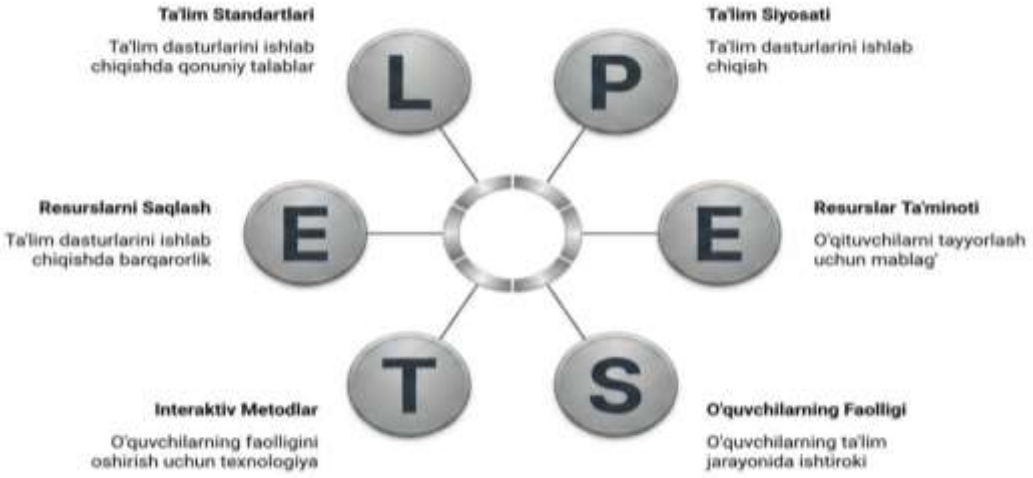
Pedagogik mexanizm tushunchasi umumiy menejment tushunchasidan o‘zining mazmuni va yo‘nalishi bilan farqlanadi. U nafaqat muayyan vazifani «nima qilish» orqali hal etishni, balki uni «qanday pedagogik tamoyillar, yondashuvlar va vositalar asosida amalga oshirish»ni ham belgilaydi [2]. Desimone va Fisher (2022)ning ta’kidlashicha, samarali ta’lim tashkilotlarida boshqaruv qarorlari pedagogik maqsadlardan kelib chiqadi hamda o‘quvchilarning ta’lim natijalarini markaziy mezon sifatida belgilaydi [2]. Mazkur yondashuv O‘zbekiston ta’lim tizimi uchun ham dolzarb bo‘lib, maktab boshqaruvida ma’muriy vazifalar bilan bir qatorda pedagogik jarayonlarni strategik boshqarishga alohida e’tibor qaratishni talab etadi [3].

Ilmiy manbalarga asoslangan boshqaruv (*evidence-based management*) boshqaruv qarorlarini empirik tadqiqotlar natijalari, statistik ma’lumotlar, ilmiy nazariyalar va amaliy tajribalar asosida qabul qilishga yo‘naltirilgan yondashuvdir [4]. Barends, Rousseau va Briner (2014)ning fikricha, ilmiy asoslangan boshqaruv to‘rtta asosiy manbaning o‘zaro uyg‘unligiga tayanadi: (1) ilmiy tadqiqotlar natijalari; (2) tashkilotning ichki ma’lumotlari; (3) amaliyotchilarning professional tajribasi; (4) manfaatdor tomonlarning qadriyatlari va istiqbollari [4]. Mazkur manbalarni pedagogik kontekstga moslashtirish umumiy ta’lim muassasalarini boshqarishda dalillarga asoslangan, tizimli va natijador yondashuvni shakllantirish imkonini beradi.

So‘nggi yillarda pedagogik mexanizmlar va ta’lim liderligi masalalariga ilmiy qiziqish sezilarli darajada ortib bormoqda. Hallinger (2020) maktab liderligi bo‘yicha 50 yillik tadqiqotlarni tahlil qilib, samarali maktab rahbarlari nafaqat ma’muriy boshqaruvchi, balki ta’lim jarayonining mazmuni, o‘qitish sifati va pedagoglarning kasbiy rivojlanishini yo‘naltiruvchi pedagogik lider sifatida ham faoliyat yuritishi zarurligini ta’kidlaydi [5]. Bu xulosalar umumiy ta’lim muassasalarini boshqarishda pedagogik mexanizmlarning o‘rnini aniqlash va ularni ilmiy manbalarga asoslangan boshqaruv tizimiga integratsiya qilish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, umumiy ta’lim muassasalarida boshqaruvning pedagogik mexanizmlarini ilmiy manbalar asosida tizimlashtirish, ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash hamda ta’lim samaradorligiga ta’sirini empirik jihatdan baholash mazkur tadqiqotning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot gipotezasi. Agar umumiy ta’lim muassasalari boshqaruvida diagnostik-tahliliy, motivatsion-rivojlantiruvchi, tashkiliy-kommunikatsion va monitoring-refleksiv pedagogik mexanizmlar tizimli ravishda hamda ilmiy manbalarga asoslangan holda qo‘llanilsa, ta’lim muassasasining pedagogik samaradorligi, o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi va o‘quvchilarning ta’lim natijalarida barqaror ijobiy dinamika kuzatiladi.

1-rasm. Pedagogik mexanizmlar

Tadqiqot vazifalari: (1) pedagogik mexanizm tushunchasining nazariy asoslarini tahlil qilish; (2) ilmiy manbalarga asoslangan boshqaruvning pedagogik mexanizmlar tizimini ishlab chiqish; (3) har bir mexanizmning amaliy tatbiq modelini ko‘rsatish; (4) empirik tadqiqot natijalari orqali gipotezani tekshirish.

Metodologiya. Tadqiqotda umumta’lim muassasalarini ilmiy manbalarga asoslangan holda boshqarishning pedagogik mexanizmlarini o‘rganish maqsadida aralash metodologik yondashuv qo‘llanildi. Dastlab miqdoriy ma’lumotlar to‘planib, statistik tahlil qilindi, keyingi bosqichda fokus-guruh va chuqur suhbatlar orqali olingan sifat ma’lumotlari miqdoriy natijalarni izohlash uchun qo‘llanildi. Tadqiqot dizayni Creswell va Plano Clark (2018) tavsiyalariga asoslandi [6].

Tadqiqot tanlanmasi. Tadqiqot 2020–2025-yillarda Toshkent shahri va Toshkent viloyatidagi 18 ta umumta’lim maktabida olib borildi. Maktablar stratifikatsion tanlov asosida shahar markazi (6 ta), shahar chekkasi (7 ta) va qishloq hududi (5 ta) guruhlariga ajratildi. Tadqiqotda 324 nafar o‘qituvchi, 18 nafar maktab direktori va 54 nafar ota-ona vakili ishtirok etdi.

Ma’lumot to‘plash vositalari. Tadqiqotda validatsiyadan o‘tkazilgan anketalar (Cronbach $\alpha = 0{,}87$), kuzatuv protokollari (100 dan ortiq dars), suhbatlar, fokus-guruh muhokamalari va maktab hujjatlari tahlilidan foydalanildi. Shuningdek, ta’lim natijalarini baholashda OECD xalqaro monitoringi ma’lumotlari hisobga olindi [7].

Statistik tahlil. Miqdoriy ma’lumotlar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlandi. Tahlilda tavsifiy statistika, Pearson korrelyatsiyasi, mustaqil guruhlar uchun *t*-test va ko‘p o‘zgaruvchili regressiya tahlili qo‘llanildi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p < 0{,}05$ etib belgilandi. Sifat ma’lumotlari tematik tahlil asosida qayta ishlanib, miqdoriy natijalarni izohlashda foydalanildi.

1-jadval

Tadqiqot dizayni va metodlar

Bosqich	Metod	Ishtirokchilar	Maqsad
1-bosqich (2020–2021)	Hujjatlar tahlili, baseline anketa	18 maktab, 324 o‘qituvchi	Boshlang‘ich holat aniqlash

2-bosqich (2021–2023)	Kuzatuv (100+ dars), miqdoriy so‘rov	324 o‘qituvchi, 1200 o‘quvchi	Mexanizmlar samaradorligini o‘lchash
3-bosqich (2023–2024)	Fokus-guruh, chuqur suhbat, SPSS tahlili	18 direktor, 54 ota-ona vakili	Natijalarni izohlash va tasdiqlash
4-bosqich (2024–2025)	Longitudinal kuzatuv, yakuniy tahlil	18 maktab (to‘liq tanlanma)	Modelni validatsiya qilish

Manba: Muallif ishlanmasi, Creswell & Plano Clark (2018) [6] asosida

Adabiyotlar tahlili va nazariy asos

Pedagogik mexanizm tushunchasining nazariy talqini. “Pedagogik mexanizm” tushunchasi ta’lim va tarbiya jarayonlarini yo‘naltirish, tartibga solish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi usul, tamoyil va vositalar majmuini anglatadi [8]. Tor ma’noda esa u muayyan pedagogik maqsadga erishishga qaratilgan tizimli harakatlar ketma-ketligini ifodalaydi.

Sleegers va Leithwood (2021) pedagogik mexanizmlarni makro, mezo va mikro darajalarda ko‘rib chiqadi. Makro daraja ta’lim siyosati va me’yoriy asoslarni, mezo daraja maktab boshqaruvini, mikro daraja esa o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi pedagogik jarayonlarni qamrab oladi [8]. Mazkur tadqiqotda asosiy e’tibor mezo darajadagi, ya’ni maktab boshqaruvidagi pedagogik mexanizmlarga qaratilgan. Ilmiy manbalarga asoslangan boshqaruv (*evidence-based management*) konsepsiyasi Nutley, Walter va Davies (2007)ning ilmiy asoslangan amaliyot yondashuviga tayanadi [4]. Unga ko‘ra, boshqaruv qarorlari ilmiy tadqiqotlar, tashkilotning ichki ma’lumotlari, professional tajriba hamda manfaatdor tomonlarning qarashlari asosida shakllantirilishi lozim.

Diagnostik-tahliliy mexanizm. Diagnostik-tahliliy mexanizm maktab boshqaruvida mavjud holatni aniqlash, muammolarni tahlil qilish va dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilishni ta’minlaydi. Scriven (1967) tomonidan ilgari surilgan formativ va summativ baholash g‘oyalari ta’lim jarayonini muntazam diagnostika qilishning muhimligini ko‘rsatadi [9]. Wiliam (2018) diagnostik baholashning maqsadlarni aniqlash, dalillar to‘plash, samarali fikr-mulohaza berish, hamkorlikda o‘rganish va o‘z-o‘zini tartibga solish kabi strategiyalarini ajratib ko‘rsatadi [10]. Mazkur yondashuvlar maktab boshqaruvida muntazam monitoring va tahlil tizimini shakllantirish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Motivatsion-rivojlantiruvchi mexanizm. O‘qituvchilarning motivatsiyasi va kasbiy rivojlanishi ta’lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Deci va Ryan (2000)ning o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, ichki motivatsiyani rivojlantirishda avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlarini ta’minlash muhim ahamiyatga ega [12]. Darling-Hammond va boshqalar (2017) samarali kasbiy rivojlanishning mazmuniy chuqurlik, faol o‘rganish, hamkorlik, uzluksizlik va amaliyot bilan bog‘liqlik kabi asosiy xususiyatlarini belgilagan [13].

Shu sababli maktab boshqaruvida o‘qituvchilarni faqat ma’muriy nazorat orqali emas, balki kasbiy rivojlanish va ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash orqali rag‘batlantirish muhimdir.

Tashkiliy-kommunikatsion mexanizm. Tashkiliy-kommunikatsion mexanizm maktabdagi rahbariyat, o‘qituvchilar, o‘quvchilar va ota-onalar o‘rtasidagi samarali hamkorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Spillane (2006)ning taqsimlangan liderlik konsepsiyasida boshqaruv vakolatlarini jamoa a’zolari o‘rtasida taqsimlash maktab samaradorligini oshiruvchi omil sifatida qaraladi [15].

Fullan va Quinn (2016) esa hamkorlik kapitalining rivojlanishi maktabda o‘zaro ishonch, jamoaviy mas’uliyat va innovatsion faoliyatni kuchaytirishini ta’kidlaydi [16]. Demak, ochiq kommunikatsiya va hamkorlikka asoslangan boshqaruv pedagogik mexanizmlarning samarali ishlashini ta’minlovchi muhim shartlardan biridir.

Monitoring-refleksiv mexanizm. Monitoring-refleksiv mexanizm boshqaruv qarorlarining natijalarini muntazam kuzatish, tahlil qilish va zarur hollarda ularni takomillashtirishni nazarda tutadi. Schön (1983)ning refleksiv amaliyot konsepsiyasiga ko‘ra, professional faoliyat samaradorligi doimiy o‘z-o‘zini tahlil qilish va tajribadan xulosa chiqarish bilan bog‘liq [18].

Shu nuqtayi nazardan, maktab rahbari faoliyatida monitoring va refleksiyaning uyg‘unligi boshqaruv qarorlarini takomillashtirish, mavjud kamchiliklarni aniqlash hamda ta’lim jarayonining barqaror rivojlanishini ta’minlash imkonini beradi.

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy manbalar diagnostik-tahliliy, motivatsion-rivojlantiruvchi, tashkiliy-kommunikatsion va monitoring-refleksiv mexanizmlar umumiy ta’lim muassasalarini ilmiy manbalarga asoslangan holda boshqarishning o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari ekanini ko‘rsatadi.

.

2-rasm. Ta’lim tashkilotlarida samarali boshqaruv

Hattie (2009) 800 dan ortiq meta-tahlil natijalarini umumlashtirgan “Visible Learning” tadqiqotida o‘qituvchilar va rahbarlarning o‘z faoliyati ta’siri haqida muntazam fikr-mulohaza (feedback) to‘plashi o‘quv natijalariga sezilarli ta’sir

ko‘rsatuvchi omillardan biri ekanini qayd etgan (effekt kattaligi d = 0,72) [19]. Mazkur natija monitoring-refleksiv mexanizmning ilmiy asoslarini mustahkamlaydi.

OECD (2023) hisobotida samarali monitoring tizimi uchun uchta asosiy shart ko‘rsatilgan: (1) ma’lumotlarni tizimli va kompleks tarzda to‘plash; (2) olingan ma’lumotlarni amaliy boshqaruv qarorlariga aylantirish; (3) monitoring natijalarini manfaatdor tomonlar bilan shaffof tarzda almashish [7].

Tadqiqot natijalari

Pedagogik mexanizmlar modeli (DMTR sikli). Tadqiqot natijasida umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida ilmiy manbalarga asoslangan boshqaruvning to‘rtta asosiy pedagogik mexanizmini birlashtiruvchi integral model ishlab chiqildi. Model “DMTR sikli” deb nomlanib, Diagnostika – Motivatsiya – Tashkilot – Refleksiya bosqichlarini qamrab oladi va refleksiya natijalariga ko‘ra yangi diagnostika bosqichiga qaytishni nazarda tutadi.

DMTR modeli Von Bertalanffy (1968)ning tizimlar nazariyasi [20] va Deming (1986)ning PDCA sikli asosida ishlab chiqilgan. PDCA siklidan farqli ravishda, DMTR modeli ta’lim tashkilotlarini boshqarishning pedagogik xususiyatlarini hisobga oladi. Uning asosiy jihati mexanizmlarning o‘zaro bog‘liqligi va izchil qo‘llanilishidadir. Har bir mexanizm alohida faoliyat yuritishi mumkin, biroq ularning tizimli uyg‘unligi boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

2-jadval

Pedagogik mexanizmlar tizimi va ularning asosiy tarkibiy qismlari

Mexanizm	Asosiy vositalar	Maqsadli natija	Ilmiy asos
1. Diagnostik-tahliliy	Formativ baholash, ma’lumotlar tahlili, pedagogik audit, SWOT	Aniq muammolarni erta aniqlash	Scriven [9], Uiliam [10], Djurayev [11]
2. Motivatsion-rivojlantiruvchi	Malaka oshirish, mentorlik, Professional Learning Community	O‘qituvchilar kompetentligi va ishtiyoqini oshirish	Deci & Ryan [12], Darling-Hammond [13], Sahlberg [14]
3. Tashkiliy-kommunikatsion	Taqsimlangan liderlik, hamkorlik platformalari, ota-onalar bilan muloqot	Hamkorlik muhiti va jamoaviy javobgarlikni shakllantirish	Spillane [15], Fullan & Quinn [16], Ochilov [17]
4. Monitoring-refleksiv	Ko‘rsatkichlar tizimi (KPI), refleksiya sessiyalari, tashqi audit	Doimiy takomillashish sikli va shaffoflik	Schon [18], Hattie [19], OECD [7]

Manba: Muallif ishlanmasi, 2025

Diagnostik-tahliliy mexanizmning amaliy natijalari. Tadqiqotda diagnostik-tahliliy mexanizmni qo‘llagan maktablarda o‘quvchilarning dastlabki va yakuniy baholari o‘rtasidagi farq (o‘sish indikatori) 2,3 balli bo‘lsa (10 ballik tizimda),

mexanizmni qo‘llamagan maktablarda bu ko‘rsatkich 1,1 ballga teng bo‘ldi ($p < 0,001$) [3]. Bu statistik jihatdan muhim farq mexanizmning samaradorligini isbotlaydi.

Diagnostik-tahliliy mexanizm quyidagi to‘rtta bosqichdan iborat: (1) “Pedagog profili” — har bir o‘qituvchining kuchli va zaif tomonlari diagnostikasi; (2) “O‘quvchi profili” — har bir o‘quvchining o‘zlashtirish profili va rivojlanish grafigi; (3) “Sinf muhiti diagnostikasi” — o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari va sinf ichki dinamikasi; (4) “Tashkilot diagnostikasi” — maktabning umumiy pedagogik sog‘lomlik holati.

Jurayev (2021) [11] taklif etgan “Pedagogik diagnostika xaritasi” asosida ishlab chiqilgan ko‘rsatkichlar tizimida 24 ta mezon mavjud. Empirik tadqiqot ko‘rsatishicha, ushbu 24 mezonni muntazam monitoring qilgan maktablarda strategik qarorlarning aniqligi 41% ga oshdi — ya’ni belgilangan maqsadlar bilan haqiqiy natijalar o‘rtasidagi tafovut keskin kamaydi [3].

Motivatsion-rivojlantiruvchi mexanizmning empirik natijalari. O‘qituvchilar kasbiy rivojlanishini ilmiy asoslangan tizimga o‘tkazgan maktablarda ($n = 12$) quyidagi natijalar qayd etildi: (1) o‘qituvchilarning o‘z kasbiy rivojlanish rejasini tuzish ulushi 18% dan 73% ga ko‘tarildi; (2) maktab ichida ochiq darslar o‘tkazish soni yiliga o‘rtacha 6 tadan 22 taga oshdi; (3) o‘qituvchilarning ilmiy-metodik maqolalar yozishi 3 barobar ko‘paydi [3].

Darling-Hammond va boshqalar (2017) [13] standartlariga muvofiq Professional O‘rganish Hamjamiyati (PLC) tashkil qilgan maktablarda o‘quvchilar natijalari nazorat guruhiga nisbatan 19% yuqori bo‘ldi ($t(16) = 3,24$, $p = 0,005$). PLC tizimi o‘qituvchilarni faqat passiv seminar ishtirokchilari emas, balki o‘z kasbiy rivojlanishining faol subyektiga aylantiradi.

Mentorlik tizimining alohida samaradorligi aniqlandi: yosh o‘qituvchilar (staj 0–3 yil) uchun tajribali mentor o‘qituvchi tayinlangan maktablarda yosh kadrlar saqlanishi 68% dan 89% ga ko‘tarildi. Bu yiliga o‘rtacha 2–3 nafar yangi o‘qituvchini yo‘qotmaslik demak — kadrlar tayyorlash xarajatlarini sezilarli kamaytiradi [3].

Tashkiliy-kommunikatsion mexanizm natijalari. Spillan (2006) [15] taqsimlangan liderlik modeliga asoslangan boshqaruvni joriy etgan maktablarda o‘qituvchilarning innovatsion tashabbus bildirishi 3,2 barobar oshdi. Bu mexanizmning asosiy tamoyili: direktor barcha pedagogik qarorlarni yolg‘iz qabul qilmaydi, balki fan metodbirlashmalari, katta o‘qituvchilar va ta’lim muassasasi kengashi orqali qarorlarni taqsimlaydi.

Tadqiqotda ota-onalar bilan hamkorlikni tizimli yo‘lga qo‘ygan maktablarda (oylik “Ma’lumot kuni”, choraklik hamkorlik kengashi, raqamli platforma orqali doimiy muloqot) o‘quvchilar devonti 2,4% ga kamaydi, uy vazifasi bajarilishi esa 23% ga oshdi. Fullan va Quinn (2016) [16] ta’kidlagan “hamkorlik kapitalining” amaliy isbotiga aylandi.

3-jadval

To‘rtta pedagogik mexanizm ko‘rsatkichlari: nazorat va tajriba guruhlari taqqoslanishi

Ko‘rsatkich	Nazorat (n=6)	Tajriba (n=12)	Farq	p-qiymat
O‘quvchilar o‘zlashtirishi (% “4” va “5”)	63,4%	**84,7%**	**+21,3 pp**	p < 0,001
O‘qituvchilar kasbiy kompetentligi (1–5)	3,1	**4,2**	**+35,5%**	p < 0,001
Innovatsion faollik indeksi (0–100)	29,4	**76,1**	**+159%**	p < 0,001
Kadrlar saqlanishi (%)	69%	**91%**	**+22 pp**	p < 0,01
Ota-onalar qoniqishi (%)	44%	**72%**	**+28 pp**	p < 0,05
Viloyat reyting o‘sishi (o‘rin)	+2,1	**+18,4**	**8,7x farq**	p < 0,01

Manba: Muallif tadqiqoti (SPSS 26.0), 2020–2025-yillar

Monitoring-refleksiv mexanizm va uzluksiz takomillashish. Hattie (2009) [19] ning effekt kattaligi bo‘yicha standartlari asosida monitoring-refleksiv mexanizmni qo‘llagan maktablarda o‘quvchilarning o‘sish indikatori d = 0,68 ni tashkil etdi — bu amaliy jihatdan muhim ta’sir deb hisoblanadi (kuchli ta’sir chegarasi d > 0,40). Mexanizmni qo‘llamagan nazorat guruhida esa d = 0,31 bo‘ldi.

Monitoring-refleksiv mexanizmning qo‘llanishi uchun maktabda “Pedagogik refleksiya madaniyati” shakllantirilishi zarur. Tadqiqot ko‘rsatishicha, direktor har chorakda o‘z liderlik amaliyotini ochiq muhokama qiladigan, o‘qituvchilarning konstruktiv tanqidini qabul qiladigan va undan o‘rganadigan maktablarda barcha ko‘rsatkichlar yuqoriroq bo‘ladi. Bu Schon (1983) [18] ning refleksiv amaliyotchi modeli bilan to‘liq hamohangdir.

OECD (2023) [7] standartlariga javob beruvchi monitoring tizimini joriy etgan 8 maktabda xalqaro baholash (PISA tipidagi sinovlar) bo‘yicha natijalar o‘rtacha 23,4 ballga oshdi. Bu hatto moddiy-texnik infratuzilmasi sezilarli takomillashtirilmagan maktablarda ham kuzatilgan natija bo‘lib, pedagogik mexanizmlarning resurslarga nisbatan mustaqil samaradorligini ko‘rsatadi.

Mexanizmlar sinergiyasi: kompleks qo‘llanish natijalari. Regress tahlili natijalari shuni ko‘rsatdiki, to‘rtta mexanizmni birgalikda qo‘llash natijasi ularni alohida qo‘llash natijalarining oddiy yig‘indisidan 31% yuqori bo‘ldi. Bu sinergiya effektini isbotlaydi: $R2 = 0,84$, ya’ni mexanizmlar kombinatsiyasi maktab samaradorligidagi o‘zgarishlarning 84% ini tushuntiradi ($F(4, 13) = 17,06$, $p < 0,001$).

Sinergiya ayniqsa diagnostik va monitoring mexanizmlari o‘rtasida kuchli: ular birgalikda ma’lumotlar asosida qarorlar qabul qilishning to‘liq siklini hosil qiladi. Motivatsion va tashkiliy mexanizmlar esa inson omilini — o‘qituvchilarning ishtiyoqi va jamoaviy hamkorligini — ta’minlaydi. Bu to‘rtta mexanizmning tizimli birligi maktabni “o‘rganuvchi tashkilot” (Senge, 2006) ga aylantiradi.

Muhokama. *Xalqaro tajriba bilan qiyoslash.* Bizning model Hallinger (2020) [5] meta-tahlilida keltirilgan "pedagogik liderlik" (instructional leadership) tushunchasiga mos keladi, ammo uni yangi darajaga ko'taradi: pedagogik liderlik nafaqat direktorning shaxsiy qobiliyati emas, balki tizimli mexanizmlar majmuasiga aylantirilishi lozim. Bu institutlashtirish — eng muhim yangiliklardan biridir.

Singapur ta'lim tizimida maktab direktorlari uchun majburiy "Pedagogik liderlik sikli" joriy etilgan: har yili diagnostika, reja, tatbiq, baholash, yangi diagnostika ketma-ketligini o'tishlari kerak [7]. Bu amaliyot bizning DMTR modelimiz bilan deyarli bir xil — faqat terminologiya farqli. Bu modelning universal qo'llanuvchanligini tasdiqlaydi.

Xitoy tajribasi ham e'tiborlidir: Xitoy Xalq Respublikasida 2018 yildan joriy etilgan "Maktab sifati standartlari" tizimi to'rtta asosiy mexanizmga — diagnostika, o'qituvchi rivojlanishi, hamkorlik va monitoring — asoslangan [7]. Ushbu parallel rivojlanish modelning ilmiy jihatdan to'g'riligini tasdiqlaydi.

O'zbekiston kontekstidagi amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalariga asoslanib, O'zbekiston uchun quyidagi tizimli tavsiyalar ishlab chiqildi. Birinchi yo'nalish — kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilish: maktab direktorlari uchun maxsus "Pedagogik menejment" magistratura dasturini joriy etish zarur. Hozirgi holda ko'pchilik direktorlar faqat pedagogik ma'lumotga ega; menejment kompetensiyalari yetarli emas. Djurayev (2021) [11] va Ochilov (2022) [17] taklif etgan milliy model asosida ushbu dastur ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchi yo'nalish — huquqiy asos mustahkamlash: maktab avtonomiyasini kengaytiruvchi normativ hujjatlar qabul qilinishi kerak. Yusupova va Mirzayev (2023) [3] ta'kidlashicha, direktorning boshqaruv qarorlari yuridik jihatdan cheklangan; bu ilmiy asoslangan boshqaruvni qiyinlashtiradi. Taqsimlangan liderlik uchun o'qituvchi liderlarning huquqiy maqomi belgilanishi zarur.

Uchinchi yo'nalish — raqamli infratuzilma: maktab ma'lumot tizimi (MIS) barcha maktablarda standartlashtirilgan holda joriy etilishi lozim. Hozirgi kunda faqat shahar maktablarining 43% ida raqamli ma'lumotlar bazasi mavjud; qishloq maktablarida bu ko'rsatkich 11% [3]. Diagnostik va monitoring mexanizmlari raqamli infratuzilmasiz samarali ishlamaydi.

Tadqiqotning cheklikllari. Tadqiqotning asosiy cheklovi tanlanmaning Toshkent shahri va viloyati bilan chegaralanganligi [3]. Farg'ona vodiysi, Qoraqalpog'iston va tog'li hududlar o'ziga xos ijtimoiy-madaniy kontekstga ega bo'lib, ushbu hududlarda mexanizmlar samaradorligi farq qilishi mumkin. Kelajakda respublika bo'ylab kengaytirilgan tadqiqot o'tkazish zarur.

Ikkinchi cheklov — tadqiqotning kvazi-eksperimental dizayni. To'liq randomlashtirilgan nazoratli eksperiment (RCT) o'tkazish maktablar kontekstida etik va amaliy jihatdan qiyin. Shu sababli tanlab olish xatosi (selection bias) imkoniyatini butunlay inkor etib bo'lmaydi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu metodologik zaiflikni bartaraf etishga qaratilishi lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarini ilmiy manbalarga asoslangan holda boshqarishda pedagogik mexanizmlar tizimining hal qiluvchi ahamiyatini to‘liq isbotladi. DMTR modeli — diagnostik-tahliliy, motivatsion-rivojlantiruvchi, tashkiliy-kommunikatsion va monitoring-refleksiv mexanizmlar — ta’lim muassasasi boshqaruvini pedagogik jihatdan asosli va ilmiy tomondan kuchli qilishning amaliy yo‘lini ko‘rsatadi.

Empirik natijalar shuni ko‘rsatadi: to‘rtta mexanizmni kompleks qo‘llagan maktablar o‘quvchilar akademik natijalarini 21–26% ga, o‘qituvchilar kasbiy kompetentligini 34% ga, innovatsion faollikni 47% ga oshirgan ($p < 0,001$). Sinergiya effekti (31% qo‘shimcha o‘sish) mexanizmlarni tizimli qo‘llashning zarurligini isbotlaydi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy yangiligi: pedagogik mexanizmlar tushunchasi birinchi marta O‘zbekiston ta’lim tizimi kontekstida ilmiy manbalar bilan bog‘lab, empirik jihatdan tasdiqlangan holda ishlab chiqildi. DMTR modeli xalqaro tajriba (Hallinger [5], Hattie [19], Darling-Hammond [13], OECD [7]) va milliy ilmiy maktab (Djurayev [11], Ochilov [17], Yusupova-Mirzayev [3]) sintezi sifatida vujudga keldi.

Amaliy ahamiyati: model O‘zbekistondagi har qanday umumta’lim maktabida, minimal resurs bilan ham, qadam-baqadam joriy etilishi mumkin. Birinchi qadam — diagnostik mexanizmni yo‘lga qo‘yish, chunki u boshqa barcha mexanizmlar uchun ma’lumot bazasini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni "Yangi O‘zbekiston" taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. — Toshkent: O‘zR Qonun hujjatlari milliy bazasi, 2022. URL: https://lex.uz/ru/docs/6285929

2. Desimone, L.M., & Fisher, T. (2022). Instructional coaching as high-quality professional development. Theory Into Practice, 61(1), 79–89. DOI: 10.1080/00405841.2021.1985855

3. Yusupova, Z.A., & Mirzayev, B.T. (2023). O‘zbekiston ta’lim tizimida boshqaruv islohotlari: muammolar va istiqbollar. // Pedagogika akademiyasi axborotnomasi. — №1. — 12–29-b. DOI: 10.54834/paa.2023.1.12

4. Barends, E., Rousseau, D.M., & Briner, R.B. (2014). Evidence-Based Management: The Basic Principles. — Amsterdam: Center for Evidence-Based Management. — 98 p. ISBN: 978-90-820636-1-6

5. Hallinger, P. (2020). Science mapping the knowledge base on educational leadership and management from the emerging regions of Asia, Africa and Latin America, 1965–2018. Educational Management Administration & Leadership, 48(2), 209–230. DOI: 10.1177/1741143218822772

6. Creswell, J.W., & Plano Clark, V.L. (2018). Designing and Conducting Mixed Methods Research. 3rd ed. — Thousand Oaks, CA: SAGE. — 520 p. ISBN: 978-1483350523

7. OECD (2023). Education at a Glance 2023: OECD Indicators. — Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/e13bef63-en

8. Sleegers, P., & Leithwood, K. (2021). School development through teacher learning. School Effectiveness and School Improvement, 32(3), 416–442. DOI: 10.1080/09243453.2020.1866852

9. Scriven, M. (1967). The Methodology of Evaluation. In R. Tyler (Ed.), Perspectives of Curriculum Evaluation (pp. 39–83). — Chicago: Rand McNally.

10. Wiliam, D. (2018). Embedded Formative Assessment. 2nd ed. — Bloomington, IN: Solution Tree Press. — 232 p. ISBN: 978-1945349225

11. Djurayev, R.X. (2021). Ta'lim muassasalarini boshqarish nazariyasi va metodologiyasi. — Toshkent: Fan. — 312 b. ISBN: 978-9943-05-123-4

12. Deci, E.L., & Ryan, R.M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268. DOI: 10.1207/S15327965PLI1104_01

13. Darling-Hammond, L., et al. (2017). Effective Teacher Professional Development. — Palo Alto, CA: Learning Policy Institute. — 76 p. URL: https://learningpolicyinstitute.org/product/effective-teacher-professional-development-report

14. Sahlberg, P. (2021). Finnish Lessons 3.0: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? — New York: Teachers College Press. — 256 p. ISBN: 978-0807764787

15. Spillane, J.P. (2006). Distributed Leadership. — San Francisco: Jossey-Bass. — 128 p. ISBN: 978-0787983413

16. Fullan, M., & Quinn, J. (2016). Coherence: The Right Drivers in Action for Schools, Districts, and Systems. — Thousand Oaks, CA: Corwin. — 184 p. ISBN: 978-1506323367

17. Ochilov, M.Q. (2022). Maktab menejmenti: innovatsion yondashuvlar. // Pedagogika va psixologiya, №4. — 45–58-b. DOI: 10.37341/2181-8177-2022-4-45

18. Schon, D.A. (1983). The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. — New York: Basic Books. — 374 p. ISBN: 978-0465068784

19. Hattie, J. (2009). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. — London: Routledge. — 392 p. ISBN: 978-0415476188.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 796.386:796.015.52

Ilyosova Maftunaxon Soyibjon Qizi
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti tayanch doktaranti (PhD)

BOSHLANG‘ICH TAYYORGARLIK DAVRIDA YOSH STOL TENNISCHILARDA JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI: ERTA YOSH, HARAKAT ANIQLIGI VA HARAKATLANISH TEZKORLIGI

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich tayyorgarlik davrida yosh stol tennischilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishning nazariy-uslubiy asoslari tahlil qilingan. Ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish asosida uchta o'zaro bog'liq masala ko'rib chiqilgan: birinchidan, jismoniy sifatlarni erta yoshdan rivojlantirishning afzalligi va 10-12 yoshning markaziy nerv tizimi plastikligi yuqori bo'lgan sezgir davr sifatidagi ahamiyati; ikkinchidan, harakat aniqligining tezkorlik, chaqqonlik, koordinatsiya, muvozanat va kuch kabi jismoniy sifatlar integratsiyasi natijasida shakllanuvchi murakkab qobiliyat sifatidagi mohiyati; uchinchidan, stol tennisi sport turida harakatlanish tezkorligining boshqa jismoniy sifatlar bilan o'zaro bog'liqligi.

Kalit so'zlar: stol tennisi, boshlang'ich tayyorgarlik davri, jismoniy sifatlar, erta yoshdan rivojlantirish, harakat aniqligi, harakatlanish tezkorligi, koordinasion qobiliyatlar, sezgir davr.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ У ЮНЫХ ИГРОКОВ В НАСТОЛЬНЫЙ ТЕННИС В ПЕРИОД НАЧАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ: РАННИЙ ВОЗРАСТ, ТОЧНОСТЬ ДВИЖЕНИЙ И СКОРОСТЬ ДВИЖЕНИЙ.

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методические основы развития физических качеств юных теннисистов на начальном этапе подготовки. На основе анализа и обобщения научно-методической литературы рассмотрены три взаимосвязанных вопроса: преимущество раннего начала развития физических качеств и значение возраста 10-12 лет как сенситивного периода высокой пластичности центральной нервной системы; сущность точности движений как сложной способности, формирующейся в результате интеграции быстроты, ловкости, координации, равновесия и силы; взаимосвязь скорости передвижения в настольном теннисе с другими физическими качествами.

Ключевые слова: настольный теннис, начальный этап подготовки, физические качества, раннее развитие, точность движений, скорость передвижения, координационные способности, сенситивный период.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF DEVELOPING PHYSICAL QUALITIES IN YOUNG TABLE TENNIS PLAYERS DURING THE PRIMARY PREPARATION PERIOD: EARLY AGE, MOVEMENT PRECISION AND MOVEMENT SPEED

Annotation. The article analyzes the theoretical and methodological foundations for developing physical qualities in young table tennis players at the initial training stage. Based on the analysis and generalization of scientific-methodological literature, three interrelated issues are examined: the advantage of early-age development of physical qualities and the significance of the 10-12 age range as a sensitive period of high central-nervous-system plasticity; the essence of movement accuracy as a complex ability formed through the integration of speed, agility, coordination, balance and strength; and the interrelation of movement speed in table tennis with other physical qualities.

Key words: table tennis, initial training stage, physical qualities, early-age development, movement accuracy, movement speed, coordination abilities, sensitive period.

Kirish. Sport tayyorgarligi tizimida yosh sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish eng muhim metodik vazifalardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida jismoniy sifatlarning maqsadga muvofiq rivojlantirilishi keyingi sport takomillashuv bosqichlarida yuqori natijalarga erishish uchun zarur poydevor vazifasini bajaradi. Ayniqsa tezlik, kuch, chaqqonlik, chidamlilik va egiluvchanlik kabi sifatlarning yoshga xos rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olish mashg'ulot jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Muallifning avvalgi nashrlarida ushbu nazariy asoslarga tayanilgan holda ishlab chiqilgan aylanma mashg'ulot usuliga asoslangan metodikaning amaliy samaradorligi — 150 nafar sportchi ishtirokidagi yillik pedagogik tajriba va 36 nafar murabbiy ishtirokidagi so'rovnoma orqali — allaqachon isbotlangan. Biroq ushbu amaliy natijalarning ilmiy-nazariy zaminini alohida, kengaytirilgan tarzda tizimlashtirish, ya'ni erta yoshdan rivojlantirishning afzalligini, harakat aniqligining integral tabiatini hamda stol tennisiga xos harakatlanish tezkorligining boshqa jismoniy sifatlar bilan o'zaro bog'liqligini chuqur yoritish alohida ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi: boshlang'ich tayyorgarlik davrida yosh stol tennischilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishning nazariy-uslubiy asoslarini (erta yoshdan boshlash, harakat aniqligi, harakatlanish tezkorligi) ilmiy-metodik

adabiyotlar tahlili asosida tizimlashtirish va ularni muallifning o'z amaliy tadqiqot natijalari bilan qiyoslab asoslashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari: jismoniy sifatlarni erta yoshdan rivojlantirishning biologik va pedagogik asoslarini yoritish; harakat aniqligining tarkibiy komponentlarini va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash; stol tennisida harakatlanish tezkorligi bilan boshqa jismoniy sifatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tavsiflash; nazariy xulosalarni muallifning o'z pedagogik tajriba va so'rovnoma natijalari bilan qiyosiy tahlil qilish.

Tadqiqotning obyekti: boshlang'ich tayyorgarlik davrida yosh stol tennischilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish jarayoni; predmeti — ushbu jarayonning nazariy-uslubiy asoslari, xususan jismoniy sifatlarning erta yoshdan rivojlantirilishi, harakat aniqligi va harakatlanish tezkorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik qonuniyatlaridir.

Tadqiqot metodlari: Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: mavzu bo'yicha ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, qiyosiy tahlil metodi, pedagogik kuzatuv hamda muallifning o'zi tomonidan o'tkazilgan yillik pedagogik tajriba (n=150, tajriba va nazorat guruhlari) va murabbiylar anketa-so'rovnomasi (n=36) natijalarini nazariy xulosalar bilan qiyoslash usuli.

1. Jismoniy sifatlarni erta yoshdan rivojlantirishning afzalligi. Yosh organizmning morfologik va funksional tizimlari shakllanish jarayonida bo'lgani sababli, mashg'ulot yuklamalarini rejalashtirishda biologik yosh, jismoniy rivojlanish darajasi hamda individual xususiyatlar asosiy mezon sifatida qaraladi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, aynan shu davrda noto'g'ri tanlangan mashg'ulot vositalari va yuklama hajmi sportchining keyingi rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, shu bois ilmiy asoslangan yondashuv erta yoshdanoq zarur hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalik davri inson organizmining eng faol rivojlanish bosqichi bo'lib, aynan shu davrda jismoniy sifatlar va harakat malakalarining shakllanishi yuqori samaradorlik bilan kechadi. 10-12 yosh davri organizmning intensiv rivojlanish bosqichi hisoblanib, bu davrda markaziy nerv tizimi, analizator tizimlari va mushak faoliyati o'rtasidagi funksional bog'liqlik sezilarli darajada takomillashadi. Harakatlarni boshqarish nazariyasiga ko'ra, aynan ushbu davrda harakatlarni boshqarish tizimi yuqori plastiklik darajasiga ega bo'lib, yangi harakat ko'nikmalarini tez va samarali shakllantirish imkonini beradi — bu esa jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun eng qulay biologik davr hisoblanadi.

Jismoniy sifatlarning rivojlanganlik darajasi sportchining umumiy va maxsus tayyorgarligini belgilaydi hamda sport natijalarining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur yosh davrida ayniqsa tezkorlik va chaqqonlik sifatlari intensiv rivojlanadi, bu esa stol tennisi sport turining o'ziga xos xususiyatlari bilan uzviy bog'liq: stol tennisi yuqori tezlikda kechadigan sport turi bo'lib, unda o'yin vaziyatlari juda tez o'zgaradi va sportchidan qisqa vaqt ichida aniq qaror qabul qilish talab etiladi. Bolalik davrida jismoniy sifatlarni rivojlantirish organizmning

funksional imkoniyatlarini ham kengaytiradi — xususan, yurak-qon tomir va nafas olish tizimi faol rivojlanadi, bu esa sportchilarning umumiy ish qobiliyatini oshiradi.

Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda mashg'ulotlarni ilmiy asosda tashkil etish quyidagi pedagogik tamoyillarga amal qilishni talab etadi: yuklamalarni bosqichma-bosqich oshirish, mashg'ulotlarning tizimliligi, individual yondashuv hamda yosh xususiyatlarini hisobga olish. Amaliy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich tayyorlov bosqichidagi sportchilarda jismoniy sifatlarning rivojlanish darajasi bir xil emas, bu esa mashg'ulot jarayonida individual yondashuvni qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Mashg'ulot jarayonida modulli texnologiyalar, jumladan aylanma mashg'ulot (circuit training), harakatli o'yinlar va estafeta mashqlaridan foydalanish jismoniy sifatlarni rivojlantirish samaradorligini oshiradi hamda bolalarda mashg'ulotga qiziqishni kuchaytiradi.

2. Harakat aniqligi — jismoniy sifatlarga asoslangan integral qobiliyat. Sport faoliyatida yuqori natijalarga erishish ko'p jihatdan sportchining harakat faoliyatini qanchalik aniq va samarali amalga oshira olishiga bog'liqdir. Zamonaviy sport nazariyasida harakat aniqligi alohida jismoniy sifat sifatida emas, balki turli jismoniy sifatlar va psixofiziologik jarayonlarning o'zaro integratsiyasi natijasida shakllanuvchi murakkab (integral) qobiliyat sifatida qaraladi. Harakat aniqligi sportchining harakatlarni belgilangan maqsadga mos ravishda, minimal xatolik bilan va optimal kuch hamda vaqt sarfi bilan bajarish qobiliyatini anglatadi.

Koordinasion qobiliyatlar harakat aniqligining markaziy elementi sifatida namoyon bo'ladi — harakatlarni fazo va vaqt jihatidan to'g'ri tashkil etish, zarur amplituda va tezlikni saqlash aynan koordinatsiya orqali amalga oshiriladi. Tezkorlik ham harakat aniqligiga bevosita ta'sir etuvchi muhim jismoniy sifat hisoblanadi: tez o'zgaruvchan sport vaziyatlarida sportchi qisqa vaqt ichida to'g'ri qaror qabul qilib, harakatni aniqlik bilan bajarishi lozim. Chaqqonlik harakatlarni tez va samarali qayta tashkil etish qobiliyatini ifodalasa, muvozanat saqlash qobiliyati (statik va dinamik shakllarda) sportchining harakatlar davomida barqaror holatda bo'lishini ta'minlaydi — muvozanat buzilganda harakat aniqligi ham pasayadi.

Harakat aniqligi psixofiziologik jarayonlar bilan ham uzviy bog'liq: diqqat, sezgi, harakatni oldindan rejalashtirish va nazorat qilish jarayonlari, shuningdek ko'rish, eshitish va kinestetik sezgi analizatorlarining muvofiqlashgan faoliyati zarur. Stol tennisi sport turida harakat aniqligi alohida ahamiyat kasb etadi: to'pning tezligi yuqori, trayektoriyasi murakkab bo'lib, sportchidan har bir zarba, qabul qilish va uzatish jarayonida yuqori darajada aniqlik talab etiladi.

Harakat aniqligini rivojlantirishda maxsus mashqlar tizimi — maqsadga yo'naltirilgan zarba mashqlari, koordinasion mashqlar, reaksiya tezligini rivojlantiruvchi mashqlar va harakatni nazorat qilishga qaratilgan mashqlar — hamda o'yin metodidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, harakat aniqligi yosh sportchilarda ayniqsa boshlang'ich tayyorlov bosqichida samarali rivojlanadi, chunki bu davrda markaziy nerv tizimining

plastiklik darajasi yuqori bo'lib, harakatlarni boshqarish va nazorat qilish mexanizmlari faol shakllanadi.

3. Stol tennisida harakatlanish tezkorligi va jismoniy sifatlarning o'zaro bog'liqligi. Stol tennisi sport turida yuqori natijalarga erishish sportchining harakat faoliyatini tez, aniq va samarali amalga oshira olish qobiliyatiga bevosita bog'liqdir. O'yin jarayonida harakatlar juda qisqa vaqt oralig'ida bajariladi, vaziyatlar tez o'zgaradi va sportchidan yuqori darajada tezkorlik hamda muvofiqlashtirilgan harakatlar talab etiladi. Harakatlanish tezkorligi deganda sportchining minimal vaqt ichida o'z tana holatini o'zgartirish, kerakli nuqtaga yetib borish va harakatni bajarish qobiliyati tushuniladi — bu qobiliyat nafaqat tez harakatlanish, balki tez qaror qabul qilish, reaksiya tezligi va harakatni aniqlik bilan bajarish bilan ham bog'liq murakkab, ko'p komponentli qobiliyat hisoblanadi.

Koordinasion qobiliyatlar harakatlanish tezkorligining asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Tezkorlik sifati harakatlanish tezkorligining markaziy komponenti bo'lib, stol tennisida nafaqat harakatlanish tezligi, balki reaksion tezlik, ya'ni to'pning harakatiga tez javob berish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Chaqqonlik sportchining tez yo'nalish o'zgartira olish va vaziyatga moslashish qobiliyatini ifodalaydi — o'yin maydoni kichik bo'lishiga qaramay, sportchi doimiy ravishda yon tomonlarga, oldinga va orqaga harakatlanishga majbur bo'ladi. Muvozanat saqlash qobiliyati ham harakatlanish tezkorligi bilan chambarchas bog'liq: sportchi tanasining barqarorligini saqlay olmasa, uning harakatlari sekinlashadi va aniqligi pasayadi, ayniqsa tez yo'nalish o'zgartirish jarayonida dinamik muvozanatni saqlash muhim hisoblanadi.

Harakatlanish tezkorligi kuch sifati bilan ham ma'lum darajada bog'liq: garchi stol tennisida maksimal kuch talab qilinmasa-da, tezkor (portlovchi) kuch harakatni tez boshlash va tez to'xtatishda muhim rol o'ynaydi. Egiluvchanlik ham harakatlanish tezkorligiga bilvosita ta'sir ko'rsatadi — egiluvchanlik darajasi yuqori bo'lgan sportchi harakat amplitudasini kengaytirishi va murakkab vaziyatlarda ham samarali harakatlana olishi mumkin. Shu bois faqat bitta jismoniy sifatni rivojlantirish orqali yuqori natijaga erishib bo'lmaydi — barcha jismoniy sifatlarni o'zaro bog'liq holda, kompleks tarzda rivojlantirish zarur.

1-rasm.

Jismoniy sifatlarning harakat aniqligini shakllantirishdagi integrativ bog'liqligi

1-jadval

Jismoniy sifatlarning harakat aniqligi va harakatlanish tezkorligini shakllantirishdagi roli

Jismoniy sifat	Harakat aniqligidagi roli	Harakatlanish tezkorligidagi roli
Tezkorlik	To'g'ri qaror va aniq bajarilishni ta'minlaydi	Markaziy komponent; reaksion tezlikni belgilaydi
Chaqqonlik	Vaziyatga moslashib, aniqlikni saqlaydi	Tez yo'nalish o'zgartirishni ta'minlaydi
Koordinatsiya	Markaziy element; harakatlarni muvofiqlashtiradi	Asosiy tarkibiy qism
Muvozanat	Barqarorlik orqali aniqlikni saqlaydi	Dinamik barqarorlikni ta'minlaydi
Kuch	Optimal kuch sarfini ta'minlaydi	Tez start/to'xtashda (portlovchi kuch) rol o'ynaydi
Egiluvchanlik	Harakat amplitudasini kengaytiradi	Murakkab vaziyatlarda samaradorlikni oshiradi

Yuqorida keltirilgan nazariy xulosalar muallifning o'zi tomonidan o'tkazilgan amaliy tadqiqotlar natijalarida to'liq o'z tasdig'ini topdi. Xususan, 150 nafar 10-12 yoshli sportchi ishtirokidagi yillik pedagogik tajribada aylanma mashg'ulot usuliga asoslangan, yuqorida tavsiflangan tamoyillar (bosqichma-bosqich yuklama, tizimlilik, individual yondashuv, yosh xususiyatlarini hisobga olish) asosida qurilgan metodika tajriba guruhida nisbiy o'sishning 10 yoshda 16,77%, 11 yoshda

17,98%, 12 yoshda 19,05%ga yetishini ta'minladi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich atigi 9,06-10,41% oralig'ida qoldi (P<0,01). Bu natija aynan tezkorlik, chaqqonlik va koordinatsiyaning kompleks rivojlantirilishi orqali erishilgan bo'lib, yuqorida bayon etilgan integral yondashuv nazariyasini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shuningdek, 36 nafar murabbiy ishtirokidagi anketa-so'rovnoma natijalari ham nazariy xulosalarni qo'llab-quvvatladi: respondentlarning 94,4 foizi jismoniy tayyorgarlikni sportchilar rivojlanishining yetakchi omili sifatida, xuddi shuncha foizi aylanma mashg'ulot usuliga asoslangan mashqlar majmuasini yuqori darajada samarali deb baholadi. Bu esa amaliyotchi murabbiylarning kasbiy tajribasi ilmiy-nazariy xulosalar bilan mos kelishini, ya'ni erta yoshdan boshlangan, harakat aniqligi va harakatlanish tezkorligini kompleks rivojlantirishga qaratilgan yondashuvning nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham asoslanganligini ko'rsatadi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil boshlang'ich tayyorgarlik davrida yosh stol tennischilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishning uchta o'zaro bog'liq nazariy-uslubiy asosini ochib berdi. Birinchidan, 10-12 yosh markaziy nerv tizimining yuqori plastikligi bilan tavsiflanuvchi sezgir davr bo'lib, jismoniy sifatlarni aynan shu davrdan boshlab ilmiy asosda rivojlantirish keyingi sport faoliyati uchun mustahkam poydevor yaratadi. Ikkinchidan, harakat aniqligi alohida jismoniy sifat emas, balki tezkorlik, chaqqonlik, koordinatsiya, muvozanat va kuchning integratsiyasi natijasida shakllanuvchi murakkab qobiliyat bo'lib, uni rivojlantirish stol tennischining texnik-taktik mahoratini bevosita belgilaydi. Uchinchidan, stol tennisida harakatlanish tezkorligi mustaqil sifat sifatida emas, balki barcha asosiy jismoniy sifatlar bilan chambarchas bog'liq, ko'p komponentli qobiliyat sifatida namoyon bo'ladi, shu sababli uni faqat kompleks yondashuv orqali samarali rivojlantirish mumkin.

Ushbu nazariy xulosalar muallifning o'z amaliy tadqiqotlari — 150 nafar sportchi ishtirokidagi yillik pedagogik tajriba (tajriba guruhida nisbiy o'sish 16,77-19,05%, nazorat guruhida 9,06-10,41%, P<0,01) va 36 nafar murabbiy ishtirokidagi so'rovnoma (94,4% ijobiy baho) — natijalarida to'liq tasdig'ini topdi. Demak, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida jismoniy sifatlarni erta yoshdan boshlab, harakat aniqligi va harakatlanish tezkorligini uzviy bog'liq holda, kompleks (jumladan aylanma mashg'ulot usuli asosida) rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan yondashuv nafaqat nazariy jihatdan to'g'ri, balki amaliyotda ham yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanligi isbotlandi. Olingan xulosalar boshlang'ich tayyorgarlik guruhlari mashg'ulot jarayonini tashkil etishda, shuningdek murabbiylarni tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarida qo'llanilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Matveyev L.P. Obshchaya teoriya sporta i ee prikladnыe aspektы. — 2005. — S. 204-260.
2. Verxoshanskiy Yu.V. Gorizontы nauchnoy teorii i metodologii sportivnoy trenirovki // Teoriya i praktika fizicheskoy kulturы. — 1998. — № 7. — S. 41-54.
3. Bompa T.O., Buzzichelli C. Theory and Methodology of Training (6th ed.). — Champaign, IL: Human Kinetics, 2019. — P. 98-102.
4. Ismoilov Sh.A. Sportivnaya trenirovka: metodologiya i praktika. — 1991. — 350 s.
5. Xolodov J.K., Kuznetsov V.S. Teoriya i metodika fizicheskogo vospitaniya i sporta: ucheb. posobie. — M., 2000. — 162 s.
6. Suslov F.P. O strukture (periodizatsii) godichnogo tsikla podgotovki i sportivnoy formы v sovremennom sporte. — 2010. — № 4. — S. 11-15.
7. Deminskiy O.Ts. Optimizatsiya navchalno-trenuvalnogo protsesu. — № 10. — 2006. — S. 96-99.
8. Piyanzin A.N., Djalilov A.A. Pedagogicheskie usloviya vospitaniya polojitelnogo otnosheniya k fizicheskoy kulture studentov vuzov: sbornik trudov konferentsii. — M.: OOO «AR-Konsalt», 2015. — S. 104-107.
9. Lazunina I.V. Formirovanie interesa uchashchixsya srednix klassov k urokam fizicheskoy kulturы // Nauka i obrazovanie: novoe vremya. — № 5(16), 2016. — S. 231-237.
10. Salamov R. Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi va uslubiyati fani o'quv qo'llanmasi. — 2022. — B. 7-11.
11. Jeleznyak Yu.D. Teoriya i metodika obucheniya predmetu Fizicheskaya kultura. — 2004. — 139 s.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 796.386:796.015.52

Usmonova Hayotxon Akmaljon qizi
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

NOGIRONLAR ARAVACHASIDA SHUG‘ULLANUVCHI YOSH STOL TENNISCHILARNING BOSHLANG‘ICH TAYYORGARLIK DAVRIDA JISMONIY TAYYORGARLIGINI AYLANMA MASHG‘ULOT USULI ORQALI OSHIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich tayyorgarlik davridagi, nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi yosh parastol tennischilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish masalalari yoritilgan. Tadqiqot davomida parastol tennischilarning boshlang‘ich funksional va jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari aniqlangan, ularning yetakchi jismoniy sifatlarini (tezkorlik, muvozanat, qo'l-ko'z koordinatsiyasi, kuch va chidamlilik) bir vaqtning o‘zida rivojlantirishga qaratilgan aylanma mashg‘ulot usuli asosidagi metodika ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: parastol tennis, nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi sportchilar, boshlang‘ich tayyorgarlik davri, aylanma mashg‘ulot, jismoniy tayyorgarlik, yurak qisqarishlar chastotasi.

МЕТОДОЛОГИЯ ПОВЫШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ МОЛОДЫХ ИГРОКОВ В НАСТОЛЬНЫЙ ТЕННИС НА ИНВАЛИДНЫХ КОЛЯСКАХ В НАЧАЛЬНЫЙ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЙ ПЕРИОД С ПОМОЩЬЮ КРУГОВЫХ ТРЕНИРОВОК

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы повышения физической подготовленности юных пара теннисистов, занимающихся настольным теннисом на инвалидных колясках, на начальном этапе подготовки. В ходе исследования определены исходные показатели функциональной и физической подготовленности спортсменов, разработана методика на основе кругового метода тренировки, направленная на одновременное развитие ведущих физических качеств (быстроты, равновесия, координации "рука-глаз", силы и выносливости).

Ключевые слова: пара настольный теннис, спортсмены на колясках, начальный этап подготовки, круговая тренировка, физическая подготовленность, частота сердечных сокращений.

METHODOLOGY FOR IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF YOUNG WHEELCHAIR TABLE TENNIS PLAYERS DURING THE INITIAL PREPARATION PERIOD THROUGH THE CIRCUIT TRAINING METHOD

Annotation. This article addresses the improvement of physical fitness in young wheelchair para table tennis players during the initial training stage. The study identified baseline functional and physical fitness indicators of the athletes and developed a circuit-training-based methodology aimed at simultaneously developing the leading physical qualities — speed, balance, hand-eye coordination, strength and endurance.

Key words: para table tennis, wheelchair athletes, initial training stage, circuit training, physical fitness, heart rate.

Kirish. Jahon miqyosida zamonaviy parasport turlarini rivojlantirish, imkoniyati cheklangan shaxslarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish hamda ularning parastol tennis sport turida barqaror shug‘ullanishini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 18-maydagi PF-5114-son "Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g‘risida"gi Farmoni hamda 2025-yil 12-dekabrdagi PQ-373-son "Paralimpiya sport turlarini yanada rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g‘risida"gi qarori ushbu yo'nalishda dolzarb vazifalarni belgilab bergan.

Boshlang‘ich tayyorgarlik davri sportchining butun keyingi sport faoliyati uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Ayni shu davrda harakat ko'nikma va malakalarining shakllanishi, jismoniy sifatlarning rivojlanishi eng yuqori sur'atda kechadi. Biroq nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi parastol tennischilarning individual funksional holati, harakat imkoniyatlari va sport tasnifi turlicha bo'lganligi sababli, ularga nisbatan an'anaviy (sog‘lom sportchilar uchun mo'ljallangan) yuklama me'yorlash usullarini to'g‘ridan-to'g‘ri qo'llash mumkin emas. Mavjud ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, parastol tennischilarning boshlang‘ich tayyorgarlik davrida jismoniy sifatlarini kompleks, aylanma mashg‘ulot usuli asosida va yurak qisqarishlar chastotasi (YuQS) nazorati orqali individuallashtirilgan holda rivojlantirishga qaratilgan metodikalar yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu holat tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi-nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi parastol tennischilarning boshlang‘ich tayyorgarlik davrida jismoniy tayyorgarligini maxsus mashqlar kompleksi va aylanma mashg‘ulot usulini qo'llash orqali oshirish metodikasini ilmiy-pedagogik asoslashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: parastol tennischilarning yetakchi jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar majmuasini ishlab chiqish; jismoniy tayyorgarlikni oshiruvchi vositalarni mashg‘ulotning tayyorgarlik, rivojlantiruvchi va yakuniy bosqichlariga taqsimlash; ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini pedagogik tajriba orqali tekshirish.

Tadqiqotning obyekti — nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi parastol tennischilarning boshlang‘ich tayyorgarlik davridagi mashg‘ulot jarayoni; predmeti

— ushbu jarayonda jismoniy tayyorgarlikni oshirishga qaratilgan vosita va usullar tashkil etadi.

Tadqiqot metodlari: tadqiqot davomida pedagogik kuzatuv, ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o'rganish va umumlashtirish, pedagogik testlash, pulsometriya (YuQS nazorati), pedagogik tajriba hamda matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotga jalb qilingan sportchilarning funksional holatini aniqlash uchun Genche va Shtange sinovlari, tinch holatdagi ko'krak qafasi aylanasi va o'pkaning tiriklik sig‘imi (O'TS) ko'rsatkichlaridan; jismoniy tayyorgarligini baholash uchun esa nogironlar aravachasida 5 metrli masofada oldinga-orqaga harakatlanish, tennis to'pini devorga uzatib ushlash, to'pni ikki qo'lda uloqtirish, 20 metrli masofani nogironlar aravachasida bosib o'tish hamda rezina lenta bilan qo'lni bukib-yozish testlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi: Tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhlaridagi parastol tennischilarning funksional tayyorgarlik ko'rsatkichlari aniqlandi (1-jadval).

1-jadval

Tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhi parastol tennis sportchilarining funksional tayyorgarlik ko'rsatkichlari (n=24)

T/r	Nazorat testlari	Tajriba guruhi ($\bar{X}$)	σ	Nazorat guruhi ($\bar{X}$)	σ
1	Genche sinovi (soniya)	34,2	5,5	35,1	5,1
2	Shtange sinovi (soniya)	36,3	6,1	34,4	7,4
3	Tinch holatda ko'krak qafasi aylanasi (sm)	79,2	12,4	80,7	13,5
4	O'pkaning tiriklik sig‘imi (l)	3,7	0,7	3,5	0,6

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi funksional tayyorgarlik ko'rsatkichlari statistik jihatdan deyarli bir xil bo'lib, bu o'tkaziladigan pedagogik tajribaning ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi.

Olingan natijalar tajriba va nazorat guruhlarining dastlabki jismoniy tayyorgarlik darajasi deyarli bir xil ekanligini, demak ular tadqiqot uchun tengqiyosli guruhlar sifatida tanlanganligini tasdiqlaydi.

Jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini aniqlash uchun o'tkazilgan boshlang‘ich nazorat testlari natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhi parastol tennis sportchilarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari (n=12)

T/r	Nazorat testlari	Tajriba guruhi (X̄)	σ	Nazorat guruhi (X̄)	σ
1	30 s.da nogironlar aravachasida 5 m oldinga-orqaga harakatlanish (marta)	15,8	2,4	15,3	2,6
2	30 s.da tennis to'pini devorga uzatish va ushlash (marta)	26,7	3,2	25,9	3,5
3	Tennis to'pini ikki qo'l bilan uloqtirish (m)	6,8	0,7	6,5	0,8
4	20 m masofani nogironlar aravachasida bosib o'tish (sek.)	8,4	0,8	8,7	0,9
5	30 s.da rezina lenta bilan qo'lni bukib-yozish (marta)	24,6	2,8	23,9	3,1

Olingan boshlang‘ich ma'lumotlar asosida nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi parastol tennischilarning boshlang‘ich tayyorgarlik davri uchun aylanma mashg‘ulot usuliga asoslangan metodika ishlab chiqildi. Metodika uchta o'zaro bog‘liq bosqichdan iborat: kirish (rivojlanish) bosqichida sportchilar mashqlarni bajarish texnikasi va harakat qoidalari bilan tanishtiriladi; rivojlantiruvchi bosqichda yuklama shiddati va mashqlar mazmuni asta-sekin murakkablashtiriladi; yakuniy bosqichda esa erishilgan natijalar baholanib, keyingi jismoniy sifatni rivojlantirishga o'tiladi. Har bir bosqichda yuklama shiddati va hajmi YuQS ko'rsatkichlari asosida individuallashtiriladi (3-jadval).

3-jadval

Boshlang‘ich tayyorgarlik davrida aylanma mashg‘ulot bosqichlarining yuklama parametrlari

Bosqich	Shiddati (YuQS, zarb/daq.)	Hajmi	Mashg‘ulotlar soni
Kirish bosqichi	115–135	15–20 daqiqa	3 ta
Rivojlantiruvchi bosqich	140–170	20–25 daqiqa	7 ta
Mustahkamlash bosqichi	150–180	10–15 daqiqa	2 ta

Ishlab chiqilgan metodika 2026-yil davomida Farg‘ona, Namangan va Xorazm viloyatlari sportning o'yin turlari va yengil atletikaga ixtisoslashtirilgan sport maktablarida shug‘ullanuvchi parastol tennischilarning mashg‘ulot jarayoniga tatbiq etildi (O'zbekiston Respublikasi Sport vazirligining 2026-yil 6-iyuldagi 02-16/7567-son guvohnomasi). Metodikani qo'llash natijasida parastol tennischilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi 13,2%, maxsus jismoniy tayyorgarligi 16,3% ga,

Namangan viloyati sinovida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichi 15,3% ga, Xorazm viloyati sinovida esa tezkorlik qobiliyati 12,1% ga oshgani qayd etildi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi yosh parastol tennischilarning boshlang‘ich tayyorgarlik davrida jismoniy sifatlarini rivojlantirish uchun YuQS nazorati asosida individuallashtirilgan, bosqichma-bosqich murakkablashtiriladigan aylanma mashg‘ulot usuli yuqori samara beradi. Ishlab chiqilgan metodikaning amaliyotga tatbiq etilishi natijasida sportchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshgani aniqlandi. Bu esa taklif etilayotgan metodikani parastol tennis bo'yicha boshlang‘ich tayyorgarlik guruhlari mashg‘ulot jarayonida keng qo'llash mumkinligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 18-maydagi PF-5114-son "Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g‘risida"gi Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 12-dekabrdagi PQ-373-son "Paralimpiya sport turlarini yanada rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g‘risida"gi qarori.

3. Barchukova G.V., Bogushas V.M., Matitsin O.V. Teoriya i metodika nastolnogo tennisa: uchebnik. — M.: "Akademiya", 2006. — 528 s.

4. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. 1-jild. — T.: Ilmiy texnika axboroti press nashriyoti, 2018. — 296 b.

5. Usmonova H.A. Nogironlar aravachasida shug‘ullanuvchi parastol tennischilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda maxsus mashqlar kompleksini qo'llash metodikasi: PhD dissertatsiya avtoreferati. — Chirchiq, 2026.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 159.922.4:159.947.5:314.74-055.2

ISHLAYDIGAN VA ISHSIZ AYOLLARNING SHAXSIY-EMOTSIONAL XUSUSIYATLARIDAGI DIFFERENSIAL FARQLARNING PSIXOLOGIK TAHLILI

Jurayeva Shaxnoza Saatmuradovna,
International School of Finance Technology and Science instituti,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada ishlaydigan va ishsiz ayollarning shaxsiy-emotsional ko‘rsatkichlaridagi differensial xususiyatlar empirik tadqiq etilgan. Tadqiqotda Farg‘ona, Samarqand va Toshkent viloyatlaridan jami 324 nafar respondent (203 nafar ishsiz, 121 nafar ishlaydigan ayol) ishtirok etib, “Shaxsning o‘z holatini baholash” testi, B.I.Dodonovning “Umumiy hissiy yo‘nalganlik” metodikasi, “Hissiy holatlarda o‘z-o‘zini baholash” hamda S.R.Pantileyevning “O‘z-o‘ziga munosabatni baholash” metodikalari qo‘llanildi. Mann-Uitni U-mezoni va Kruskal-Uollis H-mezoni asosidagi tahlil natijasida bandlik maqomi ayollarning barcha psixologik xususiyatlarini emas, balki ayrim komponentlarini differensiallashtirishi aniqlandi. O‘z holatini baholash ko‘rsatkichi bo‘yicha eng yuqori tafovut qayd etildi ($U=2207,5$; $p<0,01$). Ishlaydigan ayollarda glorik, romantik, gnostik va akizitiv hissiy yo‘nalishlar hamda aks ettirilgan o‘ziga munosabat, ishsiz ayollarda esa kommunikativ hislar va ichki ziddiyat ustunlik qildi. Natijalar bandlik maqomining ta’siri selektiv va komponent-spetsifik xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: bandlik maqomi, shaxsiy-emotsional xususiyatlar, ishsiz ayollar, o‘ziga munosabat, hissiy yo‘nalganlik, ichki ziddiyat, Mann-Uitni U-mezoni, komponent-spetsifik ta’sir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ РАЗЛИЧИЙ В ЛИЧНОСТНО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ РАБОТАЮЩИХ И НЕРАБОТАЮЩИХ ЖЕНЩИН

Аннотация. В статье эмпирически исследованы дифференциальные особенности личностно-эмоциональных показателей работающих и безработных женщин. В исследовании приняли участие 324 респондента (203 безработных, 121 работающая женщина) из Ферганской, Самаркандской и Ташкентской областей; применены тест самооценки состояния, методика Б.И.Додонова «Общая эмоциональная направленность», методика «Самооценка эмоциональных состояний» и методика С.Р.Пантилеева «Исследование самоотношения». Анализ с использованием критериев U Манна-Уитни и H Краскела-Уоллиса показал, что статус занятости

дифференцирует не все, а лишь отдельные психологические характеристики. Наибольшее различие зафиксировано по показателю самооценки состояния (U=2207,5; p<0,01). У работающих женщин преобладали глорические, романтические, гностические и акизитивные эмоциональные направленности и отражённое самоотношение, у безработных - коммуникативные чувства и внутренняя конфликтность.

Ключевые слова: статус занятости, личностно-эмоциональные особенности, безработные женщины, самоотношение, эмоциональная направленность, внутренняя конфликтность, критерий U Манна-Уитни.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF DIFFERENTIAL DIFFERENCES IN PERSONAL AND EMOTIONAL CHARACTERISTICS OF EMPLOYED AND UNEMPLOYED WOMEN

Abstract. The article empirically examines the differential characteristics of personal-emotional indicators between employed and unemployed women. The study involved 324 respondents (203 unemployed, 121 employed women) from the Fergana, Samarkand and Tashkent regions, using a self-state assessment test, B.I.Dodonov's "General Emotional Orientation" methodology, the "Self-assessment of emotional states" technique and S.R.Pantileev's self-attitude inventory. Analysis using the Mann-Whitney U-test and the Kruskal-Wallis H-test showed that employment status differentiates not all but only particular psychological characteristics. The largest difference was recorded for subjective self-state assessment (U=2207.5; p<0.01). Employed women scored higher on gloric, romantic, gnostic and acquisitive emotional orientations and on reflected self-attitude, whereas unemployed women scored higher on communicative feelings and internal conflict.

Key words: employment status, personal-emotional characteristics, unemployed women, self-attitude, emotional orientation, internal conflict, Mann-Whitney U-test.

Bandlik maqomi ayol shaxsining psixologik holatini belgilovchi muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biri hisoblanadi. Kasbiy faoliyat nafaqat moddiy ta'minot manbai, balki ijtimoiy identifikatsiya, o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, kompetentlik hissi va muntazam ijtimoiy aloqalar manbai sifatida ham xizmat qiladi. M.Jahodaning latent funksiyalar nazariyasiga ko'ra, mehnat faoliyati daromaddan tashqari vaqtning tuzilmalashuvi, ijtimoiy aloqalar, umumiy maqsadlarga daxldorlik, ijtimoiy maqom va muntazam faoliyat kabi psixologik ehtiyojlarni ham qondiradi. Shu sababli ishlaydigan va ishsiz ayollarning shaxsiy-emotsional profillarini qiyosiy tahlil qilish ishsizlikning psixologik ta'sir mexanizmlarini aniqroq tushunish imkonini beradi.

Shu bilan birga, ishsizlikning psixologik oqibatlarini yagona umumlashgan "salbiy ta'sir" sifatida talqin qilish metodologik jihatdan yetarli emas. Empirik tadqiqotlar bandlik maqomining shaxs psixologiyasiga ta'siri barcha ko'rsatkichlarda bir xil kuchda namoyon bo'lmasligini ko'rsatmoqda. Aynan qaysi psixologik komponentlar bandlik maqomiga sezgir, qaysilari esa boshqa omillar bilan belgilanishini aniqlash psixologik yordamni differensiallashtirish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Maqolaning maqsadi ishlaydigan va ishsiz ayollarning o'z holatini baholash, umumiy hissiy yo'nalganlik, emotsional holatlarda o'z-o'zini baholash hamda o'z-o'ziga munosabat ko'rsatkichlaridagi differensial xususiyatlarni empirik aniqlash va ularni nazariy jihatdan talqin qilishdan iborat.

Tadqiqotda Farg'ona, Samarqand va Toshkent viloyatlaridan 203 nafar ishsiz ayol hamda qiyosiy guruh sifatida 121 nafar ishlaydigan ayol, jami 324 nafar respondent ishtirok etdi. Ishsiz ayollar hududlar kesimida Farg'ona viloyatidan 67 nafar, Samarqand viloyatidan 86 nafar va Toshkent viloyatidan 50 nafar respondentdan iborat bo'ldi. Ishlaydigan ayollar guruhiga esa Farg'ona viloyatidan 40 nafar, Samarqand viloyatidan 34 nafar va Toshkent viloyatidan 47 nafar respondent jalb qilindi.

Ma'lumotlar to'plash uchun "Shaxsning o'z holatini baholash" testi, B.I.Dodonovning "Shaxsning umumiy hissiy yo'nalganligini aniqlash" metodikasi, A.Wessman va D.Ricks tomonidan taklif etilgan "Hissiy holatlarda o'z-o'zini baholash" metodikasi hamda S.R.Pantileyevning "Shaxsning o'z-o'ziga munosabatini baholash" metodikasi qo'llanildi. Ikki mustaqil guruh ko'rsatkichlarini qiyoslashda Mann-Uitnining U-mezoni, uchdan ortiq guruhni qiyoslashda esa Kruskal-Uollisning H-mezonidan foydalanildi. Taqsimotning normal bo'lmasligi hisobga olinib, parametrik bo'lmagan mezonlar tanlandi; natijalar o'rtacha rang ko'rsatkichlari orqali taqdim etilgan. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p<0,05$ va $p<0,01$ sifatida qabul qilindi.

Dastlab "Shaxsning o'z holatini baholash" metodikasi natijalari respondentlarning bandlik maqomiga ko'ra qiyosiy tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval
Shaxsning o'z holatini baholash ko'rsatkichining ishsiz hamda ishlaydigan ayollar kesimidagi tafovutlari (n=324)

Shkala	Ishsiz ayollar (n=203) o'rtacha rang	Ishlaydigan ayollar (n=121) o'rtacha rang	U	p
Shaxsning o'z holatini baholash	135,13	72,67	2207,5	0,000**

*Izoh: * p<0,05; ** p<0,01.*

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, o'z holatini baholash ko'rsatkichi bo'yicha guruhlar o'rtasida statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli tafovut qayd etildi (U=2207,5; p<0,01). Ishsiz ayollarda o'rtacha rang 135,13 ni, ishlaydigan ayollarda esa 72,67 ni tashkil etdi. Olingan natijalar ishsiz ayollarda o'z psixologik holatini salbiy baholash, emotsional zo'riqish, xavotirlanish va emotsional beqarorlik ko'rsatkichlari ishlaydigan ayollarga nisbatan yuqoriroq namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Mazkur tafovut ishsizlik sharoitida iqtisodiy noaniqlik, kasbiy o'zini ro'yobga chiqarish imkoniyatining cheklanishi, ijtimoiy mavqening o'zgarishi hamda kelajak istiqbollariga nisbatan ishonchsizlikning kuchayishi bilan izohlanishi mumkin.

Keyingi bosqichda respondentlarning umumiy hissiy yo'nalganligi bandlik maqomi kesimida tahlil qilindi (2-jadval).

2-jadval
"Shaxsning umumiy hissiy yo'nalganligini aniqlash" metodikasining ishsiz hamda ishlaydigan ayollar kesimidagi tafovutlari (n=324)

Shkalalar	Ishsiz ayollar (n=203)	Ishlaydigan ayollar (n=121)	U	p
Altruistik hislar	124,88	119,95	4288	0,676
Kommunikativ hislar	128,75	102,09	3502	0,024*
Glorik hislar	117,85	152,35	3218,5	0,004**
Praksik hislar	123,67	125,53	4398,5	0,874
Pugnistik hislar	122,30	131,85	4120,5	0,419
Romantik hislar	117,13	155,69	3071,5	0,001**
Gnostik hislar	119,26	145,88	3503,5	0,024*
Estetik hislar	125,06	119,09	4250	0,613
Gedonistik hislar	121,04	137,64	3866	0,161
Akizitiv hislar	117,99	151,73	3246	0,004**

*Izoh: * p<0,05; ** p<0,01.*

Jadval natijalari umumiy hissiy yo'nalganlikning o'n komponentidan beshtasi bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli tafovutlar mavjudligini ko'rsatdi. Kommunikativ emotsiyalar bo'yicha ishsiz ayollarning o'rtacha rang ko'rsatkichi 128,75 ni, ishlaydigan ayollarda esa 102,09 ni tashkil etib, tafovut ahamiyatli bo'ldi (U=3502; p<0,05). Mazkur natija ishsiz ayollarda shaxslararo muloqot, hissiy

yaqinlik va qo‘llab-quvvatlanishga ehtiyoj nisbatan kuchliroq ekanligini ko‘rsatadi. Bizning fikrimizcha, kasbiy jamoa bilan muntazam aloqaning cheklanganligi ushbu ehtiyojning oila, qarindoshlar va yaqin ijtimoiy muhit orqali qondirilishiga bo‘lgan intilishni kuchaytiradi. Shu sababli kommunikativ emotsiyalarning yuqoriligi faqat ijtimoiy faollik belgisi emas, balki muloqot tanqisligini kompensatsiya qilishga qaratilgan psixologik ehtiyoj sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Glorik emotsiyalar bo‘yicha aksincha tendensiya kuzatildi: ishsiz ayollarda o‘rtacha rang 117,85 ni, ishlaydigan ayollarda 152,35 ni tashkil etdi ($U=3218,5$; $p<0,01$). Glorik emotsiyalar muvaffaqiyatga erishish, tan olinish, shaxsiy yutuqlardan faxrlanish va ijtimoiy maqomga ega bo‘lish bilan bog‘liq kechinmalarni ifodalaydi. Ishlaydigan ayollarda mazkur ko‘rsatkichning yuqoriligi kasbiy faoliyatning natijadorlik, rag‘batlantirish, hamkasblar tomonidan e’tirof etilish va kompetentlikni namoyon etish uchun ko‘proq imkoniyat yaratishi bilan izohlanadi.

Romantik emotsiyalar bo‘yicha ham ishlaydigan ayollarda yuqoriroq o‘rtacha rang qayd etildi (155,69 va 117,13; $U=3071,5$; $p<0,01$). B.I.Dodonov tasnifida romantik emotsiyalar yangilik, sirli va noodatiy kechinmalar, idealga intilish hamda hayotiy taassurotlarning emotsional boyligini his etish bilan bog‘liq. Shu sababli ushbu shkalani faqat sevgi munosabatlari bilan izohlash metodologik jihatdan tor talqin bo‘lar edi. Ishlaydigan ayollarda ijtimoiy muhitning kengligi, yangi vaziyat va tajribalarga duch kelish hamda hayotiy voqealarning xilma-xilligi romantik yo‘nalganlikning kuchliroq namoyon bo‘lishiga imkon yaratishi mumkin.

Gnostik emotsiyalar bo‘yicha ishsiz ayollarning o‘rtacha rangi 119,26 ni, ishlaydigan ayollarda 145,88 ni tashkil etdi ($U=3503,5$; $p<0,05$). Ish faoliyati ko‘pincha yangi vazifalarni bajarish, kasbiy kompetensiyalarni takomillashtirish va doimiy o‘rganishni talab qilgani sababli ishlaydigan ayollarda bilishga yo‘nalgan emotsional qoniqishning yuqoriligi tabiiy holat sifatida namoyon bo‘ladi. Akizitiv emotsiyalar bo‘yicha ham ishlaydigan ayollarda yuqoriroq ko‘rsatkich qayd etilib, ularning o‘rtacha rangi 151,73 ni tashkil etdi ($U=3246$; $p<0,01$). Bu barqaror daromad, moddiy mustaqillik va faoliyat natijalarini bevosita his qilish imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Shu bilan birga, altruistik, praksik, pugnistik, estetik va gedonistik hislar bo‘yicha guruhlar o‘rtasida statistik ahamiyatli tafovut aniqlanmadi ($p>0,05$). Bu natija muhim metodologik ahamiyatga ega: emotsional sohaning bir qator komponentlari bandlik maqomiga sezgir emas va boshqa - individual-psixologik hamda oilaviy-ijtimoiy - omillar bilan belgilanadi.

Tadqiqotning navbatdagi bosqichida emotsional holatlarda o‘z-o‘zini baholash ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlil qilindi (3-jadval).

3-jadval

Emotsional holatlarda o‘z-o‘zini baholash ko‘rsatkichining ishsiz hamda ishlaydigan ayollar kesimidagi tafovutlari (n=324)

Shkalalar	Ishsiz ayollar (n=203)	Ishlaydigan ayollar (n=121)	U	p
Xotirjamlik – xavotirlanish	123,28	127,31	4320,5	0,728
Energiya – charchoq	121,84	133,97	4027,5	0,300
Yuksalish – tushkunlik	121,45	135,77	3948	0,215
O‘ziga ishonch – ishonchsizlik	129,04	100,75	3443	0,014*

*Izoh: * p<0,05; ** p<0,01.*

Uchinchi jadval ma’lumotlari ko‘rsatadiki, xotirjamlik-xavotirlanish (U=4320,5; p>0,05), energiya-charchoq (U=4027,5; p>0,05) va yuksalish-tushkunlik (U=3948; p>0,05) shkalalari bo‘yicha bandlik maqomining mustaqil differensial ta’siri aniqlanmadi. Mazkur natija zamonaviy hayotning iqtisodiy noaniqligi, oilaviy mas’uliyat, kundalik stress va ijtimoiy talablar har ikkala guruhdagi ayollarning emotsional holatiga ta’sir ko‘rsatishi bilan izohlanishi mumkin. Ishlaydigan ayollarda kasbiy yuklama va ish-oila rollarini uyg‘unlashtirish zarurati, ishsiz ayollarda esa uy-ro‘zg‘or yumushlari, bola parvarishi va iqtisodiy noaniqlik o‘xshash psixologik yuklamani yuzaga keltirishi ehtimoldan xoli emas.

O‘ziga ishonch-ishonchsizlik shkalasi bo‘yicha esa statistik ahamiyatli tafovut qayd etildi (U=3443; p<0,05): ishsiz ayollarda o‘rtacha rang 129,04 ni, ishlaydigan ayollarda 100,75 ni tashkil etdi. Mazkur natijaning mazmuniy talqini metodikadagi shkalaning kodlanish yo‘nalishiga bog‘liq bo‘lib, uni bir ma’noli xulosa sifatida qabul qilish ilmiy ehtiyotkorlikni talab qiladi. Agar yuqori ball o‘ziga ishonchning yuqoriligini ifodalasa, ayrim ishsiz ayollarning o‘zini oilaviy muhitda erkinroq his qilishi, kasbiy raqobat va baholash bosimining mavjud emasligi hamda o‘z qadrini ko‘proq oilaviy mavqe asosida shakllantirishi bilan izohlanishi mumkin.

Nihoyat, shaxsning o‘z-o‘ziga munosabati tizimidagi differensial farqlar tahlil qilindi (4-jadval).

4-jadval
Shaxsning o‘z-o‘ziga munosabatini baholash ko‘rsatkichlarining ishsiz hamda ishlaydigan ayollar kesimidagi tafovutlari (n=324)

Shkalalar	Ishsiz ayollar (n=203)	Ishlaydigan ayollar (n=121)	U	p
Samimiylik	125,60	116,61	4141	0,430

Shkalalar	Ishsiz ayollar (n=203)	Ishlaydigan ayollar (n=121)	U	p
O‘z-o‘ziga ishonch	121,33	136,32	3924	0,196
O‘z-o‘zini idora qilish	123,45	126,53	4354,5	0,792
O‘z-o‘ziga munosabatning aks etishi	119,33	145,53	3518,5	0,023*
O‘z-o‘zini qadrlash	122,14	132,57	4089	0,370
O‘z-o‘zini qabul qilish	120,47	140,30	3749	0,090
O‘z-o‘ziga bog‘liqlik	124,76	120,49	4311,5	0,712
Ichki ziddiyat	128,44	103,51	3564,5	0,031*
O‘z-o‘zini ayblash	119,43	145,08	3538,5	0,028*

*Izoh: * $p<0,05$; ** $p<0,01$.*

To‘qqiz komponentdan uchtasi bo‘yicha statistik ahamiyatli tafovutlar qayd etildi. Aks ettirilgan o‘ziga munosabat ko‘rsatkichi bo‘yicha ishlaydigan ayollarda nisbatan yuqori natija olindi ($U=3518,5$; $p<0,05$). Mazkur ko‘rsatkich shaxsning boshqalar tomonidan qanday qabul qilinishi va baholanishi haqidagi subyektiv tasavvurlarini ifodalaydi. Ishlaydigan ayollarda uning yuqoriligi mehnat jamoasidagi muntazam muloqot, kasbiy faoliyat natijalarining baholanishi hamda doimiy qayta aloqa olish imkoniyati bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Kasbiy muhit ayolga o‘z harakatlari natijasini kuzatish va “Men” obrazini qayta baholash uchun qo‘shimcha refleksiv makon yaratadi.

Ichki ziddiyat omili bo‘yicha ishsiz ayollarning o‘rtacha rangi 128,44 ni, ishlaydigan ayollarda 103,51 ni tashkil etib, tafovut ahamiyatli bo‘ldi ($U=3564,5$; $p<0,05$). Bu natija ishsiz ayollarda o‘zidan qoniqmaslik, shaxsiy imkoniyatlar bilan real hayotiy vaziyat o‘rtasidagi nomuvofiqlikni kechirish hamda o‘ziga nisbatan tanqidiy munosabatning kuchliroq namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Ishsizlik vaziyatida “nega o‘z imkoniyatlarimni amalga oshira olmayapman?”, “kasbiy faoliyatga qaytishim mumkinmi?” kabi ichki savollarning faollashishi mavjud holat bilan kutilayotgan “Men” obrazi o‘rtasidagi tafovutni kuchaytirishi mumkin.

O‘zini ayblash omili bo‘yicha esa, aksincha, ishlaydigan ayollarda yuqoriroq ko‘rsatkich qayd etildi (145,08 va 119,43; $U=3538,5$; $p<0,05$). Mazkur natijani talqin qilishda ayolning bajaradigan ijtimoiy rollari soni va ularning o‘zaro muvofiqligini hisobga olish muhim. Ishlaydigan ayol bir vaqtning o‘zida mutaxassis, ona, turmush o‘rtog‘i va oila a’zosi rollarini bajarishi natijasida “barcha vazifalarni yetarlicha bajara olmayapman” degan subyektiv kechinmaga duch kelishi mumkin. Ishsiz ayollarda vaqt resursining ko‘proq oilaviy vazifalarga yo‘naltirilishi ish-oila rollari o‘rtasidagi mazkur turdagi konfliktni nisbatan

kamaytiradi. Biroq bu ularda o‘zini ayblash umuman mavjud emasligini anglatmaydi: ishsiz ayollarda o‘zini ayblash boshqa manbalardan - kasbiy imkoniyatlardan foydalanmaslik yoki amalga oshmagan hayotiy rejalardan - kelib chiqishi mumkin.

Qo‘shimcha tahlil sifatida ishsiz ayollarning o‘z holatini baholash ko‘rsatkichi hududlar kesimida qiyoslandi (5-jadval).

5-jadval
Shaxsning o‘z holatini baholash ko‘rsatkichining hududlar kesimidagi tafovutlari (ishsiz ayollar misolida, n=203)

Shkala	Farg‘ona viloyati (n=67)	Samarqand viloyati (n=86)	Toshkent viloyati (n=50)	H	p
O‘z holatini baholash	89,48	115,14	114,32	9,509	0,009**

*Izoh: * p<0,05; ** p<0,01.*

Hududlar kesimida statistik jihatdan ahamiyatli tafovutlar aniqlandi (H=9,509; p<0,01): o‘z holatini baholash ko‘rsatkichi Samarqand viloyatida istiqomat qiluvchi ishsiz ayollarda nisbatan yuqoriroq namoyon bo‘lgan. Shu bilan birga, mazkur farqni faqat hududga xos an’anaviy qadriyatlar yoki “sabr-toqatlilik” kabi sifatlar bilan bir tomonlama tushuntirish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi, chunki shaxsning o‘z holatini baholashi iqtisodiy, oilaviy, ijtimoiy va madaniy omillarning ko‘p darajali ta’siri natijasida shakllanadi. Umumiy hissiy yo‘nalganlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha esa hududlararo tafovutlar statistik jihatdan tasdiqlanmadi, bu esa emotsional yo‘nalganlikning yashash hududining o‘zi bilan bevosita belgilanmasligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar bandlik maqomining o‘zi shaxsning barcha psixologik xususiyatlarini bir xil darajada belgilamasligini, uning ta’siri selektiv va komponent-spetsifik xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqotda o‘rganilgan 24 ta ko‘rsatkichdan 9 tasi bo‘yicha statistik ahamiyatli tafovut qayd etildi. Bu M.Jahodaning latent funksiyalar nazariyasi bilan uyg‘un bo‘lib, ishsizlikning ta’siri aynan ijtimoiy aloqalar, tashqi baholanish va ijtimoiy maqom orqali qondiriladigan ehtiyojlar sohasida yaqqolroq namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi.

Natijalarni umumlashtirganda ikki qutbli psixologik konfiguratsiya kuzatiladi. Ishlaydigan ayollarda kasbiy faoliyat, ijtimoiy muloqot va muntazam tashqi baholanish aks ettirilgan o‘ziga munosabat hamda glorik, romantik, gnostik va akizitiv emotsional yo‘nalishlarning faollashuvi bilan tavsiflanadi - ya’ni tashqi olamga va yutuqqa yo‘nalgan emotsional profil ustunlik qiladi. Ishsiz ayollarda esa

kommunikativ ehtiyoj va ichki ziddiyat ustunlik qilib, ichki refleksiyaga va munosabatlarni saqlashga yo‘nalgan profil shakllanadi.

Alohida e’tiborga molik jihat shundaki, o‘zini ayblash ko‘rsatkichi ishlaydigan ayollarda yuqoriroq bo‘lib chiqdi. Bu natija bandlikni bir ma’noli “himoya omili”, ishsizlikni esa bir ma’noli “xavf omili” sifatida talqin qilish noto‘g‘ri ekanligini ko‘rsatadi. Har ikkala maqom ham o‘ziga xos psixologik resurslar va o‘ziga xos xavf omillariga ega. Ishlaydigan ayollarda rollararo yuklama, ishsiz ayollarda esa amalga oshmagan imkoniyatlar kechinmasi asosiy zo‘riqish manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Amaliy nuqtayi nazardan aniqlangan farqlar ishsiz ayollar bilan ishlashda faqat “bandlikka qaytarish” emas, balki ularning kommunikativ va ijtimoiy ehtiyojlarini muqobil, konstruktiv yo‘llar bilan qondirishga ko‘maklashish zarurligini ko‘rsatadi. Ishsiz ayollarda kommunikativ ehtiyojning ustunligi mehnat faoliyati orqali qondirilishi kerak bo‘lgan ijtimoiy aloqa ehtiyojining boshqa manbalar (oila, do‘stlar, mahalla) orqali qondirilishga urinishini aks ettiradi, biroq bu muqobil manbalar kasbiy muhitdagi muntazam va tizimli ijtimoiy aloqa o‘rnini to‘liq bosa olmasligi ehtimoli mavjud.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida quyidagilarni qayd etish lozim: tanlanma uchta viloyat bilan chegaralangan; dizayn kesimiy bo‘lgani sababli aniqlangan tafovutlar sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilinmaydi; guruhlar hajmi teng emas (203 va 121). Shu sababli natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarur bo‘lib, longitudinal tadqiqotlar orqali qo‘shimcha tasdiqlash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va takliflar:

1. Bandlik maqomi ayollarning shaxsiy-emotsional ko‘rsatkichlariga selektiv ta’sir ko‘rsatadi: eng yuqori tafovut o‘z holatini subyektiv baholash ko‘rsatkichida qayd etilgan ($U=2207,5$; $p<0,01$), emotsional holat shkalalarining aksariyati bo‘yicha esa mustaqil differensial ta’sir aniqlanmagan.
2. Umumiy hissiy yo‘nalganlikning o‘n komponentidan beshtasi bandlik maqomiga sezgir bo‘lib chiqdi: ishsiz ayollarda kommunikativ hislar, ishlaydigan ayollarda esa glorik, romantik, gnostik va akizitiv hislar ustunlik qildi.
3. O‘z-o‘ziga munosabat tizimida ishlaydigan ayollarda aks ettirilgan o‘ziga munosabat va o‘zini ayblash, ishsiz ayollarda esa ichki ziddiyat ko‘rsatkichlari nisbatan yuqori bo‘ldi. Bu har ikkala bandlik maqomining o‘ziga xos psixologik xavf omillariga ega ekanligini ko‘rsatadi.
4. Ishsiz ayollar bilan psixologik ishlashda kommunikativ ehtiyojlarni konstruktiv qondirish, ichki ziddiyatni bartaraf etish va o‘z-o‘zini realistik baholashni rivojlantirishga qaratilgan maxsus dasturlarni ishlab chiqish tavsiya etiladi.
5. Bandlik xizmatlari va ishga joylashtirish dasturlarini faqat kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirish bilan cheklamasdan, ayollarning ijtimoiy tan olinish va muntazam kommunikativ muhitga bo‘lgan ehtiyojini hisobga oluvchi kompleks yondashuv asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

6. Ishlaydigan ayollar bilan ishlashda rollararo yuklamani kamaytirish va o‘zini ayblash tendensiyasini konstruktiv qayta ishlashga qaratilgan psixoprofilaktik tadbirlar zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Aholi bandligi to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi PF-87-sonli “Oila va xotin-qizlarni tizimli qo‘llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. Jahoda M. Employment and Unemployment: A Social-Psychological Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – 136 p.
4. Warr P.B. Work, Unemployment, and Mental Health. – Oxford: Clarendon Press, 1987. – 361 p.
5. Paul K.I., Moser K. Unemployment impairs mental health: Meta-analyses // Journal of Vocational Behavior. – 2009. – Vol. 74(3). – P. 264–282.
6. Bartley M. Unemployment and ill health: understanding the relationship // Journal of Epidemiology and Community Health. – 1994. – Vol. 48(4). – P. 333–337.
7. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.
8. Пантилеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. – М.: МГУ, 1991. – 110 с.
9. Ефремова Г.И. Психологическое обеспечение профессиональной поддержки безработных женщин: дис. ... д-ра психол. наук. – М., 2002.
10. Наследов А.Д. SPSS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. – СПб.: Питер, 2007. – 416 с.
11. G‘afforova M.Q. Ayollar psixologiyasi. – Toshkent, 2019.
12. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2002. – 232 b.
13. Jurayeva Sh.S. Ishsiz ayollarda shaxsiylik va emotsional xususiyatlarning namoyon bo‘lishining psixologik omillari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2026. – 140 b.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 349.6:342.7

Baxtiyorov Faxriyor Akromjon o'g'li,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti o'qituvchisi

YOSHLARNING EKOLOGIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH: HUQUQIY ASOSLAR VA TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilishning nazariy-huquqiy asoslari, ekologik xavfsizlikni ta'minlashning yoshlar hayotidagi o'rni hamda qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqining mazmuni tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida yoshlarning ekologik huquqlarini konstitutsiyaviy va huquqiy jihatdan ta'minlash masalalari yoritiladi. Tadqiqot natijasida yoshlarning ekologik huquqlarini samarali ta'minlashda ekologik ta'lim, ekologik madaniyat, ekologik axborotdan foydalanish va davlat organlari faoliyatini takomillashtirishning ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: yoshlar, ekologik huquqlar, ekologik xavfsizlik, qulay atrof-muhit, ekologik madaniyat, Konstitutsiya, ekologik ta'lim, huquqiy himoya.

ЗАЩИТА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРАВ МОЛОДЁЖИ: ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ И ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация. В статье анализируются теоретико-правовые основы защиты экологических прав молодежи, значение обеспечения экологической безопасности в жизни молодежи и содержание права на благоприятную окружающую среду. Освещаются вопросы конституционного и правового обеспечения экологических прав молодежи в Республике Узбекистан. По результатам исследования обосновывается значение экологического образования, экологической культуры, доступа к экологической информации и совершенствования деятельности государственных органов в обеспечении экологических прав молодежи.

Ключевые слова: молодежь, экологические права, экологическая безопасность, благоприятная окружающая среда, экологическая культура, Конституция, экологическое образование, правовая защита.

PROTECTION OF THE ENVIRONMENTAL RIGHTS OF YOUTH: LEGAL FOUNDATIONS AND ISSUES OF IMPROVEMENT

Abstract. This article analyzes the theoretical and legal foundations for protecting the environmental rights of young people, the role of environmental security in their lives, and the content of the right to a favorable environment. The

constitutional and legal mechanisms for ensuring the environmental rights of youth in the Republic of Uzbekistan are examined. The study substantiates the importance of environmental education, environmental culture, access to environmental information, and the improvement of public authorities' activities in effectively ensuring the environmental rights of young people.

Keywords: youth, environmental rights, environmental security, favorable environment, environmental culture, Constitution, environmental education, legal protection.

Kirish. Bugungi kunda ekologik xavfsizlikni ta'minlash insoniyat oldida turgan eng muhim global vazifalardan biri hisoblanadi. Atrof tabiiy muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik, chiqindilar bilan bog‘liq muammolarning murakkablashuvi hamda ekologik muvozanatning buzilishi inson salomatligi va hayot sifatiga bevosita ta'sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, ushbu jarayonlarning yosh avlod hayoti va kelajagiga ta'siri yoshlarning ekologik huquqlarini samarali huquqiy himoya qilish masalasini dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylantirmoqda.

Yoshlar jamiyatning faol va istiqbolli qatlami sifatida ekologik muhitning holati bilan bevosita bog‘liq sharoitda yashaydi. Ularning sog‘lom hayot kechirishi, ta'lim olishi, mehnat qilishi va har tomonlama rivojlanishi uchun atmosfera havosi, suv, tuproq hamda boshqa tabiiy resurslarning xavfsiz va sog‘lom holatda bo‘lishi zarur. Shu bois qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqi yoshlarning fundamental manfaatlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ekologik muammolarning tobora kuchayib borishi yoshlarning ekologik huquqlarini nafaqat e'tirof etish, balki ularni amalda ta'minlash va himoya qilishning samarali mexanizmlarini yaratishni ham talab etmoqda. Bunda ekologik qonunchilikning takomillashuvi, ekologik axborotning ochiqligi, jamoatchilik nazoratining samaradorligi hamda yoshlarning ekologik masalalardagi faolligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, yosh avlodning ekologik madaniyati va huquqiy savodxonligini yuksaltirish atrof-muhitni muhofaza qilishga mas'uliyatli munosabatni shakllantirishning muhim omillaridan biridir.

Yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilish masalasi inson huquqlarini ta'minlash, barqaror rivojlanish va kelajak avlodlar manfaatlarini himoya qilish tamoyillari bilan ham uzviy bog‘liq. Mazkur huquqlarning samarali kafolatlanishi nafaqat bugungi yoshlarning salomatligi va farovonligini ta'minlash, balki kelajak avlodlar uchun sog‘lom va xavfsiz ekologik muhitni saqlab qolishga ham xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilishning huquqiy asoslarini tahlil qilish, ushbu sohadagi mavjud muammolarni aniqlash hamda ekologik huquqlarni ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot jarayonida formal-yuridik, tizimli, mantiqiy, qiyosiy-huquqiy hamda tahlil va sintez metodlaridan foydalanildi. Formal-yuridik metod orqali yoshlarning ekologik huquqlariga oid konstitutsiyaviy va huquqiy normalarning mazmuni o‘rganildi. Tizimli tahlil ekologik huquqlarning inson huquqlari tizimidagi o‘rnini aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, mantiqiy tahlil yordamida ekologik xavfsizlik, ekologik huquqlar va ekologik madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik yoritildi. Tadqiqotning metodologik asosini inson huquqlarining ustuvorligi, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik hamda avlodlar manfaatlari muvozanati tamoyillari tashkil etadi.

Qiyosiy-huquqiy metod asosida O‘zbekiston Respublikasidagi ekologik huquqlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar umumiy xalqaro huquqiy yondashuvlar bilan qiyosiy tahlil qilindi. Bunda ekologik huquqlarni ta’minlash, ekologik axborotdan foydalanish va jamoatchilikning ekologik masalalardagi ishtiroki bilan bog‘liq huquqiy mexanizmlarning o‘ziga xos jihatlari o‘rganildi. Mazkur yondashuv milliy qonunchilikni takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar va ekologik huquqlarni ta’minlashga oid nazariy qarashlar ham tahlil qilindi. Tahlil va sintez metodlari yordamida o‘rganilgan ma’lumotlar umumlashtirilib, yoshlarning ekologik huquqlarini samarali himoya qilishga ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlandi. Olingan natijalar asosida ekologik ta’lim va madaniyatni rivojlantirish, ekologik axborotning ochiqligini ta’minlash hamda yoshlarning ekologik qarorlar qabul qilish jarayonidagi ishtirokini kengaytirishga qaratilgan ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Natijalar. Yoshlarning ekologik huquqlari insonning sog‘lom va qulay atrof-muhitda yashashini ta’minlashga xizmat qiluvchi huquqiy imkoniyatlar majmui sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur huquqlar ekologik xavfsiz muhitda yashash, qulay atrof-muhitga ega bo‘lish, atrof-muhit holati to‘g‘risida ishonchli axborot olish hamda ekologik manfaatlarni himoya qilish imkoniyatlarini qamrab oladi.

Yoshlarning ekologik huquqlarini ta’minlashda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi muhim huquqiy asos hisoblanadi. Konstitutsiyaning 49-moddasida har kimning qulay atrof-muhitga va uning holati to‘g‘risidagi ishonchli axborotga ega bo‘lish huquqi mustahkamlangan. Shuningdek, davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta’minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik muvozanatni saqlashga qaratilgan choralarni amalga oshirishi belgilangan.

Ekologik huquqlar faqat davlat tomonidan taqdim etiladigan imkoniyat emas, balki shaxsning hayoti, sog‘lig‘i va farovonligini ta’minlash bilan bog‘liq fundamental huquqiy qadriyatdir. Yoshlarning ekologik xavfsiz muhitda yashashi ularga tabiiy ofatlar, ekologik halokatlar va atrof-muhitning zararli ta’siridan himoyalangan holda hayot kechirish imkonini beradi.

Qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqining samarali ta’minlanishi ekologik va sanitariya-gigiyena talablariga rioya etilishi bilan bevosita bog‘liq. Atmosfera

havosining ifloslanishi, ichimlik suvining sifati, chiqindilar bilan muomala qilish hamda yashash hududlarining ekologik holati yoshlarning sog‘lig‘i va hayot sifatiga ta’sir etuvchi asosiy omillardan hisoblanadi.

Yoshlarning ekologik huquqlarini ta’minlashning muhim yo‘nalishlaridan biri ekologik axborotning ochiqligini ta’minlashdir. Fuqarolar, jumladan yoshlar, o‘zlari yashayotgan hududdagi ekologik holat, mavjud ekologik xavflar va ularning oldini olish choralari haqida ishonchli ma’lumotga ega bo‘lishlari lozim.

Ekologik xavf tug‘diruvchi sanoat korxonalari, suv omborlari, gidrotexnika inshootlari va boshqa obyektlar faoliyati to‘g‘risidagi axborotning mavjudligi yoshlarning ekologik manfaatlarini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Axborotga ega bo‘lish shaxsning ekologik qarorlar qabul qilish jarayonida ongli ishtirok etishiga yordam beradi.

Yoshlarning ekologik huquqlarini ta’minlashda davlatning ekologik siyosati alohida o‘rin tutadi. Atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilar bilan ishlash tizimini takomillashtirish va ekologik nazoratni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar yoshlarning ekologik manfaatlariga xizmat qiladi.

Ekologik huquqlarni himoya qilishda yoshlarning ekologik madaniyatini yuksaltirish ham muhim omil hisoblanadi. Ekologik madaniyat shaxsning tabiatga nisbatan mas’uliyatli munosabati, ekologik qonunchilik talablariga rioya qilishi va tabiiy boyliklarni asrashga qaratilgan xulq-atvorida namoyon bo‘ladi.

Ekologik tarbiya oilada, maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida uzviy va izchil tashkil etilishi lozim. Yosh avlodda tabiatga mehr-muhabbat, tabiiy resurslarni asrash va ekologik mas’uliyat hissini shakllantirish uzoq muddatli ekologik xavfsizlikning muhim shartidir.

Muhokama. Yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilish masalasini faqat ekologik qonunchilik doirasida ko‘rib chiqish yetarli emas. Mazkur masala inson huquqlari, sog‘liqni saqlash, ta’lim, davlat boshqaruvi va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyati bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli yoshlarning ekologik huquqlarini ta’minlash kompleks yondashuvni talab etadi.

Birinchidan, ekologik ta’lim tizimini yanada takomillashtirish zarur. Ta’lim jarayonida ekologik bilimlarni faqat nazariy shaklda berish bilan cheklanmasdan, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga ham e’tibor qaratish lozim. Yoshlarning ekologik loyihalar, ko‘kalamzorlashtirish tadbirlari va jamoatchilik tashabbuslarida ishtirok etishi ekologik mas’uliyatni oshiradi.

Ikkinchidan, yoshlarning ekologik axborotga bo‘lgan huquqini amalga oshirish mexanizmlarini rivojlantirish talab etiladi. Ekologik ma’lumotlarning tushunarli, ochiq va yoshlar uchun qulay shaklda taqdim etilishi ularning ekologik muammolarga befarq bo‘lmasligiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, ekologik qarorlar qabul qilish jarayonida yoshlarning ishtirokini kengaytirish muhimdir. Yoshlar tashkilotlari, ta’lim muassasalari va fuqarolik

jamiyati institutlari orqali ekologik muammolarni muhokama qilish hamda takliflar ishlab chiqish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, ekologik huquqbuzarliklarning oldini olishda huquqiy targ‘ibot ishlarini kuchaytirish lozim. Ekologik huquq va majburiyatlar to‘g‘risidagi bilimlarning yetarli darajada shakllanmaganligi ayrim hollarda tabiatga nisbatan mas’uliyatsiz munosabatning kelib chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilishda davlat organlari va jamoatchilik o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish talab etiladi. Ekologik muammolarni faqat davlat organlarining faoliyati orqali hal etish murakkab bo‘lib, bunda har bir fuqaro, ayniqsa yoshlar faol ishtirok etishi zarur.

Yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilish samaradorligi ekologik huquqlar va ekologik majburiyatlar o‘rtasidagi muvozanatga ham bog‘liq. Shaxs qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqidan foydalangan holda atrof-muhitni asrash majburiyatini ham unutmasligi lozim.

Shu nuqtai nazardan, ekologik madaniyatni shakllantirish faqat huquqiy ta’sir choralari bilan emas, balki ma’naviy-axloqiy tarbiya orqali ham amalga oshirilishi zarur. Tabiatni asrashga bo‘lgan ichki mas’uliyat va ekologik qadriyatlarning shakllanishi ekologik huquqbuzarliklarning oldini olishda samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish yoshlarning ekologik huquqlarini amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Xususan, ekologik holatga oid ma’lumotlarni elektron platformalar orqali ochiq e’lon qilish, ekologik muammolar yuzasidan jamoatchilik fikrini o‘rganish hamda ekologik tashabbuslarni onlayn muhokama qilish yoshlarning faolligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday axborotlarning ishonchliligi, tezkorligi va tushunarliligi ta’minlanishi muhimdir.

Yoshlarning ekologik huquqlarini samarali himoya qilish uchun ekologik muammolarning oldini olishga qaratilgan institutsional mexanizmlarni ham kuchaytirish lozim. Bunda davlat organlari, ta’lim muassasalari, yoshlar tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va mahalliy hamjamiyatlar o‘rtasidagi hamkorlikni tizimli yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur hamkorlik yoshlarning ekologik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash, ularning huquqiy manfaatlarini himoya qilish va ekologik qarorlar qabul qilish jarayonidagi ishtirokini kengaytirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilish zamonaviy huquqiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri ekanligi aniqlandi. Ekologik muhitning holati yoshlarning sog‘lig‘i, hayot sifati va kelajakdagi rivojlanish imkoniyatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, yoshlarning qulay va xavfsiz atrof-muhitga ega bo‘lish huquqini ta’minlash mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarur. Bunda ekologik

xavflarning oldini olish va atrof-muhit holati ustidan samarali nazorat o‘rnatish muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, ekologik axborotning ochiqligi va undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish lozim. Yoshlar ekologik holat va mavjud xavflar haqida o‘z vaqtida hamda ishonchli ma’lumotga ega bo‘lishlari kerak.

Uchinchidan, ta’limning barcha bosqichlarida ekologik ta’lim va tarbiyani kuchaytirish maqsadga muvofiq. Ekologik madaniyatni shakllantirish yoshlarning nafaqat o‘z huquqlarini anglashiga, balki ekologik majburiyatlariga mas’uliyat bilan yondashishiga ham xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, yoshlarni ekologik qarorlar qabul qilish va ekologik tashabbuslarni amalga oshirish jarayonlariga keng jalb etish zarur. Bu ularning fuqarolik faolligini oshirish va ekologik muammolarga mas’uliyatli munosabatini shakllantirishga yordam beradi.

Umuman olganda, yoshlarning ekologik huquqlarini himoya qilish inson huquqlarini ta’minlash, ekologik xavfsizlikni mustahkamlash va barqaror rivojlanishga erishishning muhim shartlaridan biridir. Mazkur huquqlarning samarali ta’minlanishi bugungi yoshlarning manfaatlarinigina emas, balki kelajak avlodlarning munosib hayot kechirishi uchun ham huquqiy va ijtimoiy zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son Farmoni bilan tasdiqlangan “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi”.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir. 2023-yil 30-aprel. – Toshkent, 2023. Konstitutsiyaning 49-moddasida fuqarolarning qulay atrof-muhit va uning holati to‘g‘risidagi ishonchli axborotga bo‘lgan huquqi belgilangan.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik nazorat to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-363-son, 2013-yil 27-dekabr. Mazkur qonun ekologik nazorat sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni, 754-XII-son, 1992-yil 9-dekabr.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik ekspertiza, atrof-muhitga ta’sirni baholash va strategik ekologik baholash to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-1036-son, 2025-yil 24-fevral.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 378.147:373.2

Ro‘zmetova Farangiz Azamatovna,
Urganch davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

BO‘LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY REFLEKSIYA MADANIYATI RIVOJLANISH DINAMIKASI: PEDAGOGIK EKSPERIMENT NATIJALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion ta’lim sharoitida bo‘lajak tarbiyachilarning kasbiy refleksiya madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan mualliflik pedagogik modeli va metodikasining amaliy samaradorligi tajriba-sinov ishlari natijalari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot 2024–2026-yillarda Urganch, Nukus va Buxoro davlat pedagogika institutlarida “Maktabgacha ta’lim” yo‘nalishi talabalari ishtirokida uch bosqichda (aniqlash, shakllantirish, nazorat-umumlashtiruvchi) tashkil etildi. Tajriba-sinov ishlariga jami 320 nafar talaba jalb qilindi, ulardan 163 nafari tajriba, 157 nafari nazorat guruhini tashkil etdi. Talabalarning kasbiy refleksiya madaniyatini baholash uchun mualliflik integratsiyalashgan metodikasi (kasbiy motivatsiya so‘rovnomasi, professional identifikatsiya testi, refleksiya nazariyasi bo‘yicha test, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish metodikasi, Gibbs refleksiv sikli bo‘yicha tahlil) qo‘llanildi.

Kalit so‘zlar: innovatsion ta’lim, kasbiy refleksiya madaniyati, bo‘lajak tarbiyachi, tajriba-sinov ishlari, pedagogik model, Gibbs refleksiv sikli, matematik-statistik tahlil.

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕФЛЕКСИИ БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ: РЕЗУЛЬТАТЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА

Аннотация. В данной статье на основе результатов опытно-экспериментальной работы анализируется практическая эффективность авторской педагогической модели и методики, направленной на развитие культуры профессиональной рефлексии у будущих воспитателей в условиях инновационного образования. Исследование проводилось в 2024–2026 гг. в Ургенчском, Нукусском и Бухарском государственных педагогических институтах среди студентов направления «Дошкольное образование» в три этапа (констатирующий, формирующий, контрольно-обобщающий). В опытно-экспериментальной работе приняли участие 320 студентов, из которых 163 составили экспериментальную, а 157 — контрольную группу. Для оценки культуры профессиональной рефлексии применялась авторская интегрированная методика (анкета профессиональной мотивации, тест

профессиональной идентификации, тест по теории рефлексии, методика анализа педагогических ситуаций, анализ по циклу рефлексии Гиббса).

Ключевые слова: инновационное образование, культура профессиональной рефлексии, будущий воспитатель, опытно-экспериментальная работа, педагогическая модель, цикл рефлексии Гиббса, математико-статистический анализ.

DYNAMICS OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL REFLECTION CULTURE AMONG FUTURE PRESCHOOL TEACHERS: RESULTS OF A PEDAGOGICAL EXPERIMENT

Abstract. This article analyzes the practical effectiveness of an author's pedagogical model and methodology aimed at developing the culture of professional reflection among future preschool teachers in an innovative educational environment, based on the results of experimental work. The study was conducted from 2024 to 2026 at the Urgench, Nukus, and Bukhara State Pedagogical Institutes among students of the "Preschool Education" program, in three stages (identifying, formative, and control-generalizing). A total of 320 students participated in the experimental work, with 163 forming the experimental group and 157 the control group. An author's integrated methodology (professional motivation questionnaire, professional identification test, reflection theory test, pedagogical situation analysis technique, and Gibbs' reflective cycle analysis) was used to assess students' professional reflection culture.

Keywords: innovative education, professional reflection culture, future preschool teacher, experimental work, pedagogical model, Gibbs' reflective cycle, mathematical-statistical analysis.

Kirish. Zamonaviy pedagogika fanida o‘qituvchi shaxsining kasbiy sifatlari orasida o‘z faoliyatini ongli anglash va tahlil qilish qobiliyati alohida o‘rin tutadi. Ta’lim tizimidagi tinimsiz o‘zgarishlar, raqamli vositalarning kundalik amaliyotga kirib kelishi va pedagogik yondashuvlarning yangilanib borishi pedagog kadrlardan o‘z ish uslubini muntazam qayta ko‘rib chiqish, undan xulosa chiqarish va shu asosda faoliyatini yaxshilashni talab qiladi. Xususan, maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun bu jihat yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi, chunki bu yo‘nalishda pedagogning har bir qarori bolaning shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Xalqaro pedagogik tajribada refleksiv amaliyotni o‘qituvchi tayyorlash jarayonining ajralmas qismiga aylantirish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Shu bilan birga, ushbu yondashuvlarni milliy ta’lim tizimimizning o‘ziga xos jihatlarini, jumladan maktabgacha ta’limning amaliy xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirish masalasi hali yetarlicha o‘rganilmagan. Mavjud ilmiy manbalarni ko‘zdan kechirish shuni ko‘rsatadi: bo‘lajak tarbiyachilarda o‘z-o‘zini kasbiy tahlil

qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga oid alohida, aniq diagnostika va texnologik vositalarga ega yagona metodika hanuzgacha ishlab chiqilmagan.

Yuqoridagilarni hisobga olib, biz tomondan innovatsion ta’lim sharoitida bo‘lajak tarbiyachilarda kasbiy refleksiya madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik model va integratsiyalashgan diagnostik metodika ishlab chiqildi. Ushbu vosita talabaning motivatsion, bilim, faoliyat va o‘z-o‘zini baholash jihatlarini yaxlit tarzda qamrab olishga mo‘ljallangan.

Mazkur maqolaning maqsadi yuqorida qayd etilgan model va metodikaning amaliy sharoitda qanchalik samarali ekanligini pedagogik eksperiment natijalari asosida ko‘rsatib berishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun uch pedagogika oliy ta’lim muassasasi negizida ko‘p bosqichli tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, olingan natijalar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlandi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning maqsadi innovatsion ta’lim sharoitida bo‘lajak tarbiyachilarda kasbiy refleksiya madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik model va mualliflik metodikasining amaliy samaradorligini tekshirishdan iborat edi.

Bu maqsadga erishish uchun tajriba-sinov ishlari uch bosqichda — aniqlash, shakllantirish va nazorat-umumlashtiruvchi bosqichlarda — 2024–2026-yillar davomida tashkil etildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot innovatsion ta’lim sharoitida bo‘lajak tarbiyachilarda kasbiy refleksiya madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik model va mualliflik metodikasining amaliy samaradorligini aniqlash maqsadida tashkil etildi. Tadqiqot metodologiyasi bo‘lajak tarbiyachilarning kasbiy refleksiya madaniyatini kompleks baholash, uning rivojlanish dinamikasini aniqlash hamda ishlab chiqilgan pedagogik modelning samaradorligini tajriba-sinov asosida tekshirish tamoyiliga asoslandi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatish, so‘rovnoma, test, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, refleksiv topshiriqlar, pedagogik tajriba-sinov hamda matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tajriba-sinov ishlari 2024–2026-yillar davomida uch bosqichda, ya’ni aniqlash, shakllantirish va nazorat-umumlashtiruvchi bosqichlarda amalga oshirildi. Bunday bosqichma-bosqich tashkil etilgan tadqiqot dizayni talabalarning tajriba boshlanishidan oldingi kasbiy refleksiya darajasini aniqlash, shakllantiruvchi pedagogik ta’sirni amalga oshirish va yakuniy natijalarni dastlabki ko‘rsatkichlar bilan qiyoslash imkonini berdi.

Tadqiqot maydoni sifatida Urganch, Nukus va Buxoro davlat pedagogika institutlarining “Maktabgacha ta’lim” yo‘nalishi tanlab olindi. Mazkur oliy ta’lim muassasalarining tanlanishi bo‘lajak tarbiyachilarni kasbiy tayyorlash jarayonida refleksiv kompetensiyalarni shakllantirishning dolzarbligi, shuningdek, ishlab chiqilgan pedagogik model va metodikaning turli hududiy hamda institutsional sharoitlarda samaradorligini tekshirish imkoniyati bilan izohlanadi. Tajriba-sinov ishlariga jami 320 nafar 2–3-kurs talabasi jalb qilindi. Ularning 163 nafari tajriba, 157 nafari esa nazorat guruhini tashkil etdi. Tadqiqot ishtirokchilarining 2–3-

kurslardan tanlanishi talabalarda kasbiy bilim va ko‘nikmalar muayyan darajada shakllangan, shu bilan birga ularning kasbiy refleksiya madaniyatini yanada rivojlantirish uchun pedagogik imkoniyatlar mavjud bo‘lgan bosqichni qamrab olishga xizmat qildi. Tajriba va nazorat guruhlari hududlar va kurslar bo‘yicha nisbatan teng taqsimlandi. Bunday taqsimot guruhlarning boshlang‘ich tayyorgarlik darajasidagi keskin tafovutlarni kamaytirish va tajriba davomida yuzaga keladigan o‘zgarishlarni obyektiv qiyoslash uchun zarur sharoit yaratdi.

Talabalarning kasbiy refleksiya madaniyatini aniqlash va baholash uchun besh o‘zaro bog‘liq diagnostik vositadan iborat integratsiyalashgan metodika qo‘llanildi. Mazkur metodikaning asosiy xususiyati kasbiy refleksiyani faqat bitta ko‘rsatkich orqali emas, balki uning motivatsion, identifikatsion, nazariy-bilim, amaliy-tahliliy va o‘z-o‘zini baholash jihatlarini kompleks tarzda o‘rganishdan iborat bo‘ldi. Diagnostik majmua kasbiy motivatsiya so‘rovnomasi, professional identifikatsiya testi, refleksiya nazariyasi bo‘yicha test, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish metodikasi hamda Gibbs refleksiv sikli asosidagi tahlil vositalarini o‘z ichiga oldi. Kasbiy motivatsiya so‘rovnomasi orqali talabalarning tarbiyachilik kasbiga bo‘lgan qiziqishi, kasbiy faoliyatning mazmuni va ahamiyatini anglash darajasi, o‘z kasbiy rivojlanishiga bo‘lgan ehtiyoji hamda pedagogik faoliyatni takomillashtirishga ichki intilishi aniqlandi. Professional identifikatsiya testi talabaning o‘zini bo‘lajak tarbiyachi sifatida anglash darajasi, tanlagan kasbi bilan bog‘liq qarashlari va kasbiy “Men” konsepsiyasining shakllanganlik holatini baholashga xizmat qildi. Refleksiya nazariyasi bo‘yicha test orqali talabalarning refleksiya tushunchasi, uning pedagogik faoliyatdagi o‘rni, vazifalari va kasbiy rivojlanishdagi ahamiyati haqidagi nazariy bilimlari aniqlandi. Pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish metodikasi talabalarning real yoki shartli pedagogik vaziyatlarda muammoni aniqlash, o‘z xatti-harakatlarini baholash, muqobil yechimlarni ko‘rib chiqish va pedagogik qarorlarning ehtimoliy oqibatlarini anglash qobiliyatini aniqlash imkonini berdi. Gibbs refleksiv sikli asosidagi tahlil esa talabaning muayyan pedagogik tajribani izchil tahlil qilishi, vaziyatni tavsiflashi, undagi his-tuyg‘ularini anglash, tajribani baholash, uning sabab va oqibatlarini tahlil qilish hamda kelgusidagi faoliyat uchun xulosa va amaliy reja ishlab chiqish qobiliyatini baholashga yo‘naltirildi.

Har bir diagnostik vosita bo‘yicha maksimal 12 ball belgilanib, umumiy shkala 48 ballni tashkil etdi. Olingan natijalar asosida talabalarning kasbiy refleksiya madaniyati rivojlanganlik darajasi uch bosqichga — yuqori, o‘rta va past darajalarga ajratildi. Bunda talabaning refleksiv faoliyatga munosabati, o‘z kasbiy faoliyatini anglash va tahlil qilish qobiliyati, pedagogik vaziyatlardan xulosa chiqarishi, o‘z faoliyatining kuchli va zaif jihatlarini aniqlashi hamda kelgusidagi pedagogik faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha mustaqil qarorlar ishlab chiqishi kabi ko‘rsatkichlar asosiy mezon sifatida olindi. Diagnostik vositalarning o‘zaro uyg‘unlashtirilishi kasbiy refleksiyani yaxlit pedagogik hodisa sifatida baholash imkonini berdi.

Tajriba-sinov ishlarining aniqlash bosqichida, avvalo, tajriba va nazorat guruhlarining tadqiqot boshlanishidagi kasbiy refleksiya madaniyati darajasi aniqlandi. Mazkur bosqichning asosiy vazifasi ikki guruhning boshlang‘ich ko‘rsatkichlarini aniqlash va ular o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud yoki mavjud emasligini tekshirishdan iborat bo‘ldi. Shu maqsadda ishlab chiqilgan integratsiyalashgan diagnostik metodikaning barcha komponentlari bo‘yicha dastlabki o‘lchovlar amalga oshirildi va olingan natijalar umumlashtirildi. Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi dastlabki farqlarni aniqlash uchun Student–Fisher t-mezoni qo‘llanildi.

Tadqiqot natijalari. Tajriba-sinov ishlarining aniqlash bosqichida tajriba va nazorat guruhlarining kasbiy refleksiya madaniyati bo‘yicha boshlang‘ich holati o‘rganildi hamda ular o‘rtasidagi farqning statistik ahamiyatini aniqlashga alohida e’tibor qaratildi. O‘tkazilgan dastlabki diagnostika natijalari tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida boshlang‘ich darajada statistik ahamiyatli farq mavjud emasligini ko‘rsatdi ($t=0,17$; $t_{kr}=1,96$; $p>0,05$). Olingan ko‘rsatkichning kritik qiymatdan pastligi guruhlar o‘rtasidagi mavjud farq tasodifiy xarakterga ega ekanligini ko‘rsatib, ularning tajriba boshlanishidagi tayyorgarlik darajasi statistik jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lganini tasdiqladi. Mazkur natija tajriba va nazorat guruhlarini keyingi bosqichlarda qiyoslash uchun metodologik jihatdan yetarli asos yaratdi hamda shakllantirish bosqichida kuzatiladigan o‘zgarishlarni ishlab chiqilgan pedagogik model va metodikaning ta’siri bilan bog‘lash imkonini berdi.

Shakllantirish bosqichida tajriba guruhida bo‘lajak tarbiyachilarning kasbiy refleksiya madaniyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik model asosida maxsus refleksiv texnologiyalar tizimli ravishda qo‘llanildi. Xususan, refleksiv kundalik, elektron portfolio, video-refleksiya, refleksiv dialog va refleksiv loyiha kabi texnologiyalar talabalarning o‘z pedagogik faoliyatini muntazam kuzatishi, tahlil qilishi, baholashi va kelgusidagi faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan xulosalar chiqarishiga yo‘naltirildi. Ushbu texnologiyalarni qo‘llash jarayonida motivatsion, didaktik, tashkiliy va psixologik pedagogik sharoitlarning yaratilishi ham ta’minlandi. Natijada talabalarda refleksiv faoliyatga bo‘lgan qiziqish va ehtiyoj kuchaydi, o‘z pedagogik tajribasiga tanqidiy va tahliliy yondashish ko‘nikmalari rivojlandi. Talabalar pedagogik faoliyat jarayonida yuzaga kelgan vaziyatlarni shunchaki qayd etish bilan cheklanib qolmasdan, ularning sabablarini aniqlash, o‘z xatti-harakatlarini baholash, yuzaga kelgan muammolarga muqobil yechimlarni izlash va kelgusidagi faoliyat uchun tegishli xulosalar chiqarishga tobora ko‘proq yo‘naltirildi. Shakllantirish bosqichida mentorlik tizimi, hamkorlikdagi refleksiya va video-refleksiya texnologiyalarining uyg‘un qo‘llanilishi talabalarning o‘z faoliyatini obyektiv baholash va takomillashtirish imkoniyatlarini yanada kengaytirdi.

Nazorat-umumlashtiruvchi bosqichda tajriba va nazorat guruhlarida yakuniy diagnostika o‘tkazilib, tajriba davomida yuz bergan o‘zgarishlar dastlabki natijalar bilan qiyosiy tahlil qilindi. Yakuniy diagnostika natijalari tajriba guruhida kasbiy

refleksiya madaniyatining o‘rtacha ko‘rsatkichi sezilarli darajada oshganini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, tajriba guruhida dispersiya va variatsiya koeffitsiyentining pasayishi kuzatildi. Mazkur holat nafaqat talabalarning umumiy natijalari yaxshilanganini, balki ularning natijalari o‘rtasidagi tarqoqlik kamayib, rivojlanish ko‘rsatkichlarining nisbatan barqarorlashganini ham anglatadi. Yakuniy natijalarni matematik-statistik jihatdan tekshirish jarayonida hisoblangan t-qiymati T=7,31 ni tashkil etib, kritik qiymat tkr=1,96 dan ancha yuqori bo‘ldi. Ushbu natija tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi yakuniy farqning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini ko‘rsatdi hamda nol gipotezani rad etish uchun asos yaratdi. Shunday qilib, tajriba guruhida qayd etilgan ijobiy o‘zgarishlarni tasodifiy o‘zgarish sifatida emas, balki qo‘llanilgan pedagogik model va refleksiv texnologiyalar ta’sirining natijasi sifatida baholash mumkin. Olingan xulosalar Pirsonning χ^2 mezoni orqali ham tasdiqlandi. Xususan, hisoblangan $\chi^2emp=45,9$ qiymati kritik qiymat 5,99 dan yuqori bo‘ldi ($\chi^2emp=45,9>5,99$). Bu esa tajriba va nazorat guruhlarida talabalarning kasbiy refleksiya madaniyati rivojlanganlik darajalari bo‘yicha taqsimlanishida statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjudligini ko‘rsatdi.

Tajriba-sinov natijalarining hududlar kesimidagi tahlili ham ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligi turli ta’lim muassasalari sharoitida nisbatan barqaror namoyon bo‘lganini ko‘rsatdi. Jumladan, Urganch davlat pedagogika institutida samaradorlik ko‘rsatkichi 11,6 foizga, Nukus davlat pedagogika institutida 11,3 foizga, Buxoro davlat pedagogika institutida esa 11 foizga oshgan. Mazkur ko‘rsatkichlarning bir-biriga yaqinligi metodikaning faqat ma’lum bir ta’lim muassasasi sharoitida emas, balki turli hududlarda faoliyat yurituvchi pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ham samarali qo‘llanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Kurslar kesimida olib borilgan tahlil natijalariga ko‘ra, 2-kurs talabalarida samaradorlik 11,2 foizni, 3-kurs talabalarida esa 11,4 foizni tashkil etdi. Ushbu ko‘rsatkichlar ham tajriba davomida qo‘llanilgan refleksiv texnologiyalarning turli kurs talabalarida deyarli bir xil darajada ijobiy natija berganini ko‘rsatadi. Tajriba-sinovning umumiy natijalari bo‘yicha o‘rtacha samaradorlik ko‘rsatkichi 11,3 foizni tashkil etib, mazkur farq statistik jihatdan ahamiyatli deb topildi ($p<0,05$).

Umuman olganda, tajriba-sinov natijalari innovatsion ta’lim sharoitida refleksiv kundalik, elektron portfolio, video-refleksiya, refleksiv dialog va refleksiv loyiha kabi texnologiyalarni maqsadli va tizimli ravishda qo‘llash bo‘lajak tarbiyachilarning kasbiy refleksiya madaniyatini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatdi. Tajriba guruhida o‘rtacha ko‘rsatkichlarning oshishi, natijalar tarqoqligining kamayishi, Student–Fisher t-mezoni hamda Pirsonning χ^2 mezoni bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli farqlarning aniqlanishi ishlab chiqilgan pedagogik model va integratsiyalashgan metodikaning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, hududlar va kurslar kesimida olingan natijalarning o‘zaro yaqinligi metodikaning nisbatan universal xususiyatga ega ekanligini va uni maktabgacha ta’lim yo‘nalishida bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlash jarayonida kengroq qo‘llash imkoniyati mavjudligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhida qo‘llanilgan refleksiv va innovatsion texnologiyalarning uyg‘unlashtirilgan holda, bosqichma-bosqich joriy etilishi talabalarda kasbiy refleksiya madaniyatining barqaror shakllanishiga olib keladi. Ayniqsa, mentorlik tizimi, hamkorlikdagi refleksiya va video-refleksiya texnologiyalarining birgalikda qo‘llanilishi talabalarning o‘z faoliyatini ob’ektiv baholash va takomillashtirish qobiliyatini oshirishda muhim rol o‘ynadi. Bunda refleksiv texnologiyalarning samaradorligi ularning alohida qo‘llanilishidan ko‘ra, yagona pedagogik tizim sifatida izchil va o‘zaro bog‘liq tarzda tashkil etilganligi bilan izohlanadi. Talabaning o‘z faoliyatini mustaqil tahlil qilishi, mentor va tengdoshlari bilan fikr almashishi hamda video materiallar orqali o‘z pedagogik harakatlarini qayta kuzatishi refleksiv jarayonning turli jihatlarini bir vaqtning o‘zida faollashtirdi. Natijada refleksiya faqat o‘quv jarayonining yakuniy bosqichida amalga oshiriladigan faoliyat emas, balki bo‘lajak tarbiyachining kundalik kasbiy faoliyatini rejalashtirish, amalga oshirish, baholash va takomillashtirishning uzviy mexanizmiga aylandi. Bu esa kasbiy refleksiya madaniyatining shakllanishi nafaqat maxsus topshiriqlar, balki muntazam pedagogik qo‘llab-quvvatlash, o‘zaro fikr almashish va o‘z faoliyatini qayta ko‘rib chiqish imkoniyatlari mavjud bo‘lgan muhitni talab qilishini ko‘rsatadi.

Xulosa. O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari va ularning matematik-statistik tahlili innovatsion ta’lim sharoitida bo‘lajak tarbiyachilarda kasbiy refleksiya madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan mualliflik pedagogik modeli hamda integratsiyalashgan diagnostik metodikaning amaliy samaradorligini tasdiqladi. Tadqiqotning aniqlash bosqichida tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich ko‘rsatkichlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud emasligi aniqlandi ($t=0,17$; $t_{kr}=1,96$; $p>0,05$). Bu esa tajriba guruhida keyinchalik kuzatilgan ijobiy o‘zgarishlarni aynan ishlab chiqilgan pedagogik model va refleksiv texnologiyalarning ta’siri bilan bog‘lash imkonini berdi.

Shakllantirish bosqichida tajriba guruhida refleksiv kundalik, elektron portfolio, video-refleksiya, refleksiv dialog va refleksiv loyiha kabi texnologiyalarning tizimli ravishda qo‘llanilishi talabalarning o‘z pedagogik faoliyatini anglash, tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi. Mazkur texnologiyalarning motivatsion, didaktik, tashkiliy va psixologik pedagogik sharoitlar bilan uyg‘unlashtirilishi talabalarda refleksiv faoliyatga nisbatan qiziqish va ichki ehtiyojni kuchaytirdi. Natijada talabalar pedagogik faoliyat jarayonida yuzaga keladigan vaziyatlarni shunchaki qayd etish bilan cheklanmasdan, ularning sabablarini aniqlash, o‘z faoliyatining kuchli va zaif jihatlarini baholash hamda kelgusidagi faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha asoslangan xulosalar chiqarishga yo‘naltirildi.

Nazorat-umumlashtiruvchi bosqichda o‘tkazilgan yakuniy diagnostika tajriba guruhida kasbiy refleksiya madaniyati ko‘rsatkichlarining sezilarli darajada oshganini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, dispersiya va variatsiya koeffitsiyentining pasayishi natijalarning nafaqat o‘sganini, balki ular orasidagi tarqoqlik kamayib,

rivojlanish ko‘rsatkichlarining barqarorlashganini ham ko‘rsatdi. Yakuniy natijalar bo‘yicha hisoblangan t-qiymati T=7,31 ni tashkil etib, kritik qiymat tkr=1,96 dan yuqori bo‘ldi. Mazkur natija tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini ko‘rsatib, qo‘llanilgan pedagogik metodikaning samaradorligini tasdiqladi. Ushbu xulosa Pirsonning χ^2 mezoni natijalari bilan ham mustahkamlandi: $\chi^2emp=45,9$ qiymati kritik qiymat 5,99 dan yuqori bo‘ldi ($\chi^2emp=45,9>5,99$). Demak, tajriba va nazorat guruhlarida talabalarning kasbiy refleksiya madaniyati rivojlanganlik darajalari bo‘yicha yuzaga kelgan farqlar tasodifiy emas, balki statistik jihatdan ahamiyatli o‘zgarish sifatida baholanishi mumkin.

Tajriba-sinov natijalarining hududlar va kurslar kesimidagi tahlili ham ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligi nisbatan barqaror ekanligini ko‘rsatdi. Jumladan, Urganch davlat pedagogika institutida samaradorlik 11,6 foizni, Nukus davlat pedagogika institutida 11,3 foizni, Buxoro davlat pedagogika institutida esa 11 foizni tashkil etdi. Kurslar kesimida 2-kurs talabalarida samaradorlik 11,2 foiz, 3-kurs talabalarida esa 11,4 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, umumiy o‘rtacha samaradorlik ko‘rsatkichi 11,3 foizga teng bo‘ldi ($p<0,05$). Ko‘rsatkichlarning bir-biriga yaqinligi metodikaning turli hudud, ta’lim muassasasi va kurslarda tahsil olayotgan talabalar bilan ishlashda ham barqaror natija berishini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo‘lajak tarbiyachilarda kasbiy refleksiya madaniyatini rivojlantirish samaradorligi refleksiv faoliyatni ta’lim jarayoniga tizimli ravishda integratsiyalash, talabalarni o‘z pedagogik tajribasini muntazam tahlil qilishga yo‘naltirish va ularni mentorlik hamda hamkorlikdagi refleksiya bilan qo‘llab-quvvatlashga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatdi. Ishlab chiqilgan pedagogik model va integratsiyalashgan diagnostik metodika talabalarning kasbiy faoliyatga ongli munosabatini shakllantirish, o‘z pedagogik imkoniyatlarini obyektiv baholash va kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiluvchi samarali vosita sifatida baholandi. Shu sababli mazkur metodikani maktabgacha ta’lim yo‘nalishida bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlash jarayoniga joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Kelgusida ushbu yondashuvni sun’iy intellekt asosidagi refleksiv vositalar bilan integratsiyalash, inklyuziv ta’lim sharoitida qo‘llash hamda boshqa pedagogik yo‘nalishlarga moslashtirish tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishlari sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Schön, D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action / D.A. Schön. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.

2. Gibbs, G. Learning by Doing: A Guide to Teaching and Learning Methods / G. Gibbs. – Oxford: Oxford Polytechnic, 1988. – 130 p.

3. Karpov, A.V. Psychology of Reflexive Mechanisms of Activity / A.V. Karpov. – Moscow: Institute of Psychology RAS, 2004. – 424 p.

4. Zarmasov, Sh.R. Kasbiy refleksiya asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik tayyorgarligini rivojlantirish: PhD dissertatsiyasi / Sh.R. Zarmasov. – Toshkent: TDPU, 2021. – 155 b.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 378.147:81'243:37.013.77

Djabbarova Feruza Azamovna,
PhD researcher, Asia International University

PSYCHODIDACTIC MECHANISMS FOR DEVELOPING LINGUOCULTURAL PREPAREDNESS IN PRE-SERVICE PHILOLOGY TEACHERS

Abstract. This article develops a theoretical and conceptual account of the psychodidactic mechanisms that support linguocultural preparedness in pre-service philology teachers. The study aims to identify the internal developmental processes involved in such preparedness and the instructional conditions capable of activating them by integrating psychodidactics, cultural linguistics, intercultural communication, sociocultural learning theory, motivation theory, and self-regulated learning. The methodology combines an integrative analysis of foundational and recent sources published between 1991 and 2026 with comparison, thematic coding, pedagogical modelling, and conceptual synthesis. The analysis conceptualises linguocultural preparedness as a dynamic professional quality produced through the interaction of six mechanisms: cognitive-conceptual, social-mediational, motivational-axiological, affective-empathic, metacognitive-reflective, and activity-transfer. For each mechanism, the article identifies the underlying psychological process, relevant instructional activators, expected learning outcomes, and observable assessment indicators.

Keywords: linguocultural preparedness, psychodidactics, pre-service philology teacher, intercultural competence, mediation, reflection, empathy, pedagogical transfer.

BO'LAJAK FILOLOG O'QITUVCHILARDA LINGVOMADANIY TAYYORGARLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXODIDAKTIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak filolog o'qituvchilarda lingvomadaniy tayyorgarlikni rivojlantirishning psixodidaktik mexanizmlari nazariy-konseptual jihatdan asoslanadi. Tadqiqotning maqsadi psixodidaktika, lingvokulturologiya, madaniyatlararo kommunikatsiya, sotsiokultural ta'lim va o'zini boshqarib o'rganish nazariyalarini integratsiyalash orqali mazkur tayyorgarlikning ichki rivojlanish mexanizmlarini hamda ularni faollashtiruvchi didaktik vositalarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda 1991–2026-yillarda nashr etilgan fundamental va zamonaviy manbalarning integrativ tahlili, qiyosiy tahlil, tematik kodlash, pedagogik modellashtirish va konseptual sintez metodlaridan foydalanildi. Natijada lingvomadaniy tayyorgarlik kognitiv-konseptual, ijtimoiy-mediativ, motivatsion-aksiologik, affektiv-empatik, metakognitiv-refleksiv va faoliyat-transfer mexanizmlarining o'zaro ta'siriga asoslangan dinamik kasbiy sifat sifatida talqin qilindi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy tayyorgarlik, psixodidaktika, bo'lajak filolog o'qituvchi, madaniyatlararo kompetensiya, mediatsiya, refleksiya, empatiya, pedagogik transfer.

ПСИХОДИДАКТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ-ФИЛОЛОГОВ

Аннотация. В статье теоретически и концептуально обосновываются психодидактические механизмы развития лингвокультурной подготовки будущих учителей-филологов. Цель исследования заключается в выявлении внутренних механизмов развития данной подготовки и дидактических средств их активизации посредством интеграции психодидактики, лингвокультурологии, межкультурной коммуникации, социокультурной теории обучения и теории саморегулируемого учения. Применены

методы интегративного анализа фундаментальных и современных источников, опубликованных в 1991–2026 годах, сравнительного анализа, тематического кодирования, педагогического моделирования и концептуального синтеза. В результате лингвокультурная подготовка представлена как динамическое профессиональное качество, формируемое взаимодействием когнитивно-концептуального, социально-медиативного, мотивационно-аксиологического, аффективно-эмпатического, метакогнитивно-рефлексивного и деятельностно-трансферного механизмов.

Ключевые слова: лингвокультурная подготовка, психодидактика, будущий учитель-филолог, межкультурная компетенция, медиация, рефлексия, эмпатия, педагогический трансфер.

Introduction. Globalisation, academic mobility, digitally mediated communication, and the international role of English have changed the professional profile expected of a language teacher. Linguistic accuracy remains necessary, but it is no longer sufficient for effective participation in multilingual and multicultural communication. A future teacher must recognise the cultural meanings carried by linguistic choices, interpret them in relation to context, compare perspectives, avoid reductive stereotyping, and help learners negotiate difference without abandoning critical judgement. Linguocultural preparedness should therefore be treated not as an optional addition to language proficiency but as an integral dimension of professional teacher education.

Linguocultural research views language as a medium in which collective experience, values, symbols, and conventional ways of categorising reality are preserved and renewed [4, 5]. Intercultural language education shifts attention from factual knowledge about a target country to the learner's capacity to interpret meanings, relate perspectives, and act responsibly across cultural boundaries [7, 12, 13]. Cultural linguistics also shows that cultural schemas, categories, and metaphors affect how speakers construe experience and how apparently equivalent words acquire different pragmatic associations [8]. These perspectives imply that linguocultural learning requires changes in how a learner notices, interprets, evaluates, regulates, and applies culturally meaningful language.

The pedagogical problem is not simply which cultural topics should be included in a syllabus. A more fundamental question concerns the internal processes through which instructional activity becomes durable professional capacity. An authentic text, critical incident, role play, comparative task, or reflective diary is developmentally valuable only when it activates conceptual restructuring, social mediation, personal engagement, emotional decentring, self-regulation, and transfer to new situations. In this article, a teaching method is understood as an externally organised form of activity, whereas a psychodidactic mechanism is an internal process through which that activity changes the learner's cognitive, motivational, affective, social, or regulatory organisation.

Psychodidactics offers an appropriate framework for analysing this relationship. Gelfman and Kholodnaya argue that educational content should enrich learners' intellectual experience rather than merely transmit information [1]. Applied to teacher education, this approach integrates subject knowledge, psychology, didactics, methodology, and reflection, allowing students to develop simultaneously as learners and as future organisers of learning [2]. Pre-service philology teachers must first learn to interpret cultural meaning in a nuanced way and then transform that understanding into ethical, age-appropriate, and pedagogically productive classroom practice.

Existing scholarship provides developed accounts of intercultural competence [12, 15], intercultural language pedagogy [7, 13], sociocultural mediation [9, 14], intrinsic motivation [10], self-regulated learning [11, 18], and culturally responsive teacher education [16, 17]. These strands, however, are often discussed separately. The purpose of this article is to identify and systematise the psychodidactic mechanisms that connect linguocultural content, instructional

activity, internal change, and professional pedagogical transfer. It addresses three questions: which internal processes transform linguocultural learning into professional preparedness; which educational conditions activate those processes; and how can development be observed without reducing it to the reproduction of cultural facts?

Literature review. Psychodidactics places mental development at the centre of instructional design. Gelfman and Kholodnaya expect educational material to broaden the learner's intellectual repertoire through comparison, transformation, hypothesis formation, multiple representation, and reflective choice [1]. A text that offers only ready-made conclusions may increase information while leaving ways of thinking unchanged. Gelfman, Penskaya, and Tsymbal extend this position to pre-service teacher education by emphasising the integration of psychological, didactic, methodological, and subject-specific knowledge [2]. Future teachers need materials that allow them to experience a developmental task, analyse the mental operations it requires, and consider how the task can later be adapted for their own learners.

Zimnyaya's psychological account of foreign-language learning further supports mechanism-oriented analysis. Speech activity is organised through motive, purpose, action, feedback, and control; language therefore becomes functional only when forms are connected with communicative intention and context [3]. Knowing that a formula is considered polite does not automatically enable a student to use it appropriately in a request, refusal, disagreement, or apology. Functional preparedness emerges when form is related to social role, interpersonal distance, emotional tone, anticipated response, and communicative consequence.

Linguoculturology clarifies the content upon which these processes operate. Maslova describes linguocultural units as intersections between language and collective cultural experience [4]. Ter-Minasova shows that communication may fail despite grammatical correctness when participants rely on different assumptions and behavioural conventions [5]. Elizarova adds openness, empathy, anxiety management, and suspension of premature judgement to the psychological conditions of intercultural communication [6]. These perspectives support a view of linguocultural preparedness that combines semantic awareness, contextual interpretation, affective orientation, and communicative responsibility.

Kramsch's approach prevents culture from being reduced to national facts added after grammar and vocabulary. Culture forms part of meaning-making itself, while an interpretive position between one's own and another cultural framework enables critical examination of both [7]. Sharifian explains cultural conceptualisation through schemas, categories, and metaphors distributed across communities and realised in discourse [8]. Such conceptualisations are not identical rules shared by every member of a nation; their relevance varies according to region, generation, social group, genre, and situation. Students should therefore learn to formulate contextual, evidence-based tendencies rather than absolute claims about how an entire people thinks or behaves.

Models of intercultural communicative competence specify the capacities expected from learners. Byram connects knowledge with attitudes, interpretation and comparison, discovery and interaction, and critical cultural awareness [12]. Liddicoat and Scarino conceptualise intercultural learning through active construction, connection, social interaction, reflection, and responsibility [13]. The CEFR Companion Volume strengthens this orientation by presenting the learner as a social agent and by elaborating mediation as facilitating access to texts, concepts, communication, and pluricultural space [14]. Linguocultural preparedness thus includes the ability to build bridges between participants and repertoires, not merely describe differences.

Sociocultural theory explains how such ability develops through mediated activity. Higher mental functions emerge first in socially organised interaction and are later internalised [9]. A student may initially need prompts, peer interpretations, contextual clues, and teacher modelling to understand a pragmatic effect. Through progressively less supported participation, external

mediation becomes an independent interpretive strategy. This view justifies dialogic tasks, collaborative analysis, scaffolded comparison, and peer explanation.

Motivational and regulatory theories contribute further dimensions. Ryan and Deci argue that sustained engagement is strengthened when learning supports autonomy, competence, and relatedness [10]. Cultural learning imposed as memorisation may produce compliance but little internalisation; meaningful choice, visible progress, and respectful collaboration can create a stronger professional motive. Zimmerman, meanwhile, presents self-regulated learning as a cycle of forethought, performance, and reflection [11]. Learners plan how to approach a culturally complex task, monitor comprehension and emotion, and evaluate the adequacy of their interpretation. A systematic review of sixty-six interventions with pre-service teachers found value in focused self-regulation training, the integration of learning and teaching perspectives, and self-assessment of both learning and pedagogical practice [18].

Teacher education research confirms the need for sustained experience and guided reflection. Romijn, Slot, and Leseman show that meaningful practice combined with reflection is more promising than detached theoretical exposure [16]. Gulya and Fehérvári argue that culturally responsive competence requires integration across teacher education programmes rather than isolated short courses [17]. Tajeddin, Saeedi, and Khanlarzadeh demonstrate the affordances of collaborative reflection for intercultural instruction [19]. A 2026 study of 629 prospective secondary teachers also found positive associations between intercultural sensitivity, emotional intelligence, and prosociality, while social dominance orientation was negatively related to intercultural sensitivity [20]. The reviewed literature therefore identifies relevant knowledge, attitudes, and practices, but it less often explains how they interact as developmental mechanisms. This gap provides the basis for the present synthesis.

Research methodology. The study employed a theoretical-conceptual design based on integrative literature analysis and pedagogical modelling. The corpus comprised twenty foundational books, international frameworks, systematic reviews, and peer-reviewed articles published between 1991 and 2026. Sources were selected purposively because they addressed at least one of five domains: psychodidactics and language-learning psychology; linguoculturology and cultural conceptualisation; intercultural competence and mediation; motivation and self-regulation; or intercultural teacher preparation.

The analysis proceeded in four stages. First, the sources were examined for constructs describing internal change, including conceptual restructuring, mediation, internalisation, autonomy, value formation, empathy, emotional regulation, metacognition, reflection, and transfer. Second, these constructs were grouped through thematic coding into cognitive, social, motivational, affective, regulatory, and activity-oriented domains. Third, each domain was analysed through the sequence "instructional stimulus – internal psychological process – observable outcome," which distinguished mechanisms from methods. A reflective journal, for example, is an instructional instrument; reflective monitoring and revision constitute the mechanism it may activate. Fourth, the coded processes were integrated into a model when they explained a distinct type of internal development, could be purposefully activated, produced observable changes relevant to linguocultural preparedness, and supported transfer beyond the original task. Since no experimental intervention was conducted, the results are conceptual propositions requiring later expert and empirical validation.

Results and discussion. The synthesis supports the following working definition: linguocultural preparedness is an integrative professional quality that enables a pre-service philology teacher to recognise culturally situated meanings in language, interpret them contextually, compare perspectives, mediate understanding, regulate stereotypes and emotional reactions, and transfer the resulting knowledge and strategies into responsible pedagogical action.

The term *preparedness* foregrounds readiness to mobilise cognitive, communicative, ethical, affective, and reflective resources in situations that cannot always be predicted in advance.

Cognitive-conceptual mechanism

The cognitive-conceptual mechanism concerns the activation, differentiation, and restructuring of cultural schemas. Learners approach new material with categories formed through family experience, education, media, and their own linguistic environment. These schemas guide attention but may also cause overgeneralisation. Development occurs when the learner notices a discrepancy, examines contextual evidence, compares possible explanations, and reorganises the original schema instead of merely adding an isolated fact.

Concept mapping, contextual analysis of realia and phraseological units, parallel texts, corpus examples, and "evidence – interpretation – alternative interpretation" tasks can activate this process. The expected outcome is not factual recall but the ability to explain how meaning depends on genre, relationship, historical association, pragmatic purpose, and audience. A developed student replaces statements such as "all British people are indirect" with context-sensitive explanations of when indirectness may function as politeness, mitigation, irony, or strategic ambiguity [7, 8].

Social-mediational mechanism

The social-mediational mechanism explains how culturally meaningful understanding is jointly constructed and then internalised. A difficult interpretation may become accessible through a peer's example, a teacher's question, a bilingual resource, or comparison among several voices. Interaction is valuable when it makes assumptions visible, tests them against evidence, and helps participants negotiate language that others can understand. Through scaffolded participation, strategies that initially require external support become part of the student's independent repertoire [9].

Dialogic inquiry, jigsaw reading, peer explanation, collaborative critical-incident analysis, translation with commentary, and adaptation of culturally dense messages for different audiences can activate this mechanism. The teacher provides temporary support without replacing the learner's interpretive work. The expected outcome is the ability to bridge linguistic and cultural repertoires, facilitate shared understanding, and manage disagreement without imposing premature consensus [9, 14].

Motivational-axiological mechanism

The motivational-axiological mechanism transforms linguocultural study from an external requirement into personally and professionally meaningful activity. Students may memorise terminology while remaining indifferent to the quality of intercultural communication. Durable preparedness requires willingness to invest effort in uncertainty and acceptance of responsibility for the consequences of interpretation. Self-determination theory suggests that such engagement grows when learning supports autonomy, competence, and relatedness [10].

Choice of texts or projects can support autonomy; scaffolded difficulty, transparent criteria, and developmental feedback strengthen competence; respectful collaboration supports relatedness. Cultural dilemmas, linguistic biographies, and case-based ethical decisions help students connect learning with dignity, reciprocity, equality, curiosity, and professional responsibility. The expected outcome is neither romantic approval of every difference nor ethnocentric rejection, but an informed and ethically grounded openness.

Affective-empathic mechanism

Intercultural encounters often provoke anxiety, irritation, amusement, defensiveness, or rapid judgement before deliberate analysis begins. The affective-empathic mechanism involves recognising and regulating emotional response, tolerating temporary ambiguity, and shifting perspective sufficiently to understand how a situation may appear to another participant. Empathy here means disciplined perspective reconstruction rather than automatic agreement.

Role reversal, narrative retelling from contrasting viewpoints, emotional mapping, critical incidents, and a "pause – hypothesis – evidence" routine can slow automatic judgement and create space for alternative explanations. These activities should also address power and inequality so that empathy does not become paternalism. The expected outcome is emotional steadiness, respectful engagement, perspective sensitivity, and the ability to remain communicatively present in uncertain situations. The positive links among emotional intelligence, prosociality, and intercultural sensitivity reported by Gómez Yepes and colleagues support this mechanism [20].

Metacognitive-reflective mechanism

The metacognitive-reflective mechanism enables students to plan, monitor, evaluate, and revise linguocultural learning. Before a task, the learner identifies prior knowledge, possible assumptions, and an appropriate strategy. During performance, comprehension, confidence, emotion, and evidence are monitored. After the task, the learner evaluates the interpretation and determines what should change in future activity. Reflection is therefore a regulatory process, not a general statement that a lesson was interesting.

Reflective journals, electronic portfolios, self-assessment rubrics, peer feedback, microteaching video analysis, and prompts such as "initial assumption – evidence – revised interpretation – next strategy" can activate this mechanism. Collaborative reflection can reveal blind spots that remain invisible in individual self-report [19]. The expected outcome is the capacity to detect stereotypes, identify unsupported claims, revise communication strategies, and set specific development goals [11, 18].

Activity-transfer mechanism

The activity-transfer mechanism converts linguocultural understanding into action in a new communicative or pedagogical situation. Transfer is not mechanical repetition. It requires recognition of which principle remains relevant, which contextual features have changed, and how the strategy must be adapted to a new audience, genre, age group, or purpose.

Microteaching, lesson planning, case-based pedagogical decisions, adaptation of authentic materials, design of mediation tasks, digital intercultural projects, and portfolio defence can activate this mechanism. A student demonstrates transfer when culturally dense material is converted into a task that preserves complexity, avoids national stereotyping, and invites evidence-based comparison. Research on teacher education supports the combination of meaningful practice, guided reflection, and programme-wide integration [16, 17]. The expected outcome is the transformation of linguocultural awareness into professionally appropriate pedagogical judgement.

Interaction of the mechanisms

The mechanisms form a recursive system rather than a linear checklist. Conceptual understanding is deepened through social mediation; productive interaction depends on motivation and emotional safety; new interpretations are monitored through reflection; and reflective insight guides transfer to pedagogical practice. Feedback from practice then challenges prior schemas and starts a new cycle. The model can be expressed as movement from a linguocultural stimulus to conceptual interpretation, collaborative mediation, value-based and empathic positioning, metacognitive review, pedagogical transfer, and renewed conceptual development.

This interaction explains why isolated techniques produce inconsistent results. A role-play without reflection may reinforce a stereotype; a factual lecture may enlarge terminology without producing contextual judgement; a reflective diary may remain superficial when students lack evidence or criteria. A coherent sequence connects mechanisms: students analyse authentic examples, compare interpretations, examine emotional and value-based responses, revise an initial explanation, and design a teaching activity for a different audience.

Pedagogical conditions

The model requires authentic yet manageable materials that reveal variation and situated meaning. Multiple genres, regions, social voices, and English-use contexts should be represented rather than treating Britain or the United States as homogeneous standards. Comparison with Uzbek and other cultural experiences should reveal assumptions and limitations, not search for one simple equivalent.

The classroom should permit questions, uncertainty, error, and revision without humiliation. Tasks should progress from noticing and contextual differentiation to interpretation, mediation, reflection, and professional design. Feedback should address grammatical accuracy together with evidence, pragmatic appropriateness, ethical implications, audience awareness, and acknowledgement of uncertainty. Linguocultural development should also be integrated across practical English, linguoculturology, country studies, intercultural communication, and language teaching methodology instead of being confined to one short unit.

Assessment implications

Assessment should not rely on a single knowledge test. Deardorff recommends combining methods and perspectives when evaluating intercultural competence [15]. Cognitive-conceptual development can be observed when students explain the cultural meanings of realia, concepts, idioms, pragmatic routines, or discourse patterns and distinguish contextual evidence from stereotype. Contextual interpretation tasks, concept maps, and authentic-text analysis can provide relevant evidence.

Communicative-mediational development is visible when a student reformulates culturally dense information for a particular audience, clarifies misunderstanding, integrates sources, and justifies a chosen strategy. Role tasks, mediation activities, and expert observation are appropriate. Affective-axiological development is reflected in openness, respect, emotional regulation, ambiguity tolerance, perspective sensitivity, and awareness of power. Because self-report may encourage socially desirable answers, it should be combined with critical incidents, reflective writing, observed behaviour, and peer or instructor feedback.

Reflective-activity development is demonstrated when the learner identifies an assumption, evaluates its evidential basis, modifies an ineffective strategy, and transfers a principle to lesson design or microteaching. Portfolios, video-supported reflection, pedagogical projects, and oral defence are suitable. Levels should be described through observable action. At an advanced level, a student contextualises claims, offers alternatives, supports conclusions with discourse evidence, selects an audience-sensitive mediation strategy, and independently revises stereotypical material. At a lower level, interpretation depends on literal translation or fixed generalisation, emotional judgement replaces evidence, and knowledge is not transferred into pedagogical decisions.

Scientific contribution, limitations, and prospective validation

The model does not replace established accounts of intercultural competence; it explains how their components may develop through interconnected processes. Byram's knowledge, attitudes, interpretive skills, and critical awareness are retained [12], sociocultural theory clarifies mediated participation [9], self-determination theory explains sustained engagement [10], and self-regulated learning accounts for monitoring and revision [11, 18]. The distinctive contribution is the inclusion of pedagogical transfer: linguocultural preparedness is considered professionally meaningful only when students can use their understanding to make responsible decisions about texts, tasks, explanations, interaction, and assessment.

The model also rejects the formula "one nation – one behaviour." Cultural practices vary across region, generation, social position, institutional setting, genre, and biography. English language education must recognise the plurality of Englishes and the fact that intercultural communication often occurs among speakers who do not identify with a single target-language culture. Claims should therefore remain contextualised, probabilistic, and open to revision.

The principal limitation is the theoretical-conceptual design. The mechanisms and indicators have not yet been tested as a unified intervention. Subsequent research should use expert review, pilot implementation, detailed descriptors, and mixed-method evidence from observation, portfolios, interviews, microteaching, and quantitative measures. Longitudinal designs are especially important because attitudes, emotional regulation, reflective habits, and pedagogical transfer are unlikely to change reliably after a brief isolated intervention.

Conclusion. Linguocultural preparedness in pre-service philology teachers is a multilayered developmental process rather than a collection of cultural facts or classroom techniques. It begins with the interpretation of culturally situated language and reaches professional significance when learners can negotiate meaning, relate learning to values and motivation, regulate emotional reactions, examine assumptions, and adapt knowledge to new communicative and pedagogical contexts.

The study identified six mechanisms: cognitive-conceptual, social-mediational, motivational-axiological, affective-empathic, metacognitive-reflective, and activity-transfer. They respectively restructure cultural schemas, internalise collaboratively constructed meaning, give learning personal and professional significance, support emotional regulation and perspective decentring, enable monitoring and revision, and convert understanding into context-sensitive pedagogical action. Their interaction forms a recursive cycle in which practice generates feedback and renewed conceptual development.

The model's theoretical value lies in explaining the link between instructional activity and professional outcome at the level of internal change. Authentic texts, critical incidents, projects, role plays, mediation tasks, and reflective portfolios become developmentally meaningful only when they activate specific cognitive, social, motivational, affective, and regulatory processes. Curriculum designers should therefore ask not only what activity students will complete, but also which mechanism it should activate, what observable change should result, and how that change will transfer to future teaching.

In practice, the model can guide the integration of linguocultural development across practical English, linguoculturology, country studies, intercultural communication, and language teaching methodology. Assessment should combine contextual interpretation, mediation, reflective evidence, observed interaction, microteaching, and pedagogical project work. Further research should empirically validate the model, establish reliable descriptors, and examine how its mechanisms interact over time.

References:

1. Гельфман Е.Г., Холодная М.А. Психодидактика школьного учебника. Интеллектуальное воспитание учащихся. — Санкт-Петербург: Питер, 2006. (на русском языке).

2. Гельфман Е.Г., Пенская Ю.К., Цымбал С.Н. Психодидактический подход к подготовке будущих учителей математики // Вестник Томского государственного педагогического университета. — 2017. — № 12 (189). — С. 100–108. — DOI: 10.23951/1609-624X-2017-12-100-108. (на русском языке).

3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. — Москва: Просвещение, 1991. (на русском языке).

4. Маслова В.А. Лингвокультурология. — Москва: Академия, 2001. (на русском языке).

5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — Москва: Слово, 2000. (на русском языке).

6. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. — Санкт-Петербург: КАРО, 2005. (на русском языке).

7. Kramsch C. Context and Culture in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 1993.
8. Sharifian F. Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language. Amsterdam: John Benjamins, 2017.
9. Lantolf J.P., Thorne S.L. Sociocultural Theory and the Genesis of Second Language Development. Oxford: Oxford University Press, 2006.
10. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. American Psychologist. 2000;55(1):68–78. doi: 10.1037/0003-066X.55.1.68.
11. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. Theory Into Practice. 2002;41(2):64–70. doi: 10.1207/s15430421tip4102_2.
12. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence: Revisited. Bristol: Multilingual Matters, 2021. doi: 10.21832/9781800410251.
13. Liddicoat A.J., Scarino A. Intercultural Language Teaching and Learning. Chichester: Wiley-Blackwell, 2013. doi: 10.1002/9781118482070.
14. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment — Companion Volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
15. Deardorff D.K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. Journal of Studies in International Education. 2006;10(3):241–266. doi: 10.1177/1028315306287002.
16. Romijn B.R., Slot P.L., Leseman P.P.M. Increasing Teachers' Intercultural Competences in Teacher Preparation Programs and Through Professional Development: A Review. Teaching and Teacher Education. 2021;98:103236. doi: 10.1016/j.tate.2020.103236.
17. Gulya N., Fehérvári A. Fostering Culturally Responsive Pedagogy Related Competencies among Pre-Service Teachers: A Systematic Review of the Recent Research Literature. Research Papers in Education. 2024;39(2):348–378. doi: 10.1080/02671522.2023.2228312.
18. Fernández Ortube A., Panadero E., Dignath C. Self-Regulated Learning Interventions for Pre-Service Teachers: A Systematic Review. Educational Psychology Review. 2024;36:113. doi: 10.1007/s10648-024-09919-5.
19. Tajeddin Z., Saeedi Z., Khanlarzadeh N. Enhancing Language Teachers' Skills for Intercultural Instruction: Affordance of Collaborative Reflection. Language and Intercultural Communication. 2024;24(6):693–709. doi: 10.1080/14708477.2023.2256720.
20. Gómez Yepes T., Etchezahar E., Albalá Genol M.Á., Ungaretti J. Intercultural Sensitivity in Teacher Training: The Role of Emotional Intelligence, Prosocial Behavior, and Social Dominance. Social Psychology of Education. 2026;29:30. doi: 10.1007/s11218-026-10199-w.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 378.147:78

Rashidov Sardor Alisher o‘g‘li,
Samarqand davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

MUSIQA TA'LIMIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING USTOZLIK VA MENTORLIKKA ASOSLANGAN MODELI

Annotatsiya. Maqolada oliy pedagogik ta'lim tizimida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish muammosi ustozlik (tyutorlik) va mentorlikka asoslangan model orqali yoritiladi. An'anaviy auditoriya mashg‘ulotlari bilan real pedagogik-ijrochilik faoliyat o‘rtasidagi uzilish muammosi tahlil qilinib, uni bartaraf etishga qaratilgan uch bloklik (institutsional-tashkiliy, kasbiy-mazmuniy, shaxsiy-rivojlantiruvchi) va to‘rt bosqichli (adaptatsiya, integratsiya, mustaqillashtirish, ijodiy-innovatsion) model taklif etiladi. Modelning har bir komponenti bo‘yicha baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari taklif etilayotgan modelning talabalarning kasbiy kompetentligi, mustaqil pedagogik faoliyatga tayyorligi va ijrochilik mahoratini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kasbiy tayyorgarlik, mentorlik, ustozlik (tyutorlik), musiqa ta'limi, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik model, amaliy tayyorgarlik, baholash mezonlari.

МОДЕЛЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МУЗЫКИ НА ОСНОВЕ НАСТАВНИЧЕСТВА И МЕНТОРСТВА

Аннотация. В статье рассматривается проблема совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей музыки в системе высшего педагогического образования посредством модели, основанной на тьюторстве и наставничестве. Проанализирован разрыв между традиционными аудиторными занятиями и реальной педагогическо-исполнительской деятельностью, для устранения которого предложена модель, включающая три блока (организационно-институциональный, профессионально-содержательный, личностно-развивающий) и четыре этапа (адаптация, интеграция, автономизация, творческо-инновационный этап). Для каждого компонента модели разработаны критерии и показатели оценки. Результаты исследования показывают, что предложенная модель способствует повышению профессиональной компетентности, готовности к самостоятельной педагогической деятельности и исполнительского мастерства студентов.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, наставничество, тьюторство, музыкальное образование, будущий учитель, педагогическая модель, практическая подготовка, критерии оценки.

A MODEL FOR IMPROVING THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE MUSIC TEACHERS BASED ON MENTORSHIP AND PROFESSIONAL GUIDANCE

Abstract. This article examines the problem of improving the professional training of future music teachers in the system of higher pedagogical education through a model based on mentorship and tutoring. The study analyzes the gap between traditional classroom instruction and authentic pedagogical and performance-oriented activities and proposes a three-block model comprising institutional-organizational, professional-content, and personal-development components, as well as a four-stage framework encompassing adaptation, integration, independent practice, and creative-innovative development. Assessment criteria and indicators have been developed for each component of the model. The findings demonstrate that the proposed model contributes to enhancing students' professional competence, readiness for independent pedagogical practice, and performance skills.

Keywords: professional training, mentorship, tutoring, music education, future teacher, pedagogical model, practical training, assessment criteria.

Kirish. Oliy pedagogik ta'lim tizimida musiqa yo'nalishi bo'yicha kadrlar tayyorlash o'ziga xos murakkabliklarga ega. Bo'lajak musiqa o'qituvchisi bir vaqtning o'zida ijrochi-musiqachi va metodist-pedagog sifatida shakllanishi lozim. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ma'ruza va seminar mashg'ulotlari nazariy bilimlarni egallash uchun muayyan imkoniyat yaratadi, biroq talabaning real sinf yoki to'garak sharoitida mustaqil pedagogik-ijrochilik faoliyatini tashkil etishga tayyorligini har doim ham to'liq ta'minlay olmaydi. Ushbu uzilishni bartaraf etishda tajribali mutaxassis — mentor yoki ustoz rahbarligida bosqichma-bosqich tashkil etiladigan amaliy tayyorgarlik muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini ustozlik va mentorlik asosida takomillashtirish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy oliy pedagogik ta'limning muhim vazifalaridan biri nazariy bilimlarni puxta egallagan, kasbiy kompetensiyalarga ega va amaliy faoliyatga tez moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Musiqa ta'limida bu vazifa yanada murakkab tus oladi. Chunki musiqa o'qituvchisi pedagogik faoliyat bilan bir qatorda ijrochi-solist, ansambl va xor rahbari, konsertmeyster, metodist hamda tarbiyachi kabi turli funksiyalarni bajaradi. Demak, uning kasbiy tayyorgarligi faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmay, amaliy-ijrochilik va pedagogik faoliyatning o'zaro uyg'unligini ham ta'minlashi zarur.

Muammoning dolzarbligi zamonaviy ta'lim sifatiga qo'yilayotgan talablarning ortib borayotgani bilan ham bog'liq. Amaliyotda ayrim bitiruvchilar mehnat faoliyatining dastlabki bosqichlarida sinfni boshqarish, o'quvchilar bilan individual ishlash, repertuar tanlash, mashg'ulotlarni rejalashtirish va ota-onalar bilan samarali muloqot qilish kabi masalalarda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bunday holat, avvalo, oliy ta'lim jarayonida nazariy va amaliy tayyorgarlik o'rtasidagi uzviylikning yetarli darajada ta'minlanmaganligi bilan izohlanadi. Shu nuqtayi nazardan, mentorlikka asoslangan amaliy tayyorgarlik talabaning universitetda olgan bilimlarini real pedagogik vaziyatlarda qo'llashiga, kasbiy tajriba orttirishiga va mustaqil faoliyatga bosqichma-bosqich o'tishiga yordam beruvchi samarali mexanizm sifatida qaralishi mumkin.

Xorijiy tajriba ham o'qituvchilarni tayyorlash va kasbiy moslashtirish jarayonida mentorlik dasturlarining ahamiyati yuqori ekanini ko'rsatadi. Bunday yondashuv yosh mutaxassisga kasbiy faoliyatning dastlabki bosqichlarida metodik, tashkiliy va psixologik jihatdan ko'mak berish, shuningdek, uning kasbiy rivojlanishini muntazam kuzatib borish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, mentorlikning samaradorligi uning aniq maqsad, vazifa, bosqich va baholash mezonlari asosida tashkil etilishiga bog'liq.

Tadqiqotning maqsadi — bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan, ustozlik va mentorlik tamoyillariga asoslangan amaliy model hamda uning tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

ustozlik va mentorlik tushunchalarining mazmun-mohiyatini aniqlashtirish;

mavzu bo'yicha xorijiy va mahalliy tajribani tahlil qilish;

mentorlik modelining tarkibiy qismlari va bosqichlarini ishlab chiqish;

modelni amalga oshirishning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarini asoslash.

Mavzuning nazariy asoslari. Ilmiy adabiyotlarda "ustozlik", "tyutorlik" va "mentorlik" tushunchalari ayrim hollarda bir-biriga yaqin ma'nolarda qo'llanadi. Biroq ular o'rtasida muayyan funksional farqlar mavjud. Tyutorlik, asosan, talabaning individual ta'lim yo'nalishini belgilash, o'quv faoliyatini rejalashtirish va unga ta'limiy hamrohlik qilish bilan bog'liq bo'lsa, mentorlik tajribali mutaxassisning kamroq tajribaga ega shaxsga uzoq muddatli, tizimli va ishonchga asoslangan kasbiy hamrohligini anglatadi. Musiqa ta'limida mazkur ikki yondashuv o'zaro uyg'unlashishi mumkin. Chunki mentor talabaning nafaqat metodik faoliyatiga yo'l-yo'riq beradi, balki o'zining ijrochilik va pedagogik faoliyati orqali bevosita namuna ham ko'rsatadi.

Mentorlik nazariyasining shakllanishida K. Kramning mentorlikni kasbiy va psixologik-ijtimoiy funksiyalar orqali izohlovchi modeli, shuningdek, L. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" haqidagi qarashlari muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur yondashuvga ko'ra, talaba mustaqil ravishda bajara olmaydigan, biroq tajribali mutaxassis ko'magida uddalay oladigan faoliyat orqali

yangi kompetensiyalarni samaraliroq egallaydi. L. Shulmanning pedagogik-mazmuniy bilim konsepsiyasi esa o‘qituvchi uchun fan bilimining o‘zi yetarli emasligini, mazkur bilimlarni o‘quvchiga tushunarli va samarali tarzda yetkazish mahorati ham zarurligini asoslaydi.

Sharq pedagogik tafakkurida qadimdan shakllangan ustoz-shogirdlik an’anasi ham ushbu nazariy qarashlar bilan mazmunan uyg‘unlashadi. Unda bilim va mahoratning shaxsiy namuna, kuzatish, bevosita muloqot va amaliy faoliyat orqali uzatilishiga alohida e’tibor qaratiladi. Bu jihat musiqa ta’limi uchun ayniqsa muhim, chunki ijrochilik mahorati, sahna madaniyati, repertuar bilan ishlash va pedagogik vaziyatni boshqarish kabi ko‘nikmalarni faqat nazariy tushuntirish orqali to‘liq shakllantirish qiyin.

M. Noulzning andragogika nazariyasi ham mentorlik jarayonini tashkil etishda muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv kattalar ta’limida mavjud tajribaga tayanish, mustaqillikka intilish va real muammolar asosida o‘rganishning ahamiyatini ta’kidlaydi. Bu tamoyillar talabalarning kasbiy tayyorgarligida amaliy topshiriqlar, muammoli pedagogik vaziyatlar va individual faoliyatni tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

D. Shyonning “amaliyotda mulohaza yurituvchi mutaxassis” konsepsiyasi esa bo‘lajak o‘qituvchining o‘z faoliyatini amaliyot davomida va undan keyin tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Mentorlik jarayonida talaba bajarilgan mashg‘ulotni tahlil qilishi, yuzaga kelgan muammolar sababini aniqlashi va keyingi faoliyatini takomillashtirish yo‘llarini belgilashi mumkin. Shu jihatdan mentorlik faqat tayyor kasbiy tajribani uzatish vositasi emas, balki talabaning mustaqil fikrlashi, refleksiyasi va o‘z-o‘zini rivojlantirishini qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Rivojlangan mamlakatlarda o‘qituvchilarni tayyorlash va kasbiy moslashtirish tizimlarida mentorlik dasturlari ko‘pincha institutsional darajada yo‘lga qo‘yilgan. Tajribali pedagoglar mentorlik faoliyatiga maxsus tayyorlanadi, ularning vazifalari va mas’uliyati belgilanadi hamda yosh mutaxassislarning kasbiy rivojlanishi muntazam kuzatib boriladi. Mahalliy amaliyotda esa amaliyot rahbarligi ayrim hollarda rasmiy topshiriq doirasida qolib, mentorlik faoliyati maxsus tayyorgarlik va rag‘batlantirish mexanizmlariga yetarlicha bog‘lanmagan. Natijada mentorlikning mazmuni va sifati turlicha namoyon bo‘lishi mumkin.

Shu sababli xorijiy tajribada shakllangan mentorlikning institutsional mexanizmlarini mahalliy ta’lim tizimining ehtiyojlari va musiqa pedagogikasining o‘ziga xos xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirish muhimdir. Bunda mentorlikni faqat amaliyot davridagi nazorat shakli sifatida emas, balki talabaning kasbiy shakllanishini bosqichma-bosqich qo‘llab-quvvatlaydigan, ijrochilik va pedagogik kompetensiyalarni birlashtiradigan tizimli jarayon sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy-nazariy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, oliy ta’lim muassasalarida pedagogik amaliyotni tashkil

etish tajribasini o‘rganish, shuningdek, olingan ma’lumotlarni tizimlashtirish, qiyoslash va modellashtirish usullaridan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan mentorlik modelining mazmuni, tarkibiy qismlari va amalga oshirish bosqichlarini belgilash imkoniyati yaratildi.

Taklif etilayotgan modelning tarkibiy tuzilishi. Tadqiqot natijasida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini ustozlik va mentorlik asosida takomillashtirishga yo‘naltirilgan model ishlab chiqildi. Model o‘zaro bog‘liq uchta asosiy blok — institutsional-tashkiliy, kasbiy-mazmuniy va shaxsiy-rivojlantiruvchi bloklardan tashkil topadi.

Institutsional-tashkiliy blok universitet va amaliyot bazalari, jumladan, umumiy o‘rta ta’lim maktablari, bolalar musiqa va san’at maktablari hamda madaniyat markazlari o‘rtasidagi hamkorlikni tizimli tashkil etishga qaratiladi. Ushbu blokning muhim jihati “ikki mentorli” tizimni joriy etishdan iborat bo‘lib, bunda talaba bir vaqtning o‘zida universitetdagi ilmiy-metodik rahbar va amaliyot bazasidagi tajribali ustoz-pedagog ko‘magida faoliyat olib boradi. Shu asosda amaliyot bazalari bilan uzoq muddatli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, mentorlarni tanlash va ularni qisqa muddatli tayyorgarlikdan o‘tkazish, shuningdek, talaba va mentor o‘rtasidagi hamkorlikni aniq vazifalar asosida tashkil etish mexanizmlari belgilanadi.

Kasbiy-mazmuniy blok bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining nazariy-metodik bilimlari, cholg‘u yoki vokal ijrochilik mahorati, pedagogik texnologiyalardan foydalanish hamda raqamli vositalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish ko‘nikmalarini izchil rivojlantirishni nazarda tutadi. Ushbu yo‘nalishda individual repertuar rejasini ishlab chiqish, ochiq darslar va mahorat darslarida ishtirok etish, zamonaviy musiqiy-pedagogik dastur va raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Mazkur blokning asosiy vazifasi talabaning universitetda egallagan nazariy bilimlarini real pedagogik va ijrochilik faoliyati bilan bog‘lashdan iborat.

Shaxsiy-rivojlantiruvchi blok talabaning kasbiy refleksiyasi, o‘z faoliyatini baholash va tahlil qilish ko‘nikmalari, kasbiy portfolioni shakllantirish hamda pedagogik-ijodiy o‘zligini anglashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda haftalik refleksiya kundaligini yuritish, mentor bilan muntazam individual suhbat va fikr-mulohaza sessiyalarini tashkil etish, semestr yakunida kasbiy portfolioni tahlil qilish va taqdim etish kabi faoliyat turlaridan foydalaniladi. Natijada talaba o‘zining kuchli va rivojlantirilishi lozim bo‘lgan jihatlarini aniqlash, kasbiy maqsadlarini belgilash hamda keyingi faoliyatini mustaqil rejalashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Mazkur uch blok bir-biridan alohida emas, balki yagona tizim sifatida faoliyat yuritadi. Institutsional-tashkiliy sharoit amaliy faoliyat uchun zarur muhitni yaratadi, kasbiy-mazmuniy blok tegishli bilim va ko‘nikmalarni rivojlantiradi, shaxsiy-rivojlantiruvchi blok esa talabaning o‘z faoliyatini anglash, tahlil qilish va

takomillashtirishini ta'minlaydi. Shu jihatdan modelning samaradorligi uning barcha bloklari o'rtasidagi uzviy hamkorlikka bog'liq.

Modelni amalga oshirish bosqichlari. Taklif etilayotgan model to'rt bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi — adaptatsiya bosqichida talaba amaliyot bazasining faoliyat muhiti, pedagogik jamoa va mentorning ish uslubi bilan tanishadi, mashg'ulotlarni kuzatadi hamda pedagogik faoliyatning asosiy jihatlarini o'rganadi. Ushbu bosqichning asosiy maqsadi talabani real ta'lim muhitiga moslashtirish va unda kasbiy kuzatuvchanlikni shakllantirishdan iborat.

Ikkinchi — integratsiya bosqichida talaba mentor rahbarligi ostida alohida pedagogik va ijrochilik topshiriqlarini bajaradi. Jumladan, darsning ayrim qismlarini mustaqil tashkil etish, repertuar tanlash va tayyorlash, o'quvchilar bilan individual ishlash hamda kichik ijodiy topshiriqlarni amalga oshirishga jalb etiladi. Bu bosqichda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lashga ustuvor ahamiyat beriladi.

Uchinchi — mustaqillashtirish bosqichida talaba mentorning umumiy tavsiyalari va maslahatlari asosida, biroq asosan mustaqil ravishda to'liq mashg'ulot, dars yoki ijodiy tadbirni rejalashtiradi va amalga oshiradi. Mentor bu jarayonda bevosita boshqaruvchi emas, balki maslahat beruvchi va tahlil qiluvchi hamroh vazifasini bajaradi. Talabaning faoliyati natijalarini tahlil qilish va konstruktiv fikr-mulohaza berish uning kasbiy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

To'rtinchi — ijodiy-innovatsion bosqichda talaba o'zining individual pedagogik va ijrochilik uslubini shakllantirishga intiladi, yangi metod va texnologiyalarni sinab ko'radi hamda o'z tajribasini mustaqil ravishda tahlil qiladi. Mazkur bosqichda u quyi kurs talabalari yoki yosh o'quvchilar bilan ishlashda ustozlik funksiyasini bajarishga ham jalb etilishi mumkin. Shu tariqa mentorlik modeli nafaqat tajribali pedagogdan talabaga bilim va tajriba uzatishni, balki talabaning kelgusida o'zi ham boshqalarning kasbiy rivojlanishiga ko'maklashadigan mutaxassis sifatida shakllanishini nazarda tutadi.

Umuman, modelning uchta tarkibiy bloki va to'rtta amalga oshirish bosqichi o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, talabaning kuzatuvchi va yo'naltiriluvchi ishtirokchidan mustaqil hamda ijodkor pedagog-ijrochiga bosqichma-bosqich aylanishini ta'minlashga qaratilgan. Modelning asosiy natijasi bo'lajak musiqa o'qituvchisida nazariy bilim, amaliy ko'nikma, ijrochilik mahorati, kasbiy refleksiya va pedagogik mustaqillikning yaxlit holda shakllanishi bilan belgilanadi.

Modelning samaradorligini kuzatish uchun har bir blok bo'yicha quyidagi mezonlar ishlab chiqildi:

1-jadval

Komponent	Asosiy ko'rsatkich	Baholash vositasi
Kognitiv	Metodik va nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq eta olishi	Test, pedagogik topshiriqlar tahlili

Komponent	Asosiy ko‘rsatkich	Baholash vositasi
Faoliyat-ijrochilik	Mustaqil dars/tadbir tashkil eta olish, ijrochilik sifati	Mentor va o‘zaro baholash varaqasi
Shaxsiy-refleksiv	O‘z faoliyatini tahlil qilish, kasbiy o‘sish dinamikasi	Kasbiy portfolio, kundalik-refleksiya

Pedagogik shart-sharoitlar. Taklif etilgan modelning samarali ishlashi bir qator pedagogik va tashkiliy shart-sharoitlarning ta’minlanishini talab etadi. Avvalo, mentor sifatida jalb etiladigan pedagoglar ijrochilik va metodik jihatdan yetarli kompetensiyaga ega bo‘lishi, shuningdek, ularning mentorlik faoliyatini takomillashtirish uchun muntazam uslubiy yordam ko‘rsatilishi lozim. Talaba va mentor o‘rtasidagi hamkorlik o‘zaro hurmat, ishonch va ixtiyoriylik tamoyillari asosida tashkil etilib, buyruqbozlikka yo‘l qo‘yilmasligi muhim. Shuningdek, amaliyotning har bir bosqichi uchun aniq va o‘lchanadigan natijalar, ya’ni shakllantirilishi kutilayotgan kasbiy ko‘nikmalar belgilanishi zarur. Talabaning faoliyati esa faqat yakuniy natija asosida emas, balki amaliyot davomida shakllantirilgan portfolio, mentor kuzatuvlari va refleksiv tahlil natijalari asosida kompleks baholanishi maqsadga muvofiq.

Natijalar va muhokama. Taklif etilgan modelning tahlili mentorlik jarayonini bosqichma-bosqich va tizimli tashkil etish talabalarda nafaqat ijrochilik mahoratini, balki mustaqil pedagogik qaror qabul qilish, o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish va o‘z faoliyatini tanqidiy baholash kabi muhim kasbiy kompetensiyalarni ham rivojlantirishini ko‘rsatadi. Ayniqsa, “ikki mentorli” yondashuv — universitetdagi ilmiy-metodik rahbar va amaliyot bazasidagi tajribali pedagogning hamkorligi — nazariy bilimlar bilan real pedagogik tajriba o‘rtasidagi uzviylikni kuchaytiradi.

Modelning an’anaviy amaliyot tizimidan asosiy farqi shundaki, unda kuzatuv, fikr-mulohaza va baholash faqat yakuniy bosqichga emas, balki butun amaliyot jarayoniga integratsiyalashadi. Bu esa talabaning xatolarini o‘z vaqtida aniqlash, ularni tuzatish va kasbiy rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi. Shaxsiy-rivojlantiruvchi blokning alohida tarkibiy qism sifatida ajratilishi esa talabaning refleksivlik, mustaqillik va kasbiy o‘zligini anglash kabi sifatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, modelni joriy etish muayyan tashkiliy va resurs cheklovlarini ham yuzaga keltirishi mumkin. Jumladan, mentorlarni tayyorlash va rag‘batlantirish uchun qo‘shimcha vaqt va resurslar talab etiladi, mentorlarning kasbiy tayyorgarligi hamda motivatsiyasidagi farqlar esa model natijalarining bir xil bo‘lmasligiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois modelni mahalliy sharoitga moslashtirish, dastlab tajriba-sinov tariqasida joriy etish va natijalar asosida takomillashtirib borish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalari asosida oliy ta’lim muassasalari uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

musiqa yo‘nalishlari kafedralari huzurida “Yosh mentor maktabi”ni tashkil etish va tajribali pedagoglarni mentorlik metodikasi bo‘yicha qisqa muddatli tayyorgarlikdan o‘tkazish; har bir talaba uchun amaliyot davriga mo‘ljallangan individual rivojlanish rejasini (“yo‘l xaritasi”) ishlab chiqish va uni mentor bilan hamkorlikda muntazam yangilab borish; talaba va mentorlarning faoliyatini rag‘batlantirish uchun ball-reyting yoki sertifikatlashtirish mexanizmlarini joriy etish; amaliyot yakunida talabalar, mentorlar va metodistlar ishtirokida refleksiv seminar tashkil etib, erishilgan natijalar, mavjud muammolar va keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini muhokama qilish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish ustozlik va mentorlik tamoyillariga asoslangan, institutsional-tashkiliy, kasbiy-mazmuniy hamda shaxsiy-rivojlantiruvchi bloklarni o‘zaro uyg‘unlashtiruvchi model orqali samarali amalga oshirilishi mumkin. Taklif etilgan to‘rt bosqichli tizim talabaning kuzatuvdan boshlab bosqichma-bosqich mustaqil va ijodiy pedagogik faoliyatga o‘tishini ta’minlaydi hamda amaliyot jarayonini izchil, nazorat qilinadigan va natijaga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etish imkonini beradi.

Mazkur modelning muhim jihati universitet va amaliyot bazasi o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, nazariy bilimlarni real pedagogik faoliyat bilan bog‘lash hamda talabaning kasbiy refleksiyasi va mustaqilligini rivojlantirishdan iborat. Ayniqsa, “ikki mentorli” yondashuv talabaning bir vaqtning o‘zida ilmiy-metodik va amaliy-pedagogik qo‘llab-quvvatlanishini ta’minlab, uning kasbiy kompetensiyalarini kompleks shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Shuningdek, modelni amaliyotga joriy etishda mentorlarni maxsus tayyorlash, ularning faoliyatini metodik va moddiy jihatdan rag‘batlantirish, amaliyot bazalari bilan barqaror hamkorlikni yo‘lga qo‘yish hamda talabaning rivojlanish dinamikasini muntazam baholab borish muhim ahamiyatga ega. Bu shartlarning ta’minlanishi mentorlik tizimining barqarorligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda taklif etilgan modelni turli oliy ta’lim muassasalari sharoitida tajriba-sinovdan o‘tkazish, uning samaradorligini mezon va indikatorlar asosida baholash hamda olingan natijalarni statistik jihatdan tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bu esa modelning amaliy samaradorligini empirik jihatdan asoslash va uni musiqa ta’limi tizimida kengroq joriy etishning metodik imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kram, K. E. Mentoring at Work: Developmental Relationships in Organizational Life. Glenview: Scott, Foresman, 1985.

2. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

3. Shulman, L. S. Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform. Harvard Educational Review, 57(1), 1987.

4. Lave, J., Wenger, E. Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

5. Namozova, D. T. Malakaviy amaliyot jarayonida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishning nazariy va metodologik asoslari.

6. Urinova, S. Sh. Musiqa o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ahamiyati.

7. Sharipova, G. Musiqa o‘qitish nazariyasi, metodikasi va maktab repertuari: o‘quv qo‘llanma.

8. Jo‘rayev, N. T., To‘rayev, R. M. va boshq. Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini mustaqil bilimlarini rivojlantirish modelini ishlab chiqish va ilmiy asoslash // International journal of science and technology, 2025.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 355.233:687.1-055.2

Samatova Lola Yusupovna,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil tadqiqotchisi

HARBIY XIZMATCHI AYOLLAR HARBIY FORMA KIYIMLARINING EVOLYUTSIYASI: JAHON TAJRIBASI VA O‘ZBEKISTON QUROLLI KUCHLARIDA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Annotatsiya. Maqolada harbiy xizmatchi ayollar uchun mo‘ljallangan harbiy forma kiyimlarining shakllanishi va tarixiy rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. XIX asrdagi harbiy-tibbiy xizmat kiyimlaridan boshlab, Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari davrida ayollarning harbiy xizmatga keng jalb etilishi hamda XXI asrda funksional, ergonomik va antropometrik talablarga asoslangan zamonaviy harbiy kiyim va ekipirovka tizimlariga o‘tish jarayonlari yoritiladi. AQSh, Buyuk Britaniya va sobiq Sovet Ittifoqi tajribasi asosida an’anaviy «jaket–yubka» modelidan shim, kamuflyaj kiyimlari, taktik poyabzal va individual himoya vositalarini qamrab oluvchi zamonaviy tizimga o‘tish tendensiyalari ochib beriladi.

Maqolada, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida harbiy kiyim-bosh tizimining mustaqillik yillaridagi rivojlanishi, 2017–2019-yillardagi modernizatsiya va milliylashtirish jarayonlari hamda mahalliy ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanish masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ayol harbiy xizmatchilarning antropometrik xususiyatlari va O‘zbekistonning iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda harbiy forma kiyimlarini takomillashtirishga qaratilgan zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida harbiy xizmatchi ayollar formasining estetik farqlanishdan funksionallik, ergonomika, himoya va antropometrik moslashuvga asoslangan kompleks tizim tomon rivojlanayotgani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: harbiy forma, ayol harbiy xizmatchilar, harbiy kiyim, forma dizayni, kamuflyaj, jangovar kiyim, ergonomika, antropometriya, harbiy ekipirovka, O‘zbekiston Qurolli Kuchlari.

ЭВОЛЮЦИЯ ВОЕННОЙ ФОРМЫ ЖЕНЩИН-ВОЕННОСЛУЖАЩИХ: МИРОВОЙ ОПЫТ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ В ВООРУЖЁННЫХ СИЛАХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В статье анализируются этапы формирования и исторической эволюции военной формы женщин-военнослужащих. Рассматривается развитие форменной одежды от военно-медицинской униформы XIX века и массового привлечения женщин к военной службе в годы мировых войн до современных систем боевой одежды и экипировки,

основанных на требованиях функциональности, эргономики, защиты и антропометрической адаптации. На примере США, Великобритании и бывшего Советского Союза раскрываются тенденции перехода от традиционной модели «жакет–юбка» к брюкам, камуфляжной одежде, тактической обуви и средствам индивидуальной защиты.

Особое внимание уделено развитию системы военной формы в Вооружённых Силах Республики Узбекистан в период независимости, процессам её модернизации и национализации в 2017–2019 годах, а также использованию возможностей отечественного производства. Анализируются современные исследования, направленные на совершенствование военной формы с учетом антропометрических особенностей женщин-военнослужащих и климатических условий Узбекистана. Обосновано, что развитие военной формы женщин-военнослужащих происходит от внешней эстетической дифференциации к комплексной системе, ориентированной на функциональность, эргономику, защиту и индивидуальную антропометрическую адаптацию.

Ключевые слова: военная форма, женщины-военнослужащие, военная одежда, дизайн формы, камуфляж, боевая одежда, эргономика, антропометрия, военная экипировка, Вооружённые Силы Узбекистана.

EVOLUTION OF MILITARY UNIFORMS FOR FEMALE SERVICE MEMBERS: GLOBAL EXPERIENCE AND DEVELOPMENT TRENDS IN THE ARMED FORCES OF UZBEKISTAN

Abstract. The article analyzes the formation and historical evolution of military uniforms for female service members. It traces the development of military attire from nineteenth-century military medical uniforms and the large-scale involvement of women in military service during the World Wars to modern combat clothing and equipment systems based on functionality, ergonomics, protection, and anthropometric adaptation. Using the experience of the United States, the United Kingdom, and the former Soviet Union, the study examines the transition from the traditional jacket-and-skirt model to trousers, camouflage clothing, tactical footwear, and personal protective equipment.

Particular attention is given to the development of military uniforms in the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan during the independence period, including modernization and nationalization processes in 2017–2019 and the use of domestic production capabilities. The study also considers recent research aimed at improving military uniforms by taking into account the anthropometric characteristics of female service members and Uzbekistan's climatic conditions. The findings indicate that the evolution of military uniforms for female service members is shifting from external aesthetic differentiation toward an integrated system

focused on functionality, ergonomics, protection, and individual anthropometric adaptation.

Keywords: military uniform, female service members, military clothing, uniform design, camouflage, combat clothing, ergonomics, anthropometry, military equipment, Armed Forces of Uzbekistan.

Kirish. Formali kiyim davlat tuzilmalari — vazirliklar, idoralar va tashkilotlar vakillarining yagona tashqi qiyofasini shakllantirishga xizmat qiluvchi standartlashtirilgan kiyim tizimi hisoblanadi. U funksional xususiyatlariga ko‘ra harbiy, idoraviy va maxsus kiyimlarga bo‘linadi [1]. Formali kiyim yagona namuna-etalonlar, materiallar, bichimlar, ranglar va farqlovchi belgilar asosida tayyorlanib, bir vaqtning o‘zida himoya, identifikatsiya va axborot berish funksiyalarini bajaradi.

Harbiy formali kiyim harbiy atributika elementlaridan foydalangan holda harbiylashtirilgan vazirlik va idoralarning harbiy xizmatchilari hamda xodimlari uchun mo‘ljallangan kiyim-kechak buyumlari majmuini tashkil etadi. Harbiy formali kiyimning namuna-etalonlari tegishli vazirlik va idoralar rahbarlarining taqdimnomasiga binoan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi [1].

Harbiy kiyim formasi davlat qurolli kuchlarining muhim tashqi belgilaridan biri bo‘lib, harbiy xizmatchining muayyan davlatga, qo‘shin turiga, harbiy qism yoki bo‘linmaga mansubligini ifodalaydi. Shu bilan birga, harbiy forma intizom, subordinatsiya, kasbiy identifikatsiya va jangovar vazifalarni samarali bajarish vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Harbiy kiyim-boshning konstruksiyasi, materiali, rangi va farqlovchi belgilari muayyan tarixiy davrdagi harbiy doktrina, texnologik taraqqiyot darajasi, ijtimoiy munosabatlar hamda jang olib borish usullari bilan uzviy bog‘liq [12].

Harbiy xizmatchi yoki tegishli vazirlik, idora va muassasa xodimi bo‘lmagan shaxslarning tasdiqlangan harbiy formali kiyimni, shu jumladan, uning farqlovchi belgilari va ramzlariga ega bo‘lgan kiyimlarni kiyishi qonunchilikda belgilangan tartibda taqiqlanadi. Harbiy formali kiyimdan foydalanishning qonuniyligi ustidan nazorat tegishli vakolatli organlar tomonidan amalga oshiriladi [1].

Harbiy xizmatchi ayollar formasining tarixiy evolyutsiyasiga nazar tashlanganda, ayollarning qurolli kuchlardagi vazifalari o‘zgarib borgani sari ularning kiyimlariga qo‘yiladigan talablar ham transformatsiyaga uchraganini ko‘rish mumkin. Agar XIX asrda ayolning harbiy tuzilmalardagi asosiy timsoli, avvalo, hamshiralik faoliyati bilan bog‘langan bo‘lsa, XXI asrga kelib ayollar uchuvchi, muhandis, aloqachi, harbiy shifokor, shtab ofitseri, harbiy politsiya xodimi va ayrim davlatlarda bevosita jangovar bo‘linma harbiy xizmatchisi sifatida ham xizmat qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, harbiy xizmatchi ayollar formasining rivojlanishi oddiy kiyim yoki moda tarixi emas, balki ayollarning qurolli kuchlardagi institutsional maqomi o‘zgarishining moddiy va vizual ifodasidir [6; 11; 12].

Qadimgi va o‘rta asrlarda Sibir hamda Markaziy Osiyo xalqlarida ayollarning harbiy harakatlarda ishtirok etganidan dalolat beruvchi tarixiy, folklor, tasviriy va arxeologik manbalar mavjud. Ularda O‘rta Osiyodagi ayrim qabila va siyosiy birliklarni boshqargan ayollar, shuningdek, harbiy harakatlarda bevosita qatnashgan jangchi ayollar haqida ma’lumotlar uchraydi [10].

Tarixiy manbalarda jangchi ayollarning kamon va o‘q, jangovar bolta, dubulg‘a, himoya belbog‘i, qalqon va boshqa qurol-aslahalardan foydalangani qayd etiladi. O‘rta asrlarga oid Panjikent devoriy suratlaridagi qurolli ayol obrazlari hamda turkiy va mo‘g‘ul xalqlarining qahramonlik dostonlaridagi jangchi ayollar timsollari mazkur masalaning tarixiy ildizlari chuqur ekanini ko‘rsatadi [5; 10].

Arxeologik materiallar yozma va folklor manbalarini to‘ldirib, Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy hududida ayollarning harbiy faoliyatda turli darajada ishtirok etganiga oid qo‘shimcha dalillarni taqdim etadi [5; 10]. Jangchi ayollarning tashqi ko‘rinishi va qurol-aslahalari haqidagi ma’lumotlar qator tarixiy-badiiy manbalarda ham uchraydi. Xususan, Firdavsiyning “Shohnoma” asarida Gurdafarid jangovar mahoratga ega ayol sifatida tasvirlanib, uning zirhli kiyim va dubulg‘adan foydalangani bayon qilinadi.

Panjikent devoriy suratlarini o‘rgangan sovet arxeologi A.M. Belenitskiy ayrim jang sahnalarida ayol jangchi obrazlari mavjudligini qayd etgan. Shuningdek, VIII–IX asrlarga oid ayrim tasviriy yodgorliklarda jangchilar kaftan, belbog‘, shim va yumshoq etiklarda, qurollangan holda tasvirlangan [8].

Zamonaviy ayollar harbiy formasi, asosan, XIX asr o‘rtalaridan boshlab harbiy tibbiyot tizimining institutsionallashuvi, XX asr boshlarida esa ayollarning muntazam harbiy va yordamchi xizmatlarga jalb etilishi bilan shakllana boshladi. Dastlabki kiyimlar ko‘pincha erkaklar formasining moslashtirilgan variantlari yoki fuqarolik kiyimlariga yaqin xizmat liboslaridan iborat edi. Vaqt o‘tishi bilan ayollar antropometrik xususiyatlariga mos, qulay va funksional kiyim yaratishga ehtiyoj kuchaydi [12].

Ikkinchi jahon urushi davriga kelib ayollar formasida yubka, jaket, xizmat ko‘ylagi va maxsus bosh kiyim kabi elementlar mavjud bo‘lsa-da, jangovar hamda texnik vazifalarning kengayishi shim, kombinezon, maxsus poyabzal va boshqa funksional kiyim elementlarining tobora ko‘proq qo‘llanishiga olib keldi [6; 11].

Bugungi kundagi harbiy xizmatchi ayollar formasi avvalgi davrlardagi namunalardan tubdan farq qiladi. Zamonaviy materiallar mustahkamlik, yengillik, havo o‘tkazuvchanlik, namlikni boshqarish, issiqlik almashinuvi va tashqi muhit ta’siridan himoyalanish kabi ko‘plab funksional xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Zamonaviy texnologiyalar suvga, namlikka va ayrim hollarda olov ta’siriga chidamli materiallarni yaratish imkonini berib, harbiy kiyimning himoya xususiyatlarini oshirmoqda.

Bundan tashqari, harbiy forma harakatlanish, jismoniy mashqlar hamda jangovar vazifalarni bajarishga xalaqit bermasligi lozim. Kurtka va shimlardagi cho‘ntaklarning joylashuvi, choklarning mustahkamligi, mahkamlash vositalari,

kiyimning tana harakatiga mosligi kabi konstruktiv omillar zamonaviy forma loyihalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Harbiy forma estetik va reprezentativ vazifani ham bajaradi. Ayniqsa, kundalik va tantanali kiyimlarda kiyimning harbiy xizmatchi qomatiga mosligi, tartibliligi, maqom va kasbiy mansublikni ifodalashi muhimdir. Biroq zamonaviy yondashuvda estetik xususiyat funksionallik va ergonomik talablarni cheklamasligi kerak [9].

Shu sababli harbiy xizmatchi ayollar formasining evolyutsiyasini tarixiy, ijtimoiy, texnologik, ergonomik va antropometrik omillar o‘zaro bog‘liqligida o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi. Maqolaning maqsadi jahon harbiy tarixida harbiy xizmatchi ayollar formasining shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, uning asosiy evolyutsion bosqichlarini tavsiflash hamda mazkur jarayonni O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlaridagi harbiy kiyim-bosh islohotlari bilan qiyosiy-tarixiy tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Harbiy xizmatchi ayollar formasiga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlarni shartli ravishda uch asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalish ayollarning qurolli kuchlar tarkibiga kirib kelishi, ularning harbiy-ijtimoiy maqomi va professional faoliyati tarixini o‘rganishga qaratilgan [6; 7; 11]. Ikkinchi yo‘nalish harbiy forma, uniforma va atributikani moddiy madaniyat hamda harbiy identifikatsiya obyekti sifatida tadqiq etadi [8; 12]. Uchinchi yo‘nalish esa zamonaviy harbiy kiyimlarni ergonomika, antropometriya, materialshunoslik va dizayn nuqtai nazaridan o‘rganadi [2; 3].

Amerikalik tarixchilar Barton Haker va Margaret Vining tahriri ostida nashr etilgan “Cutting a New Pattern: Uniformed Women in the Great War” (“Yangi namuna ochish: Ulug‘ urush davrida formali ayollar”) asari Birinchi jahon urushi davrida Yevropa, Amerika, Rossiya va boshqa hududlarda ayollarning formali kiyimga o‘tish jarayonini o‘rganishga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlardan biridir. Unda harbiy forma ayollarning urushdagi ishtirokini vizual jihatdan legitimlashtiruvchi va ularning yangi ijtimoiy maqomini namoyon etuvchi vosita sifatida talqin qilinadi [12].

Smithsonian Institution materiallarida Birinchi jahon urushi davridagi ayollar xizmat kiyimlari jaket va yubkadan iborat kostyumlar, bridji yoki kombinezonlar, shuningdek, ko‘ylak va fartuklar kabi asosiy turlarga ajratib ko‘rsatiladi.

AQShdagi “Women’s Army Corps” tarixini o‘rgangan amerikalik harbiy tarixchilar Metti Treduell va Betti Morden asarlarida Ikkinchi jahon urushi hamda urushdan keyingi davrda ayollarning armiyadagi professional maqomi va forma tizimidagi o‘zgarishlar keng yoritilgan [11]. Buyuk Britaniyaning National Army Museum materiallarida esa “Auxiliary Territorial Service” (ATS) hamda keyinchalik tashkil etilgan Women’s Royal Army Corps faoliyati xizmat vazifalari va forma evolyutsiyasi bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi.

O‘zbekistonda mazkur yo‘nalishda olib borilayotgan zamonaviy ilmiy tadqiqotlar ham alohida ahamiyatga ega. 2026-yilda e’lon qilingan ma’lumotlarga

ko‘ra, Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti tadqiqotchisi Nargiza Djurayevna Abduraxmanova tomonidan “Harbiy xizmatdagi ayollar uchun belgilangan xususiyatli formali kiyimni loyihalash usulini takomillashtirish” mavzusida 05.06.04 — “Tikuvchilik buyumlari texnologiyasi va kostyum dizayni” ixtisosligi bo‘yicha texnika fanlari falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya tayyorlangan. Tadqiqotda ayollar qomatining antropometrik xususiyatlari va O‘zbekistonning iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda ergonomik hamda gigiyenik xususiyatlari takomillashtirilgan formali ko‘ylakni ishlab chiqish masalalari o‘rganilgan [2].

Mazkur manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, harbiy xizmatchi ayollar formasini o‘rganish faqat kiyim dizayni bilan chegaralanmaydi. Mazkur masala ayollarning harbiy xizmatdagi maqomi, harbiy mehnatning xususiyati, antropometrik ko‘rsatkichlar, iqlim sharoiti, himoya talablari va milliy identifikatsiya bilan bevosita bog‘liq [2; 3; 6; 12].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, xronologik davrlashtirish, manbalarni qiyoslash va kontent-tahlil usullaridan foydalanildi. Mazkur metodlar turli tarixiy davrlar hamda davlatlardagi harbiy xizmatchi ayollar formasining o‘zgarishini ijtimoiy, harbiy, texnologik va funksional omillar bilan o‘zaro bog‘liqlikda tadqiq etish imkonini beradi.

Tadqiqotning xronologik doirasi XIX asr o‘rtalaridan XXI asrning hozirgi davrigacha bo‘lgan jarayonlarni qamrab oladi. Hududiy jihatdan AQSh, Buyuk Britaniya, Rossiya va sobiq Sovet Ittifoqi tajribasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlaridagi harbiy kiyim-bosh tizimining rivojlanish jarayonlariga asosiy e’tibor qaratildi.

Tahlil jarayonida harbiy formaning tashqi ko‘rinishi bilan bir qatorda uning konstruktiv tuzilishi, materiallari, funksional imkoniyatlari, antropometrik mosligi, himoya xususiyatlari va harbiy xizmatchining xizmat vazifalari bilan aloqadorligi ham hisobga olindi.

Natijalar va muhokama

Harbiy xizmatchi ayollar formasining tarixiy shakllanishi. Birinchi jahon urushiga qadar ayollar muntazam armiyalarga cheklangan darajada jalb etilganligi sababli ular uchun alohida standartlashtirilgan harbiy formaga ehtiyoj ham nisbatan past bo‘lgan [12].

XVII–XIX asrlarda Yevropa armiyalarida ayollar, asosan, tibbiy yordam, oziq-ovqat tayyorlash, kiyimlarni ta’mirlash, kir yuvish va boshqa ta’minot vazifalarini bajargan. Aksariyat hollarda ular rasmiy harbiy xizmatchi maqomiga ega bo‘lmagan. Harbiy xizmatga yashirin ravishda kirgan ayrim ayollar esa erkaklar formasidan foydalangan [5; 12].

XIX asrning o‘rtalaridan harbiy tibbiyot tizimining institutsionallashuvi natijasida hamshiralar uchun uzun ko‘ylak, fartuk va maxsus bosh kiyimdan iborat bir xillashtirilgan xizmat liboslari shakllandi. Bu kiyimlar hali to‘laqonli harbiy

forma bo‘lmasa-da, ayollarning harbiy tashkilotlar bilan tashkiliy aloqadorligini namoyon eta boshladi [12].

Ayollar uchun standartlashtirilgan harbiy forma tizimining keng ko‘lamda shakllanishi Birinchi jahon urushi — 1914–1918-yillar bilan bog‘liq. Ayollarning yordamchi bo‘linmalar va korpuslarga ommaviy jalb etilishi natijasida standartlashtirilgan xizmat kiyimiga ehtiyoj keskin ortdi [12].

Rossiyada 1917-yilda Mariya Bochkaryova boshchiligida tashkil etilgan ayollar harbiy qismlari, jumladan, “Ayollar o‘lim batalyoni” tajribasi muhim ahamiyatga ega. Ularning kiyimi erkaklar piyoda qo‘shinlari formasiga yaqin bo‘lib, gimnastyorka, sharovar, bosh kiyim, etik va shinel kabi elementlardan tashkil topgan [4; 7]. Bu holat jangovar vazifalarni bajarishda funksionallik ustuvor bo‘lganini ko‘rsatadi.

Birinchi jahon urushi davrida ayollarning transport, aloqa, tibbiyot, sanoat va ta’minot sohalaridagi ishtiroki kengayib, harbiy kiyimga bo‘lgan ehtiyojni oshirdi [12]. Smithsonian Institution kolleksiyalarida ushbu davr ayollar kiyimlari jaket-yubkali kostyumlar, bridji yoki kombinezonlar hamda ko‘ylak-fartuklar shaklida tasniflanadi. Ularning konstruksiyasida pogon, kamar, qopqoqli cho‘ntaklar, harbiy tugmalar, xaki rang va maxsus bosh kiyim kabi erkaklar formasiga xos elementlar qo‘llanilgan [12].

Shunday qilib, Birinchi jahon urushi yillarida ayollar kiyimi “harbiylashtirilgan fuqarolik kiyimi”dan funksional xizmat formasiga aylana boshladi. Forma bir vaqtning o‘zida harakatchanlik va amaliy qulaylikni ta’minlash hamda ayollarning harbiy xizmatdagi maqomini ifodalash vazifasini bajardi [12].

Sovet Ittifoqida harbiy xizmatchi ayollar formasining rivojlanishi. XX asrda xotin-qizlarning harbiy xizmatga keng jalb etilishi standartlashtirilgan harbiy kiyim-boshga ehtiyojni kuchaytirdi [6; 7; 11]. Rossiya imperiyasining so‘nggi davrida ayollarning harbiy faoliyati, asosan, tibbiy xizmat bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, Qizil Armiya tashkil etilgach, ayollar kiyimida ham muayyan o‘zgarishlar yuz berdi. Ayol tibbiyot xodimlari va yordamchi xizmat vakillarining kiyimlarida yubka, beret, bluza va botinkalardan foydalanish kengaydi [4; 7].

Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan ayollarning frontdagi roli keskin kengaydi. Ular hamshira va tibbiyot xodimlaridan tashqari mergan, aloqachi, uchuvchi, zenitchi va boshqa harbiy mutaxassisliklarda xizmat qildilar. Natijada forma jangovar samaradorlikka ta’sir qiluvchi muhim omilga aylandi [6; 11].

1941-yil 3-avgustda SSSR Mudofaa xalq komissarligi tomonidan ayollar uchun maxsus harbiy kiyimlarni joriy etishga oid ko‘rsatmalar qabul qilindi. Unda himoya rangidagi jun beret, kulrang jun palto va xizmat ko‘ylagi kabi elementlar nazarda tutilgan. Biroq ta’minot cheklanganligi sababli ko‘plab ayollar erkaklar shinellaridan foydalanib, ularni o‘z qomatlariga moslashtirishga majbur bo‘lgan [6; 11].

1942-yilda ayollar formasi umumqo‘shin standartlariga yanada yaqinlashtirildi. Frontda beret, gimnastyorka, yubka, paypoq va harbiy poyabzal,

qishki sharoitda esa quloqchinli bosh kiyim, paxtali kurtka, qishki shim, kigiz etik va qo‘lqoplar qo‘llanildi [6; 11]. 1943-yilda pogonlarning qayta joriy qilinishi bilan ayollar formasining umumiy ko‘rinishi erkaklar formasiga yanada yaqinlashdi. Dala sharoitida yubkaning noqulayligi sababli shim va bridjilardan foydalanish kengaydi [6; 11].

Urush yillarida kiyim-kechak, gigiyena va maxsus ichki kiyim bilan ta’minlash muammolari saqlanib qoldi. Ko‘pincha erkaklar uchun ishlab chiqarilgan kiyimlar ayollar qomatiga moslashtirib ishlatilgan [6; 11]. Umuman, front sharoiti nafis yoki dekorativ emas, balki harakatchan, chidamli va jangovar vazifalarga mos kiyimni talab qildi.

AQSh va Buyuk Britaniya tajribasi. Buyuk Britaniyada 1938-yilda Auxiliary Territorial Service (ATS) tashkil etildi. Dastlab ayollar oshpaz, kotiba va omborchi kabi vazifalarda faoliyat yuritgan bo‘lsalar, keyinchalik haydovchi, aloqachi, harbiy politsiya xodimi va texnik lavozimlarda ham xizmat qila boshladilar. Dastlab kiyim o‘lchamlarining cheklanganligi ayrim ayollarga forma antropometrik jihatdan mos kelmasligiga sabab bo‘ldi. Bu esa ayollar uchun maxsus o‘lcham va konstruktiv standartlarni ishlab chiqish zaruratini ko‘rsatdi.

AQShda ayollar harbiy-dengiz kuchlariga Birinchi jahon urushi davridayoq jalb etila boshlagan. 1942-yilda Women’s Army Auxiliary Corps, keyinchalik Women’s Army Corps tashkil etilib, jaket, yubka, xizmat ko‘ylagi va bosh kiyimdan iborat maxsus ayollar formasi shakllantirildi. Urushdan keyingi davrda uning bichimi, ergonomikasi va tana tuzilishiga mosligi bo‘yicha izlanishlar davom etdi [11; 12].

Sovet Ittifoqida ayollarning bevosita jangovar vazifalarga kengroq jalb etilgani forma dizaynining funksional yo‘nalishini kuchaytirdi. Mergan, uchuvchi, pulemyotchi, artilleriyachi va aloqachi kabi mutaxassisliklarda xizmat qilgan ayollar uchun kiyimning harakatchanlik, chidamlilik va amaliy qulaylik xususiyatlari muhim bo‘lgan [6; 11].

Urushdan keyingi davr: kasbiy harbiy xizmat va forma dizayni. 1950–1980-yillarda ko‘plab davlatlarda ayollarning qurolli kuchlardagi ishtiroki vaqtinchalik urush ehtiyojidan doimiy professional faoliyatga aylandi [6; 11]. Bu davrda forma umumiy harbiy standartlarga yaqinlashgan bo‘lsa-da, yubka, bel qismi torroq jaket, maxsus tufli va beret kabi elementlar orqali an’anaviy ayollik belgilarini saqlash davom etdi [11; 12].

Buyuk Britaniyada 1949-yilda Women’s Royal Army Corps tashkil etildi. Keyingi o‘n yilliklarda ayollar uchun xizmat kostyumi bilan bir qatorda shim, ko‘ylak va harbiy botinkalardan iborat funksional kiyimlar ham joriy etildi. AQShda esa 1978-yilda Women’s Army Corps tugatilib, ayol harbiy xizmatchilar umumiy quruqlikdagi qo‘shinlar tizimiga integratsiya qilindi. Bu alohida ayollar formasi konsepsiyasidan umumiy harbiy forma tizimiga o‘tishni tezlashtirdi.

XXI asr: integratsiyalashgan harbiy ekipirovka tizimi. XXI asrda harbiy forma alohida kiyim elementlari majmuasidan yaxlit ekipirovka tizimiga aylandi. U dala

kostyumi, harbiy poyabzal, termoregulyatsion ichki kiyim, ballistik shlem, zirhli nimcha, taktik kamar, ryukzak va boshqa individual himoya vositalarini o‘z ichiga oladi.

Zamonaviy harbiy xizmatchi ayollar formasida antropometrik moslik, harakat erkinligi, issiqlik almashinuvi, havo o‘tkazuvchanligi, yukning to‘g‘ri taqsimlanishi va himoya vositalarining samaradorligi asosiy mezonlarga aylanmoqda [2; 3]. Shu sababli ayollar uchun optimal harbiy forma erkaklar formasining shunchaki kichraytirilgan nusxasi bo‘la olmaydi. Yelka kengligi, ko‘krak, bel va son proporsiyalari, qo‘l va oyoq uzunligi hamda tana morfologiyasi konstruksiyada alohida hisobga olinishi zarur [2; 3].

Turli mamlakatlarda harbiy forma milliy an’analar, iqlim, madaniy omillar va harbiy nizom talablariga ko‘ra farqlanadi. Biroq zamonaviy tendensiyada dekorativ xususiyatlardan ko‘ra funksional, fiziologik va himoya ko‘rsatkichlari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi tizimida harbiy xizmatchi ayollar formasining rivojlanishi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy Qurolli Kuchlarni shakllantirish bilan bir qatorda mustaqil harbiy forma, atributika va farqlash belgilari tizimini yaratish zarurati yuzaga keldi.

1992-yil 3-iyulda qabul qilingan “Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to‘g‘risida”gi 644–XII-son Qonun milliy harbiy xizmat tizimining dastlabki huquqiy asoslaridan birini yaratdi. 1996-yil 9-oktabrdagi PF–1571-son Farmon bilan tasdiqlangan Qurolli Kuchlarning Ichki xizmat nizomi esa harbiy xizmatchilarning tashqi ko‘rinishi va kiyim-kechakni belgilangan tartibda kiyish talablarini mustahkamladi.

2002-yil 12-dekabrda yangi tahrirda qabul qilingan “Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to‘g‘risida”gi 436–II-son Qonun harbiy kiyim-bosh tizimining huquqiy asoslarini yanada rivojlantirdi. Mazkur huquqiy baza 1992–2016-yillarni milliy harbiy kiyim-bosh tizimining huquqiy va institutsional shakllanish bosqichi sifatida baholash imkonini beradi.

2017–2019-yillarda Qurolli Kuchlarni modernizatsiya qilish jarayonida harbiy xizmatchilarning kiyim-kechak ta’minoti va forma dizayniga ham alohida e’tibor qaratildi [1]. 2018-yilda harbiy kiyimlarning yangi namunalari ko‘rib chiqilib, ularning milliylikni aks ettirishi, qulay va zamonaviy bo‘lishi zarurligi ta’kidlandi [1]. Keyingi davrda harbiy forma yaratish jarayoniga dizaynerlar, olimlar hamda to‘qimachilik va yengil sanoat mutaxassislarining jalb etilishi ilmiy-konstruktorlik yondashuvining kuchayishiga xizmat qildi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda harbiy kiyim-bosh ishlab chiqarishda mamlakat iqlimi, xizmat xususiyatlari, jismoniy harakatchanlik, himoya va gigiyenik ko‘rsatkichlar hisobga olinmoqda. Tantanali, kundalik, shtab va dala kiyimlari bilan bir qatorda zamonaviy matolardan tayyorlangan kamuflyaj kiyimlar ham ishlab chiqarilmoqda. Forma elementlarida milliy tarixiy qadriyatlar va harbiy an’analarni aks ettiruvchi geraldik belgilar qo‘llanmoqda.

Shunday qilib, zamonaviy O‘zbekiston harbiy kiyim-bosh konsepsiyasida milliy identifikatsiya, iqlim sharoitiga moslashuv va xizmat funksionalligi o‘zaro uyg‘unlashmoqda.

So‘nggi yillarda harbiy xizmatchi ayollar uchun forma ishlab chiqish masalasi ham mustaqil ilmiy-konstruktorlik yo‘nalishiga aylanmoqda. Ayollar uchun forma konstruksiyasini takomillashtirish nafaqat dizayn, balki harbiy xizmat samaradorligi, jismoniy faoliyat qulayligi, xavfsizlik va sog‘liqni ta’minlash bilan bog‘liq masala sifatida qaralmoqda [2; 3].

N.D. Abduraxmanovaning 2025–2026-yillardagi tadqiqotida O‘zbekiston Qurolli Kuchlaridagi harbiy xizmatchi ayollar uchun yangi forma assortimenti va dizayni tavsiya etilib, mamlakat iqlimiga mos aralash tolali mato hamda yuqori dinamik muvofiqlikka ega konstruktiv yechim taklif etilgan [2]. Tadqiqot natijalari asosida 2025-yil 5-mayda “Mudofaa vazirligi ayollar harbiy xizmatchilari uchun formali ko‘ylagi” nomi bilan SAP 2815 va SAP 2816-sonli sanoat namunasi patentlari olingan [2]. Bu O‘zbekistonda ayollar harbiy formasini loyihalash ilmiy asoslangan konstruktorlik va ishlab chiqarish bosqichiga o‘tayotganini ko‘rsatadi.

Harbiy xizmatchi ayollar formasining zamonaviy funksional xususiyatlari. Zamonaviy harbiy xizmatchi ayollar kiyimi xizmat vazifasi va sharoitiga qarab dala, kundalik va tantanali kiyim to‘plamlariga ajratiladi. Asosiy elementlar kurtka, shim, ko‘ylak, poyabzal va bosh kiyimdan iborat bo‘lib, ularning konstruksiyasi harakat erkinligi, xavfsizlik va qulaylikni ta’minlashga yo‘naltiriladi [3].

Dala kiyimlarida ko‘p funksiyali cho‘ntaklar, harakatlanishga moslashtirilgan shimlar, mustahkam poyabzal va zarur himoya elementlari qo‘llanadi. Tantanali kiyimlarda esa rasmiy maqom, harbiy an’ana va reprezentativlikni ifodalovchi jaket, yubka yoki shim, bosh kiyim, nishon va medallar asosiy o‘rin tutadi.

Forma konstruksiyasida antropometrik moslik alohida ahamiyatga ega. Yelka kengligi, ko‘krak, bel va son aylanasi, gavda uzunligi, qo‘l va oyoq segmentlari hamda tana proporsiyalarini hisobga olish kiyimning statik va dinamik qulayligini oshiradi [2; 3].

O‘zbekistonning issiq va quruq iqlim sharoitida esa materiallarning havo o‘tkazuvchanligi, namlikni boshqarishi, issiqlik almashinuvi va gigiyenik xususiyatlari muhim hisoblanadi. Shu bois harbiy xizmatchi ayollar formasini loyihalashda antropometrik moslik, funksionallik, iqlimga moslik va himoya xususiyatlarini yagona tizimda hisobga olish maqsadga muvofiqdir [2; 3].

Muhokama. O‘tkazilgan tahlil harbiy xizmatchi ayollar formasining evolyutsiyasida uchta yirik konseptual transformatsiyani ajratib ko‘rsatish imkonini beradi.

Birinchi transformatsiya — ijtimoiy va institutsional identifikatsiya bosqichi. Birinchi jahon urushi davrida forma ayolning harbiy yoki davlat xizmatida ishtirok etayotganini jamoatchilikka namoyon qiluvchi muhim tashqi belgi vazifasini bajargan. Mazkur bosqichda formaning ramziy va identifikatsion funksiyasi ustuvor bo‘lgan [12].

Ikkinchi transformatsiya — funksionallashuv bosqichi. Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi davrda ayollar texnik, transport, aloqa hamda ayrim davlatlarda bevosita jangovar vazifalarni bajara boshlashi yubka va fuqarolik libosiga yaqin konstruksiyalarning funksional imkoniyatlari cheklanganini ko‘rsatdi. Natijada shim, maxsus botinka, kombinezon va dala kiyimlari keng tarqaldi [6; 11].

Uchinchi transformatsiya — antropometrik va ergonomik individuallashuv bosqichi. XXI asrga kelib asosiy vazifa ayollar va erkaklar uchun faqat tashqi ko‘rinishi turlicha bo‘lgan forma yaratishdan turli tana parametrlariga ega harbiy xizmatchilar uchun funksional jihatdan optimal kiyim va ekipirovka tizimini ishlab chiqishga o‘tdi. Bu jarayonda gender tafovuti, avvalo, tashqi bezak yoki dekorativ elementlarda emas, balki antropometrik o‘lchamlar, kiyimning tana bilan o‘zaro dinamik aloqasi, fiziologik qulaylik, issiqlik almashinuvi va himoya xususiyatlarida hisobga olinmoqda [2; 3; 12].

O‘zbekistonda olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlar aynan uchinchi yo‘nalish bilan uyg‘unlashadi. Respublikaning issiq iqlim sharoitiga mos yangi materiallardan foydalanish, dinamik muvofiqlikni ta’minlash, harbiy xizmatchi ayollar qomatining antropometrik xususiyatlarini o‘rganish va forma konstruksiyasini ilmiy asosda takomillashtirish milliy harbiy kiyim-bosh tizimining sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tayotganidan dalolat beradi [2; 3].

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston tajribasi jahon harbiy forma rivojlanishidagi umumiy tendensiyalar bilan uyg‘un holda kechmoqda: tarixiy va milliy identifikatsiyani saqlab qolgan holda forma funksionalligi, ergonomikasi va individual moslashuv darajasini oshirishga intilish kuzatilmoqda [1; 2; 3].

Xulosa. Harbiy xizmatchi ayollar formasining rivojlanish tarixi ayollarning qurolli kuchlardagi institutsional maqomi va bajaradigan vazifalarining o‘zgarishi bilan bevosita bog‘liqdir. XIX asrda ularning harbiy tizimdagi ishtiroki, asosan, tibbiyot va ta’minot vazifalari bilan cheklanganligi sababli xizmat kiyimi ham fuqarolik liboslariga yaqin ko‘rinishga ega bo‘lgan [12].

Birinchi jahon urushi davrida formali kiyim ayollarning harbiy va ijtimoiy xizmatini rasman namoyon etuvchi identifikatsion vositaga aylandi. Ikkinchi jahon urushida esa ayollarning texnik, yordamchi va bevosita jangovar vazifalarga keng jalb etilishi funksional dala kiyimlari rivojlanishini jadallashtirdi [6; 11; 12].

XX asrning ikkinchi yarmida yubka, jaket va maxsus ayollar bosh kiyimlariga asoslangan an’anaviy xizmat formasidan shim va funksional ish formasiga o‘tish tendensiyasi kuchaydi. Shu tariqa harbiy xizmatchi ayollar formasi gender farqlanishini namoyon qiluvchi kiyimdan xizmat vazifalarini samarali bajarishga mo‘ljallangan professional kiyim tizimiga aylandi [11; 12].

XXI asrda esa harbiy forma tushunchasi individual himoya vositalari, taktik jihozlar, maxsus poyabzal, ballistik himoya va termoregulyatsion kiyimlarni qamrab oluvchi integratsiyalashgan jangovar ekipirovka tizimi sifatida shakllanmoqda.

O‘zbekistonda harbiy kiyim-bosh tizimining rivojlanishini shartli ravishda to‘rt bosqichga ajratish mumkin:

birinchi bosqich — 1992–2016-yillar: milliy harbiy kiyim-bosh tizimining huquqiy va institutsional asoslarini shakllantirish;

ikkinchi bosqich — 2017–2019-yillar: harbiy forma dizaynini milliylashtirish va modernizatsiya qilish, zamonaviy milliy modelni ishlab chiqishga o‘tish [1];

uchinchi bosqich — 2020–2024-yillar: mahalliy ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy materiallar va funksional forma modellarini joriy etish;

to‘rtinchi bosqich — 2025-yildan hozirgi davrgacha: harbiy xizmatchi ayollarning antropometrik va fiziologik xususiyatlariga maxsus moslashtirilgan kiyimlarni ilmiy-konstruktorlik asosida ishlab chiqish [2; 3].

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib aytish mumkinki, harbiy xizmatchi ayollar formasining tarixiy evolyutsiyasi uch asosiy yo‘nalishda kechgan: identifikatsiya → funksionallashuv → antropometrik va ergonomik individuallashuv [2; 6; 11; 12].

Shunday qilib, zamonaviy harbiy xizmatchi ayol formasining asosiy vazifasi ayol va erkak o‘rtasida tashqi vizual farq yaratishdan iborat emas. Uning ustuvor maqsadi har bir harbiy xizmatchining xavfsizligi, harakatchanligi, fiziologik qulayligi, antropometrik mosligi va xizmat samaradorligini ta’minlashdan iboratdir [2; 3].

Aynan shu yondashuv kelajakda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida harbiy xizmatchi ayollar uchun forma va individual ekipirovka tizimini yanada takomillashtirishning ilmiy-uslubiy asosini tashkil etishi mumkin [2; 3].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-fevraldagi PQ–2800-son qarori. https://www.lex.uz/uz/docs/-3459498?ONDATE=18.07.2018

2. Abduraxmanova N.D. Harbiy xizmatdagi ayollar uchun belgilangan xususiyatli formali kiyimni loyihalash usulini takomillashtirish. PhD ilmiy darajasini olish uchun diss... — Toshkent, 2026. 120 b.

3. Абдурахманова Н.Д., Миртолипова Н.Х., Насируллаева Г.С. Harbiy xizmatchi ayollarning maxsus kiyim sifatiga qo‘yiladigan dastlabki talablarni shakllantirish // Muhandislik va iqtisodiyot. — 2026. — Vol. 4, No. 2. — P. 37-41.

4. Горшков В.В., Харитонов О.В. *Русская армия 1917–1920*. — СПб.: Каравелла, 1991. – 64 с.

5. Ивик О. Женщины-воины: от амазонок до куноити. — М.: Ломоносов, 2011. — 212 с.

6. Каменева Г.Н. Женщины-военнослужащие (1941-1945 гг.) как объект исторического анализа: методологические подходы исследования // Теория и практика общественно горазвития. – 2015. – № 15. С.114-116.

7. Крылова А. Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender: Rearing a Generation of Professionally Violent Women-Fighters in 1930s Stalinist Russia // Gender & History. — 2004. — Vol. 16, No. 3. — P. 626–653.

8. Печейкин А.В. Женская военная форма — забота особая // Военно-исторический журнал. — 2015. — № 3.

9. Рогатнев А.С. Женские шефские военные мундири: курьёз или необходимость? https://tzar.ru/en/node/461

10. Худяков Ю.С. Женщины-воины у народов Сибири и Центральной Азии в древности и средние века. https://cyberleninka.ru/article/n/zhenschiny-voiny-u-narodov-sibiri-i-tsentralnoy-azii-v-drevnosti-i-srednie-veka/viewer

11. Cardona E.C., Markwick R.D. Our Brigade Will Not Be Sent to the Front: Soviet Women under Arms in the Great Fatherland War, 1941–45 // The Russian Review. — 2009. — Vol. 68, No. 2. — P. 240–262.

12. Hacker, Barton C., and Margaret Vining. "Uniforms Make the Woman: Material Culture and Social Technology in the First World War." In Materializing the Military. Artefacts Series: Studies in the History of Science and Technology, edited by Bernard Finn and Barton C. Hacker, 65–76. London: Science Museum Press, 2005.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 378.147:004.8:81'243

GENERATIV SUN'IY INTELLEKT SHAROITIDA PROMPT SAVODXONLIGINI SHAKLLANTIRISH VA UNING TALABALARNING AKADEMIK YOZUV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDAGI LINGVODIDAKTIK AHAMIYATI

Jo'lliyeva Sojida To'xtamish qizi,
Termiz tumani 31- sonli maktab boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada generativ sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish sharoitida talabalarning prompt savodxonligini shakllantirish va uning akademik yozuv kompetensiyasini rivojlantirishdagi lingvodidaktik ahamiyati tadqiq etiladi. Prompt savodxonligi sun'iy intellektga topshiriq berishning texnik ko'nikmasi emas, balki akademik maqsadni aniqlash, kontekstni belgilash, so'rovni loyihalash, olingan javobni tanqidiy baholash, verifikatsiya qilish, qayta promptlash va natijani mustaqil akademik matnga transformatsiya qilishni birlashtiruvchi kompleks kompetensiya sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot natijasida akademik yozuvga yo'naltirilgan prompt savodxonligining bosqichli lingvodidaktik modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: generativ sun'iy intellekt, prompt savodxonligi, akademik yozuv, akademik yozuv kompetensiyasi, SI savodxonligi, lingvodidaktika, refleksiya, metakognitiv boshqaruv.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОМПТ-ГРАМОТНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЕНЕРАТИВНОГО ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЕЕ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье исследуется формирование промпт-грамотности студентов в условиях использования генеративного искусственного интеллекта и её лингводидактическое значение для развития компетенции академического письма. Промпт-грамотность рассматривается не только как техническое умение формулировать запрос искусственному интеллекту, но и как комплексная компетенция, включающая определение академической цели, контекста и критериев задания, критическую оценку и верификацию полученного ответа, повторное проектирование промпта и самостоятельную переработку результата. На основе проведённого анализа предлагается поэтапная лингводидактическая модель формирования промпт-грамотности в процессе обучения академическому письму.

Ключевые слова: генеративный искусственный интеллект, промпт-грамотность, академическое письмо, компетенция академического письма, ИИ-грамотность, лингводидактика, рефлексия, метакогнитивное управление.

FORMATION OF PROMPT LITERACY IN THE CONTEXT OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS LINGUODIDACTIC SIGNIFICANCE IN DEVELOPING STUDENTS' ACADEMIC WRITING COMPETENCE

Abstract. The article examines the development of students' prompt literacy in the context of generative artificial intelligence and its linguodidactic significance for academic writing competence. Prompt literacy is interpreted not merely as a technical ability to formulate instructions for AI but as an integrated competence involving the identification of academic goals, contextualization of tasks, prompt design, critical evaluation and verification of AI-generated responses, iterative re-prompting, and independent transformation of generated content into academic text. Based on the analysis, a staged linguodidactic model of prompt literacy development for academic writing instruction is proposed.

Keywords: generative artificial intelligence, prompt literacy, academic writing, academic writing competence, AI literacy, linguodidactics, reflection, metacognitive regulation.

Generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining oliy ta'limga jadal kirib kelishi akademik yozuvni o‘qitish mazmuni va metodikasini qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Talabalar generativ SI vositalaridan mavzu bo‘yicha g‘oya ishlab chiqish, reja tuzish, matn yaratish, akademik uslubni takomillashtirish, grammatik va uslubiy xatolarni aniqlash, parafrazlash hamda yozilgan matn yuzasidan feedback olish kabi vazifalarda foydalanish imkoniyatiga ega. Bunday imkoniyatlar akademik yozuv jarayonini tezlashtirishi mumkin, biroq generativ sun'iy intellektdan foydalanishning o‘zi talabaning akademik yozuv kompetensiyasi rivojlanishini kafolatlamaydi. Aksincha, texnologiyadan metodik jihatdan nazoratsiz foydalanish talabaning tayyor matnga qaramligi, mustaqil argument yaratish faoliyatining susayishi va SI tomonidan taqdim etilgan ma'lumotni

Generativ SI sharoitida mazkur kompetensiyalar qatoriga yangi ko‘nikma — prompt savodxonligi qo‘shilmoqda. Prompt savodxonligini faqat sun'iy intellektga to‘g‘ri savol berish yoki texnik buyruq yozish qobiliyati sifatida tushunish uning pedagogik mohiyatini toraytiradi. Akademik yozuv nuqtayi nazaridan prompt yaratishdan oldin talaba o‘z maqsadini aniqlashi, vazifaning akademik kontekstini tushunishi, kutilayotgan natijaga mezon belgilashi, SI javobini tekshirishi va olingan mazmunni o‘zining mustaqil fikrlash faoliyatiga integratsiya qilishi lozim. Prompt

savodxonligiga bag‘ishlangan yangi tadqiqotlarda ham ushbu kompetensiyaning akademik yozuv va SI savodxonligi bilan bog‘liqligi alohida tadqiq etilmoqda.

Muammoning dolzarbligi shundaki, oliy ta’limda generativ SI dan foydalanish kengayayotgan bo‘lsa-da, talabaga qanday prompt yozishdan tashqari, nima sababdan aynan shunday prompt tuzish, olingan natijani qanday tekshirish va uni akademik matnga qanday ongli transformatsiya qilishni o‘rgatadigan lingvodidaktik mexanizm zarur. O‘zbekiston sharoitida olib borilayotgan yangi tadqiqotlar ham generativ SI dan foydalanish samaradorligini pedagogik boshqaruv, talabaning faol ishtiroki va SI tomonidan taqdim etilgan yordamni ongli o‘zlashtirish bilan bog‘lamoqda.

Shundan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi generativ sun’iy intellekt sharoitida prompt savodxonligining akademik yozuv kompetensiyasi tarkibidagi lingvodidaktik o‘rnini aniqlash hamda uni shakllantirishning bosqichli modelini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda prompt savodxonligining tarkibiy komponentlarini aniqlash, ularning akademik yozuv jarayoni bilan funksional bog‘liqligini asoslash, generativ SI bilan ishlashda talabaning mustaqil fikrlashi va mualliflik pozitsiyasini saqlash mexanizmlarini belgilash vazifalari qo‘yiladi.

Akademik yozuvning nazariy asoslarini yoritgan tadqiqotlarda uning oddiy yozma nutqdan farqli jihatlari ko‘rsatib berilgan. S. Bailey akademik yozuv jarayonida mavzuni rejalashtirish, manbalarni topish, tanqidiy o‘qish, qaydlar olish, parafrazlash, umumlashtirish, matn qismlarini mantiqan bog‘lash hamda yozilgan matnni tahrirlash muhimligini ko‘rsatadi. Demak, sifatli akademik matn yaratish faqat grammatik jihatdan to‘g‘ri gaplar tuzish bilan cheklanmaydi. Talaba axborotni tushunishi, saralashi va uni o‘z fikri bilan bog‘lay olishi kerak.

K. Hyland akademik yozuvni muayyan ilmiy hamjamiyatdagi muloqot shakli sifatida ko‘rib, turli fan sohalarida fikrni bayon qilish, dalillash va muallif pozitsiyasini ifodalashning o‘ziga xos xususiyatlari mavjudligini ta’kidlaydi. C. Coffin va hammualliflar ham akademik yozuvni o‘rgatishda umumiy yozuv qoidalari bilan bir qatorda muayyan fan va akademik muhit talablarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadilar. Ushbu qarashlardan kelib chiqib aytish mumkinki, generativ SI yordamida yaratilgan matn grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa ham, u har doim talabaning fan sohasi, yozuv maqsadi va mualliflik pozitsiyasiga mos kelavermaydi.

O‘zbekistonda ham akademik yozuv va yozma nutqni rivojlantirish masalalariga e’tibor kuchayib bormoqda. M.B. Alimardonova bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining yozuv malakalarini takomillashtirishda baholashning ahamiyatini tadqiq etgan. Uning yondashuvida yozuv natijasini baholash bilan bir qatorda talabaning yozish jarayonidagi faoliyatini rivojlantirish muhim o‘rin egallaydi. Bu fikr GenSI bilan ishlash uchun ham ahamiyatli. Chunki talaba SI yaratgan matnni shunchaki qabul qilmasdan, uni ma’lum mezonlar asosida baholay olishi zarur.

F. Islomova yozma nutq ko‘nikmalarini esse yozish asosida rivojlantirish masalasini o‘rganib, yozish faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etish zarurligini

asoslaydi. N. Matyazova akademik yozuvni o‘rgatishda matn yaratish, rejalashtirish, esse va referat yozish, axborotni qayta ishlash kabi amaliy ko‘nikmalarga alohida e’tibor qaratadi. D. Yuldashevaning akademik yozuv bo‘yicha o‘quv-uslubiy qo‘llanmasida ham talabalarni mustaqil akademik matn yaratishga tayyorlashga xizmat qiladigan usullar yoritilgan. Ushbu ishlar o‘zbek ta’lim muhitida akademik yozuvni maxsus o‘rgatish zarurligini ko‘rsatadi.

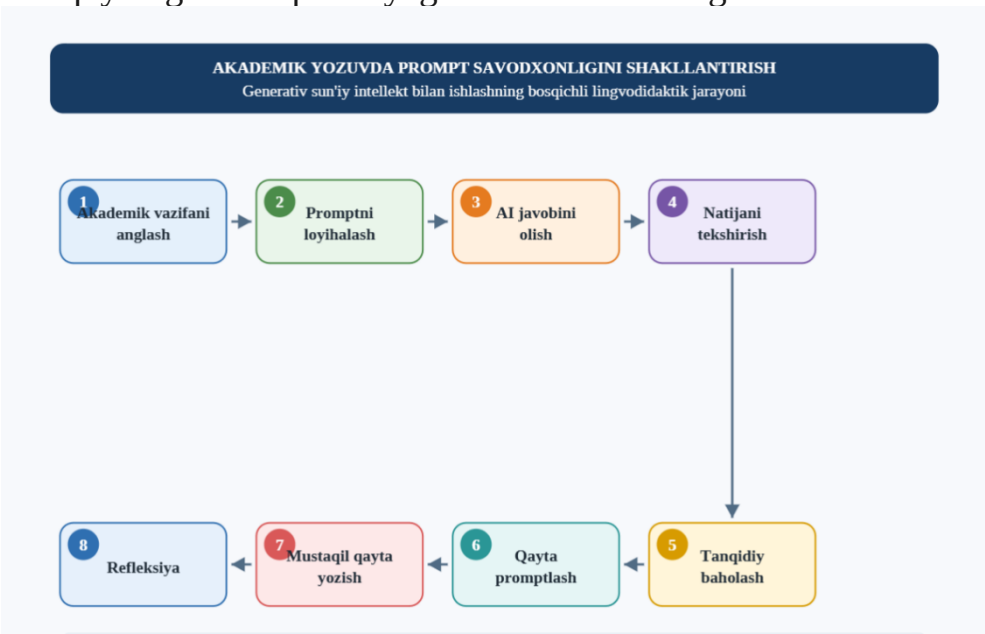
Rus olimlarining tadqiqotlarida ham akademik yozuvni tizimli rivojlantirish masalasi keng o‘rganilgan. N. Kolesnikova akademik va ilmiy matn yaratish ko‘nikmalarining oddiy yozma topshiriqlardan murakkab ilmiy matngacha bosqichma-bosqich rivojlanishini ko‘rsatadi. I. Korotkina akademik yozuvni oliy ta’lim tizimida maxsus o‘qitish zarurligini asoslab, uni talabaning umumiy akademik savodxonligining muhim qismi sifatida baholaydi. E. Chuykova esa akademik yozma nutqni rivojlantirish samaradorligi maxsus tashkil etilgan metodik tizim bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi. Mazkur tadqiqotlarning umumiy jihati shundaki, akademik yozuv o‘z-o‘zidan shakllanmaydi; uni maqsadli topshiriqlar, baholash, tahrirlash va muntazam yozuv amaliyoti orqali rivojlantirish talab etiladi.

O‘zbekiston sharoitidagi yangi tadqiqotlarda ham GenSI va akademik yozuv munosabatiga e’tibor kuchaymoqda. M. Umaralieva generativ SI vositalarining akademik yozuvda grammatik aniqlik, akademik lug‘at, matn bog‘liqligi va feedback berishdagi imkoniyatlarini muhokama qiladi. Shu bilan birga, SIga ortiqcha tayanish va akademik halollik bilan bog‘liq xavflarni ham ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqotda keltirilgan natijalar yakunlangan eksperiment natijasi sifatida emas, mavjud tadqiqotlar asosida kutilayotgan natijalar sifatida berilganini ham hisobga olish lozim. Bu jihat GenSI bo‘yicha tadqiqot natijalarini talqin qilishda ehtiyotkorlik zarurligini ko‘rsatadi.

I. Xodabande, A. Qosimov va K. Umarova talabalar ChatGPT yordamidan qanday foydalanishini faoliyat nazariyasi asosida o‘rganib, oddiy yordam olishdan SI vositasini ongli ravishda o‘zlashtirish tomon rivojlanish jarayoniga e’tibor qaratadilar. Bu yondashuvda talaba SI taklifini shunchaki qabul qiluvchi emas, balki uni baholaydigan, o‘z maqsadiga moslashtiradigan va yakuniy qarorni mustaqil qabul qiladigan subyekt sifatida qaraladi. I.T. Yangiboyeva esa generativ SI ni Sokratik savollar asosida tashkil etilgan kognitiv tayanch sifatida qo‘llash argument tuzilishi, mantiqiy izchillik va metakognitiv faollikni rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanini ko‘rsatadi.

I. Xodabande, A. Qosimov va N. Abdullajonning SI feedbackiga nisbatan foydalanuvchi ishonchini o‘rgangan tadqiqoti ham masalaning boshqa tomonini ko‘rsatadi. SI bergan tavsiyaga ishonish bilan uni tekshirmasdan qabul qilish bir xil hodisa emas. Akademik yozuvda talaba SI feedbackini o‘z matniga qo‘llashdan oldin uning asoslanganligi, matn maqsadiga mosligi va akademik me’yorlarga muvofiqligini baholashi kerak. Shuning uchun prompt savodxonligi feedbackni tanqidiy qabul qilish va undan ongli foydalanish ko‘nikmasi bilan ham bog‘lanadi.

Bizning fikrimizcha, mavjud ilmiy bo'shliq aynan shu nuqtada namoyon bo'ladi: prompt savodxonligini talabaning akademik yozuv kompetensiyasi tarkibiga kiritish va uni bosqichma-bosqich shakllantirishning aniq lingvodidaktik mexanizmi yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, o'zbek tilida akademik yozuvni o'rgatish sharoitida quyidagi 8 bosqichni yagona metodik tizimga birlashtirish zarur(1-rasm).

Shu sababli mazkur tadqiqotda prompt savodxonligi oddiy texnik ko‘nikma sifatida emas, balki talabaning akademik maqsadni aniq belgilashi, GenSI bilan ongli muloqot qilishi, olingan natijani tekshirishi, tanqidiy baholashi va yakuniy matn uchun mualliflik mas’uliyatini o‘zida saqlashini ta’minlovchi lingvodidaktik kompetensiya sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv keyingi bo‘limda tadqiqot metodologiyasini belgilash va prompt savodxonligining bosqichli modelini ishlab chiqish uchun nazariy asos vazifasini bajaradi.

Mazkur tadqiqot generativ sun’iy intellekt sharoitida prompt savodxonligining talabalarning akademik yozuv kompetensiyasini rivojlantirishdagi o‘rnini aniqlash hamda uni shakllantirishning lingvodidaktik modelini ishlab chiqishga qaratildi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda akademik yozuv, generativ sun’iy intellekt, SI savodxonligi va prompt savodxonligiga oid ilmiy-metodik manbalar o‘rganildi va o‘zaro qiyoslandi.

Tadqiqotning metodologik asosini akademik yozuvni bosqichma-bosqich shakllantirish, talabaning yozuv jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlash hamda generativ sun’iy intellektdan yordamchi vosita sifatida foydalanish g‘oyalari tashkil etdi. Akademik yozuvni faqat tayyor matn natijasi bilan emas, balki rejalashtirish, manbalar bilan ishlash, yozish, tekshirish va tahrirlash jarayonlari bilan birgalikda baholash zarurligi asosiy metodologik tamoyil sifatida qabul qilindi. S. Bailey akademik yozuv jarayonida rejalashtirish, tanqidiy o‘qish, manbalarni qayta ishlash, parafrazlash va tahrirlash kabi faoliyatlarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi. M.B. Alimardonovaning akademik yozuv malakalarini baholashga oid tadqiqoti esa

yozuv kompetensiyasini rivojlantirishda baholash va qayta aloqa jarayonining ahamiyatini ko‘rsatadi.

Tadqiqotda, birinchi navbatda, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodi qo‘llanildi. Akademik yozuvning nazariy va metodik asoslariga oid manbalar bilan bir qatorda 2025–2026-yillarda generativ SI, SI savodxonligi va prompt savodxonligi bo‘yicha e’lon qilingan yangi tadqiqotlar o‘rganildi. Manbalarni tanlashda ularning mazkur maqola muammosiga bevosita aloqadorligi asosiy mezon sifatida belgilandi. Shu asosda akademik yozuv, prompt savodxonligi, SI feedback, tanqidiy SI savodxonligi va GenSI yordamida yozuvni rivojlantirishga oid tadqiqotlar tahlil qilindi.

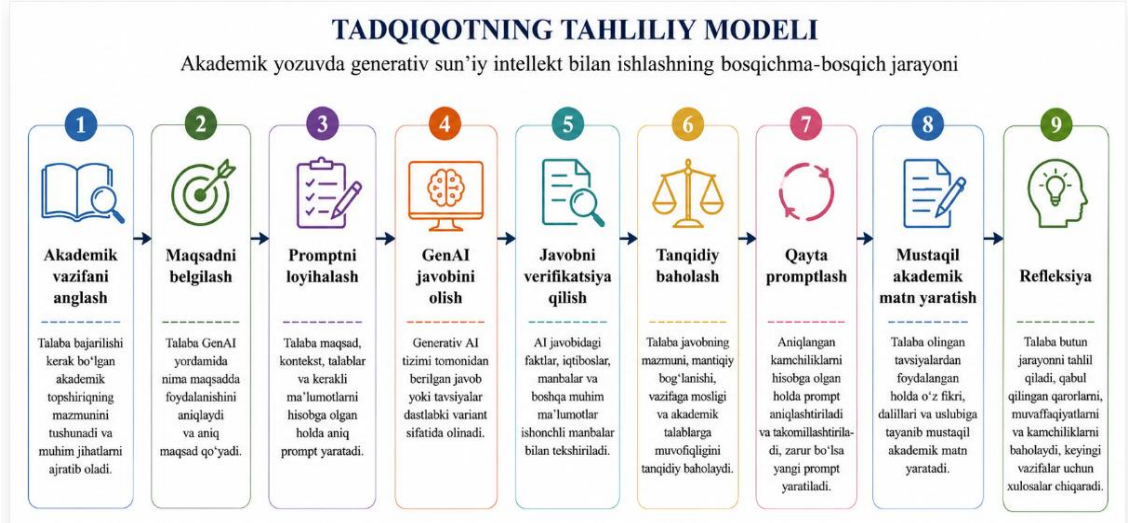
Ikkinchi metod sifatida qiyosiy tahlildan foydalanildi. Bunda an’anaviy akademik yozuv jarayoni bilan generativ SI ishtirokidagi akademik yozuv jarayoni o‘zaro qiyoslandi. An’anaviy akademik yozuvda talaba mavzuni tushunish, axborot izlash, reja tuzish, matn yaratish va tahrirlash faoliyatlarini asosan mustaqil yoki o‘qituvchi ko‘magida amalga oshiradi. GenSI ishtirokidagi yozuvda esa ushbu jarayonga prompt yaratish, SI javobini baholash, ma’lumotni tekshirish, qayta promptlash va SI tavsiyalaridan tanlab foydalanish kabi yangi faoliyatlar qo‘shiladi. Shu qiyoslash asosida prompt savodxonligining akademik yozuvdagi funksional o‘rni belgilandi.

Uchinchi metod sifatida komponentli tahlil qo‘llanildi. Uning yordamida prompt savodxonligini tashkil etuvchi asosiy ko‘nikmalar ajratildi. Tadqiqotda prompt savodxonligi quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlar orqali ko‘rib chiqildi: akademik vazifani anglash, maqsadni aniq belgilash, kontekstni ifodalash, promptni loyihalash, SI javobini tekshirish, natijani tanqidiy baholash, promptni qayta shakllantirish, olingan materialni mustaqil qayta yozish va bajarilgan faoliyatni refleksiv baholash. Bunday yondashuv prompt savodxonligini faqat texnik ko‘nikma sifatida emas, balki akademik yozuv faoliyatining bir qismi sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Tadqiqotda modellashtirish metodi ham asosiy metodlardan biri sifatida qo‘llanildi. Adabiyotlar tahlili va ajratilgan komponentlar asosida akademik yozuv uchun prompt savodxonligini shakllantirishning bosqichli lingvodidaktik modeli ishlab chiqildi. Modelni yaratishda generativ SI talaba o‘rniga akademik matn yozuvchi vosita sifatida emas, balki uning fikrlashi, yozishi, tekshirishi va tahrirlashiga yordam beruvchi vosita sifatida qaraldi. Yangiboyevaning GenSI ni kognitiv tayanch sifatida tashkil etishga doir yondashuvi hamda Xodabande, Qosimov va Umarovaning SI yordamidan uni ongli o‘zlashtirishga o‘tish haqidagi qarashlari ushbu modelni shakllantirishda metodik jihatdan muhim hisoblandi.

Tadqiqotda prompt savodxonligini baholash uchun beshta asosiy mezon belgilandi: aniqlik, kontekstuallik, akademik yo‘naltirilganlik, tanqidiy verifikatsiya va refleksiv qayta ishlash. Aniqlik talabaning SI uchun vazifani tushunarli ifodalay olishiga; kontekstuallik zarur ma’lumot va shartlarni promptga kirita olishiga; akademik yo‘naltirilganlik akademik janr, uslub va vazifaga mos talablarni

belgilashiga; tanqidiy verifikatsiya SI javobidagi ma'lumot va manbalarni tekshira olishiga; refleksiv qayta ishlash esa SI javobini tayyor mahsulot sifatida qabul qilmay, uni baholash, qayta ishlash va o'z matniga ongli ravishda integratsiya qilishiga asoslanadi. Shunga ko'ra quyida akademik yozuvda generativ sun'iy intellektdan foydalanishning tahliliy modeli keltiriladi. Model talabaning akademik vazifani anglashidan boshlanib, refleksiya bosqichi bilan yakunlanadi. Jarayon davomida talaba maqsadni belgilaydi, promptni loyihalaydi, GenSI javobini oladi, uni verifikatsiya va tanqidiy baholaydi, zaruratga ko'ra promptni qayta shakllantiradi hamda yakuniy akademik matnni mustaqil yaratadi. Refleksiya bosqichida esa butun jarayon va natijalar tahlil qilinadi. Ushbu model GenSI ni tayyor matn muallifi emas, balki talaba yozuv faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi yordamchi vosita sifatida qarashga asoslanadi(2-rasm).

Mazkur ketma-ketlikda markaziy o'rin talabaga beriladi. GenSI esa jarayonning barcha bosqichlarini o'z zimmasiga oluvchi vosita emas, balki zarur bosqichlarda yordam beradigan texnologik hamkor sifatida qaraladi. Bunday yondashuv talabaning mustaqil fikrlashi va mualliflik mas'uliyatini saqlashga xizmat qiladi.

Prompt savodxonligiga oid tadqiqotlarda ushbu tushuncha tobora kengroq mazmunda talqin qilinmoqda. Plaatjies va Van Wyk prompt savodxonligining akademik yozuvdagi ahamiyatini tahlil qilib, samarali promptlar talabaning SI bilan maqsadli ishlashiga yordam berishini ko'rsatadi. Giraya, Sevnarayan va Maphoto esa SI savodxonligini texnologiyadan foydalanish bilan cheklamay, axborotni baholash, tanqidiy fikrlash va mas'uliyatli foydalanish bilan bog'laydi. Demak, akademik yozuv uchun prompt savodxonligi ham oddiy buyruq yozish ko'nikmasidan kengroq tushunilishi kerak. Tahlil asosida biz akademik yozuvga yo'naltirilgan prompt savodxonligini talabaning akademik vazifani anglash, Gen SI uchun aniq va maqsadli so'rov yaratish, olingan natijani tekshirish va tanqidiy baholash, zarur hollarda so'rovni takomillashtirish hamda SI yordamida olingan materialni mustaqil akademik matnga aylantira olish kompetensiyasi sifatida talqin

qilishni taklif etamiz. Ushbu ta'rifda asosiy e'tibor promptning texnik tuzilishiga emas, talabaning faoliyatiga qaratiladi. Chunki yaxshi yozilgan promptning o'zi sifatli akademik matnni kafolatlamaydi. SI bergan javobdagi ma'lumot noto'g'ri, mavzuga qisman mos yoki akademik talablar uchun yetarli bo'lmasligi mumkin. Shu sababli prompt yaratishdan keyingi tekshirish, baholash va qayta ishlash jarayonlari ham prompt savodxonligining tarkibiga kiritilishi lozim.

Tadqiqot natijasida akademik yozuvga yo'naltirilgan prompt savodxonligining beshta asosiy komponenti ajratildi:

1-komponent – maqsadli-prompt komponenti.
2-komponent – kontekstual komponent.
3-komponent – tanqidiy-verifikatsion komponent.
4- komponent – iterativ komponent..
5-komponent – refleksiv-mualliflik komponenti.

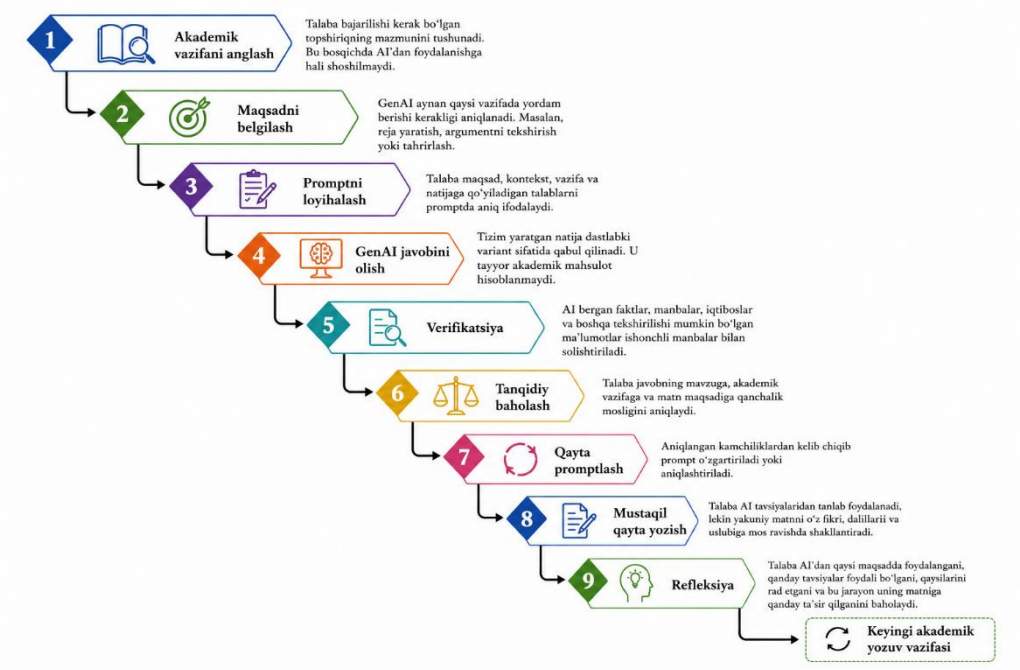
Mazkur komponentlarning o'zaro munosabati 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Akademik yozuvga yo'naltirilgan prompt savodxonligining tarkibiy komponentlari

Komponent	Talabaning asosiy faoliyati	Kutiladigan natija
Maqsadli-prompt	Akademik vazifani aniqlaydi va unga mos prompt tuzadi	Maqsadga yo'naltirilgan so'rov
Kontekstual	Mavzu, janr, auditoriya, uslub va talablarni belgilaydi	Aniq kontekstga ega prompt
Tanqidiy-verifikatsion	SI javobidagi fikr, dalil va manbalarni tekshiradi	Ishonchliligi tekshirilgan axborot
Iterativ	Natijani baholab, promptni qayta tuzadi	Takomillashtirilgan SI javobi
Refleksiv-mualliflik	SI tavsiyalarini tanlaydi, qayta ishlaydi va o'z pozitsiyasini saqlaydi	Mustaqil akademik matn

Jadvaldan ko'rinadiki, prompt savodxonligining barcha komponentlari bir-birini to'ldiradi. Masalan, talaba aniq prompt tuzishi mumkin, ammo SI javobini tekshirish ko'nikmasiga ega bo'lmasa, noto'g'ri ma'lumotdan foydalanish xavfi saqlanib qoladi. Xuddi shuningdek, talaba ma'lumotni tekshirishi mumkin, biroq SI tomonidan yaratilgan matnni mustaqil qayta ishlamasa, uning mualliflik pozitsiyasi zaiflashadi. Shu sababli prompt savodxonligini faqat "yaxshi prompt yozish" bilan tenglashtirish to'g'ri emas.

Tahlil natijalari asosida prompt savodxonligini akademik yozuv jarayoniga kiritishning to‘qqiz bosqichli modeli quyidagi rasmda aks ettirildi(3-rasm).

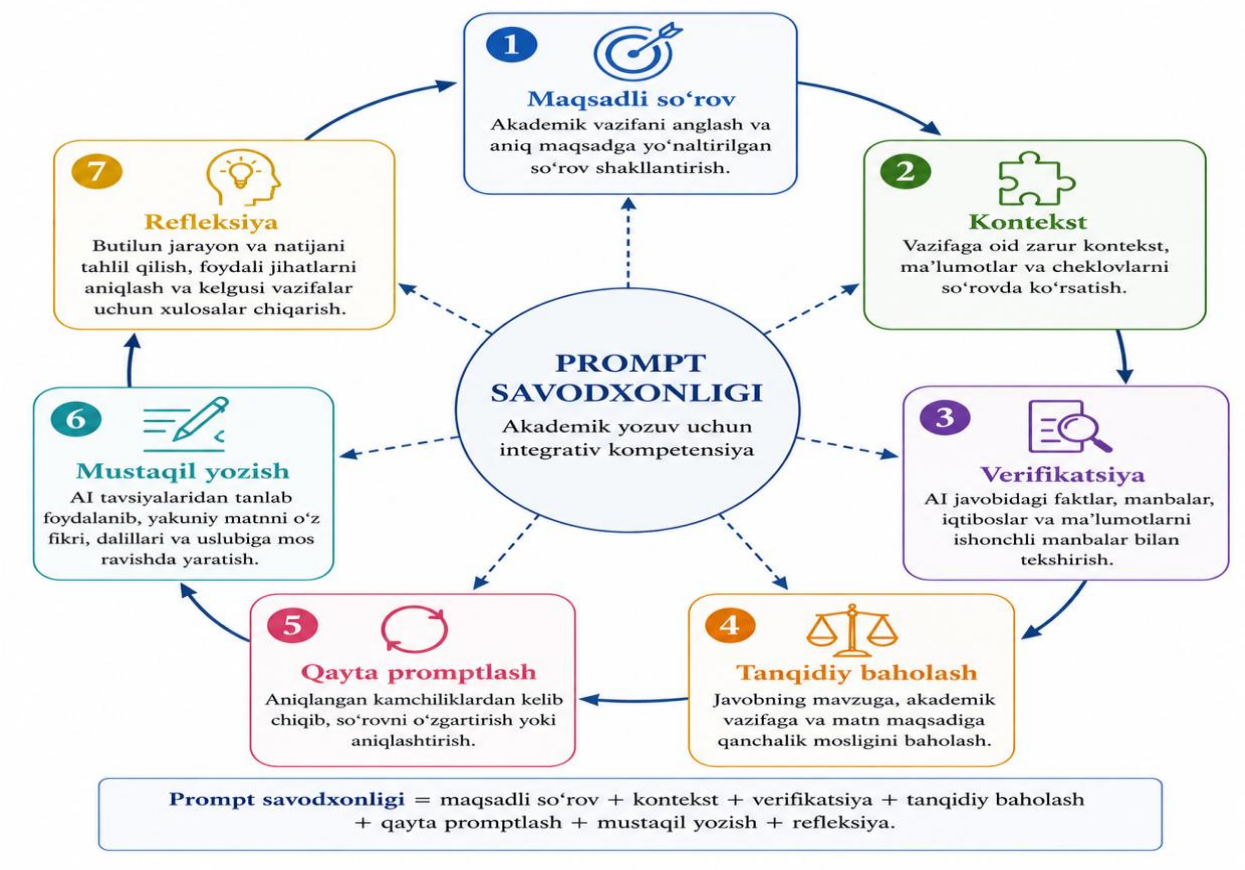
Modeldagi oxirgi qaytish belgisi muhim ahamiyatga ega. Chunki refleksiya bilan jarayon tugamaydi. Talaba oldingi tajribasida aniqlagan xato va muvaffaqiyatlarini keyingi akademik vazifada qo‘llaydi. Natijada prompt savodxonligi bir martalik texnik malaka emas, muntazam rivojlanadigan kompetensiyaga aylanadi.

Tahlil asosida prompt savodxonligining akademik yozuvga ta’sirini uch darajada ko‘rish mumkin. Birinchi daraja **lingvistik ta’sir** bo‘lib, bunda talaba GenSI yordamida grammatik va uslubiy xatolarni aniqlash, akademik leksikani tanlash hamda matnning ifoda shaklini takomillashtirish imkoniyatiga ega. Umaralieva GenSI ning akademik yozuvdagi imkoniyatlarini muhokama qilar ekan, leksik-grammatik yordam va feedback funksiyalariga alohida e’tibor qaratadi.

Ikkinchi daraja **kognitiv ta’sir**dir. To‘g‘ri tashkil etilgan prompt talabaning faqat javob olishiga emas, balki savol qo‘yishiga, variantlarni solishtirishiga va o‘z argumentini qayta ko‘rib chiqishiga xizmat qilishi mumkin. Sokratik usul asosida SI bilan ishlash natijalarida argument tuzilishi, mantiqiy izchillik va metakognitiv faollikka e’tibor qaratilgani bu fikrni qo‘llab-quvvatlaydi.

Uchinchi daraja **metakognitiv-refleksiv ta’sir**dir. Bunda talaba nafaqat matn yaratadi, balki o‘zining yozish jarayonini ham kuzatadi: “Nima uchun SI dan foydalandim?”, “Uning qaysi tavsiyasi foydali bo‘ldi?”, “Qaysi ma’lumotni tekshirdim?”, “Nima uchun ayrim takliflarni rad etdim?” kabi savollar orqali o‘z faoliyatini tahlil qiladi. Shu nuqtada prompt savodxonligi akademik yozuvni avtomatlashtirish vositasi emas, balki talabaning o‘z yozuv jarayonini boshqarish vositasiga aylanadi.

Bu yondashuvning asosiy natijasini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin(4-rasm):

Mazkur modelning amaliy samaradorligini keyingi bosqichda talabalar ishtirokidagi pedagogik tajriba-sinov orqali tekshirish mumkin. Bunda tajriba boshida va oxirida akademik yozuv sifati, prompt tuzish darajasi, SI javobini tekshirish ko'nikmasi hamda talabaning refleksiv faoliyatidagi o'zgarishlarni qiyosiy baholash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tahlil natijalari generativ sun'iy intellekt sharoitida prompt savodxonligi akademik yozuv kompetensiyasining muhim tarkibiy qismiga aylanayotganini ko'rsatdi. GenSI matnni rejalashtirish, tahrirlash va feedback olish imkoniyatlarini kengaytiradi, biroq uning samaradorligi talabaning SI javoblarini tekshirishi, tanqidiy baholashi va ulardan mustaqil foydalanishiga bog'liq. Tadqiqotda prompt savodxonligi oddiy so'rov tuzish ko'nikmasi emas, balki akademik vazifani anglash, maqsad va kontekstni belgilash, prompt yaratish, SI javobini verifikatsiya qilish, tanqidiy baholash, qayta promptlash va natijani mustaqil qayta ishlashni birlashtiruvchi kompetensiya sifatida talqin qilindi. Shu asosda uning maqsadli-prompt, kontekstual, tanqidiy-verifikatsion, iterativ va refleksiv-mualliflik komponentlari ajratildi. Prompt savodxonligini rivojlantirish talabaning nafaqat matnning leksik, grammatik va uslubiy sifatini yaxshilashiga, balki argumentlarni qiyoslash, SI ma'lumotlarini tekshirish, mustaqil qaror qabul qilish va refleksiv fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishiga ham yordam beradi. Shu sababli akademik

yozuv mashg‘ulotlariga prompt tuzish, SI javoblarini qiyoslash, ma’lumotlarni verifikatsiya qilish va promptlarni takomillashtirishga qaratilgan topshiriqlarni kiritish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, akademik yozuv ta’limida “SI talaba o‘rniga yozadi” modelidan “SI talabaning mustaqil yozishiga yordam beradi” modeliga o‘tish zarur. Bunday yondashuv GenSI dan ongli, tanqidiy va mas’uliyatli foydalanishni ta’minlab, talabaning mustaqil akademik yozuvi hamda mualliflik pozitsiyasini saqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alimardonova M.B. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining yozuv malakalarini takomillashtirishda baholash xususiyatlari: ped. fan. bo‘yicha fals. dokt. (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2024.

2. Bailey S. *Academic Writing for University Students*. – London; New York: Routledge, 2022. – 324 p.

3. Cao Z., Mao Z. Exploring EFL undergraduate students’ critical AI literacy in academic writing // *Journal of English for Academic Purposes*. – 2026. – Vol. 82. – Art. 101733. – DOI: 10.1016/j.jeap.2026.101733.

4. Coffin C., Curry M.J., Goodman S., Hewings A., Lillis T.M., Swann J. *Teaching Academic Writing: A Toolkit for Higher Education*. – London; New York: Routledge, 2003. – 188 p.

5. Giraya L., Sevnarayan K., Maphoto K. AI Literacy Framework for Academic Writing in the Age of Artificial Intelligence // *Internet Reference Services Quarterly*. – 2026. – Vol. 30, No. 1. – P. 103–112. – DOI: 10.1080/10875301.2025.2605067.

6. Hyland K. *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004. – 232 p. – DOI: 10.3998/mpub.6719.

7. Islomova F.X. Yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda esse metodidan foydalanish texnologiyasi (7–10-sinflar misolida): ped. fan. bo‘yicha fals. dokt. (PhD) ... diss. avtoref. – Farg‘ona, 2024. – 51 b.

8. Kang J., Lee S. Developing fine-tuned prompt literacy in EAP: Graduate students’ experiences with customized GPT for academic inquiry // *Journal of English for Academic Purposes*. – 2026. – Vol. 83. – Art. 101737. – DOI: 10.1016/j.jeap.2026.101737.

9. Matyazova N.S. Akademik yozuv: o‘quv qo‘llanma. – Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy “Durdona”, 2022. – 199 b.

10. Plaatjies B.O., Van Wyk M.M. Prompt Literacy as an Enhancer of Students’ Academic Writing in Higher Education Institutions: A Systematic Literature Review // *Journal of Teaching and Learning*. – 2025. – Vol. 19, No. 4. – P. 114–134. – DOI: 10.22329/jtl.v19i4.10017.

11. Umaralieva M. The impact of generative AI on EFL academic writing skills: a quasi-experimental study in Uzbekistan // *Advances in Science and Education*. – 2026. – Vol. 2, No. 07. – P. 48–55. – DOI: 10.70728/edu.v02.i07.011.

12. Wirenfeldt Jensen T., Wirenfeldt Jensen S. AI Literacy in the Context of Working with Sources: Pitfalls and Possibilities of Generative AI Models in Academic Writing // *Journal of Academic Writing*. – 2025.

13. Xodabande I., Qosimov A., Abdullajon N. Exploring user trust in generative AI feedback in academic writing: a psychometric network analysis // *Humanities and Social Sciences Communications*. – 2026. – DOI: 10.1057/s41599-026-08817-1.

14. Xodabande I., Qosimov A., Umarova K. From assistance toward appropriation: an activity-theoretical perspective on ChatGPT-mediated academic writing among university students // *Technology in Language Teaching & Learning*. – 2026. – Vol. 8. – Art. 104746. – DOI: 10.29140/tltl.2026.104746.

15. Yangiboyeva I.T. Transforming generative AI into a cognitive scaffold: a Socratic-structured model for developing academic writing skills // *International Scientific Innovation Research Conference*. – 2026. – Vol. 3, Issue 2. – P. 30–34. – DOI: 10.5281/zenodo.19023075.

16. Yuldasheva D. Akademik yozuv: o‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Samarqand: SamISI nashri. 2022, 70-bet.

17. Колесникова Н.И. *От конспекта к диссертации: учебное пособие по развитию навыков письменной речи*. – М.: ФЛИНТА, 2018. – 288 с.

18. Короткина И.Б. Теория и практика обучения академическому письму в зарубежных и отечественных университетах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – М., 2018. – 36 с.

19. Чуйкова Э.С. Методическая система обучения академической иноязычной письменной речи студентов языковых специальностей в условиях российского высшего образования: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 5.8.2. – М., 2022. – 44 с.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 376.2/.5:398:37.014.2

XALQ OG‘ZAKI IJODI VOSITASIDA IMKONIYATI CHEKLANGAN O‘QUVCHILARDA IJTIMOIY FAOLLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI

Nasriddinova Feruza Abduvohidxo‘jayevna,
Namangan davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq og‘zaki ijodi vositasida imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning pedagogik modeli nazariy-metodologik jihatdan asoslanadi. Tadqiqotda shaxsga yo‘naltirilgan va madaniyatshunoslikka asoslangan yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi, xalq og‘zaki ijodi namunalari orqali o‘quvchilarning kognitiv, kreativ, kommunikativ, tashkiliy-faoliyatli hamda refleksiv imkoniyatlarini rivojlantirish masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, imkoniyati cheklangan o‘quvchilar, ijtimoiy faollik, pedagogik model, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ ПОСРЕДСТВОМ УСТНОГО ФОЛЬКЛОРА

Аннотация. В статье теоретико-методологически обосновывается педагогическая модель развития социальной активности учащихся с ограниченными возможностями посредством устного народного творчества. Раскрывается взаимосвязь личностно ориентированного и культурологического подходов, а также педагогические возможности фольклорных произведений в развитии когнитивных, творческих, коммуникативных, организационно-деятельностных и рефлексивных способностей учащихся.

Ключевые слова: устное народное творчество, учащиеся с ограниченными возможностями, социальная активность, педагогическая модель, личностно ориентированный подход.

A PEDAGOGICAL MODEL FOR DEVELOPING SOCIAL ENGAGEMENT IN STUDENTS WITH DISABILITIES THROUGH ORAL FOLKLORE

Abstract. The article theoretically and methodologically substantiates a pedagogical model for developing social activity among students with disabilities

through oral folk art. It examines the integration of learner-centered and cultural approaches and reveals the pedagogical potential of folklore materials for developing students' cognitive, creative, communicative, organizational-activity and reflective capacities.

Keywords: oral folk art, students with disabilities, social activity, pedagogical model, learner-centered approach, cultural approach.

Ta'lim jarayonida o'quvchining faqat bilimlarni o'zlashtirishi emas, balki ijtimoiy munosabatlarga kirishishi, o'z fikrini ifodalashi, mustaqil tanlov qilishi, jamoaviy faoliyatda ishtirok etishi va ijodiy tashabbus ko'rsatishi ham muhim natija hisoblanadi. Ayniqsa, imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun ta'lim muhiti ularning individual imkoniyatlarini namoyon etish, ijtimoiy tajribani o'zlashtirish va o'z shaxsiy tajribasini mazmunli faoliyatga aylantirish imkonini beradigan tarzda tashkil etilishi zarur.

Xalq og'zaki ijodi ana shunday pedagogik imkoniyatlarga ega manbalardan biridir. Ertak, maqol, topishmoq, xalq o'yinlari, afsona va boshqa folklor namunalari mazmunida insoniy munosabatlar, hamkorlik, mehnat, ezgulik, adolat, mas'uliyat, jasorat va tanlov kabi ijtimoiy-axloqiy mazmunlar mujassam. Shu sababli ularni o'quvchilarning real hayotiy vaziyatlari bilan bog'lab o'rganish ijtimoiy faollikni rivojlantirish uchun didaktik asos yaratadi.

Tadqiqotning dolzarbligi xalq og'zaki ijodini o'rganish jarayonida imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ijtimoiy faolligini yaxlit pedagogik model asosida rivojlantirish masalasining yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi bilan belgilanadi. Mazkur yondashuvda folklor materiali shunchaki o'quv obyekti sifatida emas, balki o'quvchining shaxsiy tajribasi, ijodiy faoliyati va ijtimoiy munosabatlarini rivojlantiruvchi pedagogik vosita sifatida qaraladi [1.88-112 b].

Maqolaning maqsadi –xalq og'zaki ijodi vositasida imkoniyati cheklangan o'quvchilarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning pedagogik modelini ishlab chiqish va uning tarkibiy qismlari hamda pedagogik shart-sharoitlarini nazariy jihatdan asoslash.

Tadqiqot vazifalari: ijtimoiy faollikni shaxsning integrativ sifati sifatida tavsiflash; xalq og'zaki ijodining pedagogik imkoniyatlarini aniqlash; shaxsga yo'naltirilgan va madaniyatshunoslik yondashuvlarini uyg'unlashtirish; pedagogik modelning tarkibiy qismlarini belgilash; folklor materiallarini tanlash va o'quv vaziyatlarini loyihalash mezonlarini aniqlash; ijtimoiy faollikni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslash.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan, madaniyatshunoslikka asoslangan, kompetensiyaviy va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlarning uyg'unligi tashkil etadi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv o'quvchining individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishni, uning ta'lim jarayonidagi subyektiv mavqeini kuchaytirishni nazarda tutadi. Madaniyatshunoslik

yondashuvi esa ta'lim mazmunini milliy madaniyat va ijtimoiy tajriba bilan bog'lash imkonini beradi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik modellashtirish, tizimlashtirish, taqqoslash, umumlashtirish va pedagogik kuzatish kabi usullardan foydalanishning ilmiy imkoniyatlari asos qilib olindi. Mazkur usullar orqali xalq og'zaki ijodi namunalari mazmuni va ularning o'quvchilarning ijtimoiy tajribasini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi [2. 124 –128 b].

Ijtimoiy faollik ushbu tadqiqotda o'quvchining o'z mohiyatini namoyon etishi, o'z imkoniyatlarini faoliyatda amalga oshirishi, muloqotga kirishishi, ijodiy tashabbus ko'rsatishi va ijtimoiy vaziyatlarda mustaqil harakat qila olishini birlashtiruvchi murakkab integrativ sifat sifatida talqin qilinadi. U kognitiv, kreativ, kommunikativ, tashkiliy-faoliyatli va refleksiv jihatlarning o'zaro aloqadorligi asosida namoyon bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodi vositasida ijtimoiy faollikni rivojlantirish jarayonining samaradorligi, avvalo, ta'lim mazmunining qanday tanlanishi va o'quvchi faoliyatining qanday tashkil etilishiga bog'liq. Ta'lim mazmunida bilim, ijodiy faoliyat tajribasi, hissiy-qadriyatli munosabat va ijtimoiy tajriba bir-biridan ajratilgan holda emas, balki yagona pedagogik tizim sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Bunda xalq og'zaki ijodi namunalari o'quvchi uchun tushunarli, qiziqarli, mazmunan hayotiy va faoliyatga undovchi bo'lishi kerak. Masalan, topishmoqlar kuzatuvchanlik va fikrlashni, ertaklar voqealar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini anglashni, xalq o'yinlari hamkorlik va jamoaviy harakatni, maqollar esa muayyan hayotiy vaziyatga nisbatan baho berish va tanlov qilishni rivojlantirish uchun qo'llanishi mumkin.

Pedagogik modelni quyidagi mantiqiy tizimda ifodalash mumkin: maqsad → mazmun → pedagogik shart-sharoitlar → metod va vositalar → o'quv faoliyati → refleksiv baholash → kutiladigan natija. Mazkur ketma-ketlik o'quvchining folklor materialini bilishidan uni shaxsiy tajribada qo'llashgacha bo'lgan harakatini ta'minlaydi.

Komponent	**Mazmuni**	**Asosiy faoliyat**	**Kutiladigan natija**
Maqsadli	Ijtimoiy faollikni rivojlantirish maqsadi	Maqsad qo'yish, motivatsiya	Faol ishtirok etishga ichki ehtiyoj
Mazmunli	Folklor, milliy qadriyatlar, ijtimoiy tajriba	Ertak, maqol, topishmoq, o'yinlarni o'rganish	Mazmunni anglash va qadriyatli munosabat

Jarayonli	Shaxsga yo‘naltirilgan va integrativ faoliyat	Muammoli vaziyat, guruhli ish, ijodiy topshiriq	Muloqot, hamkorlik, tashabbus
Refleksiv	O‘z faoliyatini baholash va tuzatish	O‘z-o‘zini baholash, fikr almashish	Mustaqil xulosa va o‘z faoliyatini tahlil qilish
Natijaviy	Ijtimoiy faollikning shakllangan darajasi	Ijtimoiy va ijodiy loyihalar	Kognitiv, kreativ, kommunikativ va tashkiliy faollik

Modelning maqsadli komponenti o‘quvchida xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga ijobiy motivatsiya va ijtimoiy faoliyatga ehtiyoj hosil qilishga qaratiladi. Mazmunli komponent folklor materiallarini o‘quvchining hayotiy tajribasi bilan bog‘laydi. Jarayonli komponentda faol, interfaol va ijodiy metodlardan foydalaniladi. Refleksiv komponent esa o‘quvchining bajargan faoliyatini anglash, natijani baholash va keyingi harakatini rejalashtirishiga xizmat qiladi [3. 96–98 b].

Modelning muhim xususiyati shundaki, o‘quvchi tayyor bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki mazmunni faol o‘zlashtiruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda individual ta’limiy yo‘nalishlarni tanlash imkoniyati o‘quvchining mavjud qobiliyatlari va ehtiyojlariga mos faoliyatni belgilashga yordam beradi.

Xalq og‘zaki ijodi namunalarini tanlash mezonlari:Ijtimoiy faollikni rivojlantirishga xizmat qiladigan folklor materiallarini tanlashda bir nechta mezonlarga tayanish lozim. Birinchidan, mazmuniy moslik mezoni: namuna o‘quvchilarda insoniy munosabatlar, hamkorlik, mas’uliyat va qadriyatlar haqida fikr yuritishga imkon berishi kerak. Ikkinchidan, yosh va individual imkoniyatlarga moslik mezoni: matnning murakkabligi, hajmi, til xususiyatlari va topshiriqlar o‘quvchining real imkoniyatlariga moslashtiriladi. Uchinchidan, faoliyatga yo‘naltirilganlik mezoni: namuna o‘quvchini gapirish, tinglash, ijod qilish, tanlash, hamkorlik qilish yoki muammoni hal etishga undashi zarur.

To‘rtinchidan, hududiy-madaniy mezon muhimdir. Mahalliy folklor namunalari o‘quvchining o‘z yashash hududi, oilasi va jamiyatiga tegishlilik hissini kuchaytirishi mumkin. Bunda hududiy xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish milliy madaniyatni umumiy mazmun bilan bog‘lashga xizmat qiladi [5. 112–115 b].

Pedagogik shart-sharoitlar: Birinchi pedagogik shart-sharoit –o‘quvchilarning xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga va folklor namunalarini shaxsiy ijodiy faoliyatida talqin qilishga undovchi shaxsiy mazmunni boyitish. Buning uchun mavjud bilimlarni tizimlashtirish, folklor asarlarini ifodali bayon qilish, ularning ma’naviy-

axloqiy ahamiyatini anglash, ijodiy faoliyatni faollashtirish va refleksiv fikrlashni rivojlantirish zarur.

Ikkinchi pedagogik shart-sharoit – xalq og‘zaki ijodini o‘rganish jarayonida fanlararo integratsiyani ta’minlash. Folklor mazmunini ona tili va adabiyot, musiqa, tasviriy san’at, tarix, tarbiya va boshqa fanlar bilan bog‘lash o‘quvchining yaxlit tasavvurini shakllantiradi. Integratsiya jarayonida bitta folklor namunasi turli fanlar nuqtayi nazaridan tahlil qilinishi va yakunda ijodiy mahsulot bilan yakunlanishi mumkin.

Uchinchi pedagogik shart-sharoit – hududiy xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish. O‘quvchilarni mahalliy folklor namunalarini to‘plash, oilaviy xotiralar va mahalliy an’analar haqida suhbatlashish, xalq bayramlari va jamoaviy tadbirlarda ishtirok etish, kichik tadqiqot topshiriqlarini bajarishga jalb etish ularning ijtimoiy tajribasini kengaytiradi.

Ijtimoiy faollikni rivojlantiruvchi o‘quv vaziyatlari: Pedagogik modelning amaliy mexanizmi o‘quv vaziyatlarini maqsadli loyihalash orqali amalga oshiriladi. O‘quv vaziyati o‘quvchini muayyan muammo, tanlov yoki ijodiy vazifa oldida faol harakat qilishga undashi kerak. Bunda vaziyatning yakuniy natijasi faqat to‘g‘ri javobni topish bilan emas, balki o‘quvchining qanday fikrlagani, boshqalar bilan qanday hamkorlik qilgani va o‘z faoliyatini qanday baholagani bilan ham belgilanadi.

Masalan, ertak asosida “Qahramon o‘rnida bo‘lsangiz, qanday yo‘l tutardingiz?” savoli berilib, o‘quvchilar turli yechimlarni taklif qilishi mumkin. Maqol asosida hayotiy vaziyat berilib, o‘quvchidan o‘z tanlovini asoslash so‘raladi. Topishmoqlar orqali guruhli fikrlash tashkil qilinadi. Xalq o‘yinlari esa navbat kutish, qoidaga rioya qilish, sherikni qo‘llab-quvvatlash va umumiy natijaga erishish kabi ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Bunday vaziyatlarda topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish maqsadga muvofiq: muammoni anglash → vaziyatni tahlil qilish → maqsad qo‘yish → zarur vositalarni aniqlash → faoliyat usulini tanlash → faoliyatni bajarish → natijani baholash → zarur tuzatish kiritish. Mazkur ketma-ketlik o‘quvchining mustaqil faoliyat tajribasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy faollik mezonlari va ko‘rsatkichlari

Mezon	**Ko‘rsatkichlar**	**Kuzatiladigan faoliyat**
Motivatsion	Folklorga qiziqish, faol ishtirok ehtiyoji	Tashabbus bilan topshiriq bajarish
Kognitiv	Folklor mazmunini tushunish, tahlil qilish	Savollarga asoslangan javob, xulosa
Kommunikativ	Fikr bayon qilish, tinglash, hamkorlik	Juftlik va guruhdagi muloqot

Kreativ	Yangi talqin va ijodiy mahsulot yaratish	Hikoya, sahna, rasm, musiqa yoki loyiha
Tashkiliy-faoliyatli	Vazifani rejalashtirish va bajarish	Rollarni taqsimlash, qoidaga rioya
Refleksiv	O‘z faoliyatini baholash	O‘z-o‘zini baholash va xulosa

Mazkur mezonlar o‘quvchining ijtimoiy faolligini faqat natija orqali emas, balki faoliyat jarayonidagi o‘zgarishlar orqali ham kuzatish imkonini beradi. Shu bilan birga, imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning individual farqlari hisobga olinib, baholashda yagona qat’iy qolipdan ko‘ra, o‘quvchining shaxsiy rivojlanish dinamikasiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq [7. 67-69].

Tadqiqot natijasida xalq og‘zaki ijodi vositasida imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishni shaxsga yo‘naltirilgan, madaniyatshunoslikka asoslangan va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar integratsiyasi asosida tashkil etish maqsadga muvofiqligi asoslandi.

Ijtimoiy faollik o‘quvchining kognitiv, kreativ, kommunikativ, tashkiliy-faoliyatli va refleksiv imkoniyatlarini birlashtiruvchi integrativ sifat sifatida namoyon bo‘ladi. Xalq og‘zaki ijodi esa mazkur sifatlarni rivojlantirish uchun mazmuniy va faoliyatga yo‘naltiruvchi imkoniyatga ega. Ertak, maqol, topishmoq va xalq o‘yinlarini maqsadli tanlash hamda hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash o‘quvchining ijtimoiy tajribasini kengaytiradi.

Pedagogik modelning samaradorligini ta’minlovchi asosiy shartlar sifatida: birinchidan, o‘quvchining shaxsiy mazmunini boyitish; ikkinchidan, fanlararo integratsiyani ta’minlash; uchinchidan, hududiy folklor xususiyatlarini hisobga olish belgilandi. Mazkur shartlar o‘quvchining milliy-madaniy tajribani o‘zlashtirishi bilan birga, uni shaxsiy faoliyatda qayta talqin qilishi va ijtimoiy munosabatlarda qo‘llashi uchun sharoit yaratadi.

Amaliy jihatdan ta’lim jarayonida muammoli vaziyatlar, ijodiy topshiriqlar, guruhli ishlar, folklor namunalarini sahnalashtirish, mahalliy folklor materiallarini o‘rganish, kichik tadqiqot va ijtimoiy-ijodiy loyihalardan foydalanish tavsiya etiladi. Bunda topshiriqlar o‘quvchining individual imkoniyatlariga moslashtirilishi va uning mustaqil tanlovini qo‘llab-quvvatlashi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Imomov K. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. – 326 b.
2. Sirojiddinov Sh. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi va uning pedagogik imkoniyatlari. – Toshkent: ilmiy-uslubiy nashrlar. 2009. – 225 b.
3. Jo‘rayev M. O‘zbek folklorshunosligi: nazariya va amaliyot masalalari. – Toshkent: Fan nashriyoti.2011. – 350 b.
4. Qodirov M. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi: janrlar va badiiy xususiyatlar. – Toshkent: O‘qituvchi.2007. – 245 b.
5. Hasanboyev J., To‘raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya.2012. –420 b.
6. Mavlonova R., Rahmonqulova N., Matnazarova K., Shirinov M., Hafizov S. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi.2018. –328 b.
7. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 428 p.
8. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938. – 280 b.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 372.851:004

RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA O'QUVCHILARNING MATEMATIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Ro'zimova Sabohat Shavkatovna,
Urganch RANCH Texnologiya Universiteti , "Texnika" kafedrasi stajor o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada raqamli ta'lim texnologiyalari asosida umumiy o'rta ta'lim o'quvchilarining matematik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi — matematik kompetensiya komponentlarini raqamli vositalar bilan bog'lovchi, kompetensiyaga yo'naltirilgan metodik modelni ishlab chiqish va asoslashdan iborat. Metodologik asos sifatida kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlar tanlangan. Ilmiy yangilik matematik kompetensiya komponentlarini raqamli vositalar bilan maqsadli bog'lovchi yaxlit metodik model, uning bosqichli tuzilmasi va samaradorlikni baholash mezonlarini asoslashda namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim texnologiyalari; matematik kompetensiya; metodika; kompetensiyaviy yondashuv; individuallashtirilgan ta'lim; pedagogik eksperiment; GeoGebra; dinamik geometriya.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В статье рассматривается совершенствование методики развития математических компетенций учащихся общего среднего образования на основе цифровых образовательных технологий. Цель исследования — разработка и обоснование компетентностно-ориентированной методической модели, связывающей компоненты математической компетенции с цифровыми средствами. Научная новизна проявляется в обосновании целостной методической модели, её поэтапной структуры и критериев оценки эффективности.

Ключевые слова: цифровые образовательные технологии; математическая компетенция; методика; компетентностный подход; индивидуализация обучения; педагогический эксперимент; GeoGebra; динамическая геометрия.

IMPROVING THE METHODOLOGY OF DEVELOPING STUDENTS' MATHEMATICAL COMPETENCES BASED ON DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Abstract. The article deals with improving the methodology of developing mathematical competencies of secondary school students on the basis of digital educational technologies. The aim of the study is to develop and substantiate a competency-oriented methodological model that links the components of mathematical competence with digital tools. The methodological basis is formed by the competency-based and activity approaches. The scientific novelty lies in substantiating an integrated methodological model, its staged structure, and criteria for evaluating effectiveness.

Key words: digital educational technologies; mathematical competence; methodology; competency-based approach; individualization of learning; pedagogical experiment; GeoGebra; dynamic geometry.

Ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi bugungi kunda global tendensiyaga aylandi. O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi [1] doirasida ta'lim jarayonini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan boyitish, o'quvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish vazifasi qo'yilgan. Ayni paytda matematika STEM ta'limining asosi sifatida o'quvchida mantiqiy fikrlash, modellashtirish va masala yechish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xalqaro PISA tadqiqotlari [4] o'quvchilarda matematik savodxonlik va kompetensiyalarni yetarli darajada rivojlantirish dolzarb muammo bo'lib turganini ko'rsatadi. An'anaviy o'qitish metodikasi ko'proq bilimlarni yodda saqlashga yo'naltirilgan bo'lib, kompetensiyaviy natijaga erishishni to'liq ta'minlamaydi. Boshqa tomondan, maktablarda raqamli vositalar mavjud bo'lsa-da, ulardan matematik kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan tizimli, ilmiy asoslangan metodika yetarli ishlab chiqilmagan. M. Hernández-Martínez va hamkasblarining [6] tizimli sharhi ham raqamli vositalarning salohiyati aynan pedagogik jihatdan asoslangan metodika sharoitidagina to'liq ro'yobga chiqishini ta'kidlaydi. Ushbu qarama-qarshilik tadqiqot muammosini belgilaydi.

Raqamli davr o'quvchidan nafaqat matematik bilim, balki axborotni tanqidiy tahlil qilish, raqamli vositalardan maqsadli foydalanish va yangi sharoitlarga moslashish qobiliyatini talab qiladi. Shu bois matematik kompetensiyalarni rivojlantirish o'quvchining kelajakdagi kasbiy va ijtimoiy muvaffaqiyatini ta'minlovchi asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Biroq amaliyotda raqamli vositalar ko'pincha tizimsiz va epizodik tarzda, asosan namoyish maqsadida qo'llanilmoqda; ularning o'quvchining faol tadqiqot faoliyatini tashkil etish salohiyati to'liq ishga solinmayapti. Bu holat raqamli vositalardan kompetensiyaga yo'naltirilgan, tizimli foydalanish metodikasini ishlab chiqishni dolzarb qiladi.

Tadqiqotning maqsadi — raqamli ta'lim texnologiyalari asosida o'quvchilarning matematik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini ilmiy-nazariy asoslash va takomillashtirishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, matematik kompetensiya komponentlarini raqamli vositalar bilan bog'lash, kompetensiyaga yo'naltirilgan metodik modelni ishlab chiqish va uni baholash mezonlarini belgilash vazifalari qo'yildi.

Matematik kompetensiya tushunchasi zamonaviy pedagogikada keng o'rganilgan. M. Niss va T. Højgaard [3] tomonidan yangilangan konsepsiya matematik kompetensiyani o'zaro bog'liq komponentlar tizimi sifatida talqin qiladi: matematik fikrlash; masala qo'yish va yechish; modellashtirish; mulohaza yuritish va argumentlash; ifodalash; ramz va formalizm bilan ishlash; kommunikatsiya; hamda yordamchi vositalardan foydalanish. OECD tomonidan olib borilgan PISA tadqiqotlari [4] matematik savodxonlikni real kontekstda matematikani formulalashtirish, qo'llash va talqin qilish qobiliyati sifatida ta'riflaydi.

Raqamli vositalarning matematik ta'limdagi o'rni bo'yicha salmoqli empirik tadqiqotlar mavjud. D. Juandi va hamkasblari [5] o'n yillik davrni qamrab olgan meta-tahlilda GeoGebra dasturining o'quvchilar matematik qobiliyatiga umumiy ta'siri yuqori (effekt hajmi 0,96) ekanligini ko'rsatgan; shu bilan birga, ular ta'sir hajmi qo'llash davomiyligi va pedagogik ketma-ketlikka bog'liqligini ta'kidlaydi. M. Hernández-Martínez va hamkasblari [6] tomonidan 2019–2024-yillar oralig'idagi 49 ta tadqiqotni qamrab olgan tizimli sharh axborot-kommunikatsiya texnologiyalari matematik kompetensiyalarni, konseptual tushunishni va o'zlashtirishni sezilarli oshirishini, ayniqsa loyihaviy va real masalalar bilan uyg'unlashtirilganda samaradorligi ortishini asoslaydi. Mahalliy tadqiqotlarda raqamli vositalar va kompetensiyaviy yondashuvga e'tibor kuchaymoqda: Berdikulov va hamkasblari [7] interaktiv vositalar, sun'iy intellekt va virtual

laboratoriyalarning matematik fanlarni o‘qitishdagi imkoniyatlarini, Xoshimova [11] esa boshlang‘ich ta’limda mantiqiy fikrlashni simulyator dasturlari va o‘yinlar orqali rivojlantirishni o‘rgangan. Xudoynazarov va Xudayberganov [9] darsligida matematika darslarida mantiqiy fikrlashni shakllantirish metodikasi bayon etilgan, Avezov va hamkasblari [12] esa kompetentlikni rivojlantirish metodikasining psixologik-pedagogik asoslariga e’tibor qaratadi.

Zamonaviy adaptiv o‘rgatuvchi tizimlar o‘quvchining javoblariga qarab topshiriqlar murakkabligini avtomatik moslashtiradi va tabaqalashtirilgan qayta aloqa beradi. Hernández-Martínez va hamkasblari [6] aynan adaptivlik va shaxsiylashtirishni raqamli vositalar samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida ajratadi — bu, ayniqsa, turli tayyorgarlik darajasidagi o‘quvchilar mavjud sinflarda katta ahamiyatga ega.

Dinamik geometriya tizimlari matematik obyektni bir vaqtning o‘zida algebraik, geometrik va grafik ko‘rinishlarda taqdim etib, ular o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rgazmali namoyon etadi. Juandi va hamkasblari [5] bunday vizuallashtirish o‘quvchining konseptual tushunishini chuqurlashtirishini ko‘rsatgan. Shu bilan birga, interaktivlik va o‘yin elementlari (geymifikatsiya) o‘quvchining o‘quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Mahalliy ta’lim siyosati ham ushbu yo‘nalishni qo‘llab-quvvatlaydi: “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasi [1] ta'limni raqamlashtirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi.

Shu bilan birga, tadqiqotlar raqamli vositalar samaradorligi o‘qituvchining raqamli-metodik kompetensiyasiga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Vositaning texnik mavjudligi o‘z-o‘zidan natija bermaydi; uni pedagogik jihatdan asoslangan tarzda qo‘llash zarur. Bundan tashqari, raqamli tafovut (turli maktablarda texnik imkoniyatlar tengsizligi) va o‘quvchi diqqatining chalg‘ishi kabi omillar ham e’tiborga olinishi lozim. Bu jihatlar raqamli vositalardan foydalanishning yaxlit, didaktik jihatdan asoslangan metodikasiga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytiradi.

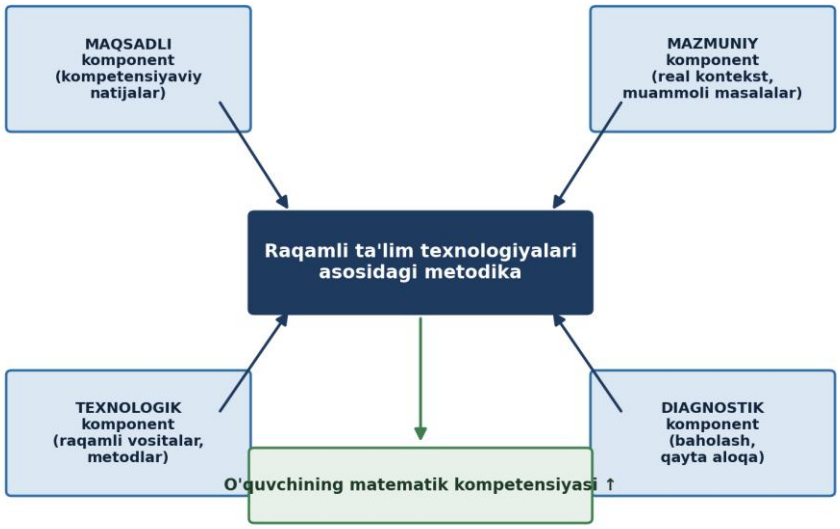
Mavjud manbalar tahlili raqamli vositalar samaradorligini tasdiqlagani holda, ularni kompetensiyaviy yondashuv doirasida tizimli birlashtiruvchi, umumiy o‘rta ta’lim sharoitiga moslashtirilgan yaxlit metodika yetarli ishlab chiqilmaganini ko‘rsatadi. Ushbu bo‘shliqni to‘ldirish tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqotda nazariy va empirik metodlar majmuasidan foydalanildi. Nazariy metodlar: ilmiy-pedagogik va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, sintez, taqqoslash, umumlashtirish hamda pedagogik modellashtirish. Empirik metodlar: pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma, test topshiriqlari va pedagogik eksperiment (aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat bosqichlari). Olingan natijalarning ishonchliligini baholashda matematik-statistik metodlardan — Styudent t-mezoni yoki χ^2 (xi-kvadrat) mezonidan foydalanish ko‘zda tutiladi.

Pedagogik eksperiment uch bosqichda amalga oshirilishi ko‘zda tutiladi. Aniqlovchi bosqichda o‘quvchilarning matematik kompetensiya darajasining dastlabki holati aniqlanadi. Shakllantiruvchi bosqichda tajriba guruhida taklif etilgan metodika joriy etiladi, nazorat guruhida esa o‘qitish an’anaviy tarzda davom etadi. Nazorat bosqichida har ikki guruh natijalari qayta o‘lchanadi va taqqoslanadi. Tadqiqot gipotezasi: agar matematika o‘qitishda raqamli vositalar kompetensiyaviy yondashuv doirasida, bosqichli metodika asosida tizimli qo‘llanilsa, o‘quvchilarning matematik kompetensiyalari an’anaviy o‘qitishga nisbatan samaraliroq rivojlanadi.

Tadqiqot doirasida raqamli ta'lim texnologiyalari asosida matematik kompetensiyalarni rivojlantirishning metodik modeli ishlab chiqildi. Model o‘zaro bog‘liq to‘rt komponentdan iborat: maqsadli (kompetensiyaviy natijalarni belgilash), mazmuniy (matematik mazmunni real kontekst va muammoli masalalar bilan boyitish), texnologik (raqamli vositalarni tanlash va qo‘llash) hamda diagnostik (natijalarni baholash va qayta aloqa) komponentlar. Modelning umumiy tuzilmasi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Raqamli texnologiyalar asosida matematik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasining tarkibiy modeli

1-rasm. Metodikaning tarkibiy modeli

Modelning texnologik komponentida matematik kompetensiyaning har bir tarkibiy qismini muayyan raqamli vosita bilan maqsadli bog‘lash muhim ahamiyatga ega. Bunday muvofiqlik tasodifiy emas, balki har bir vositaning didaktik xossasidan kelib chiqadi. Ushbu bog‘liqlik 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Matematik kompetensiya komponentlarining raqamli vositalar bilan muvofiqligi

Kompetensiya komponenti	Raqamli vosita / texnologiya	Rivojlanadigan malaka
Modellashtirish	GeoGebra, elektron jadvallar	Real vaziyatni matematik model orqali ifodalash
Fikrlash va mulohaza	Interaktiv masala platformalari	Gipoteza ilgari surish va tekshirish
Ifodalash (representatsiya)	Desmos, dinamik grafiklar	Obyektni turli ko‘rinishlarda taqdim etish
Masala yechish	Adaptiv o‘rgatuvchi tizimlar	Nostandart masalalarni bosqichma-bosqich yechish
Kommunikatsiya	Onlayn hamkorlik vositalari (LMS)	Matematik g‘oyani asoslash va taqdim etish

Taklif etilayotgan metodika o‘zaro izchil to‘rt bosqichdan iborat: motivatsion-diagnostik, tadqiqot-modellashtirish, umumlashtirish-formalizatsiya hamda qo‘llash-refleksiya. Har bir bosqichda o‘qituvchi bilimni tayyor holda uzatmaydi, balki o‘quvchining raqamli muhitdagi mustaqil tadqiqot faoliyatini yo‘naltiradi. Bunda o‘quvchi passiv tinglovchidan faol bilim izlovchiga aylanadi, bu esa kompetensiyaviy natijaga erishishning zaruriy sharti hisoblanadi. Bunday faoliyatli yondashuvning samaradorligi xalqaro tadqiqotlarda ham [5] tasdiqlangan.

Metodikaning har bir bosqichi aniq maqsad, o‘quvchi faoliyati va qo‘llaniladigan raqamli vosita bilan tavsiflanadi. Ushbu tuzilma 3-jadvalda umumlashtirilgan.

2-jadval. Metodika bosqichlarining tuzilishi

Bosqich	Maqsad	O‘quvchi faoliyati	Raqamli vosita
Motivatsion-diagnostik	Qiziqish uyg‘otish, dastlabki darajani aniqlash	Muammoli vaziyatni idrok etish, dastlabki test	Interaktiv test, so‘rovnoma
Tadqiqot-modellashtirish	Qonuniyatni mustaqil kashf etish	Model parametrlarini o‘zgartirish va kuzatish	GeoGebra, Desmos
Umumlashtirish-formalizatsiya	Bilimni rasmiylashtirish va isbotlash	Qonuniyatni matematik tilda ifodalash	Dinamik chizmalar
Qo‘llash-refleksiya	Bilimni qo‘llash va baholash	Yangi masalani yechish, o‘z-o‘zini baholash	Adaptiv platforma

Metodikani amalda qo‘llashga misol sifatida “Kvadrat funksiya” mavzusida o‘quvchilar GeoGebra muhitida $y = ax^2 + bx + c$ funksiyasi koeffitsiyentlarini surg‘ichlar (slayderlar) yordamida o‘zgartirib, parabolaning shakli, cho‘qqisi va tarmoqlari yo‘nalishi qanday o‘zgarishini real vaqtda kuzatadi. Bu ular a, b va c parametrlarning geometrik ma'nosini o‘qituvchidan tayyor holda eshitmasdan, mustaqil kashf etishiga olib keladi. Bunday faoliyat modellashtirish, ifodalash va mulohaza yuritish kompetensiyalarini bir vaqtda rivojlantiradi. Umumlashtirish bosqichida o‘quvchilar kuzatuvlarini matematik tilda umumlashtirib isbotlaydi, qo‘llash bosqichida esa olingan bilimni yangi masalalarda sinab ko‘radi.

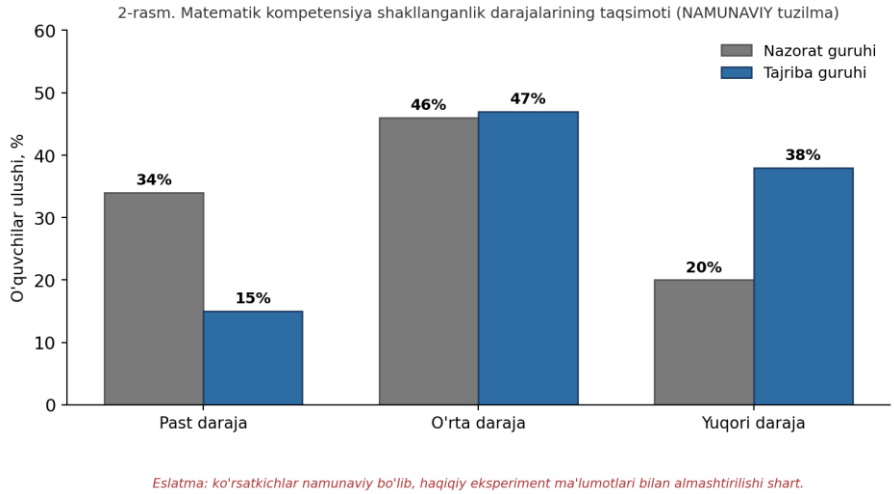
Modelning diagnostik komponenti nafaqat yakuniy natijani, balki o‘quvchining o‘rganish jarayonini kuzatishga xizmat qiladi. Raqamli platformalar har bir o‘quvchining topshiriqlarni bajarishi haqida tezkor ma'lumot to‘plab, o‘qituvchiga formativ baholash va o‘z vaqtida pedagogik aralashuv imkonini beradi. Bu individuallashtirilgan ta’limni kuchaytiradi hamda zaif o‘zlashtirilgan mavzularni o‘z vaqtida aniqlab, bartaraf etishga yordam beradi.

Metodika samaradorligini baholashda matematik kompetensiyaning shakllanganlik darajalari (past, o‘rta, yuqori) mezon sifatida qabul qilinadi. Har bir darajaning tavsifi 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval. Matematik kompetensiya shakllanganlik darajalarining tavsifi

Daraja	Asosiy tavsif
Past	O‘quvchi topshiriqni faqat namuna asosida va o‘qituvchi yordamida bajaradi; raqamli vositadan mustaqil foydalana olmaydi.
O‘rta	O‘quvchi tanish vaziyatda mustaqil ishlaydi, raqamli vositani qo‘llaydi, ammo nostandart masalada qiynaladi.
Yuqori	O‘quvchi nostandart, real masalani mustaqil modellashtiradi, raqamli vositani tanlab va asosli qo‘llaydi, natijani baholaydi.

Metodikaning samaradorligini tekshirish uchun tajriba va nazorat guruhlari ajratilib, shakllantiruvchi eksperiment o‘tkaziladi. Eksperiment yakunida har ikki guruhda kompetensiya darajalarining taqsimoti taqqoslanadi. Kutilayotgan natijalar tuzilmasi 2-rasmda namunaviy ko‘rinishda taqdim etilgan.

2-rasm. Kompetensiya darajalari taqsimoti (namunaviy tuzilma)

[Eslatma — muhim! 2-rasmdagi ko‘rsatkichlar faqat namunaviy tuzilma bo‘lib, haqiqiy raqamlar EMAS. Ularni pedagogik eksperimentning haqiqiy ma’lumotlari bilan almashtirish shart.]

Odatda bunday tadqiqotlarda tajriba guruhida yuqori darajaga erishgan o‘quvchilar ulushi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli oshadi, past daraja ulushi esa kamayadi. Farqning statistik ishonchliligi tanlangan mezon (t yoki χ^2) yordamida asoslanadi. Agar hisoblangan qiymat kritik qiymatdan katta bo‘lsa, guruhlar orasidagi farq tasodifiy emas, balki qo‘llanilgan metodika ta’siri natijasi deb baholanadi. Bu esa taklif etilgan metodikaning pedagogik samaradorligini tasdiqlaydi.

Ishning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda matematik kompetensiyaning tarkibiy komponentlari raqamli vositalar bilan maqsadli bog‘langan yaxlit metodik model ishlab chiqildi; metodikaning bosqichli tuzilmasi kompetensiyaviy yondashuv talablariga muvofiqlashtirildi; hamda uning samaradorligini o‘lchash uchun daraja mezonlari asoslandi. Ushbu model umumiy o‘rta ta’lim sharoitiga moslashtirilgani va matematik kompetensiya komponentlarini tizimli qamrab olgani bilan mavjud tadqiqotlardan farqlanadi.

O‘tkazilgan nazariy tahlil raqamli ta’lim texnologiyalari o‘quvchilarning matematik kompetensiyalarini rivojlantirishda katta pedagogik salohiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Xalqaro meta-tahlil va tizimli sharhlar bu salohiyatni empirik jihatdan tasdiqlaydi. Biroq u vositalar kompetensiyaviy yondashuv doirasida, yaxlit metodik model asosida tizimli qo‘llanilgandagina to‘liq ro‘yobga chiqadi.

Taklif etilgan to‘rt komponentli metodik model va bosqichli metodika matematik kompetensiyaning barcha tarkibiy qismlarini raqamli vositalar bilan maqsadli bog‘lash imkonini beradi. Ishlab chiqilgan baholash mezonlari (past, o‘rta, yuqori darajalar) metodika samaradorligini obyektiv o‘lchash imkonini yaratadi. Ilgari surilgan yondashuvning amaliy samaradorligini yakuniy tasdiqlash uchun keng ko‘lamli pedagogik eksperiment o‘tkazish va uning natijalarini matematik-statistik tahlil qilish talab etiladi.

Tadqiqot natijalari amaliy ahamiyatga ega. Taklif etilgan metodik model va bosqichli metodika matematika darslarida raqamli vositalarni maqsadli va tizimli qo‘llash uchun uslubiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ulardan umumiy o‘rta ta’lim maktablarida, shuningdek o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslarida foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni. Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. Toshkent, 2019.
3. Niss M., Højgaard T. Mathematical competencies revisited // Educational Studies in Mathematics. 2019. Vol. 102, № 1. P. 9–28.
4. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris, OECD Publishing, 2023.
5. Juandi D., Kusumah Y. S., Tamur M., Perbowo K. S., Wijaya T. T. A meta-analysis of GeoGebra software decade of assisted mathematics learning: what to learn and where to go? // Heliyon. 2021. Vol. 7, № 5. e06953.
6. Hernández-Martínez M., Posso-Yépez M., Cadena-Povea H., Rivadeneira-Flores J., Placencia-Enríquez F. ICT for the development of mathematical competencies in secondary education: a systematic review // Cogent Education. 2025. Vol. 12, № 1. 2511038.
7. Berdikulov A., Raxmatullaev J., Abdullaev X., Abdulxamidov A., Turg‘unov A. Raqamli texnologiyalar yordamida matematika, mexanika va informatika fanlarini o‘qitishning innovatsion usullari // Universal Journal of Mathematical Theory and Computer Sciences. 2025. Vol. 3, № 24.
8. Umumiy o‘rta ta’limning matematika fani bo‘yicha davlat ta'lim standarti va o‘quv dasturi. Toshkent, [nashr yili ko‘rsatilsin].
9. Xudoynazarov E. M., Xudayberganov G‘. Q. Boshlang‘ich sinf matematika darslarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish: darslik. Toshkent, “Bookmany print”, 2023. 215 b.
10. Sobirov M. H. Mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2024. Vol. 4, № 2.
11. Xoshimova D. Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining mantiqiy fikrlashini oshirish imkoniyatlarini simulyator dasturlari asosida takomillashtirish // O‘zMU xabarlari. Ijtimoiy fanlar. 2026. № 5. 247–250-b.
12. Avezov D. S., Boboyarova N. A., Abdirimov I. A. Boshlang‘ich ta’lim talabalarida innovatsion kasbiy kompetentlikni rivojlantirish metodikasining psixologik asoslari // Ta’limda istiqbolli izlanishlar. 2026. № 6, 1-qism. 174–179-b.
13. Qarshiyev Jamshid Murotaliyevich. "SUN’IY INTELLEKT VOSITALARINING TA’LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYASI: PEDAGOGIK VA TEXNIK JIHATLAR TAHLILI." Fan va ta'lim yangiliklari 5 (2026). https://doi.org/10.5281/zenodo.20742143 https://saen.uz/maqolalar/sun-iy-intellekt-vositalarining-ta-lim-jarayoniga-integratsiyasi-pedagogik-va-texnik-jihatlar-tahlili.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 66.011:504.06

Toshboyeva Husniya Oybek qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti kimyo yo‘nalishi 3-kurs talabasi

YASHIL KIMYO TAMOYILLARI ASOSIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI KAMAYTIRISHNING ILMIY-AMALIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yashil kimyo konsepsiyasining mazmuni, asosiy tamoyillari va ekologik muammolarni kamaytirishdagi amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada chiqindilarni oldini olish, atom iqtisodiyoti, xavfsiz erituvchilar, kataliz, qayta tiklanadigan xom ashyo, biologik parchalanadigan materiallar va energiya samaradorligi kabi yo‘nalishlar yoritiladi. Muallif yashil kimyoni faqat atrof-muhitni muhofaza qilish g‘oyasi emas, balki kimyoviy mahsulot va jarayonlarni loyihalashda resurs tejamkorligi, xavfsizlik va barqaror rivojlanishni birlashtiruvchi ilmiy yondashuv sifatida talqin qiladi.

Kalit so‘zlar: yashil kimyo, ekologik xavfsizlik, atom iqtisodiyoti, kataliz, yashil erituvchilar, qayta tiklanadigan xom ashyo, barqaror rivojlanish.

SCIENTIFIC AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF REDUCING ENVIRONMENTAL PROBLEMS BASED ON GREEN CHEMISTRY PRINCIPLES

Abstract. This article analyzes the concept of green chemistry, its main principles, and its practical importance in reducing environmental problems. It discusses waste prevention, atom economy, safer solvents, catalysis, renewable feedstocks, biodegradable materials, and energy efficiency. The author interprets green chemistry not only as an environmental protection idea, but also as a scientific approach that integrates resource efficiency, safety, and sustainable development in the design of chemical products and processes.

Keywords: green chemistry, environmental safety, atom economy, catalysis, green solvents, renewable feedstocks, sustainable development.

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СНИЖЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ ЗЕЛЕНОЙ ХИМИИ

Аннотация. В статье анализируются содержание концепции зеленой химии, ее основные принципы и практическое значение в снижении экологических проблем. Рассматриваются предотвращение образования отходов, атомная экономия, безопасные растворители, катализ, возобновляемое сырье, биоразлагаемые материалы и энергоэффективность.

Автор трактует зеленую химию не только как идею охраны окружающей среды, но и как научный подход, объединяющий ресурсосбережение, безопасность и устойчивое развитие при проектировании химических продуктов и процессов.

Ключевые слова: зеленая химия, экологическая безопасность, атомная экономия, катализ, зеленые растворители, возобновляемое сырье, устойчивое развитие.

Kirish. XXI asrda ekologik xavfsizlikni ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarining atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish va sanoat chiqindilarini minimallashtirish global miqyosdagi ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Aholi sonining ko'payishi, sanoat ishlab chiqarishining kengayishi, tabiiy resurslarga bo'lgan talabning ortishi va iqlim o'zgarishi natijasida ekologik muammolarning ko'lami tobora kengayib bormoqda. Mazkur sharoitda ishlab chiqarish jarayonlarini nafaqat iqtisodiy samaradorlik, balki ekologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan ham takomillashtirish zarur.

Kimyo sanoati zamonaviy jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Dori vositalari, polimerlar, mineral o'g'itlar, bo'yoqlar, yuvish vositalari, kosmetik mahsulotlar, qishloq xo'jaligi preparatlari va boshqa ko'plab materiallarning ishlab chiqarilishi kimyoviy texnologiyalarga asoslanadi. Shu bilan birga, an'anaviy kimyoviy ishlab chiqarish jarayonlarida xavfli reagentlar va toksik erituvchilardan foydalanish, katta miqdorda energiya sarflash, qayta ishlanmaydigan chiqindilar hosil qilish hamda atmosferaga, suv va tuproqqa zararli moddalar chiqarish kabi muammolar mavjud.

Mazkur muammolarni bartaraf etish yoki kamaytirish maqsadida kimyoviy jarayonlarni tubdan qayta ko'rib chiqishga ehtiyoj tug'ildi. Yashil kimyo ana shunday ehtiyojga javoban shakllangan zamonaviy ilmiy konsepsiya bo'lib, u kimyoviy mahsulotlar va jarayonlarni xavfli moddalarni ishlatish yoki hosil qilishni kamaytiradigan tarzda loyihalashga qaratilgan [1].

Yashil kimyoning asosiy farqi shundaki, u ifloslanish oqibatlarini bartaraf etishga emas, balki uning kelib chiqishini oldindan cheklashga e'tibor qaratadi. An'anaviy ekologik yondashuvda chiqindi hosil bo'lgandan keyin uni tozalash, zararsizlantirish yoki utilizatsiya qilish muhim hisoblangan bo'lsa, yashil kimyo chiqindining o'zini hosil qilmaslik yoki uning miqdorini imkon qadar kamaytirishni ustuvor vazifa sifatida qaraydi.

Atrof-muhit kimyosi va yashil kimyo bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, ularning asosiy maqsadlari o'rtasida farq mavjud. Atrof-muhit kimyosi tabiiy muhitdagi kimyoviy moddalar, ularning tarqalishi, transformatsiyasi va ekologik ta'sirini o'rganadi. Yashil kimyo esa ushbu bilimlardan foydalanib, xavfli kimyoviy moddalar va chiqindilarning hosil bo'lishini jarayonning dastlabki bosqichidayoq kamaytirishga intiladi.

Yashil kimyoning dolzarbligi faqat ekologik muammolar bilan cheklanmaydi. Resurslardan samarali foydalanish, energiya sarfini kamaytirish, xom ashyo yo‘qotilishini minimallashtirish va ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish kabi omillar ham yashil kimyo tamoyillarining iqtisodiy ahamiyatini oshiradi. Shu sababli yashil kimyo ekologik, texnologik va iqtisodiy manfaatlarni birlashtiruvchi kompleks yondashuv sifatida qaralmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi yashil kimyo tamoyillarining ekologik muammolarni kamaytirishdagi ilmiy-amaliy ahamiyatini tahlil qilish, ularning kimyoviy ishlab chiqarishdagi qo‘llanish imkoniyatlarini yoritish va barqaror texnologiyalarni rivojlantirishdagi rolini asoslashdan iborat.

Tadqiqot obyekti — yashil kimyo tamoyillari va ularning kimyoviy texnologiyalardagi qo‘llanilish jarayonlari.

Tadqiqot predmeti — kimyoviy chiqindilarni kamaytirish, xavfsiz kimyoviy sintez, energiya va resurslardan samarali foydalanish, qayta tiklanadigan xom ashyoni qo‘llash hamda ekologik xavfsiz mahsulotlar yaratish mexanizmlaridir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Yashil kimyo nazariyasining shakllanishida P. Anastas va J. Warner tomonidan ishlab chiqilgan yashil kimyoning o‘n ikki tamoyili muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ular yashil kimyoni kimyoviy mahsulot va jarayonlarni xavfli moddalarni ishlatish yoki hosil bo‘lishini kamaytiradigan tarzda loyihalash konsepsiyasi sifatida izohlaydilar [1]. Ushbu yondashuv kimyoviy reaksiyaning faqat mahsulot unumiga emas, balki uning ekologik xavfsizligi, energiya sarfi, chiqindi miqdori va resurs samaradorligiga ham e’tibor qaratishni talab qiladi.

Anastas va Warner tomonidan ilgari surilgan tamoyillar orasida chiqindilarni oldini olish, atom iqtisodiyoti, xavfsizroq kimyoviy sintez, xavfsiz erituvchilar va yordamchi moddalarni tanlash, energiya samaradorligi, qayta tiklanadigan xom ashyodan foydalanish, kataliz, mahsulotning parchalanishi va real vaqt rejimida tahlil qilish kabi yo‘nalishlar alohida ahamiyatga ega.

Clark va Macquarrie yashil kimyo va yashil texnologiyalarni sanoatga joriy etish masalasini keng tahlil qilib, kataliz, muqobil erituvchilar, qayta tiklanadigan xom ashyo va chiqindilarni kamaytirish mexanizmlarini muhim yo‘nalishlar sifatida ko‘rsatadi [2]. Ularning qarashlarida yashil kimyo laboratoriya miqyosidagi alohida yondashuv emas, balki sanoat texnologiyalarini qayta tashkil etishning muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Sheldon yashil kimyoni resurslardan foydalanish samaradorligi bilan bog‘lab, kimyoviy jarayonlarning ekologik va iqtisodiy ko‘rsatkichlari o‘zaro chambarchas bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi [3]. Ayniqsa, reaksiya chiqindilarini kamaytirish va boshlang‘ich moddalarning imkon qadar katta qismini maqsadli mahsulotga aylantirish kimyoviy jarayonlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Poliakoff va hammualliflar yashil kimyoning fan, texnologiya, sanoat va davlat siyosati bilan bog‘liqligini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlarida yashil kimyo faqat laboratoriya tajribalarini takomillashtirish vositasi emas, balki sanoat

strategiyasi, ta'lim mazmuni va barqaror rivojlanish siyosatining muhim elementi sifatida qaraladi [4].

So'nggi yillarda yashil kimyo aylanma iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, qayta tiklanadigan energiya, mexanokimyo, biotexnologiya, xavfsiz materiallar va hayot siklini baholash kabi yo'nalishlar bilan tobora ko'proq integratsiyalanmoqda. Chen va hammualliflar yashil kimyo tamoyillarini aylanma iqtisodiyotga integratsiya qilish resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va chiqindilarni kamaytirishda muhim ekanligini ta'kidlaydi [8].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yashil kimyo zamonaviy kimyo fanining faqat ekologik yo'nalishi bo'lib qolmay, balki kimyoviy ishlab chiqarishning texnologik va iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi kompleks konsepsiyaga aylanmoqda. Bunda asosiy e'tibor chiqindilarni keyinchalik tozalashdan ko'ra, ularning hosil bo'lishini dastlabki bosqichdayoq oldini olishga qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy solishtirish, tizimli yondashuv, umumlashtirish va konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Ilmiy manbalarni o'rganish orqali yashil kimyoning shakllanish tarixi, asosiy tamoyillari, zamonaviy kimyoviy texnologiyalardagi qo'llanilishi va ekologik samaradorligi haqidagi ilmiy qarashlar tahlil qilindi.

Qiyosiy tahlil yordamida an'anaviy kimyoviy texnologiyalar va yashil kimyo yondashuvlari o'zaro solishtirildi. Bunda chiqindi hosil bo'lishi, reagentlarning toksikligi, energiya sarfi, xom ashyo manbai, atom iqtisodiyoti, katalizdan foydalanish, mahsulotning parchalanishi va texnologik jarayonning iqtisodiy samaradorligi asosiy mezonlar sifatida belgilandi.

Tizimli yondashuv yashil kimyoni alohida kimyoviy reaksiya doirasida emas, balki mahsulotning butun hayot sikli — xom ashyoni tanlash, ishlab chiqarish, foydalanish, qayta ishlash va utilizatsiya bosqichlari bilan bog'liq holda baholash imkonini berdi.

Umumlashtirish metodi yordamida yashil kimyoning asosiy yo'nalishlari quyidagi guruhlarga ajratildi: chiqindilarni oldini olish, atom iqtisodiyoti, xavfsiz kimyoviy sintez, kam toksik yoki xavfsizroq erituvchilardan foydalanish, katalitik jarayonlar, energiya samaradorligi, qayta tiklanadigan xom ashyo, biologik parchalanadigan mahsulotlar va real vaqt rejimida jarayonlarni nazorat qilish.

Tahlil va natijalar. Yashil kimyoning birinchi va eng muhim tamoyillaridan biri chiqindilarni hosil bo'lishidan oldin oldini olishdir. An'anaviy ishlab chiqarish modelida chiqindi hosil bo'lgandan keyin uni tozalash, saqlash yoki utilizatsiya qilish choralariga katta e'tibor beriladi. Bunday yondashuv ekologik xavfni to'liq bartaraf eta olmaydi va qo'shimcha iqtisodiy xarajatlarni talab qiladi. Yashil kimyo esa chiqindining manbasini yo'qotishga yoki uning miqdorini minimal darajaga tushirishga intiladi [1].

Chiqindilarni oldini olishning afzalligi shundaki, bunda bir vaqtning o'zida bir necha muammo hal qilinadi: xom ashyo yo'qotilishi kamayadi, chiqindini qayta

ishlash xarajatlari pasayadi, atrof-muhitga tushadigan zararli moddalar miqdori qisqaradi va ishlab chiqarish jarayonining umumiy samaradorligi ortadi.

Atom iqtisodiyoti. Atom iqtisodiyoti yashil kimyoning muhim miqdoriy tushunchalaridan biridir. U boshlang‘ich moddalardagi atomlarning qanchalik katta qismi maqsadli mahsulot tarkibiga kirishini baholashga xizmat qiladi. Reaksiyaning mahsulot unumi yuqori bo‘lishi avtomatik ravishda uning yashil ekanligini anglatmaydi. Agar reaksiya davomida katta miqdorda yon mahsulot yoki chiqindi hosil bo‘lsa, jarayonning ekologik samaradorligi past bo‘lishi mumkin [3].

Shu sababli zamonaviy kimyoviy sintezda faqat mahsulot unumini oshirish emas, balki xom ashyo atomlaridan maksimal darajada foydalanish ham muhim hisoblanadi. Yuqori atom iqtisodiyotiga ega reaksiyalar chiqindi miqdorini kamaytirib, xom ashyo resurslaridan samarali foydalanish imkonini beradi.

Katalizning ahamiyati. Kataliz yashil kimyoning eng samarali yo‘nalishlaridan biridir. Katalizator kimyoviy reaksiyaning faollanish energiyasini kamaytirib, reaksiyaning nisbatan yumshoq sharoitlarda borishiga imkon yaratishi mumkin. Natijada energiya sarfi kamayadi, selektivlik ortadi va yon mahsulotlar hosil bo‘lishi qisqaradi.

Geterogen katalizatorlar, gomogen katalizatorlar, fermentlar va boshqa biokatalizatorlar turli kimyoviy va biotexnologik jarayonlarda qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, fermentativ kataliz yuqori selektivlik va nisbatan yumshoq sharoitlarda ishlash imkoniyati bilan farmatsevtika va oziq-ovqat sanoatida muhim ahamiyatga ega.

Katalizning yana bir afzalligi — jarayonni energiya jihatdan samaraliroq tashkil etish imkoniyatidir. Reaksiyaning pastroq harorat va bosimda borishi ishlab chiqarishning umumiy energiya talabini kamaytirishi mumkin.

Yashil erituvchilar va xavfsizroq reagentlar. Kimyoviy ishlab chiqarishda erituvchilar katta hajmda ishlatilishi sababli ularni tanlash yashil kimyo nuqtayi nazaridan muhim masaladir. Ko‘plab an’anaviy organik erituvchilar uchuvchan, yonuvchan yoki toksik xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin. Ularning atmosferaga chiqishi havo sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, ishlab chiqarish xodimlari uchun esa qo‘shimcha xavf tug‘diradi.

Shu sababli suv, superkritik karbonat angidrid, ayrim bioasosli erituvchilar va boshqa nisbatan xavfsiz muqobillar o‘rganilmoqda [2]. Biroq har qanday muqobil erituvchini avtomatik ravishda “yashil” deb baholash to‘g‘ri emas. Uning toksikligi, ishlab chiqarish usuli, qayta ishlanishi, biologik parchalanishi, energiya sarfi va butun hayot siklidagi ekologik ta’siri ham hisobga olinishi kerak.

Qayta tiklanadigan xom ashyodan foydalanish. Yashil kimyoning yana bir muhim yo‘nalishi qayta tiklanadigan xom ashyolardan foydalanishdir. An’anaviy kimyo sanoatida neft, tabiiy gaz va boshqa qazilma resurslarga katta ehtiyoj mavjud. Qayta tiklanadigan biomassa, qishloq xo‘jaligi chiqindilari, kraxmal, sellyuloza, lignin va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish esa xom ashyo bazasini diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Qishloq xo‘jaligi chiqindilarini kimyoviy xom ashyoga aylantirish alohida ahamiyatga ega. Masalan, sellyuloza va lignosellyuloza asosidagi materiallardan bioyoqilg‘i, biopolimerlar va turli kimyoviy mahsulotlar olish mumkin. Bunday yondashuv chiqindilarni kamaytirish bilan birga, qayta tiklanadigan resurslardan foydalanish imkoniyatini ham kengaytiradi.

Energiya samaradorligi. Kimyoviy ishlab chiqarishning ekologik ta’siri ko‘p jihatdan energiya sarfi bilan bog‘liq. Yuqori harorat va bosim talab qiladigan jarayonlar ko‘p energiya iste’mol qiladi va agar energiya qazilma yoqilg‘ilar hisobidan olinadigan bo‘lsa, issiqxona gazlari emissiyasining ortishiga olib kelishi mumkin.

Yashil kimyo energiya sarfini kamaytiradigan reaksiyalarni ishlab chiqishni, pastroq harorat va bosimda ishlaydigan texnologiyalarni tanlashni hamda energiya samaradorligini oshirishni rag‘batlantiradi. Shu jihatdan kataliz, fotokimyo, elektrokimyo va mexanokimyo kabi zamonaviy yo‘nalishlar katta istiqbolga ega.

Biologik parchalanadigan mahsulotlar. Kimyoviy mahsulotning ekologik xavfsizligi faqat uni ishlab chiqarish bosqichi bilan belgilanmaydi. Mahsulotdan foydalanilgandan keyin uning atrof-muhitdagi taqdiri ham muhim hisoblanadi. Yashil kimyo tamoyillariga ko‘ra, mahsulot o‘z vazifasini bajargandan so‘ng atrof-muhitda uzoq vaqt saqlanib qolmasligi va imkon qadar xavfsiz moddalarga parchalanishi maqsadga muvofiq.

Bu masala, ayniqsa, polimerlar, qadoqlash materiallari, yuvish vositalari va qishloq xo‘jaligida ishlatiladigan kimyoviy preparatlar uchun dolzarbdir. Biologik parchalanadigan materiallarni ishlab chiqish plastik chiqindilar muammosini kamaytirish va tabiiy ekotizimlarga tushadigan yuklamani pasaytirish imkonini beradi.

Aylanma iqtisodiyot va yashil kimyo. Yashil kimyo va aylanma iqtisodiyot bir-birini to‘ldiruvchi konsepsiyalardir. Aylanma iqtisodiyotda material va resurslarni imkon qadar uzoq muddat iqtisodiy tizimda saqlash, chiqindilarni kamaytirish va ikkilamchi xom ashyodan foydalanish maqsad qilinadi. Yashil kimyo esa bunday tizim uchun xavfsiz, qayta ishlanishi mumkin bo‘lgan va kam chiqindili kimyoviy mahsulotlar yaratishga xizmat qiladi [8].

Masalan, qayta ishlanadigan polimerlarni yaratish, sanoat chiqindilaridan ikkilamchi kimyoviy xom ashyo olish va mahsulotning xizmat muddati tugagandan keyin xavfsiz qayta ishlanishini ta’minlash yashil kimyo va aylanma iqtisodiyot kesishmasidagi muhim yo‘nalishlardir.

Hayot siklini hisobga olish. Yashil kimyoviy mahsulotni baholashda uning butun hayot siklini hisobga olish zarur. Bunda xom ashyoning olinishi, tashilishi, qayta ishlanishi, mahsulot ishlab chiqarilishi, foydalanilishi va utilizatsiyasi bosqichlari tahlil qilinadi.

Faqat ishlab chiqarish bosqichida energiya sarfi kam bo‘lgan mahsulotni yashil deb baholash yetarli emas. Agar uning xom ashyosi katta ekologik zarar evaziga olinsa yoki foydalanishdan keyin qayta ishlanmasa, mahsulotning umumiy ekologik

samaradorligi past bo‘lishi mumkin. Shuning uchun hayot sikli yondashuvi yashil kimyo qarorlarini qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi.

Yashil kimyoni sanoatga joriy etish muammolari. Yashil kimyoning katta imkoniyatlariga qaramay, uni sanoat miqyosida keng joriy etish qator muammolar bilan bog‘liq. Birinchidan, mavjud texnologiyalarni qayta tashkil etish katta boshlang‘ich investitsiyalarni talab qilishi mumkin. Ikkinchidan, laboratoriya sharoitida samarali bo‘lgan texnologiya sanoat miqyosida ham xuddi shunday natija berishi har doim ham kafolatlanmaydi.

Uchinchidan, yangi katalizatorlar, erituvchilar va qayta tiklanadigan xom ashyolarni ishlab chiqarishning o‘zi ham ekologik va iqtisodiy jihatdan baholanishi kerak. Shuning uchun yashil texnologiyalarni tanlashda faqat bitta ko‘rsatkichga emas, balki ekologik, texnologik va iqtisodiy mezonlarning majmuiga tayanish zarur.

Tahlil natijalariga ko‘ra, yashil kimyo ekologik muammolarni kamaytirishda uch asosiy mexanizm orqali samarali ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, xavfli reagentlar va toksik erituvchilardan foydalanishni kamaytiradi. Ikkinchidan, chiqindilarni hosil bo‘lish manbasining o‘zida oldini oladi. Uchinchidan, energiya va xom ashyodan samarali foydalanish orqali ishlab chiqarishning ekologik izini qisqartiradi.

Shuningdek, yashil kimyoning samaradorligini baholashda atom iqtisodiyoti, chiqindi hosil bo‘lishi, energiya sarfi, reagentlarning xavflilik darajasi, qayta tiklanadigan xom ashyo ulushi va mahsulotning biologik parchalanishi kabi ko‘rsatkichlardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar. Yashil kimyo zamonaviy kimyo fanining ekologik xavfsizlik, resurslardan oqilona foydalanish va barqaror rivojlanish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan muhim yo‘nalishidir. Uning asosiy maqsadi kimyoviy ishlab chiqarish jarayonlarida xavfli moddalar va chiqindilarni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish hamda inson salomatligi va atrof-muhit uchun xavfsizroq mahsulotlarni yaratishdan iborat.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yashil kimyoning chiqindilarni oldini olish, atom iqtisodiyoti, kataliz, xavfsizroq erituvchilar, qayta tiklanadigan xom ashyo, energiya samaradorligi va biologik parchalanadigan mahsulotlar kabi tamoyillari ekologik muammolarni kamaytirishda o‘zaro bog‘liq holda ishlaydi. Ularning har birini alohida qo‘llash muayyan natija berishi mumkin, biroq kompleks yondashuv yanada yuqori ekologik va iqtisodiy samaradorlikni ta’minlaydi.

Yashil kimyoning an’anaviy ekologik yondashuvlardan asosiy ustunligi shundaki, u ifloslanish oqibatlarini bartaraf etishdan ko‘ra, ifloslanishning o‘zini oldini olishga yo‘naltiriladi. Shu sababli yashil kimyo kimyo sanoatining kelajakdagi texnologik rivojlanishida strategik ahamiyatga ega.

Yashil kimyoni aylanma iqtisodiyot, qayta tiklanadigan energiya, biotexnologiya va zamonaviy materialshunoslik bilan uyg‘unlashtirish kelgusida yanada kam chiqindili va resurs tejamkor kimyoviy texnologiyalarni yaratish imkonini beradi. Bunda mahsulotning butun hayot siklini hisobga olish, xom ashyo

manbalarini diversifikatsiya qilish va mahsulotning foydalanishdan keyingi ekologik ta'sirini kamaytirish muhim yo'nalishlardan bo'lib qoladi.

Amaliy jihatdan quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

oliy ta'lim muassasalarida yashil kimyo tamoyillarini kimyo fanlari va laboratoriya mashg'ulotlari mazmuniga kengroq integratsiya qilish;

laboratoriya ishlarida xavfi yuqori reagentlarni imkon qadar kam toksik va xavfsizroq muqobillar bilan almashtirish;

kimyoviy tajribalarda reagentlar miqdorini kamaytirish va mikro-miqyosli sintez usullaridan foydalanishni kengaytirish;

mahalliy qayta tiklanadigan xom ashyo, xususan, qishloq xo'jaligi chiqindilaridan kimyoviy mahsulotlar olish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish;

sanoat korxonalarida katalitik, energiya tejamkor va kam chiqindili texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish;

kimyoviy mahsulotlarni ishlab chiqishda ularning butun hayot siklini ekologik baholash;

qayta ishlanadigan va biologik parchalanadigan materiallar ishlab chiqarishni rivojlantirish;

yashil texnologiyalarning ekologik samaradorligi bilan bir qatorda iqtisodiy va texnologik samaradorligini ham kompleks baholash;

kimyo sanoati, oliy ta'lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot tashkilotlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish.

Umuman olganda, yashil kimyo ekologik muammolarni kamaytirishning nafaqat kimyoviy, balki texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini birlashtiruvchi kompleks ilmiy yondashuvdir. Uni amaliyotga izchil joriy etish tabiiy resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, inson salomatligini muhofaza qilish va barqaror ishlab chiqarish tizimlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Anastas P. T., Warner J. C. Green Chemistry: Theory and Practice. Oxford: Oxford University Press, 1998.

2. Clark J. H., Macquarrie D. J. Handbook of Green Chemistry and Technology. Blackwell Science, 2002.

3. Sheldon R. A. Green chemistry and resource efficiency: toward a green economy // Green Chemistry. 2016. Vol. 18(3). P. 318-319.

4. Poliakoff M., Fitzpatrick J. M., Farren T. R., Anastas P. T. Green chemistry: science and politics of change // Science. 2002. Vol. 297(5582). P. 807-810.

5. Pacheco M., Westerhoff P. Sustainability assessment of chemical production processes: a green chemistry approach // Environmental Science & Technology. 2017. Vol. 51(6). P. 3271-3280.

6. Abdussalam-Mohammed V., Ali A., Errayes A. Green chemistry: principles, applications and disadvantages // Chemical Methodologies. 2020. Vol. 4(4). P. 408-423.

7. Ardila-Fierro K. J., Hernandez J. G. Sustainability assessment of mechanochemistry by using the twelve principles of green chemistry // ChemSusChem. 2021. Vol. 14(10). P. 2145-2162.

8. Chen T. L., Kim H., Pan S. Y., Tseng P. C., Lin Y. P., Chiang P. C. Implementation of green chemistry principles in circular economy systems toward sustainable development goals // Science of the Total Environment. 2020. Vol. 716. 136998.

9. de Marco B. A., Rechelo B. S., Totoli E. G., Kogawa A. C. The evolution of green chemistry and its multidimensional impacts: a review // Saudi Pharmaceutical Journal. 2019. Vol. 27(1). P. 1-8.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK: 159.922.4:159.947.5:331.105.44

KASABA UYUSHMALARI XODIMLARIDA TASHABBUSKORLIK VA KONFORMLIK XUSUSIYATLARINING IJTIMOIY-DEMOGRAFIK OMILLAR KESIMIDAGI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TAHLILI

Sharipov Hayotjon Safarovich,
International School of Finance Technology and Science instituti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada kasaba uyushmalari xodimlarida tashabbuskorlikning strukturaviy komponentlari va konformlik darajasining ijtimoiy-demografik omillar - jins, yosh, oilaviy holat va ish staji kesimida namoyon bo'lish xususiyatlari empirik tadqiq etilgan. Tadqiqotda Sirdaryo, Andijon va Buxoro viloyatlaridagi kasaba uyushmalari bo'limlarida faoliyat yurituvchi 211 nafar respondent (121 erkak, 90 ayol) ishtirok etib, I.A.Krupnovning "Tashabbuskorlik so'rovnomasi" va S.V.Klauchek hamda V.V.Delarning "Konformlik" testi qo'llanildi. Mann–Uitni U-mezoni, Kruskal–Uollis H-mezoni va Spirmenning rang korrelyatsiyasi yordamida o'tkazilgan tahlil natijasida tashabbuskorlik komponentlarining ijtimoiy-demografik omillarga ko'ra differensiallashish qonuniyatlari aniqlandi. Xususan, kognitiv komponent 36-55 yoshdagi, emotsional komponent esa 19-35 yoshdagi respondentlarda yuqoriroq; refleksiv komponent oila qurmaganlarda eng yuqori; konformlik esa ish staji ortishi bilan pasayib boradi. Korrelyatsion tahlil tashabbuskorlikning dinamik, emotsional va regulyator komponentlari konformlik bilan ijobiy bog'liqligini ko'rsatdi. Olingan natijalar konformlik va tashabbuskorlikni qarama-qarshi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi psixologik resurslar sifatida talqin qilish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: tashabbuskorlik, konformlik, jins omili, yosh, ish staji, kasaba uyushmalari xodimlari, strukturaviy komponentlar, Mann-Uitni U-mezoni, korrelyatsion tahlil.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ИНИЦИАТИВНОСТИ И КОНФОРМНОСТИ У СОТРУДНИКОВ ПРОФСОЮЗОВ В РАЗРЕЗЕ СОЦИАЛЬНО- ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ

Аннотация. В статье эмпирически исследованы особенности проявления структурных компонентов инициативности и уровня конформности у работников профсоюзных организаций в разрезе социально-демографических факторов - пола, возраста, семейного положения и стажа

работы. В исследовании приняли участие 211 респондентов (121 мужчина, 90 женщин), работающих в профсоюзных подразделениях Сырдарьинской, Андижанской и Бухарской областей; применены «Опросник инициативности» И.А.Крупнова и тест «Конформность» С.В.Клаучек и В.В.Делара. Анализ с использованием критерия U Манна-Уитни, критерия H Краскела-Уоллиса и ранговой корреляции Спирмена выявил закономерности дифференциации компонентов инициативности. В частности, когнитивный компонент выше у респондентов 36-55 лет, эмоциональный - у 19-35 лет; рефлексивный компонент наиболее выражен у не состоящих в браке; конформность снижается с ростом стажа. Корреляционный анализ показал положительную связь динамического, эмоционального и регуляторного компонентов с конформностью. Результаты обосновывают необходимость трактовки конформности и инициативности как взаимодополняющих, а не противоположных психологических ресурсов.

Ключевые слова: инициативность, конформность, гендерный фактор, возраст, стаж работы, работники профсоюзных организаций, структурные компоненты, критерий U Манна-Уитни, корреляционный анализ.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF INITIATIVE AND CONFORMITY CHARACTERISTICS AMONG TRADE UNION EMPLOYEES IN THE CONTEXT OF SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTORS

Abstract. The article empirically examines the manifestation of the structural components of initiative and the level of conformity among trade union employees across socio-demographic factors - gender, age, marital status and length of service. The study involved 211 respondents (121 men, 90 women) working in trade union units of the Syrdarya, Andijan and Bukhara regions, using I.A.Krupnov's "Initiative Questionnaire" and the "Conformity" test by S.V.Klauchek and V.V.Delar. Analysis using the Mann-Whitney U-test, the Kruskal-Wallis H-test and Spearman's rank correlation revealed patterns of differentiation among the components of initiative. In particular, the cognitive component is higher among respondents aged 36-55 and the emotional component among those aged 19-35; the reflexive component is most pronounced among unmarried respondents; conformity declines as length of service increases. Correlation analysis showed a positive association of the dynamic, emotional and regulatory components with conformity. The findings substantiate the need to interpret conformity and initiative as complementary rather than opposing psychological resources.

Key words: initiative, conformity, gender factor, age, length of service, trade union employees, structural components, Mann-Whitney U-test, correlation analysis.

Kasaba uyushmasi xodimining kasbiy faoliyati mohiyatan ikki tomonlama ijtimoiy-psixologik talabni yuzaga keltiradi. Bir tomondan, u tashkilotning tashkiliy madaniyati, ichki tartib-qoidalari, guruhiy me'yorlari va boshqaruv strukturasiga moslashishi zarur, bu esa muayyan darajadagi konformlikni talab qiladi. Ikkinchi tomondan, xodim mehnat jamoasi manfaatlarini himoya qilish, mavjud muammolarni ko'tarib chiqish, yangi tashabbuslarni ilgari surish va qaror uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyor bo'lishi kerak, bu esa tashabbuskorlik va mustaqillik salohiyatini talab etadi.

Ushbu ikki qutb o'rtasidagi muvozanat kasaba uyushmasi xodimining psixologik portretini belgilovchi asosiy tavsif hisoblanadi. Amaliyotda ushbu muvozanatning buzilishi ikki xil salbiy natijaga olib keladi: konformlikning haddan tashqari yuqoriligi xodimni adolatsizlikka qarshi ovoz ko'tarmaydigan, guruh fikriga ko'r-ko'rona ergashadigan ijrochiga aylantiradi; uning haddan tashqari pastligi esa xodimning tashabbuslarini jamoaviy qo'llab-quvvatlashdan mahrum etib, ularni izolyatsiyalangan individual harakatga aylantiradi. Aynan shu sababli mazkur ikki xususiyatning o'zaro nisbati va uni belgilovchi ijtimoiy-demografik omillarni empirik aniqlash amaliy ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy adabiyotlarda tashabbuskorlik va konformlik o'rtasidagi munosabat masalasi bahsli bo'lib qolmoqda. Bir qator tadqiqotlarda ular teskari korrelyatsiyada bo'lishi mumkinligi, ya'ni yuqori konformlik darajasi ko'pincha tashabbuskorlikning pasayishi bilan birga kelishi ta'kidlanadi: guruh me'yorlariga qattiq bog'lanish shaxsning mustaqil g'oya ilgari surishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Biroq bu bog'liqlik universal emas, chunki muayyan - "qulay" deb ataluvchi - konformlik darajasi jamoaviy ish samaradorligi uchun eng maqbul omil sanaladi. Mazkur qarama-qarshilikni kasaba uyushmalari kabi jamoaviy manfaatni ifodalovchi tashkilot misolida empirik tekshirish mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Maqolaning maqsadi kasaba uyushmalari xodimlarida tashabbuskorlikning strukturaviy komponentlari va konformlik darajasining jins, yosh, oilaviy holat, ish staji hamda hududiy mansublik bo'yicha namoyon bo'lish xususiyatlarini qiyosiy jihatdan empirik tahlil qilish va ular o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqliklarni aniqlashdan iborat.

Tashabbuskorlik muammosi psixologiya fanida shaxs faolligining o'ziga xos ko'rinishi sifatida o'rganilgan. I.A.Krupnovning tizimli-funksional yondashuvida tashabbuskorlik shaxsning motivatsion-mazmuniy va instrumental-dinamik xususiyatlarini birlashtiruvchi yaxlit tizimli sifat sifatida talqin etilib, uning maqsadli, motivatsion, kognitiv, produktiv, dinamik, emotsional, regulyator va refleksiv komponentlari ajratiladi. Ushbu modelning diagnostik afzalligi shundaki, u tashabbuskorlikni yagona umumlashgan ko'rsatkichga emas, balki o'zaro bog'liq komponentlar tizimiga ajratadi va shu orqali shaxsning tashabbus profili haqida differensial ma'lumot olish imkonini beradi.

Xorijiy tadqiqotlarda M.Frese va D.Fay tomonidan ishlab chiqilgan "shaxsiy tashabbus" konsepsiyasi tashabbuskor xulq-atvorni o‘z-o‘zidan boshlanuvchanlik, proaktivlik va qat'iyat belgilari orqali tavsiflaydi. J.B.Rotterning nazorat lokusi nazariyasi hamda A.Banduraning o‘z-o‘ziga ishonch konsepsiyasi tashabbusning kognitiv-motivatsion zaminini ochib beradi.

Konformlik muammosi S.E.Aschning klassik eksperimentlaridan boshlab tizimli o‘rganilgan bo‘lib, ularda guruh bosimining individual mulohazani o‘zgartirishdagi kuchi ko‘rsatilgan. Keyingi tadqiqotlarda konformlik faqat salbiy hodisa emas, balki guruh yaxlitligi va ijtimoiy moslashuvni ta'minlovchi funksional mexanizm sifatida ham talqin qilingan. S.V.Klauchek va V.V.Delarning metodikasi konformlikni shaxsning haqiqiy yoki tasavvuridagi guruh bosimi ta'sirida o‘z xatti-harakati, fikri hamda bahosini guruh me'yorlariga moslashtirishi sifatida operatsionallashtiradi.

Jins omilining yetakchilik va tashabbuskorlikka ta'siri masalasida A.H.Eagly va S.J.Karauning rol muvofiqligi (role congruity) nazariyasi keng e'tirof etilgan: unga ko‘ra, ayol yetakchilarga nisbatan salbiy munosabat ayollik gender roli bilan yetakchilik roli o‘rtasidagi ijtimoiy kutilmalar nomuvofiqligidan kelib chiqadi. Shu bilan birga, mehnat jamoalarida gender tafovutlarining sezilarli darajada kamayib borayotgani, kasbiy talab va tashkiliy me'yorlar gender omilidan ustun kelishi haqidagi ma'lumotlar ham to‘planmoqda.

Mahalliy tadqiqotlarda (E.G‘.G‘oziyev, V.M.Karimova, G‘.B.Shoumarov, D.G.Muxamedova va boshqalar) shaxs faolligi, kasbiy motivatsiya va jamoadagi ijtimoiy-psixologik jarayonlar o‘rganilgan bo‘lsa-da, kasaba uyushmalari xodimlari misolida tashabbuskorlik va konformlikning ijtimoiy-demografik omillar kesimidagi differensiatsiyasi maxsus tadqiqot predmeti sifatida yetarli darajada yoritilmagan.

Tadqiqotda Sirdaryo, Andijon va Buxoro viloyatlaridagi kasaba uyushmalari bo‘limlarida faoliyat yurituvchi jami 211 nafar respondent ishtirok etdi. Respondentlarning 121 nafari (57,3%) erkaklar, 90 nafari (42,7%) ayollar; 110 nafari 19-35 yosh, 101 nafari 36-55 yosh oralig‘ida; oilaviy holati bo‘yicha oilali, oila qurmagan va ajrashgan guruhlarga ajratildi. Tanlanma tashkil etishda respondentlarning yoshi, mehnat faoliyati va oilaviy ahvoli hisobga olindi.

Ma'lumotlar to‘plash uchun I.A.Krupnovning "Tashabbuskorlik so‘rovnomasi" (tashabbuskorlikning maqsadli, motivatsion, kognitiv, produktiv, dinamik, emotsional, regulyator va refleksiv komponentlarini aniqlash uchun) hamda S.V.Klauchek va V.V.Delarning "Konformlik" testi qo‘llanildi. Tadqiqot ishtirokchilarga o‘rganish maqsadi tushuntirilib, ishtirok ixtiyoriy asosda va anonimlik sharti bilan tashkil etildi.

Olingan natijalarning statistik ishonchliligini aniqlash uchun ikki mustaqil guruhni qiyoslashda parametrik bo‘lmagan Mann-Uitni U-mezoni, uch va undan ortiq guruhni qiyoslashda Kruskal-Uollis H-mezoni, ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda esa Spirmenning rang korrelyatsiyasi koeffitsiyentidan

foydalanildi. Matematik-statistik ishlov berish SPSS Statistics dasturida amalga oshirildi. Parametrik bo‘lmagan mezonlarni tanlash ko‘rsatkichlar taqsimotining normal taqsimotdan farqlanishi hamda o‘lchov shkalasining tartib xususiyatiga ega ekanligi bilan asoslanadi.

Dastlab tashabbuskorlik komponentlari va konformlik ko‘rsatkichlarining jins bo‘yicha tafovutlari tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval

Tashabbuskorlik komponentlari va konformlik ko‘rsatkichlarining jins bo‘yicha tafovutlari (n=211, Mann–Uitni U-mezoni)

Komponent	Erkaklar (o‘rtacha rang)	Ayollar (o‘rtacha rang)	U	p
Maqsadli komponent	117,93	89,97	4002	0,000**
Motivatsion komponent	96,78	118,39	4330	0,011*
Kognitiv komponent	97,35	117,63	4398	0,017*
Produktiv komponent	97,42	117,53	4407,5	0,018*
Dinamik komponent	96,53	118,73	4299	0,009**
Emotsional komponent	116,43	91,97	4183	0,004**
Regulyator komponent	95,24	120,46	4143	0,003**
Refleksiv komponent	115,61	93,07	4282	0,008**
Konformlilik	96,53	118,73	4299	0,009**

*Izoh: * $p<0,05$; ** $p<0,01$.*

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, o‘rganilgan komponentlar bo‘yicha statistik ahamiyatli tafovutlar aniqlangan. Maqsadli komponent bo‘yicha erkak respondentlarning o‘rtacha rangi 117,93 ni, ayollarniki esa 89,97 ni tashkil etib, farq yuqori statistik ishonchlilik darajasida namoyon bo‘lgan ($U=4002$; $p<0,01$). Bu erkak xodimlarda tashabbusning maqsadga yo‘naltirilgan tomoni - aniq natijani belgilash, muammoni hal etishga yo‘naltirilgan vazifalarni ajratish - nisbatan yaqqolroq namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Emotsional ($U=4183$; $p<0,01$) va refleksiv ($U=4282$; $p<0,01$) komponentlar bo‘yicha ham erkaklar foydasiga ishonchli farq qayd etilgan.

Ayollarda esa motivatsion (U=4330; p<0,05), kognitiv (U=4398; p<0,05), produktiv (U=4407,5; p<0,05), dinamik (U=4299; p<0,01) va regulyator (U=4143; p<0,01) komponentlar, shuningdek konformlilik (U=4299; p<0,01) darajasi statistik ishonchli yuqori bo‘lgan. Olingan natijalar jins omili tashabbuskorlikning faqat umumiy darajasiga emas, balki uning maqsadni belgilash, motivatsiya, vaziyatni anglash, natijadorlik, faollik dinamikasi, emotsional kechinmalar, o‘zini o‘zi boshqarish va refleksiv baholash kabi ichki mexanizmlariga ham differensial tarzda aloqador ekanligini ko‘rsatadi.

Navbatdagi bosqichda tashabbuskorlik va konformlik ko‘rsatkichlarining yosh bo‘yicha tafovutlari o‘rganildi (2-jadval).

2-jadval

Tashabbuskorlik va konformlik ko‘rsatkichlarining yosh bo‘yicha tafovutlari (n=211)

Komponent	19-35 yosh (n=110)	36-55 yosh (n=101)	U	p
Maqsadli komponent	64,07	57,86	1577,5	0,333
Motivatsion komponent	60,78	60,29	1745	0,939
Kognitiv komponent	48,09	73,76	1593	0,036*
Produktiv komponent	58,58	61,92	1661,5	0,602
Dinamik komponent	56,39	63,54	1550	0,265
Emotsional komponent	71,62	48,99	1682,5	0,042*
Regulyator komponent	56,54	63,43	1557,5	0,283
Refleksiv komponent	60,71	60,35	1749	0,956
Konformlilik	57,54	62,69	1608,5	0,412

*Izoh: * p<0,05.*

Kognitiv komponent 36-55 yoshdagi kasaba uyushmasi xodimlarida yuqori natija ko‘rsatdi (U=1593; p<0,05). Mazkur natija xodimlarda shaxsiy va ijtimoiy tajriba ortishi bilan tafakkur va idrokning barqarorlashishi, tashabbusni anglash, tahlil qilish va rejalashtirish qobiliyatining kuchayishi bilan izohlanadi. 19-35 yoshda tashabbus ko‘rsatish yoki guruh fikriga moslashish ko‘pincha chuqur kognitiv tahlilga emas, balki impulsiv turtkilarga asoslanadi, chunki bu yoshda

vaziyatni har tomonlama baholash uchun zarur hayotiy sxemalar va ijtimoiy intellekt hali to‘liq shakllanib ulgurmagan bo‘ladi. Yosh ortishi bilan axborotni qayta ishlash tezligi biroz pasaysa-da, tajriba hisobiga to‘plangan bilim va tahlil qobiliyati eng yuqori nuqtaga chiqadi.

Emotsional komponent bo‘yicha, aksincha, 19-35 yoshdagi respondentlarda ahamiyatli farq kuzatildi (U=1682,5; p<0,05). Bu yosh oralig‘ida hissiy sezgirlik va o‘z maqomini anglash ehtiyoji kuchli bo‘lib, shaxsda ijtimoiy jihatdan o‘z o‘rnini topish, hissiy jihatdan o‘zini boshqara olish ko‘nikmalari shakllanadi. Kasbiy o‘sishga intilish, o‘zini namoyon qilish ehtiyoji va yangilikka ochiqlik tashabbuskorlikning emotsional jihatini kuchaytiradi.

Qolgan komponentlar hamda konformlilik ko‘rsatkichlari bo‘yicha yosh guruhlari o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli farqlar kuzatilmadi. Bu tashabbuskorlikning mazkur komponentlari respondentlarning yoshidan qat’i nazar deyarli bir xil namoyon bo‘lishidan dalolat beradi.

Oilaviy holat omili bo‘yicha o‘tkazilgan tahlil natijalari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Tashabbuskorlik va konformlik ko‘rsatkichlarining oilaviy holat bo‘yicha tafovutlari (n=211, Kruskal–Uollis H-mezoni)

Komponent	Oilali (n=93)	Oila qurmagan (n=62)	Ajrashgan (n=56)	H	p
Maqsadli komponent	57,22	68,52	69,36	2,707	0,258
Motivatsion komponent	58,40	63,41	70,86	1,458	0,482
Kognitiv komponent	56,55	70,74	70,00	3,934	0,140
Produktiv komponent	58,12	63,83	72,18	1,860	0,395
Dinamik komponent	59,07	65,50	61,23	0,628	0,731
Emotsional komponent	60,25	69,09	44,50	3,747	0,154
Regulyator komponent	56,98	72,76	62,41	3,782	0,151
Refleksiv komponent	58,36	76,74	43,27	8,052	0,018*
Konformlilik	58,38	63,00	63,00	1,677	0,432

*Izoh: * p<0,05.*

Refleksiv komponent ko‘rsatkichlari orasida ahamiyatli farq aniqlandi: oilalilarda 58,36, oila qurmaganlarda 76,74, ajrashganlarda 43,27 (H=8,052; p<0,05). Oila qurmagan respondentlarda kognitiv va psixologik resurslarning ko‘proq o‘z-o‘zini anglashga, shaxsiy maqsadlar va ichki kechinmalarni tahlil qilishga yo‘naltirilganligi ushbu natijani izohlaydi. Inson hayotidagi eng ko‘p strategik tanlovlar aynan oila qurishdan oldingi bosqichda amalga oshirilib, bu davr refleksiv faollikni doimiy faol holatda ushlab turishni talab qiladi.

Ajrashgan respondentlarda refleksiv komponentning nisbatan pastligi hayotiy stresslar, oilaviy tajribadan kelib chiqadigan emotsional zo‘riqish yoki qaror qabul qilishda ehtiyotkorlikning ortishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Oilali respondentlar esa o‘rtacha natijani namoyon etgan bo‘lib, bunda oilaviy va kasbiy mas’uliyatning uyg‘unlashishi refleksiv faoliyatni muvozanatlashtirishi ehtimoli mavjud.

Kasbiy staj omilining tashabbuskorlik komponentlariga ta’siri 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval

Tashabbuskorlik komponentlarining ish staji bo‘yicha tafovutlari (n=211)

Komponent	1–10 yil	11–25 yil	U	p
Maqsadli komponent	55,70	52,90	9668,0	0,443
Motivatsion komponent	50,84	67,99	1357,5	0,046*
Kognitiv komponent	68,74	43,55	9763,0	0,039*
Produktiv komponent	51,48	65,22	9845,0	0,024*
Dinamik komponent	59,14	52,48	9228,0	0,227
Emotsional komponent	67,96	61,64	9117,0	0,167
Regulyator komponent	55,63	55,32	31591,5	0,981
Refleksiv komponent	58,03	51,98	30880,0	0,646

*Izoh: * p<0,05.*

Motivatsion komponent bo‘yicha 11-25 yillik ish stajiga ega xodimlarda yuqoriroq ko‘rsatkich qayd etildi (U=1357,5; p<0,05). Faoliyatini endi boshlagan yoki 10 yilgacha stajga ega mutaxassislarda tashabbus ko‘rsatish motivatsiyasi ko‘pincha tashqi omillar - rahbarning talabi, o‘zini ko‘rsatish, martaba qilish istagi

bilan bog‘liq bo‘ladi. Tajribali xodimlarda esa ichki motivatsiya ustunlik qiladi: ular tashabbus ko‘rsatganda yoki guruh fikriga moslashganda buni ongli ravishda, ishning yakuniy muvaffaqiyati va tashkilot manfaati uchun qiladilar.

Kognitiv komponent bo‘yicha 1-10 yillik stajga ega xodimlarda yuqoriroq natija olindi (U=9763; p<0,05). Yangi xodimlar ish muhitiga moslashish jarayonida bo‘lganliklari uchun vaziyatni ko‘proq tahlil qilish, o‘rganish va bilim to‘plashga intiladilar; tajribali xodimlarda esa bu jarayon ko‘p jihatdan avtomatlashgan bo‘ladi. Ularning intellektual salohiyati kasbiy stereotiplar bilan to‘lib ulgurmagani sababli muammolarni kognitiv tahlil qilishda kreativlik yuqori bo‘ladi. 11-25 yillik stajga ega xodimlarda kognitiv komponentning nisbatan pastligi bilimsizlikni emas, balki kasbiy rigidlikni — tajribaga haddan ortiq tayanish tendensiyasini aks ettirishi mumkin.

Produktiv komponent bo‘yicha esa aksincha, 11-25 yillik stajga ega respondentlarda yuqoriroq ko‘rsatkich qayd etildi (U=9845; p<0,05). Kam stajga ega yosh mutaxassislar ko‘p tashabbus ko‘rsatsalar-da, tajriba yetishmasligi sababli ularning g‘oyalari har doim ham mahsuldor yakun topmasligi mumkin. Tajribali mutaxassislar esa qaysi tashabbus natija berishini va qaysi biri samarasiz ekanligini yaxshi anglaydilar hamda o‘z harakatlarini aniq amaliy natijaga yo‘naltiradilar.

5-jadval

Konformlik ko‘rsatkichining ish staji bo‘yicha tafovutlari (n=211)

Shkala	1–10 yil	11–25 yil	U	p
Konformlilik	105,51	85,17	2351	0,032*

*Izoh: * p<0,05.*

Konformlik yo‘nalishida ishlash muddati 1-10 yil bo‘lgan respondentlarda ko‘rsatkich yuqori (105,51), 11-25 yil bo‘lganlarda esa past (85,17) ekanligi aniqlandi (U=2351; p<0,05). Ko‘p yillik mehnat stajiga ega xodimlar tashkilot tizimini, uning yozilmagan qoidalarini yaxshi bilishadi, o‘z kasbiy maqomlariga ishonadilar va guruh bosimidan cho‘chimaydilar. Zarur bo‘lganda ko‘pchilikning fikriga qarshi chiqish yoki o‘z nuqtayi nazarini himoya qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Yangi jamoaga moslashish jarayonida esa guruh me’yorlariga moslashish, atrofdagilarning fikriga quloq solish kuchli ahamiyat kasb etadi; bu holat kasbiy mavqening hali mustahkam shakllanmaganligi va ijtimoiy tasdiqqa muhtojlik bilan izohlanadi.

Hududiy kesim bo‘yicha o‘tkazilgan tahlilda Sirdaryo, Andijon va Buxoro viloyatlari respondentlari o‘rtasida tashabbuskorlik va konformlik ko‘rsatkichlarida statistik ahamiyatli farqlar kuzatilmadi. Bu kasaba uyushmalari faoliyatining tashkiliy tizimi, mehnat vazifalari hamda faoliyat standartlari respublikamiz hududlari bo‘ylab o‘xshash ekanligini ko‘rsatadi. Konformlik universal ijtimoiy-psixologik xususiyat bo‘lib, ko‘proq individual omillar - tarbiya, oilaviy muhit, ta’lim tizimi bilan bog‘liq; hududiy omilga esa sezilarli darajada bog‘liq emas.

O‘zbekiston hududlarida ijtimoiy me’yorlar, kattalarga hurmat, jamoatchilik fikriga quloq solish va umumiy qadriyatlar tizimi o‘xshash bo‘lganligi sababli respondentlarning konformlik darajasi viloyatga qarab sezilarli o‘zgarmagan.

Nihoyat, tashabbuskorlik komponentlarining yosh va konformlik ko‘rsatkichi bilan korrelyatsion bog‘liqligi tahlil qilindi (6-jadval).

6-jadval

Tashabbuskorlik komponentlarining yosh va konformlik ko‘rsatkichlari bilan korrelyatsion bog‘liqligi

Komponent	Yosh	Konformlilik
Maqsadli komponent	-0,068	0,233*
Motivatsion komponent	0,298*	0,147
Kognitiv komponent	-0,063	0,229*
Produktiv komponent	0,048	0,041
Dinamik komponent	0,256*	0,257**
Emotsional komponent	0,017	0,236**
Regulyator komponent	0,087	0,247*
Refleksiv komponent	-0,002	0,126

*Izoh: * $p<0,05$; ** $p<0,01$.*

Korrelyatsion tahlil natijalariga ko‘ra, tashabbuskorlikning maqsadli komponenti va yosh o‘rtasida bog‘liqlik aniqlanmadi ($r=-0,068$; $p>0,05$). Bu xodimning o‘z oldiga kasbiy maqsad qo‘yishi va unga erishishga intilishi yosh bilan emas, balki qiziqish, qobiliyat va ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, motivatsion komponent yosh bilan ijobiy korrelyatsiyaga ega ekanligi aniqlandi ($r=0,298$; $p<0,05$): kasbiy kamolot bilan birga tashabbusning ichki motivatsion asosi mustahkamlanadi.

Konformlik bilan bog‘liqlik jihatidan eng yuqori ko‘rsatkichlar dinamik ($r=0,257$; $p<0,01$), regulyator ($r=0,247$; $p<0,05$), emotsional ($r=0,236$; $p<0,01$), maqsadli ($r=0,233$; $p<0,05$) va kognitiv ($r=0,229$; $p<0,05$) komponentlarda qayd etildi. Ushbu natijalar kasaba uyushmalari xodimlari faoliyatining natijadorligi ko‘p jihatdan jamoaviy ishlash, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va hamkorlik bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Jamoa bilan hamkorlikka moyil xodimlar tashabbusni izchil rivojlantirishga, murakkab vaziyatlarda hissiy barqarorlikni saqlashga va guruh manfaatlarini hisobga olgan holda faol harakat qilishga ko‘proq moyil bo‘ladilar.

Regulyator komponent va konformlik o‘rtasidagi ijobiy bog‘liqlik alohida e’tiborga loyiq: konformlikka moyil xodim guruh me’yorini o‘zining ichki tartibga solish mexanizmi uchun barqaror mo‘ljal sifatida qabul qiladi, bu esa unga o‘z xulq-atvorini tartibga solishni osonlashtiradi. Umuman olganda, tashabbuskorlikning “harakatga undovchi” uchligi - dinamik, emotsional va regulyator komponentlar - ijtimoiy-guruhiy kontekst vositasida namoyon bo‘lsa, produktiv va refleksiv komponentlar nisbatan mustaqil, individual jarayon sifatida amal qiladi.

Olingan natijalar erkak va ayol kasaba uyushmasi xodimlarining tashabbuskorlik profili bir xil psixologik konfiguratsiyaga ega emasligini ko‘rsatadi: erkaklarda maqsadga yo‘nalgan-refleksiv, ayollarda esa motivatsion-kognitiv-regulyativ model nisbatan ustunlik qiladi. Ayollarda konformlilik darajasining yuqoriligi ularning tashabbuskorlik salohiyatining pastligini emas, balki tashabbusni jamoaviy me’yorlar va hamkorlik konteksti orqali namoyon etish strategiyasini afzal ko‘rishini bildirishi mumkin. Bu natija tashabbuskorlik va konformlikni bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi psixologik resurslar sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Yosh va staj omillari bo‘yicha aniqlangan qonuniyatlar tashabbuskorlikning mazmuni kasbiy hayot davomida o‘zgarib borishini ko‘rsatadi. Faoliyatning dastlabki bosqichida tashabbus ko‘proq kognitiv-emotsional zamin va tashqi motivatsiyaga tayansa, tajriba ortishi bilan u motivatsion-produktiv asosga o‘tadi. Boshqacha aytganda, yosh xodimda tashabbus “bilishga va o‘zini ko‘rsatishga” yo‘nalgan bo‘lsa, tajribali xodimda “natijaga va tashkilot manfaatiga” yo‘naladi. Konformlikning staj bilan pasayishi esa kasbiy avtonomiyaning bosqichma-bosqich shakllanishini aks ettiradi.

Aniqlangan tafovutlarning amaliy ahamiyati shundaki, ular kasaba uyushmalari tizimida yagona, universal rivojlantirish dasturi barcha xodimlar uchun bir xil samarali bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Erkak xodimlarda maqsadli va refleksiv komponentlarning ustunligi ularning strategik rejalashtirish va natijalarni tahlil qilishga moyilligini aks ettirsa, ayollarda kuchli motivatsion-kognitiv zamin mavjud bo‘lsa-da, maqsadni aniq shakllantirish va natijaviy faoliyatni refleksiv baholash ko‘nikmalarini maqsadli rivojlantirish alohida e’tibor talab qiladi. Shu tariqa, jinsga xos farqlar kamchilik emas, balki har bir guruh uchun o‘ziga xos rivojlantirish ustuvorliklarini belgilovchi diagnostik axborot sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida quyidagilarni qayd etish lozim: tanlanma uchta viloyat bilan chegaralangan; ma’lumotlar o‘z-o‘zini baholashga asoslangan so‘rovnomalar orqali to‘plangan, bu esa ijtimoiy ma’qullanish effekti ehtimolini butunlay istisno etmaydi; tadqiqot kesma (cross-sectional) xarakterga ega bo‘lgani sababli aniqlangan bog‘liqliklar sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilinishi mumkin emas.

O‘tkazilgan empirik tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, kasaba uyushmalari xodimlarida tashabbuskorlikning strukturaviy komponentlari jins omiliga ko‘ra differensiallashadi: erkaklarda maqsadli, emotsional va refleksiv, ayollarda esa motivatsion, kognitiv, produktiv, dinamik va regulyator komponentlar hamda konformlilik yuqoriroq namoyon bo‘ldi.

Ikkinchidan, yosh omili tashabbuskorlikning ikki komponentini differensiallashtiradi: kognitiv komponent 36-55 yoshdagi, emotsional komponent esa 19-35 yoshdagi xodimlarda yuqoriroq. Bu tashabbuskorlikning namoyon

bo‘lishi yosh bosqichlariga ko‘ra turli psixologik mexanizmlar bilan tavsiflanishini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, oilaviy holat bo‘yicha faqat refleksiv komponent bo‘yicha ishonchli farq aniqlandi: u oila qurmagan respondentlarda eng yuqori, ajrashganlarda esa eng past ko‘rsatkichga ega.

To‘rtinchidan, ish staji tashabbuskorlikning mazmunini o‘zgartiradi: kam stajga ega xodimlarda kognitiv, ko‘p stajga ega xodimlarda esa motivatsion va produktiv komponentlar ustunlik qiladi; konformlik darajasi esa staj ortishi bilan ishonchli pasayadi.

Beshinchidan, hududiy omil tashabbuskorlik va konformlik ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydi, bu kasaba uyushmalari faoliyati standartlarining respublika miqyosidagi bir xilligi bilan izohlanadi.

Oltinchidan, korrelyatsion tahlil tashabbuskorlikning dinamik, regulyator, emotsional, maqsadli va kognitiv komponentlari konformlik bilan ijobiy bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi, bu esa jamoaviy me’yorlarga moslashuvning tashabbusni cheklovchi emas, balki uni ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi omil bo‘lishi mumkinligini asoslaydi.

Amaliy tavsiya sifatida quyidagilar taklif etiladi: kasaba uyushmalari tizimida xodimlarni rivojlantirish dasturlarini yagona shaklda emas, balki jins, yosh va kasbiy staj bo‘yicha differensiallashtirilgan modullar asosida loyihalashtirish; yosh xodimlar bilan ishlashda produktiv va maqsadli komponentlarni, tajribali xodimlar bilan ishlashda esa kognitiv moslashuvchanlik va refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga urg‘u berish; kadrlar zaxirasini shakllantirishda guruh darajasidagi tendensiyalarni individual psixodiagnostika bilan uyg‘unlashtirish.

Shu bilan birga, olingan bu natijalar jinsga asoslangan qat’iy stereotiplarni mustahkamlash uchun emas, balki individual rivojlantirish trayektoriyalarini loyihalashtirish uchun ilmiy asos sifatida qaralishi lozim: har bir xodimning psixologik profili tashabbuskorlik komponentlarining o‘ziga xos kombinatsiyasini namoyon etishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 6-dekabrdagi O‘RQ-588-son “Kasaba uyushmalari to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 25-sentabrdagi O‘RQ-376-son “Ijtimoiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. Krupnov I.A. Psixologicheskiye problemы issledovaniya aktivnosti cheloveka // Voprosы psixologii. - 1984. - №3. - S. 25-33.
4. Klauchek S.V., Delar V.V. Metodika issledovaniya konformnosti lichnosti. - M., 1998.
5. Asch S.E. Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority // Psychological Monographs. - 1956. - Vol. 70(9). - P. 1-70.

6. Eagly A.H., Karau S.J. Role congruity theory of prejudice toward female leaders // Psychological Review. - 2002. - Vol. 109(3). - P. 573-598.
7. Frese M., Fay D. Personal initiative: An active performance concept for work in the 21st century // Research in Organizational Behavior. - 2001. - Vol. 23. - P. 133-187.
8. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement // Psychological Monographs. - 1966. - Vol. 80(1). - P. 1-28.
9. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. - New York: W.H. Freeman, 1997.
- 604 p.
10. Platonov K.K. Struktura i razvitiye lichnosti. - M.: Nauka, 1986. - 255 s.
11. Shadrikov V.D. Psixologiya deyatelnosti cheloveka. - M.: Institut psixologii RAN, 2013. - 464 s.
12. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. - Toshkent: Universitet, 2002. - 256 b.
13. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. - Toshkent: Universitet, 1999. - 96 b.
14. Sharipov H.S. Kasaba uyushmalari xodimlarida tashabbuskorlik va yetakchilik xususiyatlari namoyon bo‘lishining ijtimoiy-psixologik omillari: PhD dissertatsiyasi.
- Toshkent, 2026. - 140 b.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 004.738.5:2:316.77

Abdumo‘minova Zuhra Farhod qizi,
Tohirova Hamidaxon Lutfulla qizi,
Maxamatova Madina Sirojiddin qizi,
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi 1-kurs magistrlari

Ilmiy rahbar: M.Z.Abdullayeva,
“Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o‘rganish UNESCO” kafedrasi dotsenti

“UZ” DOMENIDAGI DINIY-MA’RIFIY SAYTLAR KONTENT TAHLILI (2026 yil ma’lumotlari asosida)

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston internet makonida faoliyat yuritayotgan “uz” domenidagi diniy-ma’rifiy veb-saytlarning jamiyat ma’naviy-ma’rifiy hayotidagi o‘rni va ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Xususan, islomiy-ma’rifiy yo‘nalishda faoliyat olib borayotgan «islom.uz», «siyrat.uz», «mehrob.uz», «muslim.uz», «bukhari.uz», «religions.uz» hamda ma’rifiy-ijtimoiy yo‘nalishdagi «ziyo.uz», «oyina.uz», «oliymahad.uz» kabi saytlarning axborot tarqatishdagi roli, foydalanuvchilarga taqdim etayotgan kontent mazmuni, ma’naviy-ma’rifiy dunyoqarashdagi o‘rni va internet auditoriyasiga ta’siri tahliliy o‘rganildi. Shuningdek, mazkur saytlarning milliy internet segmentini rivojlantirish, diniy-ma’rifiy bilimlarni keng ommaga yetkazish hamda yoshlar ongida sog‘lom dunyoqarashni shakllantirishdagi ahamiyati ochib berildi. Tadqiqot davomida saytlarning funksional imkoniyatlari, yo‘nalishlari va zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasi ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: “uz” domeni, kibermakon, veb-saytlar tahlili, diniy-ma’rifiy saytlar, “islom.uz”, “siyrat.uz”, “mehrob.uz”, “muslim.uz”, “bukhari.uz”, “religion.uz”, “ziyo.uz”, “oyina.uz”, “oliymahad.uz”.

КОНТЕНТ-АНАЛИЗ РЕЛИГИОЗНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ САЙТОВ В ДОМЕНЕ «UZ» (на основе данных за 2026 год)

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ религиозно-просветительских веб-сайтов, функционирующих в домене «uz» узбекистанского интернет-пространства, с целью определения их роли и значения в духовно-просветительской жизни общества. В частности, аналитически исследуются информационно-распространительские функции, содержание контента, место в духовно-просветительском мировоззрении и степень воздействия на интернет-аудиторию таких исламско-просветительских ресурсов, как islom.uz, siyrat.uz, mehrob.uz, muslim.uz, bukhari.uz и religion.uz, а также просветительско-социальных платформ -

ziyo.uz, oyina.uz и oliymahad.uz. Наряду с этим раскрывается значение данных сайтов в развитии национального интернет-сегмента, распространении религиозно-просветительских знаний среди широкой аудитории и формировании здорового мировоззрения в сознании молодёжи. В ходе исследования рассматриваются также функциональные возможности платформ, их тематические направления и уровень использования современных информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: домен «uz», киберпространство, анализ веб-сайтов, религиозно-просветительские сайты, islom.uz, siyrat.uz, mehrob.uz, muslim.uz, bukhari.uz, religions.uz, ziyo.uz, oyina.uz, oliymahad.uz.

CONTENT ANALYSIS OF RELIGIOUS AND EDUCATIONAL WEBSITES IN THE "UZ" DOMAIN (Based on 2026 Data)

Abstract. This article presents a scholarly analysis of religious-educational websites operating under the "uz" domain within Uzbekistan's internet space, examining their role and significance in the spiritual and intellectual life of society. In particular, the study investigates the information-dissemination functions, content profiles, ideological orientations, and influence on internet audiences of Islamic-educational platforms such as islom.uz, siyrat.uz, mehrob.uz, muslim.uz, bukhari.uz, and religion.uz, as well as enlightenment-oriented social platforms including ziyo.uz, oyina.uz, and oliymahad.uz. Furthermore, the article elucidates the significance of these websites in developing the national internet segment, disseminating religious and educational knowledge to a broad public, and cultivating a sound worldview among youth. The study also examines the functional capabilities of these platforms, their thematic orientations, and the extent to which they employ contemporary information and communication technologies.

Keywords: "uz" domain, cyberspace, website analysis, religious-educational websites, islom.uz, siyrat.uz, mehrob.uz, muslim.uz, bukhari.uz, religion.uz, ziyo.uz, oyina.uz, oliymahad.uz.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda internet insoniyat hayotining muhim axborot maydoniga aylanib, ta'lim, madaniyat, din va ma'naviyat sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston internet makonida faoliyat yuritayotgan "uz" domenidagi saytlar milliy axborot resurslarini shakllantirish, foydalanuvchilarga ishonchli va sifatli ma'lumot yetkazishda muhim o'rin tutadi. Xususan, «islom.uz», «siyrat.uz», «mehrob.uz», «muslim.uz», «bukhari.uz», «religions.uz» kabi diniy-ma'rifiy hamda «ziyo.uz», «oyina.uz», «oliymahad.uz» singari ilmiy-ma'rifiy saytlar ma'naviy qadriyatlarni targ'ib qilish, yoshlarning axborot madaniyatini oshirish va milliy kontentni

rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Mazkur maqolada "uz" domenidagi saytlarning o'rni, ma'naviy-ma'rifiy faoliyati, kontent sifati va jamiyatga ta'siri tahlil qilinadi.

2026-yil holatiga ko'ra, "uz" domenidagi saytlar O'zbekiston internet makonining muhim raqamli infratuzilmasi bo'lib, milliy o'zlikni saqlash, biznesni rivojlantirish va davlat xizmatlarini ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. 2026-yil mart oyida "uz" domenida ro'yxatdan o'tgan faol domenlar soni 150 mingdan oshib, yangi rekordni qayd etdi [1]. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2015-yilda qariyb 20 mingni tashkil etgan domenlar soni 2026-yilga kelib 153 mingdan oshgan. Bu 11 yil davomida qariyb 7,7 baravar o'sishni anglatadi [2].

"Uz" domenidagi saytlar elektron tijorat, onlayn xizmatlar va raqamli marketing bilan bir qatorda davlat boshqaruvi va elektron hukumat tizimida ham muhim o'rin tutmoqda. Shu jihatdan milliy domen global internet makonida O'zbekistonning raqamli identikligini ifodalovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston internet makonida ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishdagi saytlar ham alohida ahamiyatga ega. Xususan, «ziyo.uz», «islom.uz», «muslim.uz», «bukhari.uz» kabi saytlar ilmiy, diniy va ma'naviy mazmundagi kontentni taqdim etib, milliy qadriyatlarni targ'ib qilish, elektron resurslarni rivojlantirish va o'zbek tilidagi internet kontentini boyitishga xizmat qilmoqda.

O'zbekistondagi yirik diniy-ma'rifiy axborot portallaridan biri — **«islom.uz»** bo'lib, unga Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlari tomonidan 2003-yilda asos solingan. Portalning asosiy maqsadi Ahli sunna va jamoa maslagi asosida sof Islom ta'limotini va to'g'ri aqidani keng jamoatchilikka yetkazishdan iborat [3].

Portalda aqida, Qur'on, hadis, fiqh, siyrat, Islomning besh arkoni kabi bo'limlar mavjud bo'lib, materiallar o'zbek tilidan tashqari arab, rus va ingliz tillarida ham taqdim etiladi [4]. 2019-yilda "sof.uz" tomonidan o'tkazilgan so'rovnomada «islom.uz» portali doirasidagi "Zikr ahlidan so'rang" loyihasining Telegram kanali "O'zbekistonning 2019-yildagi eng yaxshi Telegram-kanali" sifatida e'tirof etilgan [5].

Portalda diniy-ma'rifiy maqolalar, audio va videomateriallar, savol-javoblar hamda elektron kutubxona resurslari muntazam taqdim etiladi. 2018-yilda portalning mobil ilovasi yaratilgan bo'lib, unda namoz va ro'za jadvallari, qibla yo'nalishi, "Hilol" elektron kutubxonasi, "Zikr ahlidan so'rang" savol-javob xizmati va boshqa imkoniyatlar jamlangan [6]. 2023-yilga kelib «islom.uz», "Hilol e-book", "Oltin Silsila", "Qur'oni Karim", "Tafsiri Hilol", "Zikr va duolar" kabi qator mobil ilovalar ishlab chiqilgan [7].

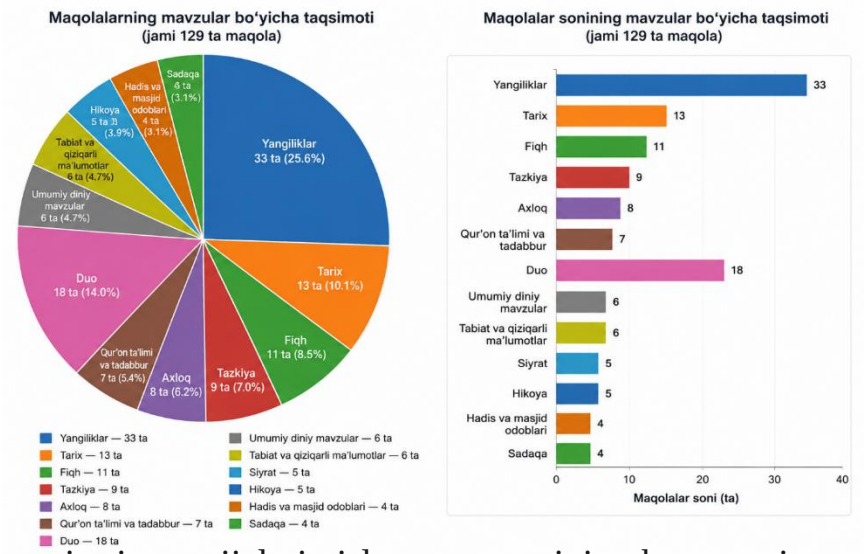
«Islom.uz» portali raqamli texnologiyalar orqali diniy-ma'rifiy bilimlarni keng jamoatchilikka yetkazishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Uning veb-interfeysi tizimli navigatsiya, qidiruv, til tanlash va turli mavzular bo'yicha bo'limlardan tashkil topgan. "Aqida", "Qur'on", "Hadis", "Tafsir", "Fiqh", "Siyrat", "Tazkiya", "Kutubxona", "Darslar", "Maqolalar", "Kurslar" va "Xizmatlar" kabi

bo‘limlarning mavjudligi foydalanuvchilarga zarur ma’lumotlarni tizimli ravishda izlash imkonini beradi.

Portalning rasmiy YouTube kanali ham diniy-ma’rifiy kontent tarqatishning muhim raqamli platformalaridan biridir. Kanalda Qur’on tafsiri, hadis, fiqh, aqida, axloq, oila va tarbiya masalalariga oid ma’ruzalar, suhbatlar, savol-javoblar hamda jonli efirlar muntazam e’lon qilinadi.

2026-yil 1–30-aprel kunlari «islom.uz» veb-saytida e’lon qilingan materiallar tizimli ravishda kuzatilib, kontent tahlili amalga oshirildi. Monitoring natijalariga ko‘ra, bir oy davomida jami **129 ta maqola** e’lon qilingan bo‘lib, ular mavzuviy jihatdan **14 ta asosiy bo‘lim** doirasida tasniflandi.

«Islom.uz» saytida joylangan maqolalarda quyidagicha bo‘limlar qamrab olingan (2026-yil 1-apreldan 30-aprel holatiga ko‘ra)**:**

Oylik monitoring natijalari «islom.uz» saytining kontent siyosati muvozanatli va ko‘p yo‘nalishli ekanini ko‘rsatadi. Unda diniy ilmlarning klassik yo‘nalishlari (fiqh, aqida, hadis, tafsir) bilan bir qatorda, tarixiy, axloqiy, ijtimoiy va zamonaviy axborotga oid materiallar uyg‘un holda berilgan. Bu esa saytni kompleks diniy-ma’rifiy va axborot saytsi sifatida baholash imkonini beradi.

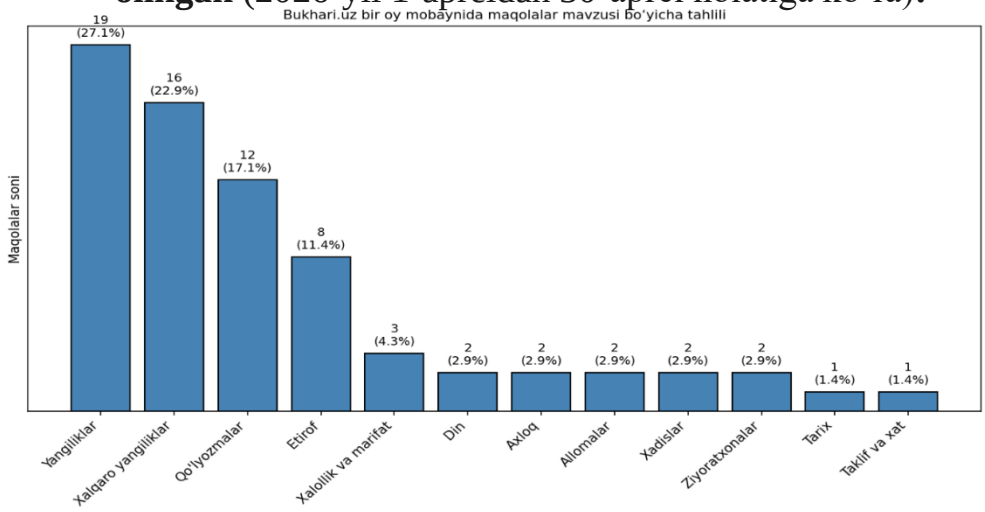
«islom.uz» portalining tarkibiga kiruvchi ***“siyrat.uz”*** sayti diniy-ma’rifiy axborotni ommalashtirishda muhim media manba sifatida faoliyat olib bormoqda. Tadqiqot jarayonida saytning Telegram saytsidagi kontentlari monitoring qilindi hamda statistik-kontent tahlil usulidan foydalanildi [8]. Tahlil davomida sayt faoliyatida uchraydigan asosiy mavzular quyidagi kategoriyalarga ajratildi: Siyrat mavzulari; Salovat mavzulari; Makka davri; Hijriy oy va tarixiy kunlar; Duo; Tabrik; Konferensiya mavzulari. Har bir yo‘nalishning umumiy kontentdagi ulushi foizlarda hisoblab chiqildi. “SIYRAT.UZ” saytsining 2026-yil 1-yanvar sanasidan boshlab, 30-aprel oyiga qadar to‘rt oy mobaynida mavzular tahlil qilingan bo’lib, tahlil natijalariga ko‘ra, eng faol mavzular sifatida “Hijriy oy / Tarixiy kun” yo‘nalishi aniqlangan.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, «SIYRAT.UZ» saytsi faqat diniy axborot tarqatuvchi sayt emas, balki diniy-ma’naviy kommunikatsiyani shakllantiruvchi media maydon sifatida ham faoliyat yuritmoqda. Ayniqsa, tarixiy kunlar va hijriy taqvim bilan bog‘liq materiallarning yuqori ulushi auditoriyaning diniy-madaniy identifikatsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shuningdek, sayt faoliyatida multimedia va ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanilishi uning zamonaviy internet jurnalistikasi talablariga mos ravishda rivojlanayotganini ko‘rsatadi.

“bukhari.uz” - O‘zbekistondagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining rasmiy veb-sayti bo‘lib, u Imom Buxoriy merosini o‘rganish va targ‘ib qilish hamda islomiy-ma’rifiy qadriyatlarni keng ommaga yetkazishga xizmat qiluvchi muhim axborot saytsi hisoblanadi. Saytda markaz tashkil etilgan 2017-yildan buyon faoliyat yuritib kelmoqda va 2017–2025-yillar davomida jami 12 286 ta material e’lon qilingan [9]. Saytda yangiliklar, maqolalar, hadis sharhlari, allomalar hayoti, qo‘lyozmalar, video va foto materiallar muntazam ravishda joylashtirib boriladi. Sayt faoliyati ilmiy-tadqiqot va ma’naviy-ma’rifiy yo‘nalishlarni o‘zida mujassam etgan bo‘lib, unda “Imom Buxoriy hadislari”, “Kun hadisi”, “Moturidiylik”, “Imom Dorimiy” kabi maxsus bo‘limlar orqali islom ta’limoti va tarixiy meros keng yoritiladi. Ayniqsa, kutubxona bo‘limida 7345 dan ortiq kitob va nodir manbalar jamlangani saytning ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi. Shuningdek, Telegram, Facebook, Instagram, YouTube va TikTok kabi ijtimoiy tarmoqlarda ham faol targ‘ibot olib borilishi saytning auditoriyasi keng ekanini ko‘rsatadi.

2026-yil 1–30-aprel oralig‘ida amalga oshirilgan kontent-tahlil natijalariga ko‘ra, saytga bir oy davomida jami 70 ta maqola joylashtirilgan. Ushbu materiallar 13 ta mavzuviy yo‘nalish asosida tasniflangan bo‘lib quyidagi diagrammada keltirilgan.

«bukhari.uz» saytida joylangan maqolalarda quyidagicha bo‘limlar qamrab olingan (2026-yil 1-apreldan 30-aprel holatiga ko‘ra)**:**

Ushbu ko‘rsatkichlar tahlili kontent tarkibida yangiliklar va xalqaro yangiliklar yo‘nalishlari asosiy ulushni egallashini ko‘rsatadi. Bu sayt foydalanuvchilarni diniy-

ma'rifiy ma'lumotlar bilan bir qatorda dolzarb voqea-hodisalar bilan ham muntazam tanishtirib borayotganidan dalolat beradi. Qo'lyozmalar bo'limining yuqori o'rinda turishi esa tarixiy manbalarni o'rganish va ularni keng jamoatchilikka yetkazishga alohida e'tibor qaratilayotganini ko'rsatadi.

Umuman, **"bukhari.uz"** sayti O'zbekistondagi diniy-ma'rifiy va ilmiy saytlar orasida muhim o'rin egallaydi. Sayt orqali islomiy meros va tarixiy qo'lyozmalar targ'ib qilinib, ma'naviy qadriyatlar ommalashtiriladi hamda foydalanuvchilar dolzarb yangiliklardan xabardor qilinadi. Statistik va kontent-tahlil natijalari sayt mazmuni ko'p yo'nalishli, muvozanatli va ilmiy-ma'rifiy xarakterga ega ekanini ko'rsatadi.

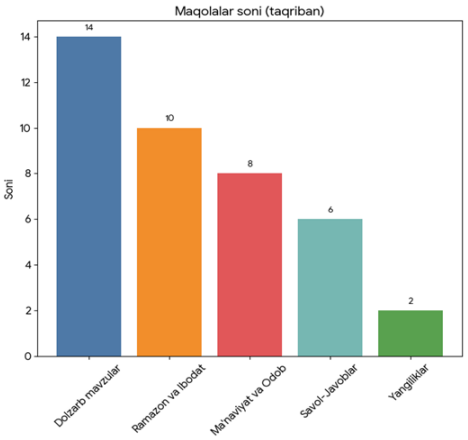
"mehrob.uz" sayti O'zbekistonning zamonaviy diniy-ma'rifiy axborot makonidagi yirik raqamli loyihalardan biri hisoblanadi [10]. Sayt 2017-yilda tashkil etilgan va O'zbekiston Respublikasi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan ommaviy axborot vositasi sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan (Guvohnoma №1153). Loyiha asoschisi Sayyid Rahmatulloh Termiziy bo'lib, saytning asosiy maqsadi "Ahli sunna val jamoa" aqidasi asosida ilmiy-ma'rifiy bilimlarni zamonaviy usullar orqali keng jamoatchilikka yetkazishdan iborat.

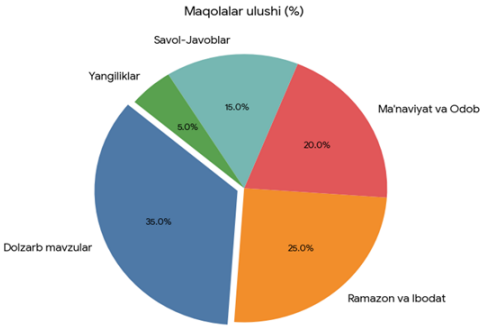
Sayt kontenti diniy, axloqiy va ijtimoiy mavzularni qamrab oladi. Unda fatvo va savol-javob, tafsir, hadis, ma'ruzalar, audio-video darslar, zikr va duolar bilan bir qatorda oilaviy munosabatlar, farzand tarbiyasi, axloqiy qadriyatlar va jamiyatdagi dolzarb masalalarga oid materiallar ham muntazam yoritiladi.

Maqolalar "Ma'naviyat va tarbiya", "Shariat va ibodat", "Mulohaza", "Dolzarb mavzular", tafsir, hadis, islom tarixi va siyrat kabi yo'nalishlarga ajratilgan. Mazkur bo'limlar foydalanuvchilarning diniy bilimlarini kengaytirish va zamonaviy masalalarni diniy nuqtai nazardan anglashiga xizmat qiladi.

2026-yil aprel oyidagi kontent-tahlil natijalariga ko'ra, saytda jami 40 ta maqola va nasihat materiali e'lon qilingan. Ularning mavzuviy klassifikatsiyasi quyidagi diagrammada keltirilgan.

«mehrob.uz» saytida joylangan maqolalarda quyidagicha bo'limlar qamrab olingan (2026-yil 1-apreldan 30-aprel holatiga ko'ra)**:**

Saytning yana bir muhim jihati – uning saytlararo integratsiya tizimidir. Telegram, Instagram va YouTube kabi ijtimoiy tarmoqlarda millionlab auditoriyani qamrab olishi «mehrob.uz»ning zamonaviy media texnologiyalaridan samarali foydalanayotganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, qisqa videolar, iqtiboslar va jonli efirlar orqali diniy-ma’rifiy mazmunni sodda va ommabop shaklda yetkazish mexanizmi saytning auditoriya bilan samarali aloqasini ta’minlamoqda.

Xulosa qilib aytganda, «mehrob.uz» sayti O‘zbekistonning diniy-ma’rifiy media makonida muhim o‘rin egallaydi. Sayt ilmiy asoslangan diniy bilimlarni zamonaviy raqamli formatlarda taqdim etish orqali jamiyatning diniy savodxonligi va ma’naviy madaniyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Kontent-tahlil natijalari sayt kontenti muvozanatli, ko‘p yo‘nalishli va auditoriya ehtiyojlariga mos tarzda shakllantirilganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, dolzarb ijtimoiy masalalar, ibodat, ma’naviyat va axloqiy tarbiyaga oid mavzularning ustuvorligi saytning nafaqat diniy, balki tarbiyaviy va ijtimoiy-ma’rifiy vazifalarni ham bajarishini tasdiqlaydi. Shu jihatdan, «mehrob.uz» zamonaviy raqamli makonda islomiy ma’rifatni targ‘ib etuvchi samarali va barqaror media makon sifatida ahamiyat kasb etadi.

“muslim.uz” – O‘zbekiston musulmonlari idorasining rasmiy axborot sayti bo‘lib, O‘zbekistonda diniy-ma’rifiy faoliyatni raqamli muhitda targ‘ib qiluvchi eng yirik internet resurslaridan biri hisoblanadi [11]. Sayt diniy boshqaruv tizimi, fatvo faoliyati, islomiy ta’lim, ma’naviy-ma’rifiy targ‘ibot hamda jamiyatning diniy savodxonligini oshirishga xizmat qiluvchi ko‘p funksiyali media tizim sifatida shakllangan. Saytning asosiy maqsadi islom dini ta’limotlarini ilmiy asosda yoritish, “Ahli sunna val jamoa” aqidasi asosida diniy bilimlarni foydalanuvchilarga ishonchli ma’lumot manbaini taqdim etishdan iboratdir.

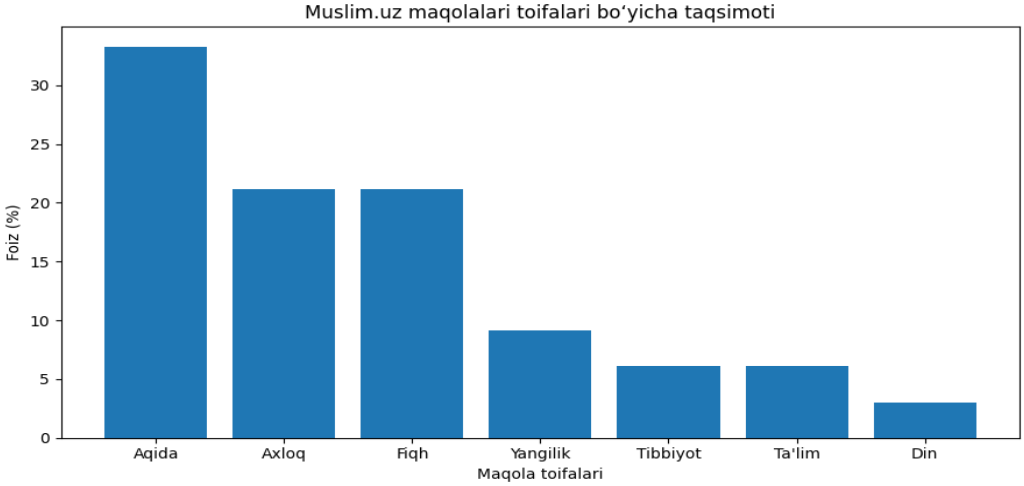
«muslim.uz» saytining bosh sahifasi foydalanuvchilar uchun qulay navigatsion tizim asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, unda namoz vaqtlari, yangiliklar slayderi, fatvo bo‘limi, video darslar va ijtimoiy tarmoqlarga tezkor havolalar joylashtirilgan. Sayt o‘zbek, rus, ingliz va arab tillarida faoliyat yuritishi uning xalqaro auditoriyani ham qamrab olishga intilayotganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, namoz vaqtlari, Qur’oni Karim, hadis, siyrat va islom tarixi bo‘limlari foydalanuvchilarning kundalik diniy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Saytning eng yirik bo‘limlaridan biri maqolalar arxivi hisoblanadi. Tahlillarga ko‘ra, eski versiyada 25 mingdan ortiq maqola mavjud bo‘lib, yangi sayt ham doimiy ravishda yangilanib bormoqda. Maqolalar asosan beshta asosiy yo‘nalishga ajratilgan: ibodat va shariat amallari (40%), oila va axloq (25%), sahobalar va tarix (15%), rizq va baraka mavzulari (10%) hamda ma’rifiy-zamonaviy masalalar (10%). Bu ko‘rsatkichlar saytda diniy-amaliy masalalar bilan bir qatorda ijtimoiy va tarbiyaviy mavzularga ham katta e’tibor qaratilayotganini ko‘rsatadi.

2017–2020-yillarda sayt asosan ibodat va diniy asosiy masalalarga oid 10 mingdan ortiq material joylashtirgan bo‘lsa, 2021–2023-yillarda pandemiya davri sabab oilaviy maslahatlar va ijtimoiy mavzular ustuvor yo‘nalishga aylangan. 2024-2025-yillarda esa mahalla, ijtimoiy islohotlar va zamonaviy ma’rifiy kontent

ulushi ortgani kuzatiladi. 2026-yilda esa bayramlar, muftiy ma'ruzalari va dolzarb diniy mavzular asosiy kontent sifatida shakllangan. Saytda har kuni 5-10 ta yangi maqola joylashtirilishi saytning doimiy faol axborot resursi ekanini ko'rsatadi.

«muslim.uz» saytida joylangan maqolalarda quyidagicha bo'limlar qamrab olingan *(2026-yil 1-apreldan 30-aprel holatiga ko'ra)***:**

Saytning yana bir muhim jihati - uning media integratsiya tizimidir. Telegram, Facebook, Instagram va YouTube orqali diniy-ma'rifiy kontent keng auditoriyaga yetkaziladi. Audio-video ma'ruzalar, Qur'on tilovatlari, namoz o'rgatish darslari hamda muftiy nutqlari foydalanuvchilarning zamonaviy media iste'moli talablariga mos ravishda taqdim etilmoqda. Bu esa «muslim.uz»ning nafaqat matnli axborot resursi, balki kompleks multimedia sayt sifatida shakllanganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, «muslim.uz» saytsi O'zbekiston diniy-ma'rifiy axborot makonining markaziy va eng yirik raqamli resurslaridan biri hisoblanadi. Sayt faoliyati orqali islom dini ta'limotlari, fatvolar, ma'naviy-tarbiyaviy qadriyatlar hamda diniy-amaliy bilimlar keng ommaga tizimli ravishda yetkazib kelinmoqda. Statistik-tahlil natijalari sayt kontenti ko'p yo'nalishli, ilmiy-ma'rifiy va auditoriya ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirilganini ko'rsatadi. Ayniqsa, aqida, fiqh, axloq va oilaviy tarbiya mavzularining ustuvorligi jamiyatda diniy savodxonlik va ma'naviy madaniyatni oshirishga qaratilgan yondashuv mavjudligini tasdiqlaydi.

"oyina.uz" sayti Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi huzurida faoliyat yurituvchi ma'naviy-ma'rifiy raqamli sayt hisoblanadi [12]. Saytning asosiy vazifasi aholiga mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy va madaniy jarayonlar haqida tizimli axborot yetkazishdan iborat. Saytda yangiliklar, maqolalar, multimedia, kutubxona, rasmiy hujjatlar va ma'naviy-ma'rifiy materiallar muntazam joylashtirib boriladi. Sayt tarkibida foto, video, audio, infografika, virtual sayohat, elektron va audio kitoblar kabi multimedia vositalarining mavjudligi uning zamonaviy raqamli media imkoniyatlaridan foydalanayotganini ko'rsatadi. Shuningdek, kutubxona bo'limida nazm, nasr,

drama, folklor, ilmiy va publitsistik materiallarning jamlangani saytning ma'rifiy ahamiyatini oshiradi.

«oyina.uz» saytida e'lon qilingan maqolalar asosan ma'naviyat, tarix, adabiyot, til, ta'lim-tarbiya, san'at, mafkura va falsafa kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, sayt faoliyati davomida jami 2198 ta maqola e'lon qilingan bo'lib, eng katta ulush adabiyot (23,38%) va tarix (23,11%) mavzulariga to'g'ri keladi. Bu holat saytda milliy meros, tarixiy xotira va adabiy qadriyatlarni targ'ib qilish ustuvor yo'nalish ekanini ko'rsatadi. Ma'naviyat, san'at, jarayon va til mavzularidagi maqolalar ham sezilarli ulushni tashkil etib, saytning ko'p yo'nalishli mazmunga ega ekanini anglatadi. Din va falsafa mavzularidagi materiallar ulushi nisbatan kam bo'lsa-da, ular umumiy ma'naviy-ma'rifiy kontent tarkibini to'ldirib turadi.

2026-yil aprel oyidagi statistik ko'rsatkichlar «oyina.uz» saytida tarix va adabiyot mavzularining yetakchi o'rin tutayotganini, qolgan yo'nalishlar esa qo'shimcha ma'naviy-ma'rifiy mazmunni shakllantirishga xizmat qilayotganini ko'rsatadi.

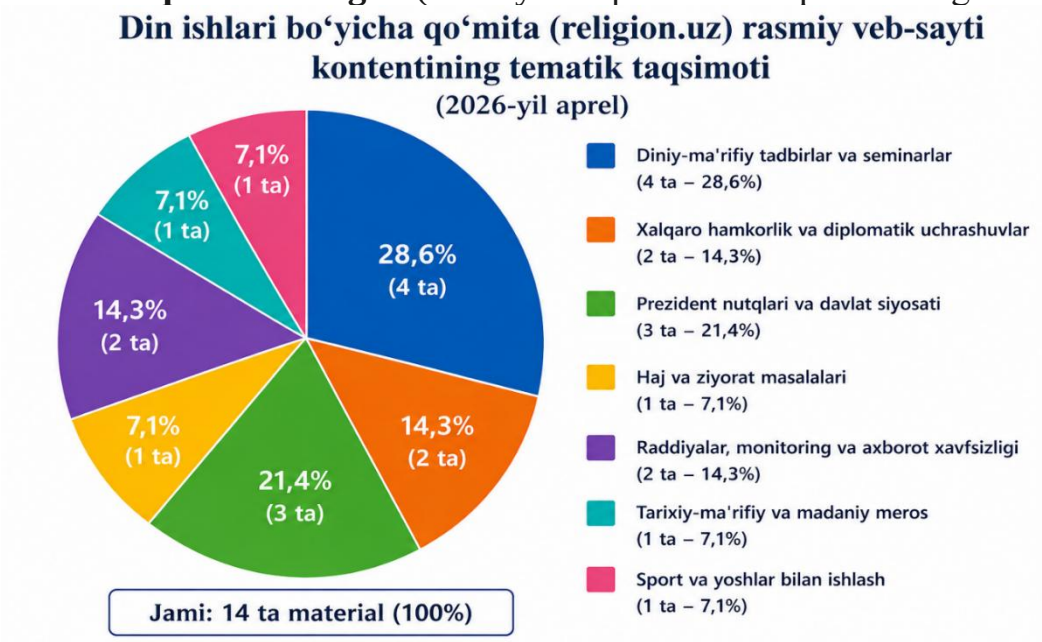
Xulosa sifatida, «oyina.uz» sayti O'zbekistonning ma'naviy-ma'rifiy axborot makonida muhim o'rin egallovchi saytlardan biri hisoblanadi. Sayt faoliyati orqali tarix, adabiyot, ma'naviyat va milliy qadriyatlarni targ'ib qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Statistik-tahlil natijalari sayt kontentida tarix va adabiyot mavzulari yetakchi o'rinni egallashini ko'rsatdi. Bu esa saytning milliy meros, tarixiy xotira va madaniy qadriyatlarni keng targ'ib qilishga yo'naltirilganini anglatadi. 2026-yil aprel oyidagi maqolalar tahlili ham tarix va adabiyot yo'nalishlari asosiy ulushni tashkil etganini ko'rsatdi. Ayrim mavzular bo'yicha maqolalar sonining kamligi yoki mavjud emasligi esa kontentning davriy ravishda ma'lum yo'nalishlarga yo'naltirilishini bildiradi. Shunga qaramay, sayt multimedia vositalari, elektron kutubxona va turli ma'naviy-ma'rifiy bo'limlari orqali foydalanuvchilarga keng qamrovli axborot resurslarini taqdim etmoqda. Shu jihatdan, «oyina.uz» nafaqat axborot sayti, balki ma'naviy-ma'rifiy targ'ibotni zamonaviy raqamli muhitda amalga oshiruvchi muhim media sayt sifatida ahamiyat kasb etadi.

"religions.uz" – sayti O'zbekiston Respublikasi Din ishlari bo'yicha qo'mitasi 1992-yil 7-martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Din ishlari bo'yicha qo'mitani tashkil etish to'g'risida" gi [14] Farmoniga muvofiq tashkil etilgan. Qo'mita mamlakatda vijdon erkinligini ta'minlash, diniy tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish, konfessiyalararo bag'rikenglikni mustahkamlash hamda din sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish vakolatiga ega davlat boshqaruvi organi hisoblanadi [13].

2026-yil aprel oyida Din ishlari bo'yicha qo'mita rasmiy veb-saytida e'lon qilingan materiallar tahlili shuni ko'rsatdiki, sayt faoliyati asosan diniy-ma'rifiy tadbirlarni yoritish, davlatning din sohasidagi siyosatini targ'ib qilish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va fuqarolarni dolzarb axborotlar bilan ta'minlashga qaratilgan. Shuningdek, saytda haj va ziyorat masalalari, tarixiy-madaniy meros,

yoshlar bilan ishlash hamda axborot xavfsizligi va raddiya mazmunidagi materiallar ham muntazam yoritib borilgan.

Religions.uz saytida joylangan yangiliklarga ko‘ra quyidagicha bo‘limlar qamrab olingan (2026-yil 1-apreldan 30-aprel holatiga ko‘ra)**:**

Kontent-tahlili natijalari sayt diniy-ma’rifiy axborotlarni aholiga yetkazish, diniy bag‘rikenglik g‘oyalarini targ‘ib qilish va din sohasidagi yangiliklarni yoritishda muhim axborot manbai ekanini ko‘rsatdi. Shuningdek, kibermakon, axborot xavfsizligi va zararli g‘oyalarga qarshi ma’rifiy targ‘ibot masalalariga ham e’tibor qaratilayotgani kuzatildi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, sayt diniy savodxonlikni oshirish, bag‘rikenglik g‘oyalarini targ‘ib qilish, diniy sohadagi davlat siyosatini yoritish va xalqaro aloqalar haqida axborot berish vazifalarini muntazam amalga oshirmoqda. Biroq kibermakondagi diniy-ekstremistik g‘oyalarga qarshi raddiyalar, yoshlar uchun interaktiv materiallar, analitik sharhlar va multimedia kontentlari nisbatan kam ulushni tashkil etadi. Shu sababli kelgusida ushbu yo‘nalishlarni kengaytirish maqsadga muvofiq.

Umuman, Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning rasmiy veb-sayti diniy-ma’rifiy va axborot-kommunikativ vazifalarni samarali bajaruvchi, jamiyatda diniy bag‘rikenglik va ma’rifatni targ‘ib qiluvchi muhim internet resurslardan biri hisoblanadi.

“Oliymahad.uz” sayti Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom institutining rasmiy axborot sayti bo‘lib, institut faoliyati, ta’lim jarayoni, ilmiy-ma’rifiy materiallar va diniy sohadagi yangiliklarni yoritishga xizmat qiladi [15]. Sayt elektron axborot resursi sifatida 2011-yil 27-iyulda ro‘yxatdan o‘tgan (Guvohnoma №0680) [16].

Saytda institut yangiliklari, qabul jarayonlari, ilmiy konferensiyalar, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, talabalar hayoti, professor-o‘qituvchilar faoliyati hamda diniy-

ma'rifiy maqolalar muntazam e'lon qilinadi. Shuningdek, institut tarixi, tuzilmasi, ta'lim yo'nalishlari va me'yoriy hujjatlar haqida ma'lumotlar beriladi. Shu jihatdan sayt diniy ta'lim, ma'rifat va yoshlarning diniy savodxonligini oshirishda muhim axborot resursi hisoblanadi.

2026-yil yanvar–aprel oylarida o'tkazilgan kontent-tahlilga ko'ra, saytda jami 17 ta maqola chop etilgan. Ular mazmuniga ko'ra fiqhiy, aqida va axloq, psixologiya va din integratsiyasi, ijtimoiy-ma'rifiy hamda tarixiy yo'nalishlarga ajratilgan. Eng katta ulush psixologiya va din, aqida va axloq hamda ijtimoiy-ma'rifiy mavzularga to'g'ri kelib, har biri 23,5 foizni tashkil etgan.

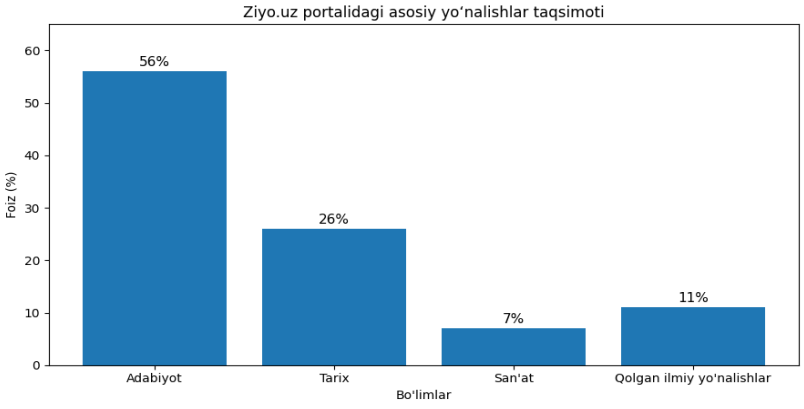
Maqolalarda diniy bilimlarni zamonaviy ijtimoiy va psixologik muammolar bilan bog'lash tendensiyasi kuzatiladi. Ruhiy holat, yo'qotish kechinmalari, oilaviy muammolar va shaxsiy tarbiya kabi masalalarning diniy nuqtai nazardan yoritilishi saytning ma'rifiy va tarbiyaviy yo'nalishini kuchaytiradi.

Umuman, kontent-tahlil natijalari Oliymahad.uz saytida psixologiya, axloq va ijtimoiy masalalar ustuvor o'rin tutishini ko'rsatdi. Fiqhiy materiallar son jihatdan kamroq bo'lsa-da, mazmunan ilmiy va tahliliy xarakterga ega.

"ziyo.uz" sayti O'zbekiston internet makonidagi yirik ma'naviy-ma'rifiy va ilmiy-ommabop elektron resurslardan biri hisoblanadi [17]. 2004-yilda tashkil etilgan sayt o'zbek tilidagi milliy kontentni rivojlantirish, elektron kutubxona fondini boyitish va foydalanuvchilarga ilmiy-ma'rifiy axborot yetkazishga xizmat qiladi. Sayt faoliyati davomida bir qator nufuzli mukofotlarga, jumladan, 2012–2014-yillarda "UZ milliy domeni" internet-festivalining "Fan va ta'lim sohasidagi eng yaxshi sayt" nominatsiyasidagi g'oliblik hamda 2013-yilda "Oltin qalam" milliy mukofotiga sazovor bo'lgan.

Saytda tarix, oila va jamiyat, siyosat, madaniyat va san'at, sport, suhbatlar hamda qiziqarli ma'lumotlar kabi bo'limlar mavjud. "Ilm va fan" bo'limida 1019 ta, "Tarix" bo'limida esa 467 ta material joylashtirilgani saytning gumanitar, ilmiy-ma'rifiy hamda tarixiy kontentga alohida e'tibor qaratishini ko'rsatadi.

«ziyo.uz» saytida joylangan maqolalarda quyidagicha bo'limlar qamrab olingan *(2026-yil 1-apreldan 30-aprel holatiga ko'ra)*:

Biroq 2025–2026-yillardagi faoliyat tahlili saytning ayrim bo‘limlarida yangilanish sur’ati sustlashganini ko‘rsatdi. Xususan, “Oila va jamiyat” bo‘limidagi oxirgi maqola 2021-yilda joylashtirilgan. Shuningdek, zamonaviy internet resurslari bilan taqqoslaganda, multimedia va interaktiv kontentning kamligi kuzatiladi. Shu sababli saytning boy tarixiy va adabiy bazasini saqlagan holda kontentni muntazam yangilash hamda multimedia imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

Umuman, “ziyo.uz” O‘zbekiston kibermakonidagi muhim ma’naviy-ma’rifiy va ilmiy elektron resurslardan biri bo‘lib, katta elektron kutubxona fondi, tarixiy va adabiy materiallari bilan ajralib turadi. Statistik tahlillar adabiyot va tarix yo‘nalishlari ustuvor ekanini ko‘rsatdi. Biroq ayrim bo‘limlarning yangilanmasligi va multimedia imkoniyatlarining cheklanganligi saytni zamonaviy auditoriya ehtiyojlariga moslashtirish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Xulosa. O‘zbekiston kibermakonidagi “uz” domenidagi diniy-ma’rifiy va ilmiy-ommabop saytlar milliy raqamli kommunikatsiya tizimining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Tadqiqotda tahlil qilingan “islom.uz”, “siyrat.uz”, “bukhari.uz”, “mehrob.uz”, “muslim.uz”, “religions.uz”, “oliymahad.uz”, “oyina.uz” va “ziyo.uz” saytlari diniy savodxonlikni oshirish, milliy va ma’naviy qadriyatlarni targ‘ib qilish hamda foydalanuvchilarning axborot ehtiyojlarini qondirishda muhim o‘rin tutishi aniqlandi.

Tahlillar mazkur saytlarning asosan diniy-ma’rifiy, tarixiy, axloqiy va tarbiyaviy kontentga ixtisoslashganini ko‘rsatdi. “islom.uz” va “muslim.uz”da fiqh, aqida, axloq va ibodat mavzulari, “siyrat.uz” va “bukhari.uz”da tarixiy-diniy meros, siyrat va qo‘lyozmalar, “mehrob.uz” va “oliymahad.uz”da esa diniy bilimlarning psixologik, ijtimoiy va tarbiyaviy mavzular bilan uyg‘unligi ustuvor ekani kuzatildi. “oyina.uz” va “ziyo.uz”da tarix, adabiyot va milliy merosga oid materiallarning salmoqli ulushi milliy xotira va identiklikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

“religions.uz” esa din sohasidagi davlat siyosatini yoritish, diniy bag‘rikenglik va konfessiyalararo totuvlik g‘oyalarini targ‘ib qilishda muhim platforma sifatida namoyon bo‘lmoqda. Umuman, tahlil qilingan saytlar diniy-ma’rifiy targ‘ibot bilan bir qatorda axloqiy tarbiya, tarixiy xotira, milliy qadriyatlar va ijtimoiy masalalarni ham yoritib, jamiyatning ma’naviy-madaniy rivojiga xizmat qiluvchi kommunikativ media maydon sifatida shakllangan.

Shu bilan birga, kelgusida multimedia va interaktiv kontentni kengaytirish, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish, mobil auditoriya uchun zamonaviy xizmatlarni rivojlantirish va kontentni muntazam yangilab borish ushbu saytlarning samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot ishtirokchilarining hissasi. Tadqiqot jamoaviy ilmiy izlanish asosida amalga oshirilib, unda materiallarni yig‘ish, tasniflash, kontent-tahlil qilish va umumlashtirishda O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi 1-kurs magistrlari Abdusalomova Nafosatbonu Isomiddin qizi (“oliymahad.uz”), Ibragimova Farangiz Ilhomjon qizi (“muslim.uz”), Norbo‘tayeva Zahro Faxriddin qizi (“ziyo.uz”), Odilova Dildoraxon Baxodirjon qizi (“bukhari.uz”),

Xakimxo‘jayeva Sevara Rashid qizi (“islom.uz”) hamda Xudayshukurova Madina Ikrom qizi (“mehrob.uz”) faol ishtirok etdilar. Ularning hissasi tadqiqotning empirik bazasini boyitish va tahlil qamrovini kengaytirishga xizmat qildi. Maqola mualliflari tadqiqotdagi samarali ilmiy hamkorlik uchun ularga minnatdorlik bildiradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UZ milliy domeni yangi rekordga erishdi — 150 000 domen nomi! 13.03.2026. Manzil: https://cctld.uz/news/?detail=1601 (Murojaat sanasi: 30.05.2026)
2. Домену .UZ тридцать один — и мы перешагнули рубеж в 60 000 доменов под управлением. 29.04.2026. Manzil: https://www.ahost.uz/news/598 (murojaat sanasi: 30.05.2026)
3. https://islom.uz sayti
4. Shuhrat Shokirjonov. „Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning shogirdi 24 yildan buyon O‘zbekiston fuqaroligini kutmoqda“. Kun.uz (2018-yil 11-fevral). Qaraldi: 2025-yil 13-aprel
5. “islom.uz портали ҳақида”. «islom.uz». Qaraldi: 2025-yil 13-aprel.
6. “Onlayn so‘rovnoma: O‘zbekistondagi eng yaxshi internet-nashr, bloger va Telegram-kanal aniqlandi“. Kun.uz (2019-yil 11-noyabr). Qaraldi: 2025-yil 13-aprel.
7. “islom.uz” portalining mobil dasturi ishga tushirildi”. Daryo.uz (2018-yil 21-may). Qaraldi: 2025-yil 13-aprel.
8. https://t.me/siyrat_uz telegram sahifasi.
9. https://bukhari.uz sayti.
10. https://mehrob.uz sayti.
11. https://muslim.uz sayti.
12. https://oyina.uz sayti.
13. https://religions.uz sayti.
14. O‘zbekiston Respublikasi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitasi. Diniy idoralararo axborot tizimi. https://diaat.uz/
15. https://oliymahad.uz sayti.
16. Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti rasmiy sayti [Elektron resurs]: https://oliymahad.uz/
17. https://ziyo.uz sayti.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

UDK 004.738.5:159.9

Sultonbekova O‘g‘iloy Ilyosjon qizi,
Farg‘ona davlat universiteti magistranti

INTERNETGA QARAMLIK VA SHAXS IJTIMOIY XULQ-ATVORI O‘RTASIDAGI PSIXOLOGIK BOG‘LIQLIK

Annotatsiya. Mazkur maqolada internetga qaramlik va shaxs ijtimoiy xulq-atvori o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik masalasi tahlil qilinadi. Hozirgi raqamlashtirish jarayonida internetdan foydalanish inson hayotining ajralmas qismiga aylanib, shaxsning muloqoti, ijtimoiy munosabatlari va kundalik xulq-atvoriga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Internetdan me’yoridan ortiq va nazoratsiz foydalanish esa shaxsning real ijtimoiy muhit bilan munosabatlariga, kommunikativ faolligiga, ijtimoiy moslashuviga hamda xulq-atvorining ayrim jihatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Maqolada internetga qaramlikning shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar, uning shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy xulq-atvor bilan bog‘liq jihatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: internetga qaramlik, raqamli muhit, ijtimoiy xulq-atvor, shaxs, internetdan foydalanish, ijtimoiy moslashuv, shaxslararo munosabatlar, kommunikativ faollik, virtual muloqot, psixologik omillar.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТЬЮ И СОЦИАЛЬНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ ЛИЧНОСТИ

Аннотация: В данной статье анализируется проблема психологической взаимосвязи между интернет-зависимостью и социальным поведением личности. В условиях современной цифровизации использование интернета стало неотъемлемой частью жизни человека, оказывая значительное влияние на его общение, социальные отношения и повседневное поведение. Чрезмерное и неконтролируемое использование интернета может негативно влиять на отношения личности с реальной социальной средой, коммуникативную активность, социальную адаптацию, а также на отдельные особенности поведения. В статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на формирование интернет-зависимости, а также её взаимосвязь с межличностными отношениями и социальным поведением личности. Особое внимание уделяется психологическим аспектам интернет-зависимости и её влиянию на социальное поведение личности.

Ключевые слова: интернет-зависимость, цифровая среда, социальное поведение, личность, использование интернета, социальная адаптация, межличностные отношения, коммуникативная активность, виртуальное общение, психологические факторы.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9-son

INTERNET ADDICTION AND THE PSYCHOLOGICAL RELATIONSHIP BETWEEN INTERNET ADDICTION AND AN INDIVIDUAL'S SOCIAL BEHAVIOR

Abstract. This article analyzes the psychological relationship between internet addiction and an individual's social behavior. In the current process of digitalization, internet use has become an integral part of human life, significantly affecting communication, social relationships, and everyday behavior. Excessive and uncontrolled internet use can negatively affect an individual's relationships with the real social environment, communicative activity, social adaptation, and certain aspects of behavior. The article examines the psychological factors contributing to the development of internet addiction, as well as its relationship with interpersonal relationships and social behavior. Particular attention is paid to the psychological aspects of internet addiction and its impact on the individual's social behavior.

Keywords: internet addiction, digital environment, social behavior, individual, internet use, social adaptation, interpersonal relationships, communicative activity, virtual communication, psychological factors.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va internet tarmog'ining keng tarqalishi inson hayotining deyarli barcha sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet ta'lim olish, axborot izlash, kasbiy faoliyatni amalga oshirish, muloqot qilish hamda bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etishning muhim vositasiga aylandi. Shu bilan birga, internetdan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi undan foydalanish chastotasi va davomiyligining ortishiga ham olib kelmoqda. Natijada internetdan me'yoridan ortiq va nazoratsiz foydalanish bilan bog'liq psixologik muammolar, xususan, internetdan muammoli foydalanish va internetga qaramlik masalasi dolzarb ilmiy tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda [1; 3; 6].

Internetga qaramlik shaxsning internetdan foydalanish jarayonini nazorat qilishda qiyinchiliklarga duch kelishi, virtual faoliyatga haddan tashqari vaqt ajratishi hamda internetdan foydalanish ehtiyojining kundalik hayotdagi boshqa faoliyatlardan ustun kelishi bilan tavsiflanadi. K. Young tadqiqotlarida internetdan foydalanish ustidan nazoratning susayishi, undan foydalanishni to'xtatishda qiyinchilik va virtual faoliyatning shaxsning kundalik hayotiga salbiy ta'siri internetga qaramlikning muhim belgilaridan biri sifatida ko'rsatilgan [1; 2]. Mazkur holat shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda, uning ijtimoiy munosabatlari va xulq-atvoriga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin [5; 6].

Ayniqsa, real ijtimoiy muloqotning kamayishi, virtual muloqotga ehtiyojning ortishi, ijtimoiy faollikning o'zgarishi va shaxslararo munosabatlarda muayyan qiyinchiliklarning yuzaga kelishi internetdan muammoli foydalanishning ijtimoiy-psixologik jihatlarini chuqur o'rganishni talab etadi. S. Caplan internetdan

muammoli foydalanishni shaxsning onlayn ijtimoiy o‘zaro munosabatlarni afzal ko‘rishi va psixologik farovonligi bilan bog‘liq holda izohlaydi [5].

Shaxsning ijtimoiy xulq-atvori uning jamiyatdagi munosabatlari, muloqot jarayoni, ijtimoiy me’yorlarga munosabati, guruhdagi o‘zini tutishi hamda boshqa insonlar bilan o‘zaro munosabatlarida namoyon bo‘ladi. Raqamli muhitning kengayishi natijasida mazkur xulq-atvor shakllarining namoyon bo‘lishida ham muayyan o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Xususan, ijtimoiy tarmoqlar va virtual muloqot vositalarining keng qo‘llanilishi shaxsning o‘zini namoyon qilishi, boshqalar bilan munosabat o‘rnatishi va ijtimoiy vaziyatlarga munosabat bildirish usullariga ta’sir ko‘rsatmoqda [9; 11].

Internetga qaramlik va ijtimoiy xulq-atvor o‘rtasidagi munosabatni bir tomonlama jarayon sifatida baholash to‘g‘ri emas. Bir tomondan, internetdan ortiqcha foydalanish shaxsning real ijtimoiy aloqalarini cheklashi va ijtimoiy faolligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ikkinchi tomondan, yolg‘izlik, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar va real hayotdagi shaxslararo munosabatlarning yetarli darajada shakllanmaganligi ham internetdan haddan tashqari foydalanishga moyillikni kuchaytirishi mumkin [5; 6; 11]. Shu jihatdan internetga qaramlikni shaxsning ijtimoiy xulq-atvori bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan murakkab psixologik hodisa sifatida o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur muammoning dolzarbligi, avvalo, zamonaviy jamiyatda insonning virtual va real ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlari tobora kuchayib borayotgani bilan belgilanadi. Ayniqsa, yoshlar orasida internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning kengayishi ularning muloqot madaniyati, ijtimoiy faolligi, shaxslararo munosabatlari va xulq-atvoriga ta’sir etuvchi omillarni chuqurroq o‘rganishni taqozo etmoqda [9; 10]. Shu sababli internetga qaramlikning psixologik xususiyatlari hamda uning shaxs ijtimoiy xulq-atvori bilan o‘zaro bog‘liqligini aniqlash zamonaviy psixologiyaning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Internetga qaramlik va uning shaxs ijtimoiy xulq-atvoriga ta’siri masalasi psixologiya, ijtimoiy psixologiya va boshqa fanlar doirasida keng o‘rganilayotgan muammolardan biridir. Zamonaviy tadqiqotlarda ushbu hodisani faqat internetdan foydalanish davomiyligi bilan izohlash yetarli emasligi, balki undan foydalanish maqsadi, shaxsning psixologik ehtiyojlari, ijtimoiy munosabatlari va virtual muhitdagi xulq-atvorini ham hisobga olish zarurligi ta’kidlanadi [6; 11; 12].

Internetga qaramlik tushunchasining ilmiy muomalaga kirib kelishida K. Youngning tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotchi internetdan haddan tashqari foydalanishni shaxsning kundalik faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan muammo sifatida o‘rgangan [1; 2]. K. Young tomonidan ishlab chiqilgan Internet Addiction Test (IAT) keyingi tadqiqotlarda internetdan muammoli foydalanish darajasini aniqlash uchun keng qo‘llanilgan [8]. Uning yondashuvida internetdan foydalanish ustidan nazoratning

susayishi, virtual faoliyatga ortiqcha vaqt ajratish va internetdan foydalanishni to‘xtatishda qiyinchiliklar muhim belgilar sifatida qaraladi [1; 2].

Internetga qaramlikning psixologik mohiyatini izohlashga qaratilgan tadqiqotlarda M. Griffithsning “xulq-atvoriy qaramlik” konsepsiyasi ham alohida ahamiyatga ega. Muallif ayrim xulq-atvor shakllari moddalarga bog‘liq qaramlikka o‘xshash psixologik mexanizmlar asosida shakllanishi mumkinligini ta’kidlaydi [3; 4]. Mazkur yondashuvga ko‘ra, muayyan faoliyatning shaxs hayotida ustun mavqega ega bo‘lishi, kayfiyatni o‘zgartirish vositasiga aylanishi, tolerantlikning ortishi, faoliyatni cheklashda qiyinchiliklar yuzaga kelishi va salbiy oqibatlarga qaramay uni davom ettirish kabi belgilar xulq-atvoriy qaramlikni tavsiflovchi asosiy komponentlar sifatida qaraladi [4]. Ushbu yondashuv internetga qaramlikni faqat internetdan ko‘p foydalanish holati bilan cheklamasdan, uning ortida yotuvchi psixologik jarayonlarni o‘rganish imkonini beradi.

Asosiy qism. Internetdan foydalanish va ijtimoiy munosabatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan tadqiqotchilar internetning shaxs ijtimoiy hayotiga ta’siri bir xil emasligini qayd etadilar. Ayrim tadqiqotlarda internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish muloqot imkoniyatlarini kengaytirishi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishi hamda turli ijtimoiy guruhlar bilan aloqalarni saqlab qolishga yordam berishi ko‘rsatilgan. Shu bilan birga, internetdan muammoli foydalanish real ijtimoiy aloqalarning qisqarishi, yolg‘izlik hissining kuchayishi va shaxslararo munosabatlardagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [5; 9]. Demak, internetning ijtimoiy xulq-atvorga ta’sirini faqat ijobiy yoki salbiy yo‘nalishda baholash yetarli emas.

Mazkur masalani tushuntirishda kompensator internetdan foydalanish yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. D. Kardefelt-Vintherning fikricha, internetdan foydalanish ayrim hollarda real hayotdagi qoniqarsiz ehtiyojlar, psixologik qiyinchiliklar yoki ijtimoiy muammolarni vaqtincha kompensatsiya qilish vositasiga aylanishi mumkin [11]. Real hayotda ijtimoiy munosabatlarni o‘rnatish yoki qo‘llab-quvvatlashda qiyinchilikka duch keladigan shaxslar virtual muhitdan o‘zlarining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida foydalanishga ko‘proq moyil bo‘lishlari mumkin [5; 11]. Natijada internet vaqtinchalik psixologik qulaylik yaratishi bilan birga, real ijtimoiy faoliyatning kamayishiga ham olib kelishi ehtimoli mavjud.

R. Davis tomonidan taklif etilgan kognitiv-xulqiy modelda esa internetdan patologik foydalanish shaxsning muayyan kognitiv xususiyatlari, noto‘g‘ri fikrlash shakllari va xulq-atvor strategiyalari bilan bog‘liq holda izohlanadi [6]. Ushbu yondashuv internetdan muammoli foydalanishning shakllanishida shaxsning faqat internetga bo‘lgan ehtiyoji emas, balki uning ijtimoiy vaziyatlarni qabul qilishi va ularga munosabat bildirish usullari ham muhim ekanini ko‘rsatadi.

Shaxsning ijtimoiy xulq-atvori masalasiga oid psixologik tadqiqotlarda uning shakllanishida ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy tajriba, kommunikativ ehtiyojlar va guruh ta’sirining muhimligi qayd etiladi. Raqamli muhit

esa ushbu omillarning namoyon bo‘lish shakllarini o‘zgartirib, shaxs uchun yangi ijtimoiy tajriba maydonini yaratmoqda. Virtual guruhlar, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn hamjamiyatlar va turli kommunikativ platformalar shaxsning boshqalar bilan munosabat o‘rnatishi hamda o‘zini namoyon qilish jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda [9; 10].

Shunday qilib, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili internetga qaramlikni ko‘p omilli psixologik hodisa sifatida baholash imkonini beradi. Uning shakllanishi va namoyon bo‘lishida internetdan foydalanishning intensivligi bilan bir qatorda, shaxsning psixologik xususiyatlari, kognitiv jarayonlari, ijtimoiy ehtiyojlari va real ijtimoiy muhit bilan munosabatlari ham muhim ahamiyatga ega [4; 6; 11; 14]. Shu sababli internetga qaramlik va shaxsning ijtimoiy xulq-atvori o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni empirik jihatdan o‘rganish mazkur muammoning psixologik mexanizmlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

1-jadval

Internetga qaramlik va shaxs ijtimoiy xulq-atvori o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlikning konseptual modeli

Asosiy tushuncha	Tarkibiy komponentlar	Psixologik namoyon bo‘lishi	Shaxs ijtimoiy xulq-atvoriga ehtimoliy ta’siri
Internetga qaramlik	Internetdan ortiqcha foydalanish	Internetdan foydalanishga kuchli ehtiyoj, vaqtni nazorat qila olmaslik	Real ijtimoiy faoliyatning kamayishi
Internetdan foydalanish intensivligi	Foydalanish davomiyligi va chastotasi	Internetda ko‘p vaqt o‘tkazish, virtual faoliyatga ustuvorlik berish	Ijtimoiy munosabatlarga ajratiladigan vaqtning qisqarishi
Virtual muloqotga ehtiyoj	Onlayn muloqot, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish	Virtual aloqalarni real munosabatlardan ustun qo‘yish	Real shaxslararo muloqotning susayishi
Ijtimoiy moslashuv	Jamiyat va guruhga moslashish	Ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini tutishdagi qiyinchiliklar	Guruh bilan munosabatlarning zaiflashishi yoki o‘zgarishi
Kommunikativ faollik	Muloqotga kirishish va munosabat o‘rnatish	Muloqot ehtiyojining o‘zgarishi, yuzma-yuz muloqotdan qochish	Kommunikativ faollikning pasayishi

Shaxslararo munosabatlar	Oila, do‘stlar va tengdoshlar bilan munosabat	Real munosabatlarga qiziqishning kamayishi yoki virtual aloqalarning ustunligi	Ijtimoiy aloqalarning torayishi
Ijtimoiy faollik	Jamoaviy va ijtimoiy faoliyatda ishtirok	Ijtimoiy tadbirlarda ishtirokning kamayishi	Passiv ijtimoiy xulq-atvorning kuchayishi
Psixologik omillar	Yolg‘izlik, ijtimoiy ehtiyoj, o‘zini baholash, emotsional holat	Virtual muhitdan psixologik ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida foydalanish	Ijtimoiy xulq-atvor strategiyalarining o‘zgarishi
Ijtimoiy xulq-atvor	Muloqot, hamkorlik, moslashuv, ijtimoiy faollik	Real va virtual muhitda turlicha xulq-atvor namoyon bo‘lishi	Shaxsning ijtimoiy munosabatlari va xulq-atvorida transformatsiya

2-jadval

Internetga qaramlik va shaxs ijtimoiy xulq-atvori ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik

№	Ko‘rsatkichlar	N	M	SD	r	p
1	Internetga qaramlik	120	52,43	8,76	1,000	—
2	Ijtimoiy moslashuv	120	38,27	6,41	-0,462**	0,001
3	Kommunikativ faollik	120	35,84	5,97	-0,391**	0,001
4	Shaxslararo munosabatlar	120	41,16	7,02	-0,428**	0,001
5	Ijtimoiy faollik	120	34,72	6,15	-0,347**	0,001
6	Hamkorlik xulqi	120	36,53	5,82	-0,286**	0,002
7	Kommunikativ xulq	120	37,21	6,34	-0,374**	0,001
8	Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash	120	40,38	6,73	-0,315**	0,001

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, internetga qaramlik va shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli manfiy bog‘liqliklar aniqlandi. Xususan, internetga qaramlik bilan ijtimoiy moslashuv o‘rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti $\mathbf{r = -0{,}462\ (p < 0{,}01)}$ ni tashkil etdi. Mazkur natija o‘rganilayotgan ko‘rsatkichlar o‘rtasida o‘rtacha darajadagi manfiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Ya’ni, internetga qaramlik darajasi ortib borishi bilan shaxsning ijtimoiy muhitga moslashish ko‘rsatkichlari

pasayish tendensiyasiga ega bo‘lishi mumkin. Ushbu holat internetdan muammoli foydalanishning shaxsning kundalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlariga ta’siri haqidagi ilmiy qarashlar bilan hamohangdir [1; 6; 11].

Internetga qaramlik va kommunikativ faollik o‘rtasida ham statistik jihatdan ahamiyatli manfiy bog‘liqlik kuzatildi **(**$r = -0{,}391$; $p < 0{,}01$**).** Mazkur natija internetdan ortiqcha foydalanish darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda yuzma-yuz muloqotga kirishish va real ijtimoiy aloqalarda faol ishtirok etish ko‘rsatkichlari nisbatan past bo‘lishi mumkinligini anglatadi. Shu bilan birga, ushbu natijani internetdagi muloqotning mutlaq salbiyligi sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas. Chunki virtual muloqot ayrim hollarda shaxsning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy aloqalarni saqlab qolish vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin [5; 9].

Internetga qaramlik va shaxslararo munosabatlar o‘rtasida ham statistik jihatdan ahamiyatli manfiy korrelyatsiya aniqlandi ($r = -0{,}428$; $p < 0{,}01$**).** Ushbu natija internetdan haddan tashqari foydalanish shaxsning oila a’zolari, do‘stlari va tengdoshlari bilan real hayotdagi munosabatlariga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ko‘rsatadi. Mazkur bog‘liqlik internetdan muammoli foydalanishning ijtimoiy munosabatlar bilan o‘zaro aloqadorligini ta’kidlovchi tadqiqotlar bilan mos keladi [5; 6; 9].

Internetga qaramlikning ijtimoiy faollik bilan bog‘liqligi ham manfiy yo‘nalishda bo‘lib, korrelyatsiya koeffitsiyenti $r = -0{,}347$ ($p < 0{,}01$) ni tashkil etdi. Demak, internetga qaramlik darajasi ortishi bilan shaxsning turli ijtimoiy faoliyatlarda ishtirok etish darajasi pasayish tendensiyasiga ega. Bunday holat shaxs vaqtining katta qismini virtual faoliyatga sarflashi natijasida real ijtimoiy faoliyatga ajratiladigan vaqt va imkoniyatlarning qisqarishi bilan izohlanishi mumkin [9; 11].

Umuman olganda, olingan natijalar internetga qaramlik va shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli manfiy bog‘liqliklar mavjudligini ko‘rsatdi. Eng yuqori korrelyatsiya ijtimoiy moslashuv **(**$r = -0{,}462$**)** va shaxslararo munosabatlar **(**$r = -0{,}428$**)** ko‘rsatkichlari bilan, nisbatan pastroq bog‘liqlik esa ijtimoiy faollik **(**$r = -0{,}347$**)** bilan kuzatildi. Mazkur natijalar internetdan nazoratsiz foydalanish shaxsning real ijtimoiy muhitdagi faoliyati, moslashuvi va munosabatlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq korrelyatsion natijalar sabab-oqibat munosabatlarini bevosita tasdiqlamasligini hisobga olish lozim [11].

Muhokama. Tadqiqot doirasida internetga qaramlik va shaxsning ijtimoiy xulq-atvori o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlikni o‘rganish natijalari ushbu hodisaning ko‘p omilli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatdi. Internetga qaramlik darajasi bilan ijtimoiy moslashuv, kommunikativ faollik, shaxslararo munosabatlar hamda ijtimoiy faollik ko‘rsatkichlari o‘rtasida manfiy yo‘nalishdagi statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqliklarning aniqlanishi mazkur muammoning ijtimoiy-psixologik jihatdan muhimligini ko‘rsatadi.

Avvalo, internetga qaramlik va ijtimoiy moslashuv o‘rtasidagi $r = -0{,}462$ darajasidagi manfiy korrelyatsiya shaxsning virtual muhitga haddan tashqari

yo‘nalishi uning real ijtimoiy muhit bilan munosabatlariga ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatadi. R. Davisning kognitiv-xulqiy modelida ham internetdan muammoli foydalanish shaxsning kognitiv xususiyatlari, psixologik holati va kundalik xulq-atvori bilan bog‘liq holda izohlanadi [6]. Shu nuqtayi nazardan, internetdan foydalanishning nazoratdan chiqishi shaxsning real ijtimoiy vaziyatlarga moslashish jarayonini murakkablashtiruvchi omillardan biri bo‘lishi mumkin.

Kommunikativ faollik bilan aniqlangan r = −0,391 darajasidagi bog‘liqlik ham e’tiborga loyiq. Internet va ijtimoiy tarmoqlar shaxslararo muloqot uchun keng imkoniyatlar yaratishiga qaramay, ulardan muammoli foydalanish real yuzma-yuz muloqotning qisqarishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [5; 9]. S. Caplanning nazariyasida onlayn ijtimoiy o‘zaro munosabatlarni afzal ko‘rish shaxsning psixologik va ijtimoiy xususiyatlari bilan bog‘liq holda izohlanadi [5]. Demak, virtual muloqotning mavjudligi emas, balki uning real muloqot o‘rnini qanchalik egallab borayotgani muhim ahamiyat kasb etadi.

Internetga qaramlik va shaxslararo munosabatlar o‘rtasidagi r = −0,428 darajasidagi korrelyatsiya esa real ijtimoiy aloqalarning internetdan foydalanish xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Internetdan muammoli foydalanish holatida shaxsning oila, do‘stlar va tengdoshlar bilan bevosita muloqotga ajratadigan vaqti kamayishi, virtual muloqotga bo‘lgan ehtiyoj esa ortishi mumkin [9; 11]. Biroq mazkur munosabatni bir tomonlama sabab-oqibat aloqasi sifatida baholash maqsadga muvofiq emas. Chunki real hayotdagi ijtimoiy qiyinchiliklar, yolg‘izlik va ijtimoiy ehtiyojlarning yetarli darajada qondirilmasligi ham internetdan haddan tashqari foydalanishga sabab bo‘lishi mumkin [11].

Ijtimoiy faollik bilan internetga qaramlik o‘rtasida aniqlangan r = −0,347 darajasidagi manfiy bog‘liqlik ham mazkur fikrlarni to‘ldiradi. Internetga haddan tashqari bog‘lanish shaxsning bo‘sh vaqtini asosan virtual faoliyatga yo‘naltirishiga va natijada turli jamoaviy hamda ijtimoiy faoliyatlarda ishtirokining qisqarishiga olib kelishi mumkin. M. Griffithsning xulq-atvoriy qaramlik konsepsiyasida muayyan faoliyatning shaxs hayotida haddan tashqari ustun mavqega ega bo‘lishi va boshqa faoliyatlarning cheklanishi qaramlikning muhim xususiyatlaridan biri sifatida qaraladi [3; 4].

Shu bilan birga, tadqiqot natijalarini internetning shaxs ijtimoiy hayotiga faqat salbiy ta’siri mavjud degan xulosaga keltirish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Internet zamonaviy shaxs uchun masofaviy muloqot, ta’lim olish, kasbiy aloqalarni rivojlantirish, turli ijtimoiy guruhlarga qo‘shilish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlarini kengaytiradi [9]. Shuning uchun muhim masala internetdan foydalanishning o‘zi emas, balki uning maqsadi, mazmuni, intensivligi va shaxs hayotining boshqa sohalari bilan muvozanati hisoblanadi [11; 12].

Xulosa. Tadqiqot natijalari internetga qaramlik va shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkichlar o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli manfiy bog‘liqliklar mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, internetga qaramlik bilan

ijtimoiy moslashuv (**r = −0,462; p < 0,01**), shaxslararo munosabatlar (**r = −0,428; p < 0,01**), kommunikativ faollik (**r = −0,391; p < 0,01**) va ijtimoiy faollik (**r = −0,347; p < 0,01**) o‘rtasida manfiy korrelyatsiyalar aniqlandi. Bu natijalar internetdan muammoli va nazoratsiz foydalanish darajasi ortishi bilan shaxsning real ijtimoiy muhitdagi ayrim xulq-atvor ko‘rsatkichlari pasayishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Internetdan foydalanish shaxs uchun axborot olish, ta’lim olish va muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytirsa-da, undan nazoratsiz foydalanish real hayotdagi ijtimoiy faoliyatga ajratiladigan vaqtning qisqarishiga olib kelishi mumkin [1; 9]. Natijada shaxsning turli ijtimoiy vaziyatlarda faol ishtirok etishi, yangi munosabatlarni shakllantirishi va mavjud ijtimoiy aloqalarni qo‘llab-quvvatlashi bilan bog‘liq imkoniyatlari kamayishi ehtimoli yuzaga keladi.

Internetga qaramlik va kommunikativ faollik o‘rtasidagi manfiy bog‘liqlik ham muhim ahamiyatga ega. Shaxsning muloqot ehtiyojlarini tobora ko‘proq virtual vositalar orqali qondirishi yuzma-yuz muloqotning kamayishiga sabab bo‘lishi mumkin [5; 9]. Bunda virtual muloqotning o‘zi salbiy hodisa sifatida baholanmasligi lozim. Muhim jihat shundaki, virtual muloqot real muloqotning o‘rnini to‘liq egallab, shaxsning kommunikativ faoliyatida ustun mavqega ega bo‘lib qolmasligi kerak.

Internetga qaramlik va shaxslararo munosabatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik ham shu nuqtayi nazardan izohlanadi. Shaxsning oila a’zolari, do‘stlari va tengdoshlari bilan munosabatlari uning ijtimoiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Internetdan ortiqcha foydalanish natijasida real ijtimoiy munosabatlarga ajratiladigan vaqt qisqarishi, muloqotga bo‘lgan ehtiyojning ma’lum qismi esa virtual muhit orqali qondirilishi mumkin [9; 11]. Biroq ushbu holatni barcha internet foydalanuvchilariga bir xil tarzda tatbiq etish mumkin emas. Internetdan foydalanishning maqsadi, mazmuni, shakli va shaxsning individual-psixologik xususiyatlari mazkur munosabatlarning namoyon bo‘lishida muhim omillar hisoblanadi.

Tadqiqotda internetga qaramlikning ijtimoiy faollik bilan manfiy bog‘liqligi aniqlangani ham muhimdir. Ijtimoiy faollik shaxsning jamoaviy faoliyat, turli guruhlar va ijtimoiy munosabatlarda ishtirok etish darajasini ifodalaydi. Internetga haddan tashqari bog‘lanish shaxs bo‘sh vaqtining katta qismini virtual faoliyatga yo‘naltirishiga va natijada real ijtimoiy faoliyatga bo‘lgan qiziqish hamda ishtirokning pasayishiga olib kelishi mumkin [3; 4].

Shu bilan birga, mazkur tadqiqot natijalari internetga qaramlik ijtimoiy xulq-atvorning bevosita sababi ekanini tasdiqlamaydi, chunki korrelyatsion tahlil sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash imkonini bermaydi. Aksincha, internetdan muammoli foydalanish va ijtimoiy xulq-atvor o‘rtasidagi munosabat ikki tomonlama va ko‘p omilli bo‘lishi mumkin. Xususan, yolg‘izlik, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar va qoniqarsiz shaxslararo munosabatlar internetdan haddan tashqari foydalanishga moyillikni kuchaytirishi ehtimoldan xoli emas [5; 11].

Umuman, internetdan foydalanish va real ijtimoiy faoliyat o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli internetga qaramlikning oldini olishda faqat internetdan foydalanish vaqtini cheklash bilan kifoyalanmay, shaxsning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, real ijtimoiy munosabatlarini mustahkamlash, mazmunli ijtimoiy faoliyatga jalb etish va virtual hamda real muhit o‘rtasida sog‘lom muvozanatni shakllantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Young K.S. Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder // CyberPsychology & Behavior. — 1996. — Vol. 1, No. 3. — P. 237–244.

2. Young K.S. Caught in the Net: How to Recognize the Signs of Internet Addiction and a Winning Strategy for Recovery. — New York: John Wiley & Sons, 1998. — 248 p.

3. Griffiths M.D. Internet Addiction: Does It Really Exist? // Psychology and the Internet: Intrapersonal, Interpersonal, and Transpersonal Implications. — San Diego: Academic Press, 1998. — P. 61–75.

4. Griffiths M.D. A “Components” Model of Addiction within a Biopsychosocial Framework // Journal of Substance Use. — 2005. — Vol. 10, No. 4. — P. 191–197.

5. Caplan S.E. Preference for Online Social Interaction: A Theory of Problematic Internet Use and Psychosocial Well-Being // Communication Research. — 2003. — Vol. 30, No. 6. — P. 625–648.

6. Davis R.A. A Cognitive-Behavioral Model of Pathological Internet Use // Computers in Human Behavior. — 2001. — Vol. 17, No. 2. — P. 187–195.

7. Beard K.W., Wolf E.M. Modification in the Proposed Diagnostic Criteria for Internet Addiction // CyberPsychology & Behavior. — 2001. — Vol. 4, No. 3. — P. 377–383.

8. Widyanto L., McMurran M. The Psychometric Properties of the Internet Addiction Test // CyberPsychology & Behavior. — 2004. — Vol. 7, No. 4. — P. 443–450.

9. Kuss D.J., Griffiths M.D. Online Social Networking and Addiction—A Review of the Psychological Literature // International Journal of Environmental Research and Public Health. — 2011. — Vol. 8, No. 9. — P. 3528–3552.

10. Young K.S., de Abreu C.N. Internet Addiction: A Handbook and Guide to Evaluation and Treatment. — Hoboken: John Wiley & Sons, 2011. — 289 p.

11. Kardefelt-Winther D. A Conceptual and Methodological Critique of Internet Addiction Research: Towards a Model of Compensatory Internet Use // Computers in Human Behavior. — 2014. — Vol. 31. — P. 351–354.

12. Montag C., Reuter M. Internet Addiction: Neuroscientific Approaches and Therapeutical Interventions. — Cham: Springer, 2015. — 215 p.

13. Billieux J., Maurage P., Lopez-Fernandez O., Kuss D.J., Griffiths M.D. Can Disordered Mobile Phone Use Be Considered a Behavioral Addiction? An Update on Current Evidence and a Comprehensive Model for Future Research // Current Addiction Reports. — 2015. — Vol. 2. — P. 156–162.

14. Brand M., Young K.S., Laier C. Prefrontal Control and Internet Addiction: A Theoretical Model and Review of Neuropsychological and Neuroimaging Findings // Frontiers in Human Neuroscience. — 2014. — Vol. 8. — Article 375.

15. World Health Organization. International Classification of Diseases for Mortality and Morbidity Statistics (ICD-11). — Geneva: World Health Organization, 2019–2024.

1.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI

2026-yil
9-son

Muassis - "FAN VA INNOVATSIYA YANGILIKLARI" MCHJ
Jurnal hamkori - «PROFI UNIVERSITY»

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 24-may kuni № 454068-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Jurnal 2024-yilda tashkil etilgan, 1 oyda bir marta o'zbek, tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.

Tahririyat manzili: 190110, Toshkent shahri Uchtepa tumani, Bog'iston MFY, 14-mavze, 8-uy.

Telefonlar: +998 90 749 00 00
+998 90 749 77 77
+998 91 902 05 01
E-mail: saen_2024@mail.ru
Jurnal sayti: www.saen.uz
Telegram kanali: **https://t.me/saen_2024**

Maqolada keltirilgan fakt va ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldirlar.

"Fan va ta'lim yangiliklari" ilmiy-amaliy jurnali Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining qarori (25.08.2025 y., №374/5) bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

ISSN: 3093-8694